

ANTHRO POS

časopis za
psihologijo
in filozofijo
ter za
sodelovanje
humanističnih
ved

Psihologija

Zupančič, D. Kobal, A. B.
Kobal, Kovačev, Selič,
Umek, Cugmas, Kovačev,
Musek, Z. R. Ilc, Rutar

Filozofija

Šuster, Tóth, Potrč, Ošljaj,
Škof, Klampfer

Družboslovje

Muršič, Britovšek, Lešnik,
Čarni, Novak, Jerman

Prevod

Welsch

Recenzije

Potrč, Novak, Pediček

Jubilej

Švajncer

Anthropos

leto 1994

letnik 26

številka 1-3

Psihologija

Filozofija

Družboslovje

Prevod

Recenzije

Jubilej

Povzetki

ČASOPIS ZA PSIHLOGIJO IN FILOZOFIJO TER ZA SODELOVANJE HUMANISTIČNIH VED

Anthropos izhaja pod pokroviteljstvom Univerze v Ljubljani; izdaja ga Društvo psihologov Slovenije, Slovensko filozofsko društvo in skupina družboslovnih delavcev.

Izdajateljski svet:

dr. Ljubo Bavcon, Martin Čokl, dr. Božidar Debenjak, dr. Janez Gregorač, dr. Andrej Kirm, dr. Alojz Kodre, dr. Edvard Konrad, dr. Cvetka Mlakar, dr. Janek Musek, dr. Borut Pihler, dr. Marko Polič, dr. Hubert Požarnik, dr. Vojan Rus, dr. Jože Šter (predsednik sveta), dr. Andrej Ule, dr. Slavoj Žižek.

Člani redakcije:

dr. Ljubo Bavcon (pravo), dr. Milica Bergant (pedagogika), Zvonko Cajnko (sociologija), dr. Gabi Čačinovič-Vogrinič (psihologija), dr. Ludvik Čarni (sociologija), dr. France Černe (ekonomija), dr. Frane Jerman (filozofija), dr. Stane Južnič (politologija), dr. Valentin Kalan (filozofija), dr. Boris Majer (filozofija), dr. Vid Pečjak (psihologija), dr. Vojan Rus (filozofija), Stane Saksida (sociologija).

Odgovorni urednik: dr. Janek Musek, dr. Vojan Rus, dr. Frane Jerman

Tehnična urednica in tajnica uredništva: Janja Rebolj

Lektor: Mihael Hvastja

Časopis ima 4-6 števil letno. Rokopisov ne vračamo.

Uredništvo in administracija:

Anthropos, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo, Ljubljana, Aškerčeva 2;
telefon 125-00-01

Anthropos naročajte na navedeni naslov, naročnino pa pošljite na žiro račun
50100-678-46236

Cena te številke je 1000 tolarjev.

Oblikovanje ovitka: d.i.a. Metka Žerovnik

Računalniški prelom: MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk: SKUŠEK

Naklada: 1000 izvodov

Založba: Društvo psihologov Slovenije in Slovensko filozofsko društvo

Časopis izhaja s podporo Ministrstva za znanost in tehnologijo, Ministrstva za kulturo in Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete v Ljubljani.

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-222/92 mb z dne 4. 3. 92 šteje časopis ANTHROPOS za proizvod od katerega se plačuje 5% davek od prometa proizvodov na osnovi 13. točke tarifatne št. 3 davka od prometa proizvodov in storitev.

VSEBINA
(Anthropos, št. 1-3/94)

I. PSIHOLOGIJA

- 1-13 Maja Zupančič: Razvoj mišljenja v odraslosti
14-29 Darja Kobal, Alfred Bogomir Kobal: Obrambno-varovalno reagiranje pacientov z delovnimi motnjami
30-40 Asja Nina Kovačev: Notranja strukturiranost emocij in njihova vloga pri subjektivnem uravnavanju lastnega vedenja
41-53 Polona Selič, Peter Umek: Nekateri psihični dejavniki pri psihosomatskih boleznih
54-65 Zlatka Cugmas: Povezave med vedenjem staršev, povezanim s pridobivanjem znanja, in otrokovo zaznavo lastne šolske uspešnosti
66-93 Asja Nina Kovačev, Janek Musek: Osebnostni korelati grafičnega izražanja
94-104 Zora Rutar Ilc: Genealogija psihologije posameznika in psihosocialnih praks - model drugačnega branja psihologije
105-120 Dušan Rutar: Psihologija skozi psihoanalizo, VIII. del

II. FILOZOFIJA

- 121-129 Danilo Šuster: Uvod v semantiko možnih svetov
130-144 Cvetka Tóth: Nujnost ali kontingentnost
145-157 Matjaž Potrč: Brentano in Veber
158-169 Borut Ošljaj: Schelling in mitologija / Mitološka redukcija filozofije, II. del
170-176 Lenart Škof: Filozofska diskusija v tibetanski akademiji
177-189 Friderik Klampfer: O nekaterih metodah za ugotavljanje anketarjevih želja in prepričanj na podlagi dane preferenčne lestvice

III. DRUŽBOSLOVJE

- 190-199 Rajko Muršič: Nekateri (meta)antropološki labirinti znanosti o človeku, II. del
200-208 Marjan Britovšek: Boj triumvirata (Zinovjev, Stalin, Kamenjev) z levo opozicijo s Trockim na čelu
209-222 Avgust Lešnik: Krivoverci v komunizmu - jugoslovanska alternativa stalinizmu
223-226 Ludvik Čarni: O azijskem produkcijskem načinu
227-231 Bogomir Novak: Za pluralni pojem evidence
232-239 Igor Jerman: Razvoj bioloških paradigem

IV. PREVOD

- 240-257 Wolfgang Welsch: Estetika in anestetika (prevedel Jožef Muhovič)

V. RECENZIJE

- 258-260 Matjaž Potrč: Dr. Ludvik Bartelj: Ontofilozofija, Ljubljana 1994
261-265 Bogomir Novak: Pediček Franc: Pedagogika danes, 1992
266-271 Franc Pediček: Človekova identiteta, poročilo o knjigi Identiteta dr. Staneta Južniča

VI. JUBILEJ

- 272-274 Marija Švajncer: Ob 75-letnici Borisa Majerja

VII. POVZETKI

**PRI NASTAJANJU TE ŠTEVILKE SMO SI POMAGALI
Z BESANO PODJETJA AMEBIS**

Razvoj mišljenja v odraslosti

MAJA ZUPANČIČ

POVZETEK

V prispevku obravnavamo nekatere kvalitativne spremembe v razvoju mišljenja v obdobju odraslosti. Razvojno psihološke raziskave so namreč v zadnjih desetih letih ovrgle splošno prepričanje, da kvalitativnega napredovanja v mišljenju po obdobju pozne adolescence ni več. Razlage narave razvoja mišljenja, ki sledi formalno logičnim operacijam, so temeljito spremenile pojmovanja zrelih oblik mišljenja med razvojnimi psihologi. Zato v tekstu prikazujemo štiri izmed najodmevnejših teorij razvoja mišljenja v odraslosti in nekatere rezultate empiričnih študij po svetu in v Sloveniji.

ABSTRACT

MENTAL DEVELOPMENT IN ADULTHOOD

The paper deals with some changes of quality in mental development in adulthood. Psychology development researches in the last ten years have disposed of the general conviction that there is no mental development in terms of quality after the late adolescence period. Explanations on the nature of mind which follow formal logical operations have thoroughly changed the understanding of the forms of adult thinking among developmental psychologists. In view of this, we present four of the most relevant theories regarding the development of the mind in adulthood, as well as some results of the empirical studies carried out throughout the world and in Slovenia.

UVOD

Predstavniki tradicionalne razvojne psihologije so v veliki večini preučevali le razvoj otrok in mladostnikov, saj so menili, da se pomembne spremembe v človekovem psihičnem razvoju odvijajo le v teh dveh obdobjih. Pri tem redke izjeme predstavljata teoriji E. Eriksona in C. G. Junga. V sedemdesetih letih se je pozornost razvojnih psihologov preusmerila na psihično funkcioniranje starejših odraslih in na procese staranja. Današnja razvojna psihologija pa močno poudarja pomen človekovega razvoja v celotnem obdobju odraslosti, ki jo v grobem delimo na zgodnjo (kronološko od približno 18.- 22. leta do približno 35.-45. leta), srednjo (od približno 35.-45. leta do približno 60.-70. leta) in pozno odraslost (od približno 60.-70. leta do smrti) (Santrock, 1992).

Donedavno je med razvojnimi psihologi veljalo tudi splošno prepričanje, da razvoj mišljenja doseže svoj vrhunec v obdobju adolescence s pojavom sposobnosti abstraktnega sklepanja, ali v Piagetovem jeziku, s pojavom formalno logičnih operacij. Danes večina razvojno psiholoških teorij zagovarja in s svojimi empiričnimi raziskavami potrjuje mnenje, da zrelo mišljenje vsebuje nekoliko drugačne oblike kognicije kot v adolescenci ter da integrira tudi druga področja psihičnega razvoja, ki so temeljna v življenju odraslega človeka. Mišljenje odraslega je bolj kompleksno, fleksibilno, kontekstualno in integrira objektivno (racionalne ali logične elemente) ter subjektivno (konkretno elemente ali elemente, ki temeljijo na osebnih izkušnjah). Misel je prilagojena za reševanje vsakodnevnih življenjskih problemov, sposobna je operirati z nekonstistentnostmi, kontradikcijami, nepopolnostmi in kompromisi. Sloni na subjektivnosti in intuiciji, kot tudi na čisti logiki, značilni za formalne operacije. Zaradi tega to obliko mišljenja imenujemo postformalno mišljenje.

Novejše teorije, ki preučujejo postformalne operacije, izhajajo iz kritike Piagetovega dela. V prikazu se bomo omejili na delo W. Perryja, G. Labouvie-Viefove, D. Kramerjeve, R. Oerterja, P. Baltesa, C. Dixonove in F. Dittmann-Kohlijeve. J. Piaget pojav formalno logičnih operacij pojmuje kot kulminacijsko točko v kognitivnem razvoju. Nadaljnega razvoja organizacijskih oblik mišljenja prek te stopnje po njegovem mnenju ni. Priznava sicer, da prihaja v zgodnji odraslosti do nekaterih kvantitativnih premikov v smislu večje kompetentnosti formalno logičnih operacij in adekvatnejše uporabe te oblike mišljenja na različnih področjih posameznikovega delovanja. Vendar pa se je izkazalo, da le približno polovica mladostnikov in mladih odraslih konsistentno rešuje formalno logične probleme na različnih vsebinskih področjih. Sprva formalno logičnega mišljenja niso zasledili tudi med prebivalci različnih tradicionalnih kultur, vendar so se rezultati spremenili, ko so raziskovalci uporabili naloge, prilagojene njihovem načinu življenja. Zaradi takih empiričnih ugotovitev je Piaget kasneje omilil svojo prvotno pozicijo (1972). Pravi, da razvoj formalno logičnih operacij pospešuje formalna izobrazba, posamezniki lahko kažejo formalno logični način mišljenja le na tistih področjih svojega delovanja, ki so jim znani, sorodni, ali na tistih, kjer imajo veliko izkušenj.

Naslednji očitek J. Piagetu, njegovim sodelavcem in somišljenikom je ta, da je sposobnosti formalno logičnega mišljenja meril prek odgovorov posameznikov na naloge fizikalnega tipa. Če namreč merimo posameznikovo kompetentnost reševanja fizikalnih nalog (npr. nihanje, mešanje barv, ravnotežje), definiramo kognicijo v smislu matematičnega in znanstvenega mišljenja. Piagetova perspektiva je očitno preozka, saj oblikuje zrelo kognicijo kot deduktivno, silogistično sklepanje, "uvaja pogled na posameznika kot živečega v svetu brez časa in v svetu abstraktnih pravil" (C. Gilligan, 1987). S podrejanjem konkretnih posebnosti abstraktnim pravilom skuša posameznik

oblikovati notranje konsistentno teorijo o sebi in svetu, vendar pa se tako le izogiba pojmovni in afektivni negotovosti (C. Gilligan, G. Labouvie-Vief, 1982). Bistvena značilnost formalno logičnih operacij je doseganje maksimalne distance med mislecem in mislijo, kar sicer predstavlja prednost pri reševanju določenih tipov problemov (matematičnih, fizikalnih, hipotetičnih in nasploh teoretskih), saj misel tako pridobi na analitični moči in objektivnosti, vendar za ceno izolacije od realnega socialnega sveta in od misleca samega. Piagetova definicija kognitivne zrelosti sicer predstavlja pomemben prispevek k razumevanju razvoja mišljenja, vendar bi radi poudarili, da formalno sklepanje ni edini ali najbolj prominentni vidik zrelega mišljenja. Zrelo funkcioniranje v realnem socialnem kontekstu namreč zahteva integracijo absolutne in optimistične narave formalne logike s pragmatičnimi omejitvami (Labouvie-Vief, 1982, 1986).

Predlagane postformalne operacije nekateri avtorji pojmujejo kot hierarhično višje stopnje, ki logično integrirajo nižje stopnje ali pa k razlagi razvoja mišljenja pristopajo nehierarhično. Vendar tudi zagovorniki tega pristopa govorijo o kvalitativnih spremembah, ki naj bi se pojavile šele v obdobju zgodnje odraslosti. Kvalitativni premik naj bi se kazal v obliki porasta pragmatične inteligentnosti in modrosti. Hierarhični pristop in opredelitve postformalnih nivojev mišljenja izvirajo iz Pepperjeve (1942) sheme filozofskih pogledov na svet. Posamezne teorije hierarhičnega sklopa priznavajo in dokazujejo obstoj absolutnega mišljenja (znotraj tega najdemo formalno logične operacije), ki ustreza analitičnemu pogledu na svet (Perry, 1970, Kramer, 1987), relativističnega mišljenja, znotraj katerega avtorji govorijo o več fazah (Perry, 1970, Broughton, Basseches, Kitchener, 1986) in ustreza relativističnemu pogledu na svet ter dialektičnega mišljenja, ki ga avtorji delijo v faze (Kramer, 1983) ali celo v stopnje (Oerter, 1991) in ustreza dialektičnemu pogledu na svet.

RELATIVISTIČNO MIŠLJENJE

1. Od dualizma k polnemu relativizmu.

W. Perry opredeljuje adolescentovo mišljenje (formalno logično) kot dualistično. Posameznik na tej stopnji sicer sprejema obstoj različnih glediščnih točk, vendar je prepričan, da za vsak problem obstajajo pravilni odgovori. Verjame, da je znanje dano, da so resnice končne in absolutne. Mladostnik svet razlaga pretežno bipolarno, medtem ko se odrasli zaveda različnosti mnenj, možnih razlag in multiplih perspektiv. Prepričan je, da objektivna realnost sicer obstaja, vendar je nikakor ne moremo spoznati, razen znotraj zelo ozkega razpona nekaterih očitnih dejstev. V zgodnji odraslosti naj bi prišlo do zavračanja dualističnih pojmovanj s spoznanjem, da avtoritete nimajo in ne morejo imeti pravih odgovorov na vsa vprašanja. Posameznik raziskuje področje mnenj in ugotovi, da je neko mnenje (rešitev ali odgovor) ravno tako dobro kot katerikoli drugo. To fazo v razvoju relativizma Perry imenuje multipla mišljenje. Vendar pa ta tip mišljenja posamezniku ne zadošča pri reševanju problemov in pri boljšem razumevanju sveta. Različna mnenja mu predstavljajo le izzive za tehtanje različnih alternativ. Uporabljati začne bolj analitične in evaluativne strategije. Spozna, da je resnica odvisna od moralnih in religioznih prepričanj ter od človekove intelektualne naravnosti, da obstajajo različni referenčni okviri, od katerih so nekateri v danem kontekstu veljavnejši in boljši od drugih. To fazo Perry imenuje relativno subordinirano mišljenje ali kontekstualni relativizem. V multiplosti rešitev za posameznika vendarle obstajajo nekatere, ki so boljše od drugih. Katere so le-te, pa ugotovi šele na

naslednjem nivoju, v fazi polnega ali opredeljenega relativizma, ko razume, da je resnica relativna, da je pomen nekega dogodka ali rešitve dinamično povezan s kontekstom, v katerem se pojavlja. Omejen je z okvirom, ki ga oseba uporablja za razumevanje dogodka. Opredeljenost posameznikovih izbir postane dinamična, pojavljajo se nujnosti izbiranja in ponovnega izbiranja, saj se kontekst nenehno spreminja, znotraj konteksta pa se spreminja tudi sam posameznik.

2. Od znotrajsistemskega realizma k pragmatizmu.

G. Labouvie-Viefova (1982) v svoji eklektični teoriji razvoja sklepanja pri odraslih govori o treh nivojih. Prvi nivo predstavlja znotrajsistemski realizem, ki naj bi bil vzporednica Piagetovim formalno logičnim operacijam. Za ta nivo je značilna polarizacija med formalno koherentnostjo in samoreferenco. Realnost je urejena v enojnem, hierarhičnem sistemu abstraktnih, pretežno idealiziranih resnic. V odraslosti pa planiranje in hipotetiziranje postaneta bolj sistematična in realistična kot v adolescenci. Nekateri odrasli bolje razvijajo svoje hipoteze in deducirajo ustrezne rešitve, medtem ko drugi sploh ne mislijo na formalno operativni način in ga verjetno nikoli niso razvili.

Naslednji nivo, intersistemski kontekstualni relativizem, vsebuje spoznanje, da resnice izvirajo iz sistemov, znotraj katerih so hierarhizirane. Isti vidik realnosti lahko predstavlja več formalnih sistemov, izgrajujejo se lahko nadredni sistemi, ki podredne integrirajo v koherentnejšo celoto. Vendar pa je posameznik na tem nivoju še nesposoben koregulirati različne formalne sisteme s pragmatičnimi omejitvami realnosti. Ravno te omejitve spodbujajo rast samo-refleksije v smislu sposobnosti reflektiranja lastnih multiplih formalnih sistemov za organizacijo realnosti. To prispeva k variabilnosti v odraslih oblikah mišljenja, ki je prilagojeno pragmatičnim, kontekstualno vezanim akcijam posameznikov.

Tretji nivo tako predstavlja pragmatično mišljenje, ki integrira logične analize problema s pragmatičnimi omejitvami. Šele taka integracija odraža kognitivno zrelost. Labouvie-Viefova pravi, da šele opredeljenost za neke življenjske cilje, specializacija, kanaliziranje energije v iskanje lastnega mesta v svetu, v kompleksnem družbenem in v sistemu dela omogočijo posamezniku, da nadomesti adolescentovo idealizirano logiko in lebdeči optimizem s pragmatično adaptacijo realnosti. Po njenem mnenju se kognitivne sposobnosti pri odraslih kažejo v prilagajanju na pragmatične vidike vsakdanjega življenja, ne pa v reševanju igrice in ugank, kakršne vsebujejo inteligentnostni testi. Čeprav sama eksplicitno tega ne omenja, je jasno, da govori o razvoju pragmatične ali sintetizirane inteligentnosti (Dixon, Baltes, 1986; Dittmann-Kohli, Baltes, 1990), ki v temelju sicer predstavlja kristalizirano inteligentnost (Cattell, 1971), a hkrati zajema širše vidike človekovega kognitivnega funkcioniranja, kot so aplikacija akumuliranega znanja in spretnosti v vsakdanje življenjske situacije, specialno izvedenstvo v nedoločenih, slabo opredeljenih kontekstih, selektivna optimizacija s kompenzacijo in modrost v najširšem smislu. Po Labouvie-Viefovi pragmatično mišljenje integrira racionalne in abstraktne elemente problemske situacije s konkretnimi elementi, ki temeljijo na osebnih izkušnjah. Sloni tako na subjektivnih izkušnjah in intuiciji kot na čisti logiki, značilni za formalno logične operacije. Personaliziranje sklepanja in uporaba subjektivnih izkušenj pri reševanju problemov omogoča bolj učinkovito spoprijemanje z nedoločenimi situacijami, s katerimi se posameznik pogosto srečuje v vsakdanjem življenju.

Labouvie-Viefova (1989) je v svojih raziskavah o mišljenju odraslih uporabljala različne zgodbe, vezane na vsakdanje življenje ljudi. Poskusne osebe so bili

posamezniki v razvojnem obdobju od adolescence do vključno srednjih let. Ob zgodbah so morali npr. podati rešitev in jo utemeljiti, ali pa le interpretirati problemsko zgodbo. Avtorica je ugotovila, da se adolescenti problemu v zgodbah večinoma približajo le logično. Njihovi odgovori so sicer pravilni z vidika zakonov propozicionalne logike, vendar manj verjetni z vidika realnega obnašanja ljudi v vsakdanjem življenju. Mladi odrasli, še bolj pa odrasli v srednjih letih, v svojih rešitvah upoštevajo tudi človeško dimenzijo problema in navajajo številne razloge, zaradi katerih problem ni rešljiv enoznačno v skladu z zakoni propozicionalne logike. Interpretacije istega problema so med odraslimi zelo različne, prav tako tudi rešitve teh problemov. Med adolescenti pa so interpretacije in rešitve precej enotne, enoznačne in polarne. Interpretacije odraslih so močno odvisne od njihovih individualnih življenjskih izkušenj, ki so integrirane v njihov tok mišljenja pri reševanju problemov. Kaže, da so odrasli bolj sposobni razumeti probleme, ki imajo opraviti z nedoločenostjo, in logične sklepe integrirati z emocionalnimi, moralnimi ipd. vidiki življenja, kot pa mladostniki. Tako starejši adolescenti kot mladi odrasli in tisti v srednjih letih so v neki raziskavi Labouvie-Viefove enako dobro priklicali različne basni, vendar pa so se njihovi povzetki enako dobro obnovljenega gradiva precej razlikovali. Pri adolescentih in delno pri mlajših odraslih je bilo v povzetkih več direktnih sklepanj z originalnega teksta, starejši pa so povzetkom dajali več socialnih in moralnih pomenov, ki jih v originalnem tekstu eksplicitno ni bilo. Ti pomeni so bili zopet precej raznoliki in povezani z osebnimi izkušnjami preizkušancev ter z njihovim individualnim znanjem. Šele odrasle osebe so bile sposobne integrirati tekst s psihološkim in metaforičnim pomenom zgodbe in ga individualno obarvati.

3. Od absolutnega mišljenja k sintetiziranju kontradikcij v dialektično celoto.

D. Kramerjeva (1986) govori o treh razvojnih fazah, ki v normalnem razvoju navadno sledijo adolescenčnemu obdobju absolutnega mišljenja. Njeno temeljno pojmovanje kognitivnega razvoja je podobno Kellyjevemu (Kelly, 1955), saj pravi, da ljudje v toku svojega življenja razvijajo vedno bolj integrirane kognitivne strukture, ki jim služijo za organizacijo socialnega sveta. Človeka pojmuje kot oblikovalca teorij, vendar pa se njegove teorije v času transformirajo zaradi novih socialnih izkušenj. Če se namreč obstoječe osebne teorije izkažejo kot neustrezne pri srečevanju s specifičnim problemom, bo zdrav posameznik skušal oblikovati bolj ustrezno teorijo, ki mu bo omogočila smiselnejšo razlago in adekvatnejšo rešitev problemske situacije. Vsaka nadaljnja posameznikova teorija naj bi bila "sposobna" rešiti širši okvir problemov (pri čemer se avtorica sklicuje pretežno na reševanje medosebnih problemov), zato lahko govorimo o razvoju na višjo raven (oblikovanje naprednejše teorije). Do takega razvoja pa vodi dialektična povezanost med posameznikovim kognitivnim nivojem (obstoječe teorije) ter problemi in ovirami, s katerimi se srečuje v svojem okolju. Končni rezultat tega procesa je razvoj na nivoje večje prostorsko-časovne koherentnosti ali stabilnosti v posameznikovi kognitivni strukturi. Vendar pa ljudje pogosto ne delujejo in ne razmišljajo na konsistenten način. Kognitivno razvitejši posamezniki kažejo le boljše sposobnosti fleksibilnega funkcioniranja na različnih razvojnih nivojih.

Adolescentovo mišljenje Kramerjeva in sodelavci (Melchior, Levine, 1987; Woodruff, 1986) označujejo kot absolutno mišljenje, za katerega so značilni formalizem, mehanizem, uvažanje nespremenljivega, stabilnega pogleda na svet. Za to stopnjo v razvoju mišljenja je značilno pojmovanje, da zunanjo stvarnost lahko popolnoma razumemo, če jo enostavno reduciramo na njene temeljne dele. Tako zunanja realnost

kot intrapsihična dogajanja in medosebni odnosi imajo svoj temeljni plan ali odtis, torej neko objektivno univerzalno realnost, ki je ločena od njihove zunanje manifestacije. Medosebni konflikt posameznik pojmuje kot rezultat nezdržljivih osebnostnih tipov (predpostavka tega mišljenja je tudi, da obstajajo med ljudmi, stvarmi in pojavi očitni tipi ali kategorije, v katere lahko uvrščamo posamezne elemente). Znotraj konflikta obstajata le dve opciji: pravilno in napačno, dobro ali slabo. Le ena izmed dveh alternativ je prava.

Prva faza v razvoju mišljenja pri odraslih osebah je po Kramerjevi zavedanje relativnosti ali spoznanje, da neka osebna perspektiva konstituira le eno izmed mnogih potencialno veljavnih glediščnih točk realnosti. Sledita pa ji faza sprejemanja kontradikcij in povzemanje kontradikcij v dialektično celoto, o katerih bomo spregovorili pod poglavjem o dialektičnem mišljenju. Relativistično sklepanje, kot ga opredeljuje Kramerjeva (1987), temelji na zavesti, da prava pot izgradnje realnosti ne obstaja, ker na realnost, kot jo posameznik izgraja, vpliva mentalno "orodje", ki je odvisno od njegovega socio-kulturnega in zgodovinskega konteksta, specifičnih okoliščin in njegovega sistema prepričanj. Celotna človekova vednost je subjektivna, zato posameznik kontradikcijo pojmuje kot naravno in permanentno značilnost realnosti, saj lahko različni konteksti producirajo nezdržljive, a enako veljavne koncepcije realnosti. Naravna in permanentna poteza realnosti je tudi kontinuirano spreminjanje realnosti. Ko se realnost spreminja, se hkrati spreminja tudi posameznikovo pojmovanje realnosti. Vendar pa nujnih povezav med različnimi konteksti ali med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo ni. Kakršnekoli predikcije so nemogoče, saj so ljudje enkratni, spreminjajoči, nepredvidljivi in polni kontradikcij. Medosebni konflikt posameznik na relativistični stopnji pojmuje kot posledico obstoja konfliktnih glediščnih točk, od katerih nobena ni pravilna, niti nobena ni napačna.

Podobno kot mnogi drugi raziskovalci postformalnega mišljenja, je tudi Kramerjeva s sodelavci (Kramer, Melchior, Levine, 1987; Kramer, Woodruff, 1986) v svojih empiričnih študijah uporabljala različne zgodbe, ki so vsebovale dileme z vsakdanjega življenja, longitudinalno pa je razvoj mišljenja spremljala s pomočjo analiz adolescentovih dnevnikov. V svojih empiričnih raziskavah ugotavlja, da vsebina dileme precej dosledno vpliva na način mišljenja različnih starostnih skupin odraslih ljudi. Na določene vsebine neka starostna skupina dosledno najboljše odgovarja, na druge najslabše. Najnižji nivo mišljenja kažejo njihovi odgovori na tiste dileme, katerih vsebina jih najbolj emocionalno angažira. Sklepanje o emocionalno pomembnih življenjskih dogodkih namreč pogosto evocira obrambne odgovore. Pri mladih odraslih so npr. to dileme, ki vsebujejo konflikt intimnega razmerja: opredeljenost za partnerja nasproti neodvisnosti. Preizkušanci pa na najvišjem nivoju odgovarjajo na tistih dilemah, s katerih vsebino imajo največ preteklih osebnih izkušenj (Oerter, 1991). Tudi te pa so po Kramerjevi starostno normative, vendar ji tega v njenih dosedanjih študijah še ni uspelo dokazati. Dokaze pa navajajo teorije normativnega toka življenjskih dogodkov (npr. Neugarten, 1987).

Prek metode analize dnevnikov Kramerjeva potrjuje razvojni trend od absolutnega k dialektičnemu mišljenju, vendar pa ta razvoj ne poteka "gladko" in linearno, temveč se pojavljajo tudi regresni na zgodnejše nivoje razumevanja, navkljub trendu proti višjim nivojem. Pogosto se pojavlja tudi več nivojev mišljenja istočasno, ko posameznik razmišlja o istem problemu. Po mnenju Kramerjeve ta pojav služi vzdrževanju kontinuiranosti, ki je potrebna pri vzpostavljanju konstruktivnih prehodov na polno razviti višji način mišljenja. Dolgoročno lahko nižji nivoji mišljenja, ki jih opažamo v za posameznika emocionalno pomembnih situacijah, spodbudijo razvoj mišljenja na višji nivo. Te situacije evocirajo hkratno javljanje različnih nivojev raz-

mišljanja. Le-te posameznik skuša urediti in uskladiti kontradiktorne razlage, ki sledijo razmišljanjem na več nivojih hkrati. Ravno ti poskusi usklajanja kontradikcij silijo h kontinuirani transformaciji kognitivnih struktur. "Mišljenje se razvija kot funkcija posameznikovega spopadanja z življenjskimi problemi, ki so zanj emocionalno obremenjujoči" (Kramer, 1987). Vendar pa v vseh primerih temu ni tako, saj lahko nižji miselni procesi, ki se sprožijo v emocionalno obremenjujočih situacijah, služijo obrambi. Abstrakcije in idealizacije sveta ter redukcionizem (absolutno mišljenje) velikokrat predstavljajo tudi intelektualni tip obrambe pred nerazrešenimi emocionalnimi konflikti.

Skrbno metodološko zastavljena študija v ZDA (Kramer, Woodruff, 1986) je nakazala možnost razvoja relativističnega mišljenja vzporedno z razvojem formalno logičnega. Torej možnost, da relativistično mišljenje ni strukturalno naprednejša stopnja od formalno logične, kar pa se v isti raziskavi ni izkazalo tudi za dve obliki dialektičnega mišljenja. Rezultati študije so namreč pokazali, da je zavest o relativnosti nujen, a ne zadosten pogoj za formalno logično funkcioniranje na testnih nalogah. Hipoteza je predpostavljala ravno nasprotno: formalno logične operacije so nujen, a ne zadosten pogoj za pojav relativističnega mišljenja. Vendar sta avtorici pri interpretaciji korektno previdni in nakazujeta dve možnosti, ki pa bi ju bilo seveda treba preveriti v več različnih študijah. Prva možnost, ki jo omenjata, je ta, da zavest o relativnosti predhodi formalno logičnim operacijam. Druga pa, da se relativizem razvija vzporedno s formalno logičnimi operacijami. Hkrati menita, da spričo dobjenih rezultatov ne moremo zavrniti postavljene hipoteze, vendar za to eksplicitno ne navajata konkretnih razlogov. Treba pa bi bilo omeniti vsaj nekatere. Polovica nalog, ki sta jih avtorici uporabili za ugotavljanje nivoja formalno logičnega mišljenja (npr. naloga Rastlina, Kuhn, Brannock, 1977 in naloga Polž, Piaget, Inhelder, 1958), z motivacijskega vidika ne ustreza razvojnemu obdobju odraslosti (kronološka starost treh skupin poskusnih oseb je bila 20, 46 in 68 let). Naloge tega tipa, kot tudi naloge v klasičnih inteligentnostnih testih se namreč zdijo odraslim osebam otročje in "neumne", zato nanje niso motivirane odgovarjati po svojih najboljših močeh. Drugi razlog je lahko v tem, da že povezave med rezultati različnih nalog, ki jih uporabljamo za merjenje formalno logičnega mišljenja, niso posebej visoke. To pa nakazuje možnost, da posamezniki na formalno logični način rešujejo le nekatere tipe nalog in to tiste, katerih vsebina je bolj vezana na njihove izkušnje. Zato bi bilo v nadaljnjih raziskavah treba kontrolirati tudi to variabla. Tretjič velja tudi omeniti, da je bil vzorec preizkušancev premajhen (po 20 oseb v vsaki starostni skupini), da bi rezultati dovoljevali splošne sklepe, čeprav so bile osebe izenačene po spolu, izobrazbi, naloge za ugotavljanje postformalnih nivojev mišljenja so bile vzete iz življenjskih situacij, ocenjevanje slepo, z dvema neodvisnima ocenjevalcema, katerih skladnost ocen se je gibala med 87 in 90%, v statistično analizo pa je bila vzeta njuna konsenzualna ocena. Ravno naloge, ki so vsebovale realne življenjske situacije, bi lahko izkrivljale oceno nivoja mišljenja, kajti vsebina življenjskih dilem je "starostno občutljiva". Pri odgovarjanju na določene vsebine določena starostna skupina dosega višje nivoje mišljenja kot ostale, na drugih vsebinah pa nižje. V pričujoči študiji pa so vse tri starostne skupine odgovarjale na vsebinsko isti dve dilemi (dilema Družina- zaposlitev in dilema Talca, Kramer, 1986), ki z vidika starostne relevantnosti nista bili preverjeni.

Med tremi odraslimi starostnimi skupinami glede formalno logičnega mišljenja ni bilo pomembnih razlik, najstarejši vzorec (68 let) je izražal najvišje frekvence relativističnega in dialektičnega mišljenja in najnižje frekvence absolutnega mišljenja (kategorija formizem/mehanizem). Med mladimi odraslimi (20 let) in tistimi v srednjih letih (46 let) razlike niso dosegle nivoja statistične pomembnosti, vendar je bil

očiten isti razvojni trend: porast relativističnega in dialektičnega mišljenja s starostjo poskusnih oseb. Dobljena dejstva zopet nakazujejo vsaj dve možnosti: od zgodnje do srednje odraslosti ni pomembnejših premikov v relativistični in dialektični misli, in druga: vsebina dilem ni občutljiva za srednja leta. Ne glede na to je bila najbolj pogosto zastopana oblika mišljenja v vseh treh skupinah odraslih relativistična, najmanj pogosto pa absolutna. Podobne rezultate smo dobili na vsebinsko podobni dilemi (Kariera, Oerter, Zupančič, 1991) tudi v Sloveniji (Zupančič, Svetina, 1993), na Hrvaškem (Zupančič, Metzging, 1993) ter v ZDA in na Javi (Oerter, 1991).

4. Od formalno logičnega do objektivno dialektičnega mišljenja.

Nemški psiholog R. Oerter, ki je prvotno raziskoval le razvoj pojma o človeku, je v odgovorih poskusnih oseb na realne življenjske dileme odraslega človeka identificiral tudi različne stopnje mišljenja, od preoperacionalnega do objektivno dialektičnega (1987-1991). Posebej je opisal relativistično ali preddialektično mišljenje, ki sledi formalno logičnemu, ter subjektivno in objektivno dialektično mišljenje. Vse tri stopnje najdemo pri posameznikih že v zgodnji odraslosti, vendar pa so le-ti najpogostejše na relativistični (po Oerterju stopnja IIIa) in na subjektivno dialektični stopnji (stopnja IIb). Pri približno do 10% mladih odraslih med 19. in 24. letom najdemo tudi objektivno dialektično mišljenje (stopnja 4). Procenti posamezne stopnje, do katere so posamezniki v svojem razvoju prišli, pa nekoliko varirajo v odvisnosti od vsebine dileme in od tipa kulture, v kateri živijo. Praviloma posamezniki te starosti dosežejo v razvoju mišljenja vsaj stopnjo IIIa. Nižje stopnje se pojavljajo le izjemoma, verjetno vsled slabe motivacije poskusnih oseb za sodelovanje.

Ker v raziskavah R. Oerterja sodelujemo tudi pri nas (Zupančič, Horvat, Toličič, 1990-1993), bomo nekoliko podrobneje opisali postopek, ki ga uporabljamo za določanje stopnje posameznikovega mišljenja in na tem mestu tudi stopnjo relativizma. V predraziskavah je bilo uporabljenih pet različnih dilem iz vsakdanjega življenja odraslih ljudi, katerim je sledil nestrukturirani intervju s preizkušanci (Oerter, 1987). Na podlagi rezultatov sta bili izbrani dve dilemi, ki sta se v različnih socio-kulturnih okoljih izkazali kot najbolj primerni. Izdelana so bila izčrpana navodila za vodenje polstrukturiranega intervjuja, okvirne izhodiščne točke za vrednotenje (Oerter, 1990) in kasneje tudi priročnik za vrednotenje s konkretnimi primeri, vezanimi na socio-kulturno okolje (Zupančič, Gast-Gampe, 1993). Vsaka dilema je oblikovana znotraj ene kulture v dveh verzijah. Razlikujeta se le po spolu protagonistov, vsebina pa ostaja identična. V raziskavah uporabljamo verzijo, ki odgovarja spolu preizkušanca. Med kulturami se vsebina zgodb le nekoliko razlikuje, vendar njeno temeljno protislovje ostaja enako. Jedro obeh dilem namreč vsebuje protislovje, ki se pojavlja v vsakdanjih življenjskih situacijah. To protislovje je objektivno v tem smislu, da obstaja neodvisno od konkretnega posameznika, ne pa tudi od posameznikov nasploh, ter da je utemeljeno v družbeno kulturni strukturi, v kateri ljudje živijo. Zaradi tega tudi narava protislovja ni subjektivno rešljiva. V okviru polstrukturiranega intervjuja preizkušanci o problemu v zgodbi glasno razmišljajo. Intervju lahko izvajajo le dobro trenirani spraševalci. Kljub vsem problemom, ki so povezani z verbalno performanco preizkušancev, se je ta postopek izkazal kot primeren, ker zajema posameznikovo spontano izjavljanje. Poleg tega je s pomočjo vprašanj in argumentiranja med preizkušancem in spraševalcem možno zajeti odgovore v kategorije, ki jih sicer preizkušanci sami ne bi spontano razkrili. Najširše kategorije, na katere se vežejo vprašanja polstrukturiranega intervjuja, so: opažanje protislovja (možnost obstoja različnih perspektiv, podlaga, vzroki in argumenti za obstoj nezdržljivih pozicij), reš-

ljivost problema (združljivost glediščnih točk, tip rešitve) ter razumevanje in interpretacija objektivne vsebine protislovja (način utemeljevanja, nadomeščanje enostranskih predlogov rešitve).

Na stopnji relativističnega mišljenja protislovje v zgodbi (dilemi) ni prepoznano. Posameznik problem vidi kot pomensko enosmeren in rešljiv. Možnih je sicer več rešitev, vendar je vsaka enako dobra. Na dilemi kariere (dva nezdržljiva življenjska sloga) bo npr. posameznik argumentiral, da ima vsakdo različno osebnost in tej primerno izoblikovan življenjski slog, v okviru katerega se spoprijema s svojimi problemi. Znotraj tega referenčnega okvira za vsakogar obstaja neka prava odločitev, ki dokončno reši njegov problem. Preizkušanec lahko poda celo vrsto med seboj izključujočih se pogledov na problem in rešitev, vendar le-teh ni sposoben integrirati v celoto. Lahko tudi selektivno usmerja pozornost na nek izoliran vidik problema in se pri tem ne ozira na posledice, ki jih bo rešitev imela v prihodnosti. Problem transformira le s pomočjo linearne logike in tako negira bistvene elemente dileme (npr. v dilemi družina-kariera vidi poklic v njegovi instrumentalni vlogi). Rešitev lahko argumentira s protagonistovimi preteklimi odločitvami (npr. ustvaril si je družino, zato ima tudi obveznosti). V konkretni dilemi obstajata dve enakovredni rešitvi (v dilemi sta zajeta le dva življenjska sloga), in sicer zaradi tega, ker obstajata dve različni osebnosti, od katerih se mora vsaka na svoj način vključiti v situacijo in rešiti problem na način, ki je zanj pravi. Objektivna plat problema tu ostaja neprepoznana. Primer: "Vsak ima po svoje prav. Kaj bosta storila, je odvisno od njiju samih. Zaradi tega se res ni treba prepirati. Prvi dela tako, kot misli, da je zanj najbolj prav, in drugi tako, kot misli, da njemu najbolj ustreza. In če prvi misli, da mora uspeti kot bančni uslužbenec, mu zaradi tega ne smemo ničesar očitati. Človek mora vendar sam vedeti, kaj s seboj nosi posamezen poklic, ko se odloči zanj." Posameznik tu obravnava problem na izključno individualni ravni.

Prehod z relativistične na subjektivno dialektično stopnjo razmišljanja se kaže v ugotavljanju pozitivnih in negativnih vidikov obeh strani. Tehtanje obeh polov pa vodi do preferiranja ene alternative. Posameznik vidi problem v tem, da mora nekako obe strani združiti v eni rešitvi, česar pa se loti s tehtanjem in kvantitativnimi modifikacijami. Vendar pa obeh strani dileme tu še ne uspe integrirati. Rezultati novejših raziskav v Sloveniji in na Hrvaškem na numerusu 59 preizkušancev kažejo, da je na stopnji relativističnega mišljenja v obeh kulturnih okoljih približno 32% mladih odraslih, na prehodu pa okoli 20% (Zupančič, Metzinger, 1993). V drugi raziskavi iz leta 1993 na vzorcu 82 preizkušancev v Sloveniji pa je bilo na tej stopnji 29.9% preizkušancev in na prehodu 23.4% (Zupančič, Svetina, 1993). Referenčni rezultati v drugih kulturah kažejo za relativistično mišljenje podobno sliko v Indoneziji. V ZDA je bilo na tej stopnji manj preizkušancev, na prehodu pa več. Tudi v Nemčiji je proporcija zastopanosti relativistične stopnje nekoliko nižji, vendar nekoliko višji proporcija mladih Nemcev doseže dialektični stopnji mišljenja v primerjavi s posamezniki, živečimi v drugih kulturah (Oerter, 1991).

DIALEKTIČNO MIŠLJENJE

1. Od sprejemanja kontradikcij k dialektični sintezi.

Kramerjeva v okviru zadnje stopnje v razvoju mišljenja govori o dveh nivojih: o nivoju zavedanja in sprejemanja kontradikcij ter o nivoju dialektične sinteze. Oba nivoja kot tudi stopnja relativističnega mišljenja predstavljajo sintetični pogled na

realnost. Porast obeh nivojev dialektičnega mišljenja avtorica ugotavlja med posamezniki, ki po svoji kronološki starosti sodijo v obdobje srednje in zlasti zgodnje pozne odraslosti (približno okoli 65. leta). Pri tem pa o dialektičnem mišljenju govori kot o strukturalno naprednejši stopnji od formalno logičnega mišljenja, saj slednje v vseh preučenih primerih predstavlja nujen, a ne zadosten pogoj za javljanje dialektičnega mišljenja (Kramer, Woodruff, 1986). Dialektično sklepanje vsaj v njenih teoretskih pogledih predstavlja integracijo absolutnih in relativističnih principov mišljenja s sposobnostjo za redefiniranje in sintetiziranje odnosov med konfliktom in njegovo rešitvijo. Celovitost rešitve določenega problema daje funkcionalni pomen svojim delom, ne pa obratno. Nova rešitev služi kot temelj novi osebni paradigmi, ki rezultira v novi sintezi. Ta krog se neskončno ponavlja v smeri naraščajoče integracije. Pri tem sprememba dela nekega sistema zahteva reorganizacijo vseh drugih delov. V posameznikovem razumevanju socialnega sveta se dialektično mišljenje kaže v dinamičnem pojmovanju ljudi (njihovih osebnostnih značilnosti, spoznavanja in vedenja, vlog, ki jih v svojem življenju prevzemajo) in njihovih medosebnih odnosov. Nobena poteza, značilnost ali odnos ne morejo obstajati avtonomno. Posameznik je opredeljen kot funkcija socialnega sistema. Med njima obstajajo konflikti, ki služijo kot gibalno nadaljnega razvoja sistema in posameznika samega. Konflikt ni le pojav v medosebnih odnosih (nivo sprejemanja kontradikcij), temveč tudi nujni pogoj kontinuiranega razvoja. Na nivoju sprejemanja kontradikcij posameznik uvidi različne konflikte in protislovja. Na naslednjem nivoju pa jih je sposoben integrirati v organsko celoto in uvideti možne začasne rešitve, ki pa bodo sčasoma zahtevale ponovne modifikacije.

Kramerjeva v svojih empiričnih raziskavah ugotavlja, da je čistih dialektičnih mislecev malo, da pa frekventnost dialektičnih rešitev med ljudmi s kronološko starostjo v obdobju odraslosti narašča. Pravi, da je dialektična misel ob koncu srednjega obdobja odraslosti in v zgodnji pozni odraslosti dovolj konsistentna v primerjavi z mislijo mladostnikov in mladih odraslih, da lahko to obdobje označujemo kot dialektično stopnjo v razvoju mišljenja. Pri teh sklepih se opira na frekventnost pojavljanja dialektičnih značilnosti v odgovorih preizkušancev (kolikokrat se dialektični odgovori pojavljajo tekom intervjuja) in na moč dialektične stopnje mišljenja (v kolikšni meri so v odgovorih preizkušancev zastopane posamezne značilnosti dialektičnega mišljenja). V študijah Oerterja in Zupančičeve pa le ugotavljamo, katera je najvišja možna stopnja, ki jo je preizkušanec že sposoben uporabiti v svojem razmišljanju, ne glede na to, koliko se tekom intervjuja pojavlja. Zato v tovrstnih raziskavah zasledimo višje procente mladih odraslih, ki so že na stopnji dialektičnega, zlasti subjektivno dialektičnega nivoja mišljenja, kot v študijah, ki upoštevajo tudi frekventnost in moč dialektičnega nivoja mišljenja. Menimo, da bi bilo v nadaljnjih študijah potrebno integrirati oba metodološka pristopa. V obeh tipih študij nismo zasledili pomembnih razlik med spoloma. Rezultati študij, ki so skušale ugotoviti razlike v stopnjah postformalnega mišljenja v odvisnosti od izobrazbenega položaja ljudi, pa so precej nedosledni. Nekatere študije favorizirajo ljudi z višjo izobrazbo in ljudi, ki živijo v visoko urbaniziranem okolju, druge pa niso odkrile pomembnih razlik. Menimo, da bi bilo treba v nadaljnjih raziskavah nadzorovati več demografskih in psiho-socialnih spremenljivk, saj so skupine ljudi z nižjo izobrazbo veliko bolj heterogene glede splošne inteligentnosti, različnih drugih mentalnih sposobnosti, znanja, informiranosti in intelektualnih aspiracij.

2. Od subjektivnega do objektivnega dialektičnega mišljenja.

R. Oerter s sodelavci v svojih raziskavah (1986-1993) ugotavlja, da se posameznik v svojem razvoju vedno bolj dojema kot nekdo, ki deluje v nasprotujočih si situacijah, v katerih mora reševati konkretne probleme. Sprva se teh protislovnih situacij ne zaveda ali se zaveda le nezdružljivih dejstev, ki po njegovem mnenju izvirajo iz razlik med ljudmi in iz razlik v medosebnih odnosih. Protislovja, ki posameznika najbolj zadevajo in obremenjujejo, najprej sprožijo konflikt na zavedni ravni. Najbolj aktualen kognitivni konflikt postane "stanje zavesti" (o tem piše že Piaget, 1974). Mentalni spopad s tem konfliktom v nekaterih primerih lahko privede do začasno zadovoljive rešitve že z uporabo formalno logičnih operacij. Če posamezniku posredujemo dovolj določene informacije o problemu, ga lahko reši na formalno logičnem nivoju. V nedoločenih situacijah pa je tako mišljenje seveda manj učinkovito. Z intenzivnejšim doživljanjem in odkrivanjem samega sebe ter z zavednim oblikovanjem lastne istovetnosti posameznik začneja pojmovati dialektične probleme kot prvenstveno subjektivne probleme, ki izvirajo iz notranjih kontradikcij ali iz kontradikcij med posamezniki. S temi protislovji se mora ukvarjati in jih razreševati posameznik sam, vendar nikoli ne more priti do dokončne rešitve, ker se ob reševanju problemov hkrati spreminja tako on sam kot tudi njegov ožji socialni kontekst. Vsaka rešitev zato vodi do novih problemov. Razumevanje protislovij se tekom nadaljnjega razvoja začne vezati na odnos človek-širše okolje. Posameznik uvidi, da izhajajo protislovja iz družbenih razmerij, na katera ne more vplivati s svojo voljo. Zato rešitve najde v spremembah na sistemski ravni.

Na subjektivno dialektični stopnji posameznik interpretira problem kot subjektivno protislovje. Problem ni več enoznačno rešljiv, predlagana rešitev se zdi prehodna in začasna. Protislovje je pogosto reducirano na samo subjektivno jedro problema. Posameznik sicer lahko prepozna objektivne sprožilce problema (npr. zaprtje firme v dilemi družina-kariera), vendar jim ne priznava odločilne vloge pri reševanju dileme. Ugotavlja tudi, da je protislovje načelno nerazrešljivo, da bodo potrebne nadaljnje predelave problemov. Ob navajanju vsake začasne rešitve posameznik navede nadaljnje posledice odločitve in nadaljna protislovja, ki se utegnejo pojaviti. Istočasno lahko navaja več rešitev, vendar se ob vsaki ozira na njene pozitivne in negativne vidike. Pri tem preudarja in tehta dolgoročnejše posledice rešitev in ne usmerja pozornosti le na eno stran problema kot na prejšnji stopnji. V primerjavi z relativistično stopnjo tudi v predhodnih odločitvah prepozna težave, ne pa rešitev problema. Zaveda se, da problem ni rešen niti v primeru, če rešitev upošteva obe strani. Na dilemi kariere vidi spraševanec, ki razmišlja subjektivno dialektično, problem v tem, da imata oba življenjska sloga negativne stranske produkte in da se ne moreta združiti v isti osebi. Zato najpogosteje predlaga oblikovanje novega življenjskega sloga, ki bi vključeval čim več pozitivnih vidikov obeh slogov, vendar naj bi predstavljal integrirano in ne sumarno obliko obeh slogov. Tu posameznik v bistvu deluje na dveh hierarhičnih, a še vedno individualnih ravneh. Na prehodu s subjektivno na objektivno dialektično stopnjo mišljenja pa mu dilema pomeni to, da je človek (njegova osebnost in njegovo delovanje) del nezdružljivih socialnih sistemov (npr. sistem družina, sistem delovna organizacija) in problem rešuje na individualno-sistemski ravni. Začasno rešitev pri tem predstavlja npr. časovna porazdelitev različnih slogov v življenju istega posameznika. Zaveda se, da se slogi spreminjajo zato, ker nanje delujejo intrapsihični in sistemski dejavniki.

Rezultati že omenjene študije v Sloveniji in na Hrvaškem so pokazali, da je na subjektivno dialektični način sposobnih razmišljati 39% mladih odraslih v Sloveniji in

36.2% mladih na Hrvaškem ter na prehodu s subjektivno na objektivno dialektično stopnjo 1.7% in 3.4% mladih (Zupančič, Metzinger, 1993). V kasnejši raziskavi je bilo subjektivno dialektičnega mišljenja sposobnih 36.4% Slovencev iste kronološke starosti, 2.6% mladih pa je presojalo že pol stopnje višje (Zupančič, Svetina, 1993). V ZDA in v Indoneziji se rezultat za subjektivno dialektično mišljenje giblje okoli 30%, v Nemčiji pa je bil delež višji - 44.8% (Oerter, 1991).

Na objektivno dialektični stopnji v razvoju mišljenja posameznik problem interpretira kot objektivno protislovje, pojmuje ga na "nadindividualni", socio-zgodovinski, kulturni ali antropološki ravni. Obstaja neodvisno od konkretnega posameznika, ne pa tudi od ljudi nasploh. Posameznik je proti svoji volji odvisen od obstoječih socialnih sistemov in struktur. V odgovorih preizkušancev bomo opazili, da upoštevajo recipročnost med posameznikom in družbenim sistemom. Vedo, da sistem deluje po lastnih notranjih zakonih, ki so neodvisni od delovanja konkretnega posameznika, čeprav je posameznik sam del tega sistema. Izhodiščna točka argumentiranja na tej stopnji so objektivne družbene razmere in protislovja. Podsystem dela ali družine za posameznika ni nekaj avtarktnega, temveč nekaj, kar je soodvisno od nadrednega družbenega sistema. Dilema je produkt nezdržljivih podsistemov. Gola alternacija življenjskih slogov ne more rešiti problema. Rešitev je v oblikovanju novega sistema, ki bi lahko integriral in tako obvladal oba življenjska sloga. Novi sistem pa je seveda kvalitativno drugačen od obeh prej obstoječih sistemov. V to strukturno spremembo sistema se bo posameznik bolje integriral, vendar pa se bo hkrati kvalitativno spreminjal tudi on sam.

Na tej stopnji vidijo preizkušanci rešitev v spremembi podsistema (npr. dela), v preoblikovanju skupnega sistema (npr. temeljni način zaslužka, politika solidarnosti, reorganizacija odnosa med družino in poklicem). Kognitivni konflikt na tej stopnji dobi novo obliko, saj ne gre več le za konflikt v logiki delovanja ali za zavest o protislovnosti delovanja, temveč za to, da posameznik upošteva zapletenost in spremenljivost družbenih sistemov. Posameznik spozna, da problem na subjektivni ravni, torej z dejavnostjo enega subjekta, ni rešljiv. Dolgoročneje rešitve lahko dosežemo le prek spremembe družbene strukture. Razrešitev protislovja na tej stopnji je v strukturni spremembi sistema in spremembi posameznikove osebnosti.

Procent mladih odraslih, ki je o realnih življenjskih dilemah sposoben razmišljati na objektivno dialektičen način, je bistveno nižji kot na ostalih višjih (od 3a do 3b/4) stopnjah mišljenja, vključno s prehodi. V Sloveniji, ZDA in v Indoneziji je to približno 7%, v Nemčiji pa 10% (Zupančič, Metzinger, 1993; Zupančič, Svetina, 1993; Oerter, 1991). Najvišji doseženi nivo mišljenja nekoliko variira glede na vsebino uporabljene dileme v interakciji s socio-kulturnim okoljem. V Sloveniji npr. več objektivno dialektičnega mišljenja zasledimo ob dilemi družina-kariera, v Nemčiji pa je razlika med proporci subjektivno in objektivno dialektičnega mišljenja daleč največja pri dilemi kariera. Možna razlaga teh variacij je v tem, da kultura pogojuje stopnjo zanimanja za nek intelektualni problem. Poleg tega opažamo, da je najvišji nivo mišljenja, ki ga posameznik izraža v svojih odgovorih, odvisen tudi od treniranosti spraševalcev (primerjava rezultatov z leta 1991 in 1993, Zupančič). Za objektivnejše vrednotenje posameznih odgovorov pa bi bilo treba oblikovati priročnik s konkretnimi primeri, ki bi vseboval tudi kulturno specifične odgovore.

LITERATURA

- Alexander, C. N., Druker, S. M., Langer, E. J. (1990). Major issues in the exploration of adult growth. V Alexander, C. N., Langer, E. J. (ur.) Higher stages of human development. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Cattell, R. (1971). Abilities: Their structure, growth and action. Boston: Houghton Mifflin.
- Dittmann-Kohli, F., Baltes, P.B. (1990). Toward a neofunctionalist conception of adult intellectual development: Wisdom as a prototypical case of intellectual growth. V C.N. Alexander, E.J. Langer (ur.) Higher stages of human development. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Gilligan, C. (1987). Adolescent development reconsidered. V Irwin, C. E. (ur.) Adolescent social development and health. San Francisco: Jossey-Bass.
- Kelly, G. A. (1955). The psychology of personal constructs. New York: Norton.
- Kramer, D. (1987). Relativistic and dialectical reasoning: Consistencies and inconsistencies in developmental trends. 8. Tagung Entwicklungspsychologie, Bern: Paedagogisches Institut der Universitaet Freiburg, str. 76-86.
- Kramer, D., Woodruff, D. (1986). Relativistic and dialectical thought in three adult age groups, Human Development, 29, str. 280-290.
- Leadbeater, B. (1986). The resolution of relativism in adult thinking: Subjective, objective or contextual? Human Development, 29, str. 291-300.
- Oerter, R., Hofmann, W. (1987). Dialektisches Denken bei Jugendlichen und Jungen Erwachsenen, 8. Tagung Entwicklungspsychologie, Bern: Paedagogisches Institut der Universitaet Freiburg, str. 42-73.
- Oerter, R. (1991). The concept of human nature in three cultures: A developmental approach. Biennial meeting of the society for research in child development, Seattle.
- Papalia, D. E., Olds, S. W. (1992). Human development. New York: McGraw Hill.
- Piaget, J. (1972). Intellectual evolution from adolescence to adulthood. Human development, 15, str. 1-12.
- Santrock, J. W. (1992). Life-span development. Dobuque: Wm. C. Brown Publ.
- Zupančič, M. (1993). Razvoj pojma o človeku, Anthropolos, št.1-2, Ljubljana, str. 53-67.
- Zupančič, M., Gast-Gampe, M. (1993). Interview on adulthood: A scoring manual, Muenchen (v tisku).
- Zupančič, M., Metzger, A. (1993). The concept of human nature: A comparative study in Slovenia and Croatia. Psihološki simpozij Alpe-Jadran, Ljubljana.
- Zupančič, M., Svetina, M. (1993). Relations between moral judgement and the concept of human nature: A study on Slovenian young adults, Srečanje psihologov podonavskih dežel, Tatranska Lomnica.

Obrambno-varovalno reagiranje pacientov z delovnimi motnjami

DARJA KOBAL
ALFRED BOGOMIR KOBAL

POVZETEK

Bolniki s somatskimi motnjami, a brez objektivno zaznane okvare prizadetega organa, pogosto obolevajo, zaradi česar je njihova delovna zmožnost večkrat začasno zmanjšana. Prek lečečega zdravnika se mnogi obrnejo na invalidsko komisijo, da bi jim priznala trajno delovno nezmožnost. Namen študije je ugotoviti, ali se skupina ljudi, ki je v postopku za oceno invalidnosti (N=53), razlikuje v načinu obrambnega reagiranja od skupine ljudi, ki ni v tem postopku (N=53). Preizkušance smo testirali z vprašalnikom Življenjski stil, z lestvico Splitting in z lestvico Projektivna identifikacija. Prikazani in interpretirani so samo rezultati izraženosti posameznih obrambnih mehanizmov glede na diagnozo preizkušancev po mednarodni klasifikaciji bolezni (MKB).

ABSTRACT

SELF-DEFENCE REACTION OF PATIENTS WITH WORKING DISTURBANCES

Patients suffering from somatic disturbances which cannot be objectively detected in the affected organs, frequently fall sick with their working ability temporarily reduced as a consequence. Through their doctor many of them turn to the Commission for the Disabled in order to obtain recognition of their lasting working disability. The purpose of this study is to establish, whether the self-defence reaction of the group of people subject to the disability assessment process (N=53) is different from that of the group not subject to the process. The subjects were tested by means of the questionnaire "Lifestyle", the Splitting Scale and the Projective Identification. Shown and interpreted are only the results featuring the intensity of individual self-defence mechanisms, which were obtained from the diagnosis of the subjects tested in accordance with the international classification of diseases (MKB).

UVOD

Ljudje s somatskimi motnjami, a brez objektivno zaznavne okvare prizadetega organa ali organskega sistema, pogosto obolevajo. Pri takih bolnikih je delovna

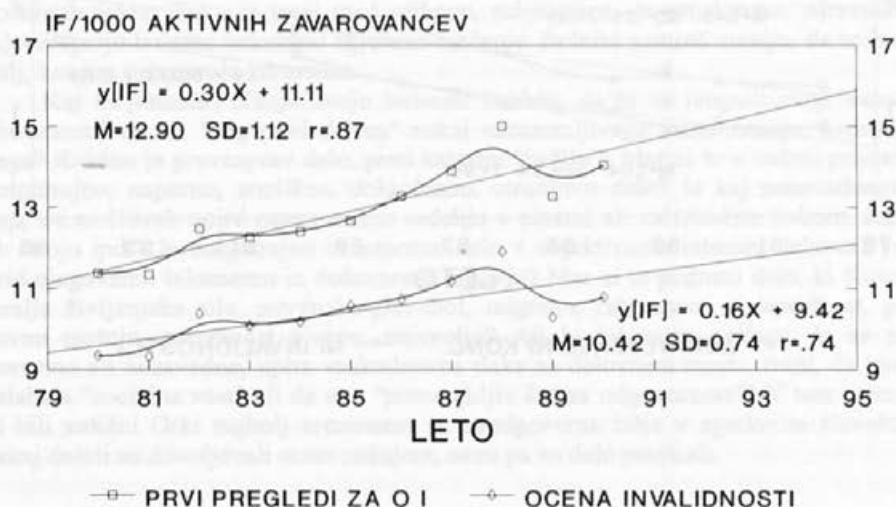
zmožnost večkrat začasno zmanjšana (bolniški stalež). Pri njih je opaziti željo, da bi jim priznali trajno delovno nezmožnost. Prepričani so namreč, da svojega dela v konkretnem socialnem okolju ne zmorejo več. Zato pogosto obiščejo zdravnika, da bi ga seznanili s svojimi - subjektivno doživetimi - tegobami. Na ta način ga posredno "primorajo", da jih napoti na invalidsko komisijo, od katere seveda pričakujejo, da bo potrdila njihovo delovno nezmožnost. S priznanjem invalidnosti invalidska komisija potrdi trajno okvaro zdravstvenega stanja ali trajno delovno nezmožnost. Na ta način strokovno utemelji prošnjo za trajno spremembo delovnega mesta, skrajšan delovni čas ali popolno delovno nezmožnost, bolnikom pa hkrati zagotovi socialno varnost.

Število novih zahtev za oceno delovne zmožnosti, naslovljenih na invalidske komisije, v zadnjih desetih letih v Sloveniji narašča. Indeks frekvenca (IF) se vsako leto zveča za 0.3 zahtevka na 1000 aktivnih zavarovancev. Glede na gibanje trendov domnevajo, da se bo število zahtev za oceno delovne zmožnosti večalo še naprej: leta 1995 bi jih bilo predvidoma 16, medtem ko jih je bilo, denimo, leta 1980 11.11; število invalidov na 1000 aktivnih zavarovancev (IF) pa naj bi se povečalo z 9.42 na 12 (slika 1).

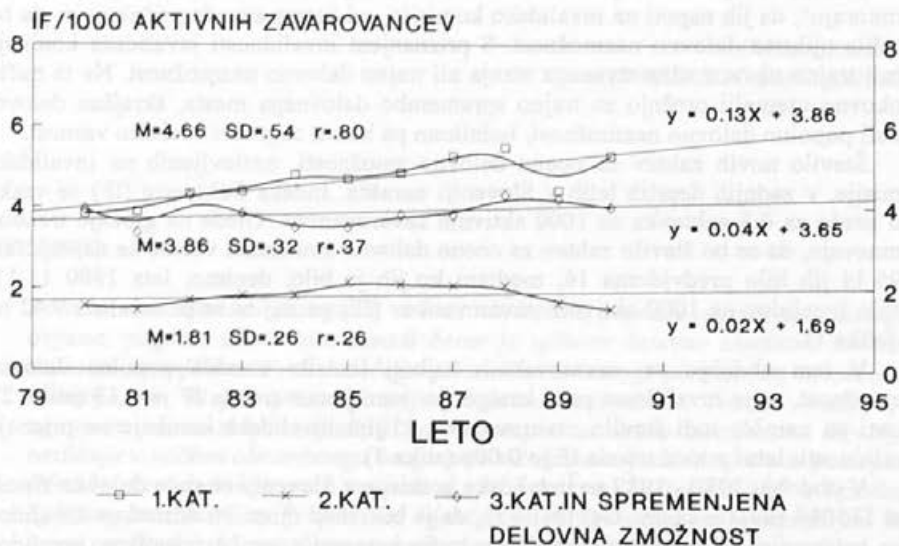
V tem obdobju pri zavarovancih najbolj izrazito narašča popolna delovna nezmožnost, to je invalidnost prve kategorije: letni porast trenda IF je 0.13 (slika 2). Hkrati pa narašča tudi število zavarovancev, ki jim invalidske komisije ne priznajo invalidnosti: letni porast trenda IF je 0.006 (slika 3).

V obdobju 1980 - 1989 so invalidske komisije v Sloveniji ocenile delovno zmožnost 115018 zavarovancev. Ugotovile so, da je bilo med njimi 36 odstotkov invalidov prve kategorije, 30 odstotkov invalidov tretje kategorije ter 14 odstotkov invalidov druge kategorije. Kar pri 11 odstotkih zavarovancev pa invalidnosti ni bilo mogoče zaznati. Poleg tega pa 8 do 10 odstotkov zavarovancev prejme na invalidskih komisijah nižjo kategorijo invalidnosti, kot jo sami pričakujejo. Po ocenah invalidske komisije je bilo v Sloveniji tako v zadnjih desetih letih približno 20 odstotkov (23000) zavarovancev, katerih pričakovanja niso bila v skladu z ocenami invalidskih komisij (slika 4) (Kobal, 1991).

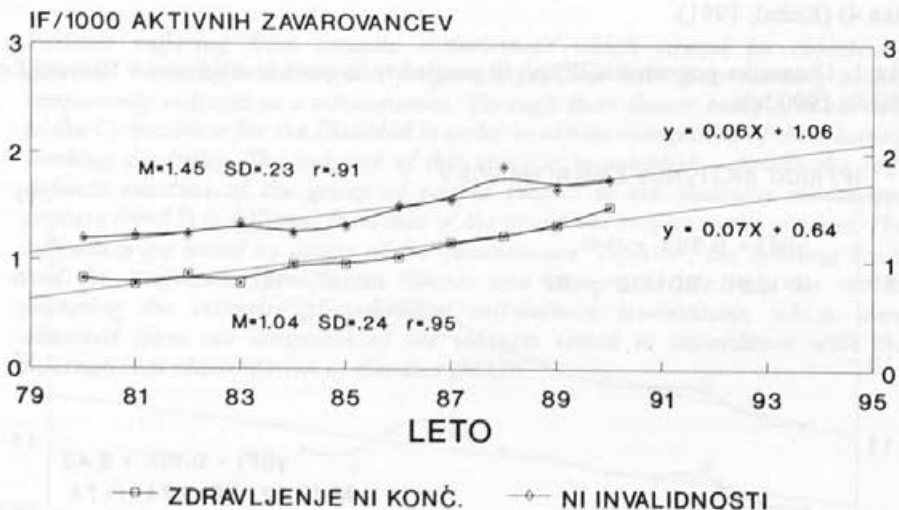
Slika 1: Dinamika pogostosti (IF) prvih pregledov in ocen invalidnosti v Sloveniji od 1980 do 1990 leta

Slika 2: Dinamika pogostosti (IF) prvih ocen invalidnosti v Sloveniji od 1980 do 1990

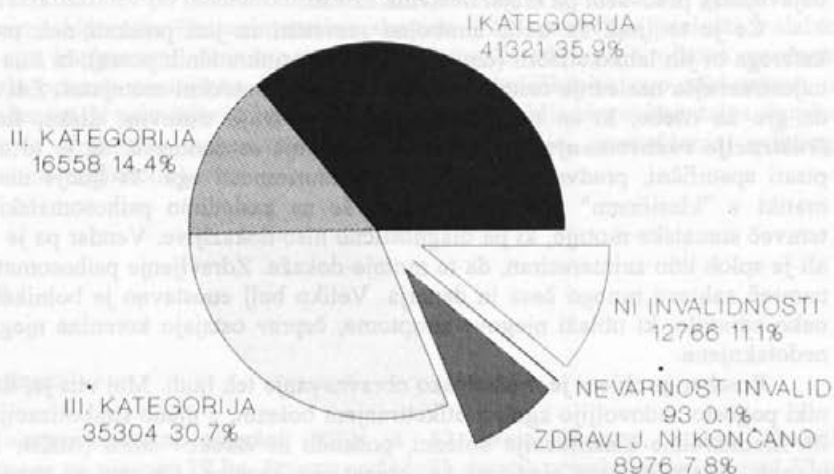

Slika 3: Dinamika pogostosti (IF) prvih ocen invalidnosti v Sloveniji od 1980 do 1990

Slika 4: Struktura prvih ocen delovne zmožnosti pri IK v Sloveniji od 1980 do 1989

ŠTEVILO OCENJENIH ZAVAROVANCEV 115018

* III. kategorija invalidnosti in spremenjena delovna zmožnost

V zvezi z zavarovanci s psihosomatskimi težavami, ki si želijo oceno delovne zmožnosti pri invalidski komisiji, si je treba najprej zastaviti nekatera temeljna vprašanja. Kakšna je njihova simbolna identiteta? Kdo so te osebe? Ljudje z rentnimi tendencami, psihosomatiki, simulanti, "navadni" bolniki, neprilagojeni člani družbe? Nekaj je gotovo. Ti ljudje se počutijo bolne. Zdravniki dvomijo, da gre za "resnično" bolezen, ker z medicinskimi preiskavami pogosto ni mogoče potrditi subjektivno doživetih težav. Tako je torej med njihovo, subjektivno, in objektivno, zdravniško, (a)percepcijo bolezní nekakšno zgrešeno srečanje. Bolniki namreč menijo, da so bolni bolj, kot jim priznavajo zdravniki.

Kaj to pomeni? Želijo svojo bolezen izrabiti, da bi se izognili svoji delovni obveznosti? Je t.i. "beg pred delom" nekaj nerazumljivega, nenaravnega, nedopustnega? Kakšno je pravzaprav delo, pred katerim "bežijo"? Mar ni to v večini primerov dolgotrajno, naporno, enolično, dolgočasno, utrudljivo delo? Je kaj nenavadnega v tem, da se človek upira osemurnemu sedenju v pisarni ali za tekočim trakom, stanju ob stroju ipd.? Je dolgotrajno in naporno delo v objektivnem interesu delavca? Je v prid njegovemu telesnemu in duševnemu zdravju? Mar ni to pogosto delo, ki človeku jemlje življenjske sile, povzroča glavobol, migreno, izčrpanost, slabovidnost, prebavne motnje, razrvanost živcev, nejevoljo? Ali bi lahko za nekoga, ki se mu, zavestno ali nezavedno, upira vsakodnevna tlaka na delovnem mestu, rekli, da mu je oslabela "socialna vest" ali da ima "pomanjkljiv čut za odgovornost"? V tem primeru bi bili antični Grki najbolj brezvestna in neodgovorna bitja v zgodovini človeštva, zakaj delati so dovoljevali samo sužnjem, sami pa so delo prezirali.

Zdi se, da bi morali domnevati prej nasprotno. Ali ni oslabela kolektivna vest, vest družbe, ki dopušča, da je ogromno ljudi prezaposlenih (do te mere, da je načeto njihovo duševno in/ali telesno zdravje), da je veliko ljudi nezaposlenih in da nemalo ljudi opravlja docela nekoristna opravila? In to navzlic temu, da bi sodobna tehnika dovoljevala pravičnejšo družbeno porazdelitev dela in prostega časa (samodoločujoče dejavnosti), predvsem pa krajši delavnik za vse.

Če je te ljudi že treba simbolno razvrstiti in jim poiskati nek predalček, v katerega bi jih lahko stlačili (navzlic morju idiosinkratičnih potez), bi bila nemara še najustreznejša naslednja oznaka: človek s psihosomatskimi motnjami. Zdi se namreč, da gre za osebe, ki so nagnjene k temu, da **svoje duševne stiske, konflikte in frustracije razbremenjujejo skozi telo**. Vsiljuje se domneva, da je to dejstvo pripisati specifični, predvsem nezadostni strukturiranosti tega. Ti ljudje niso psihosomatiki v "klasičnem" pomenu. Pri njih še ne zasledimo psihosomatskih obolenj, temveč somatske motnje, ki pa diagnostično niso dokazljive. Vendar pa je vprašljivo, ali je sploh kdo zainteresiran, da te motnje dokaže. Zdravljenje psihosomatskih tegob namreč zahteva mnogo časa in denarja. Veliko bolj enostavno je bolniku predpisati neko zdravilo, ki ublaži njegove simptome, čeprav ostajajo korenine njegovih težav nedotaknjene.

Poseben problem je medicinsko obravnavanje teh ljudi. Moj vtis je, da se zdravniki pogosto zadovoljijo zgolj z etiketiranjem bolezni, z njeno simbolizacijo po merilih Mednarodne klasifikacije bolezni, poškodb in vzrokov smrti (MKB, 1975) in z njim ovrednotenjem glede na t.i. objektivne kazalce. Ob tem se seveda vsiljuje vprašanje, kako sploh določiti objektivna merila na tako kompleksnih področjih, kakršni sta zdravje in delo. Vprašljivo je tudi, ali se sploh lahko vzpostavi pristnejša komunikacija med zdravnikom in bolnikom. Kako naj bi slednji sploh lahko razumel zamotano govorico svojega zdravnika? Je namen rabe strokovnih izrazov v tem, da se bolniku predoči njegovo zdravstveno stanje, ali v tem, da se z njimi zdravnik skriva za debelimi zidovi svojega slonokoščenega stolpa?

V kolikšni meri zdravniška komisija sploh lahko prisluhne tegobam bolnika, ko pa odloča o njegovem primeru največkrat zgolj na podlagi pisne dokumentacije, kratkotrajnega pregleda in posameznih usmerjenih vprašanj? Kako naj ga razume, ko pa njegovega glasu niti ne sliši? Svetovna zdravstvena organizacija opredeljuje zdravje kot "polno telesno, duševno in socialno blagostanje". Zakaj potem pri oceni zdravja ne sodeluje tudi psiholog? Mar je mogoče na duševno blagostanje človeka preprosto pozabiti? Kdo naj bi ovrednotil družbeni položaj bolnika?

Neupoštevanje psiholoških razsežnosti zdravja ima lahko tudi negativne, družbene in individualne, posledice. Upokožitev lahko, denimo, vodi zaradi občutkov osamljenosti, nekoristnosti, odrinjenosti iz družbenega sveta tudi v nadaljnje poslabšanje zdravja. Zavrnitev zahteve po skrajšanem delovnem času ni vselej družbeno koristna. Bolnik bi morda v krajšem delovniku naredil več kot v daljšem. Morda bi bil bolj zadovoljen, ker bi občutil nekakšno zadoščenje, ker so uslišali njegovi prošnji. Če je, seveda, sploh komu do tega, da bi bil delavec zadovoljen pri svojem delu!

V zadnjih letih se je sestava prosilcev nekoliko spremenila. Marsikateri med njimi je na čakanju, mnogim grozi odpust. To ustvarja dodatne pritiske, ki se bržkone na ta ali oni način odražajo tudi v njihovem zdravstvenem stanju. Nasploh se mi zdi, da zdravniki (v invalidskih komisijah) namenjajo premalo pozornosti razmerju med boleznijo in družbenim položajem bolnika.

Namen pričujoče študije je ugotoviti, ali se skupina ljudi, ki je v postopku za oceno invalidnosti (eksperimentalna skupina), razlikuje v načinu obrambnega reagiranja od skupine ljudi, ki ni v postopku za oceno invalidnosti (kontrolna skupina). V

tej zvezi nas zanima: (a) ali eksperimentalna skupina (za razliko od kontrolne skupine) v večji meri uporablja primitivne obrambne mehanizme (projekcijo, zanikanje, premeščanje, splitting in projektivno identifikacijo); (b) kateri obrambni mehanizmi so pri eksperimentalni skupini bolj izraženi - primitivni ali zrelejši - in zakaj in (c) kateri obrambni mehanizmi so pri posameznih podskupinah, klasificiranih glede na diagnozo bolezni preizkušancev po mednarodni klasifikaciji MKB, bolj izraženi in zakaj.

Delovna hipoteza: Eksperimentalno skupino (ES) sestavljajo pacienti s slabšo strukturo ega, kar pomeni, da imajo razvojne deficite. Zaradi tega je njihova zmožnost prilagajanja opazno zmanjšana in vodi v dve ego-modifikaciji: ego-odklonskost in ego-popačenost. V primerjavi s kontrolno skupino, uporablja eksperimentalna skupina primitivnejše obrambne mehanizme (zanikanje, projekcijo, premeščanje, splitting, projektivno identifikacijo).

METODA

1. Preizkušanci

V eksperimentalni skupini (ES) je 53 preizkušancev. Starost desetih preizkušancev ne presega 29 let. Starost naslednjih desetih preizkušancev je med 30 in 39 leti. Starost 29 preizkušancev se giblje med 40 in 49 leti, štirje pa so starejši kot 50 let. Njihova povprečna starost je 40 let ($SD = 8,32$). Med njimi je 32 žensk in 21 moških (tabela 1). Njihova izobrazbena struktura je naslednja: 20 preizkušancev ima osnovno šolo ali manj, 26 poklicno in srednjo, 7 pa višjo in visoko šolo (tabela 2).

Preizkušance iz ES je zdravnik napotil na invalidsko komisijo zaradi različnih bolezni. Ti bolniki so bili diagnosticirani po mednarodni klasifikaciji bolezni, poškodb in vzrokov smrti (MKB, 9. revizija, 1975). V ES niso vključeni pacienti, katerih primarna diagnoza je bila "duševna motnja", saj bi to zahtevalo povsem drugačen pristop in posebna merila.

ES je - glede na diagnozo bolezni (MKB klasifikacija) - dokaj heterogena. V prvi skupini (nalezljive in parazitarne bolezni) so trije preizkušanci, v drugi skupini (notvorbe) so štirje preizkušanci, v tretji skupini (presnovne motnje, bolezni žlez z notranjim izločanjem in motnje imunosti) je en preizkušanec, v šesti skupini (bolezni živčevja in čutil) en preizkušanec, v sedmi skupini (bolezni srca in ožilja) je pet preizkušancev, v osmi skupini (bolezni dihal) so trije preizkušanci, v deveti skupini (bolezni prebavil) en preizkušanec, v deseti skupini (bolezni genitalij in sečil) sta dva preizkušanca, v dvanajsti skupini (bolezni kože in podkožnega tkiva) sta pravtako dva preizkušanca, in v trinajsti skupini (bolezni mišično kostnega sistema in vezivnega tkiva - gibala) pa je enaintrideset preizkušancev (tabela 3).

Selekcijski kriteriji ES:

(a) Preizkušanci so zavarovanci v delovnem razmerju (aktivni zavarovanci), ki so v postopku ocene delovne zmožnosti pri invalidski komisiji. Izvedenci invalidske komisije naj bi na osnovi ocene zdravstvenega stanja ter zahtev in obremenitev pri delu podali mnenje o delovni zmožnosti; ugotovili naj bi, ali je pri zavarovancih - preizkušancih nastala invalidnost prve kategorije (trajna nezmožnost za delo), invalidnost druge kategorije (zmožnost opravljati delo s skrajšanim delovnim časom) ali

pa invalidnost tretje kategorije (zavarovanec ni zmožen opravljati dosedanjega dela, je pa zmožen opravljati drugo, običajno manj zahtevno delo).

(b) Preizkušancem invalidska komisija za oceno invalidnosti bodisi ni priznala invalidnosti, ali pa jim je priznala invalidnost nižje kategorije v primeri s tisto, ki jo je predlagal lečeči zdravnik in ki so jo pričakovali sami zavarovanci glede na zdravstvene motnje, ki jih pestijo.

(c) (Morebitne) organske motnje preizkušancev ne pogojujejo takšnih delovnih motenj, da bi bil potreben ukrep upokojitve, skrajšanega delovnega časa ali premestitve na manj zahtevno delovno mesto.

V kontrolni skupini (KS) je 53 preizkušancev. Dva preizkušanca ne presegata starosti 29 let, med 30 in 39 leti je devetnajst preizkušancev, med 40 in 49 leti je dvaindvajset preizkušancev, deset preizkušancev pa presega starost 50 let. Njihova povprečna starost je 42 let ($SD = 7,48$). Med njimi je 22 žensk in 31 moških (tabela 1). Njihova izobrazbena struktura je naslednja: osnovno šolo ali manj ima 12 oseb, poklicno in srednjo 31, višjo in visoko šolo pa 10 oseb (tabela 2).

Selekcijski kriteriji KS:

(a) Skupina preizkušancev sestoji iz delavcev, ki so v istem obdobju (februar, marec 1993) opravili preventivni zdravstveni pregled na Univerzitetnem inštitutu medicine dela, prometa in športa v Ljubljani in v dispanzeriju medicine dela v ZD Idrija. Pri preventivnem pregledu je bilo ocenjeno zdravstveno stanje, morebitna preobremenjenost zaradi dela in specifična delovna zmožnost.

(b) Pri preizkušancih ni bila ugotovljena trajna prizadetost zdravja ali specifični učinki obremenjenosti pri delu, ki bi kakorkoli vplivali na njihovo delovno zmožnost.

Povprečno starost preizkušancev v kontrolni skupini je 41 let ($SD = 7,5$), v eksperimentalni skupini pa 40,2 let ($SD = 8,3$). Med skupinama ni statistično pomembne razlike v povprečni starosti ($F = 1,1136$; $p > 0,05$), pravtako sta skupini izenačeni po starostni strukturi.

Tabela 1 prikazuje strukturo preizkušancev po spolu. Med skupinama ni statistično pomembne razlike glede na spol (hi- kvadrat = 3.7749; $p = 0.05$).

Tabela 1: STRUKTURA PREIZKUŠEVALCEV PO SPOLU

SPOL	Skupina	Število oseb	%	% od vseh
MOŠKI	Vsi	52	100.0	49.1
	ES	21	40.4	19.8
	KS	31	59.6	29.2
ŽENSKE	Vsi	54	100.0	50.9
	ES	32	59.3	30.2
	KS	22	40.7	20.8
SKUPAJ	Vsi	106	100.0	100.0
	ES	53	50.0	50.0
	KS	53	50.0	50.0

hi-kvadrat	stopnje prostosti	nivo pomembnosti
3.77493	1	.0520

Tabela 2 prikazuje izobrazbeno strukturo preizkušancev. Med skupinama ni statistično pomembne razlike glede na izobrazbo (hi- kvadrat = 2.968; $p > 0.05$).

Tabela 2: IZOBRAZBENA STRUKTURA PREIZKUŠANCEV

IZOBRAZBA	Skupina	Število oseb	%	% od vseh
OSNOVNA ŠOLA	Vsi	32	100.0	30.2
	ES	30	62.5	18.9
	KS	12	37.5	11.3
POKLICNA IN SREDNJA ŠOLA	Vsi	57	100.0	53.8
	ES	26	45.6	24.5
	KS	31	54.5	29.2
VIŠJA IN VISOKA ŠOLA	Vsi	17	100.0	16.0
	ES	7	41.2	6.6
	KS	10	58.8	9.4
SKUPAJ	Vsi	106	100.0	100.0
	ES	53	50.0	50.0
	KS	53	50.0	50.0

hi-kvadrat	stopnje prostosti	nivo pomembnosti
2.96801	2	.2267

Tabela 3 prikazuje pogostnost pojavljanja obolenj po skupinah MKB klasifikacije pri preizkušancih v eksperimentalni skupini. Preizkušanci v kontrolni skupini so bili zdravi in zato brez diagnoz bolezni.

Tabela 3: POGOSTNOST POJAVLJANJA OBOLENJ PO MKB KLASIFIKACIJI PRI PREIZKUŠANCIH V EKSPERIMENTALNI IN KONTROLNI SKUPINI

Skupine obolenj po mednarodni klasifikaciji bolezni (MKB)		število oseb
I.	NALEZLJIVE IN PARALIZNE BOLEZNI	3
II.	NOVOTVORBE	4
III.	ENDOKRINE B., PREHRANE IN METAB., MOTNJE IMUNITETE	1
VI.	BOLEZNI ŽIVČEVJA IN ČUTIL	1
VII.	BOLEZNI SRCA IN OŽILJA	5
VIII.	BOLEZNI DIHAL	3
IX.	BOLEZNI PREBAVIL	1
X.	BOLEZNI GENITALIJ IN SEČIL	2
XII.	BOLEZNI KOŽE IN PODKOŽNEGA TKIVA	2
XIII.	BOLEZNI GIBAL	31
BREZ DIAGNOZE (kontrolna skupina)		53
SKUPAJ VSI		106

2. Spremenljivke in instrumentarij

Neodvisne spremenljivke so: starost, spol, izobrazba in diagnoza (po mednarodni klasifikaciji bolezni, poškodb in vzrokov smrti, MKB, 9. revizija, 1975). Odvisne spremenljivke so rezultati na posameznih testih - instrumentarijih: ŽS (Kellerman: Življenjski stil (Lamovec, Bele-Potočnik, Boben, 1990)), Splitting (Gerson, 1984) in Projektivna identifikacija.

REZULTATI IN DISKUSIJA

REZULTATI IZRAŽENOSTI POSAMEZNIH OBRAMBNIH MEHANIZMOV GLEDE NA DIAGNOZE PREIZKUŠANCEV (PO MKB)

Rezultati prikazujejo izraženost posameznih obrambnih mehanizmov zgolj glede na diagnoze preizkušancev po MKB (rezultati ES kot celote so podrobneje prikazani in obravnavani v članku "Ego- psihološka ocena osebnostne strukture pacientov z razvojnimi deficiti ega" (Kobal, 1993)). Pričujoči rezultati služijo le v informativne namene, poskus njihove interpretacije pa je izključno spekulativen in površinski, saj je število pacientov znotraj vsake podskupine odločno prenizko.

Med podskupinami, klasificiranimi glede na diagnoze bolezni po MKB, (znotraj eksperimentalne skupine) (tabela 4) so statistično pomembne razlike v stopnjah izraženosti naslednjih obrambnih mehanizmov: regresa, represije, projekcije, premeš-čanja in konformnosti.

Tabela 4: POVPREČNI PROCENTI IZRAŽENOSTI OBRAMBNIH MEHANIZMOV NA VPRAŠALNIKU ŽS (ŽIVLJENJSKI STIL) GLEDE NA DIAGNOZE PREIZKUŠEVALCEV

Spremenljivke	Skupine po MKB	Število oseb	aritmet. sredina	Standard. deviacija	F - test	Nivo pomemb.
REAKCIJSKA FORMACIJA	brez d.	53	34.7736	16.5281		
	I.	3	60.0000	26.4575		
	II.	4	45.0000	19.1485		
	III.	1	30.0000			
	VI.	1	30.0000			
	VII.	5	34.0000	11.4018		
	VIII.	3	53.3333	30.5505		
	IX.	1	30.0000			
	X.	2	45.0000	7.0711		
	XII.	2	35.0000	7.0711		
	XIII.	31	48.7097	19.6200		
	Skupaj	106	40.5000	18.7532	1.9118	.0528
ZANIKANJE	brez d.	53	39.7170	17.7486		
	I.	3	60.6667	23.1805		
	II.	4	38.5000	19.0000		
	III.	1	64.0000			
	VI.	1	36.0000			
	VII.	5	54.4000	17.3724		
	VIII.	3	57.6667	19.2959		
	IX.	1	45.0000			
	X.	2	45.0000	.0000		
	XII.	2	36.0000	12.7279		
	XIII.	31	43.6129	17.9883		
	Skupaj	106	42.8774	17.9559	1.0933	.3753
REGRES	brez d.	53	22.4151	12.4537		
	I.	3	55.0000	27.4044		
	II.	4	39.7500	16.8003		
	III.	1	29.0000			
	VI.	1	18.0000			
	VII.	5	41.0000	11.2250		
	VIII.	3	41.0000	15.8745		
	IX.	1	41.0000			
	X.	2	32.5000	12.0208		
	XII.	2	38.0000	12.7279		
	XIII.	31	36.2903	13.4838		
	Skupaj	106	30.1321	15.4569	4.3698*	.0000
REPRESIJA	brez d.	53	28.1887	17.2627		
	I.	3	63.3333	20.8167		
	II.	4	62.5000	23.6291		
	III.	1	20.0000			
	VI.	1	70.0000			
	VII.	5	30.0000	25.4951		
	VIII.	3	50.0000	26.4575		
	IX.	1	30.0000			
	X.	2	65.0000	21.2132		
	XII.	2	55.0000	7.0711		
	XIII.	31	47.4194	20.9711		
	Skupaj	106	38.3396	22.2749	4.3514*	.0001

Tabela 4: POVPREČNI PROCENTI IZRAŽENOSTI OBRAMBNIH MEHANIZMOV NA VPRAŠALNIKU ŽS GLEDE NA DIAGNOZE PREIZKUŠANCEV (nadaljevanje)

Spremenljivke	Skupne po MKB	Število oseb	aritmet. sredina	Standard. deviacija	F - test	Nivo pomemb.
KOMPEN- ZACIJA	brez d.	53	30.0000	17.54412		
	I.	3	53.3333	11.5470		
	II.	4	25.0000	17.3205		
	III.	1	20.0000			
	VI.	1	50.0000			
	VII.	5	52.0000	16.4317		
	VIII.	3	23.3333	15.2753		
	IX.	1	20.0000			
	X.	2	25.0000	7.0711		
	XII.	2	45.0000	21.2132		
	XIII.	31	31.9355	18.1511		
	Skupaj	106	32.0755	18.0326	1.6475	.1050
PROJEKCIJA	brez d.	53	49.2453	23.7146		
	I.	3	80.6667	12.6623		
	II.	4	74.7500	11.7863		
	III.	1	92.0000			
	VI.	1	58.0000			
	VII.	5	61.6000	19.3080		
	VIII.	3	69.3333	12.6623		
	IX.	1	67.0000			
	X.	2	67.0000	.0000		
	XII.	2	62.5000	6.3640		
	XIII.	31	62.4194	15.9494		
	Skupaj	106	57.3396	21.5229	2.2085*	.0235
INTELEKTU- ALIZACIJA	brez d.	53	58.9245	17.7816		
	I.	3	92.0000	.0000		
	II.	4	70.7500	8.5000		
	III.	1	67.0000			
	VI.	1	67.0000			
	VII.	5	60.0000	13.6931		
	VIII.	3	66.6667	16.5025		
	IX.	1	83.0000			
	X.	2	54.0000	5.6569		
	XII.	2	79.5000	17.6777		
	XIII.	31	66.1290	15.7284		
	Skupaj	106	63.3585	17.1482	1.9050	.0537
PREME- ŠČANJE	brez d.	53	16.2642	12.2036		
	I.	3	53.3333	32.1455		
	II.	4	40.0000	24.4949		
	III.	1	20.0000			
	VI.	1	20.0000			
	VII.	5	30.0000	25.4951		
	VIII.	3	60.0000	30.0000		
	IX.	1	20.0000			
	X.	2	20.0000	.0000		
	XII.	2	30.0000	42.4264		
	XIII.	31	34.1935	25.7907		
	Skupaj	106	25.7736	22.1790	3.4927*	.0006

KONFOR- MNOST	brez d.	53	33.9623	9.8761		
	I.	3	66.3333	13.2035		
	II.	4	49.7500	5.5000		
	III.	1	43.0000			
	VI.	1	42.0000			
	VII.	5	46.0000	9.1652		
	VIII.	3	52.6667	5.5076		
	IX.	1	43.0000			
	X.	2	44.0000	5.6569		
	XII.	2	48.0000	1.4142		
	XIII.	31	46.3548	8.9909		
	Skupaj	106	40.8962	11.8602	7.2697*	.0000

Med podskupinami, klasificiranimi glede na diagnoze bolezni po MKB (znotraj eksperimentalne skupine) (tabela 5), so statistično pomembne razlike v stopnjah izraženosti obrambnega mehanizma kot cepitve na dobre in slabe podobe selfa, odnosa med splittingom in idealizacijo, identitetne difuzije kot posledice splittinga in v stopnji izraženosti celotnega splittinga.

Tabela 5: POVPREČNO SKUPNO ŠTEVILO TOČK PO SKUPINAH TRDITEV VPRAŠALNIKA SPLITTING GLEDE NA DIAGNOZE BOLEZNI PREIZKUŠANCEV

Spremenljivke	Skupine	Število oseb	aritmet. sredina	Standard. deviacija	F - test	Nivo pomemb.
CEPITEV NA DOBRE IN SLABE PODOBE SELFA	brez d.	53	23.7925	5.7391	6.5470*	.0000
	I.	3	25.0000	6.2450		
	II.	4	36.7500	4.6458		
	III.	1	31.0000			
	VI.	1	25.0000			
	VII.	5	34.4000	7.0922		
	VIII.	3	34.0000	4.3589		
	IX.	1	35.0000			
	X.	2	36.0000	1.4142		
	XII.	2	31.5000	9.1924		
	XIII.	31	32.4516	6.6375		
	Skupaj	106	28.1981	7.5067		
ODNOS MED SPLITTINGOM IN IDEALIZACIJO	brez d.	53	7.6226	2.8704	3.5674*	.0005
	I.	3	6.6667	4.5092		
	II.	4	10.7500	2.5000		
	III.	1	12.0000			
	VI.	1	8.0000			
	VII.	5	10.4000	.8944		
	VIII.	3	11.3333	3.7859		
	IX.	1	12.0000			
	X.	2	14.0000	.0000		
	XII.	2	10.5000	3.5355		
	XIII.	31	10.2903	2.6732		
	Skupaj	106	8.9906	3.1274		
ODNOS MED SPLITTINGOM IN NARCIZMOM OZIROMA VELIČINSKIMI IDEALI	brez d.	53	6.4717	2.8393	.8037	.6254
	I.	3	5.0000	3.0000		
	II.	4	6.0000	3.3665		
	III.	1	5.0000			
	VI.	1	8.0000			
	VII.	5	9.4000	3.3615		
	VIII.	3	7.0000	1.0000		
	IX.	1	5.0000			
	X.	2	6.5000	6.3640		
	XII.	2	4.0000	2.8284		
	XIII.	31	7.0000	3.2558		
	Skupaj	106	6.6604	3.0234		

Tabela 5: POVPREČNO SKUPNO ŠTEVILO TOČK PO SKUPINAH TRDITEV VPRAŠALNIKA SPLITTING GLEDE NA DIAGNOZE BOLEZNI PREIZKUŠANCEV (nadaljevanje)

Spremenljivke	Skupine	Število oseb	aritmet. sredina	Standard. deviacija	F - test	Nivo pomemb.
IDENTI-TETNA DIFUZIJA KOT POSLEDICA SPLITTINGA	brez d.	53	2.0377	1.5312	5.7254*	.0000
	I.	3	4.0000	3.0000		
	II.	4	6.0000	2.0000		
	III.	1	3.0000			
	VI.	1	1.0000			
	VII.	5	3.6000	1.1402		
	VIII.	3	6.0000	1.7321		
	IX.	1	1.0000			
	X.	2	4.5000	.7071		
	XII.	2	3.5000	2.1213		
	XIII.	31	4.5484	2.3215		
	Skupaj	106	3.2264	2.2436		
CELOTEN SPLITTING	brez d.	53	38.9057	8.1507	8.8781*	.0000
	I.	3	40.6667	9.8658		
	II.	4	59.5000	5.9161		
	III.	1	51.0000			
	VI.	1	42.0000			
	VII.	5	57.8000	8.7006		
	VIII.	3	58.3333	6.1101		
	IX.	1	53.0000			
	X.	2	61.0000	8.4853		
	XII.	2	49.5000	13.4350		
	XIII.	31	54.2903	10.6808		
	Skupaj	106	46.5660	11.9929		

Med podskupinami, glede na diagnoze bolezni po MKB (znotraj eksperimentalne skupine) (tabela 6), je razlika v stopnji izraženosti obrambnega mehanizma projektivne identifikacije statistično pomembna.

Tabela 6: POVPREČNO SKUPNO ŠTEVILO TOČK NA TRDITVAH VPRAŠALNIKA PI (PROJEKTIVNA IDENTIFIKACIJA) GLEDE NA DIAGNOZE BOLEZNI PREIZKUŠANCEV

Spremenljivke	Skupine	Število oseb	aritmet. sredina	Standard. deviacija	F - test	Nivo pomemb.
PROJEKTIVNA IDENTIFIKACIJA	brez d.	53	45.9434	13.6500	3.9081*	.0002
	I.	3	56.6667	18.5023		
	II.	4	69.7500	13.4009		
	III.	1	56.0000			
	VI.	1	59.0000			
	VII.	5	63.8000	15.1394		
	VIII.	3	65.0000	15.5242		
	IX.	1	51.0000			
	X.	2	68.5000	34.6482		
	XII.	2	64.0000	9.8995		
	XIII.	31	61.4194	12.9274		
	Skupaj	106	54.0849	15.8217		

Zdi se, da pacienti, ki obolevajo za infektivnimi in parazitskimi boleznimi (I.), reagirajo bolj neposredno in impulzivno kot ostali in tako svoje potrebe zadovoljujejo na manj zrel način (regres). Zbrani podatki vodijo k domnevi, da preizkušanci z diagnozo III. (endokrine bolezni, bolezni prehrane in metabolizma, motnje imunitete) svoje negativne težnje pripisujejo drugim, ker jih nočejo prepoznati kot sebi lastne, projicirajo torej tisto, kar je osovraženo in slabo (projekcija) (Popović, Jerotić, 1985). Pacienti z diagnozo VI. (bolezni živčnega sistema in čutilnih organov) v večji meri kot drugi preizkušanci rabijo mehanizem represije, kar vodi k predpostavki, da so v splošnem bolj inertni, usmerjeni k nedejavnosti in bolj pasivni. Domnevamo, da so preizkušanci z boleznimi respiratornega sistema (VIII.) bolj kot drugi nagnjeni k tesnobi in negotovosti vase (Milčinski, 1986). Negativno emocijo, ki naj bi jo usmerili na nek objekt, premestijo na drug, zanje bolj sprejemljiv predmet (premeščanje). Negotovost vase pa še potrjuje visoka stopnja izraženosti identitetne difuzije kot posledice splittinga - pogosto namreč navajajo probleme z istovetnostjo in "celostjo" samih sebe.

Največ statistično pomembnih razlik v stopnji izraženosti primitivnih obrambnih mehanizmov je pri skupini z diagnozo II. (neoplazme): cepitev na dobre in slabe podobe selfa, identitetna difuzija kot posledica splittinga in projektivna identifikacija. Sklepamo, da je pri tej skupini prišlo do primanjkljajev na simbiotični razvojni stopnji (če interpretiramo z vidika razvojne ocene osebnostne strukture preizkušancev). Izmed vseh diagnostičnih skupin, je pri njih projektivna identifikacija (tabela 7) najbolj izrazita, glede na izraženost splittinga pa so takoj na drugem mestu (tabela 6). Zdi se, da je zanje značilno t.i. "požiranje" slabega objekta (nizko vrednotenje samega sebe, polastitev selfa s strani agresije), napolnjujejo pa jih boleče notranje vsebine. S splittingom najprej ločijo podobe selfa in objekta na dobre in slabe. Slabe, boleče notranje vsebine projicirajo (tabela 5) navzven, da bi se jih znebili, nato pa jih s projektivno identifikacijo "le na pol" predelane "požrejo". Vse to pa se manifestira v obliki novotvorb.

NEKAJ SKLEPOV

Z raziskovanjem duševnih lastnosti oseb z delovnimi motnjami, značilnimi za člane eksperimentalne skupine, smo se dokopali do spoznanj, na podlagi katerih je mogoče bolje razumeti tovrstne paciente.

Pokazalo se je, da bi moral v invalidski komisiji sodelovati tudi psiholog. Ugotovljeno je namreč, da je bilo v zadnjih desetih letih okrog 23000 zavarovancev, katerih pričakovanja niso bila v skladu z ocenami invalidskih komisij. To pomeni, da je v Sloveniji vsako leto približno 2000 ljudi prepričanih, da svojega dela v konkretnem delovnem in socialnem okolju ne zmorejo več, invalidska komisija pa jim želene socialne varnosti ne zagotovi (Kobal, 1991). Na podlagi razumevanja obrambno-varovalnega reagiranja in ocene osebnostne strukture teh zavarovancev bi psiholog lahko pomagal invalidski komisiji pri odločanju in nakazal možnosti za njihovo zdravljenje ter ponovno, ustrežnejšo vključitev v dano okolje.

Rezultati raziskave torej le deloma potrjujejo delovno hipotezo. V primerjavi s preizkušanci iz KS, uporabljajo preizkušanci iz ES tudi druge, kompleksnejše obrambne mehanizme, kakršni so npr. reakcijska formacija, regres, represija in intelektualizacija. Te ugotovitve vodijo k dvema domnevama. Somatska motnja utegne biti zanje le nekakšen "ventil", s katerim somatizirajo psihično napetost in tako preprečujejo nastanek psihičnih motenj, ki se sicer izkazujejo v borderline osebnostni

strukturi. Na drugi strani pa je treba izpostaviti tudi domnevo, da ravno zaradi sofisticiranih obramb (ki jih borderline pacienti običajno nimajo) ne "zdrknejo" v patologijo, ki je značilna za borderline osebnostno strukturo (Praper, 1989/90).

Poglabljanje v omenjeno problematiko je - z vidika ego- psihologije oz. razvojne psihoanalitične teorije - težavna naloga. Razvojna psihoanaliza izhaja namreč iz teorije o borderline osebnostni strukturi, psihosomatski problematiki pa namenja le malo pozornosti. Menim, da vprašalnik splittinga, ki doslej pri nas še ni bil uporabljen, lahko pripomore k odkrivanju zgodnjih razvojnih deficitov v strukturalizaciji ega. Splitting se namreč skupaj s projekcijo, introjeckijo, zanikanjem in projektivno identifikacijo povezuje v sveženj obramb, ki so na delu v prvih mesecih otrokovega življenja, v fazi simbioze, ko strukturalizacija ega šele napoči. Raziskava je pokazala, da tudi vprašalnik projektivne identifikacije lahko služi kot pripomoček pri odkrivanju morebitnih ego-modifikacij, seveda standardiziran, objektiven, veljaven in zanesljiv.

Očitno torej aktualne težave teh pacientov ne izhajajo iz sedanjosti, ampak so pogojene razvojno. Ti ljudje so rabili pomoč že prej, že prvič, ko so se pojavile delovne motnje (če se omejimo samo na delo). Žal je niso bili deležni. Ker so se verjetno že takrat počutili telesno bolne, so iskali pomoči predvsem pri zdravniku, ne pa pri psihologu.

LITERATURA

- Gerson, M.J. (1984). Splitting: The Development of a Measure. *Journal of Clinical Psychology*, 40(1), 159-171.
- Kobal, A.B. (1991). Ocenjevanje delovne zmožnosti na invalidskih komisijah v Sloveniji v obdobju od leta 1980 do 1990.-V: Zbornik predavanj za zdravnike splošne medicine: Delazmožnost ortopedskega bolnika; 9. ortopedski dnevi. Univerzitetna ortopedska klinika Ljubljana, Inštitut za medicino dela, prometa in športa, SPIZ republike Slovenije, Ljubljana.
- Kobal, D. (1993). Ego-psihološka ocena osebnostne strukture pacientov z razvojnimi deficiti ega.-V: *Psihološka obzorja*, 2(1), 23-30.
- Lamovec, T., Bele-Potočnik, Ž., Boben, D. (1990). ŽS: Vprašalnik življenjskega stila in obrambni mehanizmi. Center za psihodiagnostična sredstva, Ljubljana.
- Mednarodna klasifikacija bolezni, povreda i uzroka smrti (1978). Institut za dokumentacijo zaštite na radu, Centar za informativno izdavačko delatnost, Niš.
- Milčinski, L. (1986). Psihosomatska obolenja.-V: Psihijatrija, DZS, Ljubljana, 357-366.
- Popović, M., Jerotić, V. (1985). Psihodinamika i psihoterapija neuroza, Nolit, Beograd.
- Praper, P. (1989/90). Zapiski s predavanj v okviru predmeta Teorije nevroz na Oddelku za psihologijo, Ljubljana.

Notranja strukturiranost emocij in njihova vloga pri subjektivnem uravnavanju lastnega vedenja

ASJA NINA KOVAČEV

POVZETEK

Proučevanje afektivnih procesov je eno najšibkejših področij psihološkega proučevanja. Zanj je bila do nedavnega značilna precejšnja konceptualna neprečiščenost. Novejši avtorji razlikujejo tri temeljne kategorije afektivnih procesov (razpoloženja, občutja, emocije).

Emocije so jasno opredeljeni psihični procesi, ki izstopajo iz svojega doživljajskega konteksta kot lik. Vključujejo doživljajske, vedenjske in fiziološke vidike ter izražajo subjektov odnos do zunanjega sveta in do samega sebe. Umestiti jih je mogoče na različna mesta dveh temeljnih dimenzij: dimenzije hedonskega tona in dimenzije aktivacije.

Temeljna funkcija emocij je njihova regulacija subjektovega vedenja. Kot motivi determinirajo intenzivnost njegove dejavnosti. Pri tem jih je potrebno ločevati od drugih vedenjskih regulativov, npr. potreb in nagonov, kajti emocije se funkcionalno vpenjajo med motivacijske in spoznavne procese.

ABSTRACT

THE INNER STRUCTURALIZATION OF EMOTIONS AND THEIR ROLE IN THE SUBJECT'S REGULATION OF HIS OWN BEHAVIOUR

The research of the affective processes is considered to be one of the weakest areas of psychological research. It has been characterised by a lack of conceptual clarity for quite some time. More recently, different authors have differentiated between three categories of basic effective processes (moods, feelings and emotions).

Emotions are clearly defined psychic processes which are distinguished as a feature from their experiential context. They include experiential, behavioural and physiologic aspects and express the subject's relationship with the external world and with his/herself. These can be placed onto different points of two basic dimensions: hedonic tone and activation.

The fundamental function of emotions is regulation of the subject's behaviour. As motives, they determine his/her activity. In this they have to be distinguished from other behaviour regulators, i. e. needs and drives, as emotions are functionally interlaced between motivational and cognitive processes.

UVOD

Že vse od obdobja razsvetljenstva se v zahodni filozofiji ohranja delitev psihičnih procesov na kognitivne, konativne in afektivne procese. V zadnjo kategorijo pogosto uvrstimo kar ves tisti del človeške duševnosti, ki ga ne moremo označiti niti kot mišljenje niti kot hotenje. Zato je precej heterogena in vključuje tako želje, nagnone, impulze, intuicijo, instinkte, razpoloženja in občutke, kot tudi občutja, čustva, afekte in strasti (Hillman, 1970).

V preteklosti so pojmovali afektivne procese kot manj pomemben, animalični del človeške duševnosti. Toda ravno človeka bi bilo mogoče označiti kot najbolj emocionalnega med vsemi živimi bitji. Bogastvo in spremenljivost njegovega čustvenega doživljanja v veliki meri prispevata tudi k razvoju njegovih intelektualnih sposobnosti in k povečevanju njegove intelektualne učinkovitosti. Zato je tradicionalno ločevanje med racionalnim in emocionalnim, ki prežema zahodno filozofsko tradicijo, v precejšnji meri poljubno. Podlaga zanj se je izoblikovala že v predznanstvenem obdobju. Tako je npr. Platon razlikoval med čutno, čustveno in razumsko dušo, ki jih je v odvisnosti od univerzalne prostorske simbolike umestil v različne predele človeškega organizma. Sedež čutne duše naj bi bil v trebušni votlini, sedež čustvene duše v srcu in sedež razumske duše v možganih. Enako razmerje je ohranil tudi Aristotel, v nekoliko bolj dodelani in razčlenjeni obliki pa se je takšno pojmovanje uveljavilo tudi v znanosti. James-Langejeva periferna teorija emocij je namreč vzpostavila pojmovno zvezo med emocijami in visceri, ki naj bi bila njihov fiziološki korelat. Težišče se je seveda kmalu premaknilo k centralnim živčnim mehanizmom, vendar so emocije še vedno pripisovali t.i. "primitivnejšim" strukturam: retikularni formaciji, hipotalamusu in limbičnemu sistemu (t.i. visceralnim možganom). Šele Pribram je opozoril na dejstvo, da so bile te filogenetsko starejše strukture prav tako podvržene evoluciji kot kortikalne strukture in da so svojo najvišjo razvojno stopnjo dosegle pri človeku.

V novejših nevroloških raziskavah so dokazali močno medsebojno odvisnost v delovanju kortikalnih in subkortikalnih mehanizmov pri sprožitvi in poteku spoznavnih in emocionalnih procesov. Tovrstna spoznanja se smiselno povezujejo s Plutchikovo zahtevo po proučevanju filogenetskega razvoja bazičnih (primarnih) emocij v njihovi prototipični obliki (Plutchik, 1968; 1970). Pri analizi kompleksnih emocij bi bilo treba po R. Plutchiku uporabljati terminologijo, ki jo v tradicionalnih pristopih uporabljajo pretežno za označevanje kognicije. Podobno prepričanje zasledimo še pri nekaterih drugih avtorjih (npr. Trstenjak, 1953) in na njem temelji večina kognitivnih teorij emocij.

KLASIFIKACIJA IN KATEGORIZACIJA AFEKTIVNIH PROCESOV

Zaradi ustaljenega prepričanja o inferiornosti afektivnih procesov glede na drugi dve področji psihičnega delovanja in zaradi težavnosti njihovega empiričnega proučevanja, ki je nedvomno posledica dejstva, da njihovega pojavljanja ni mogoče zanesljivo predvideti, so se terminološke nejasnosti ohranile vse do danes in nezadostna definiranost posameznih podkategorij pogosto pripelje do njihove zamenjave in zmot pri kategorizaciji in proučevanju posamičnih pojavov.

O. Evert (1970) poudarja, da je na podlagi analize pomena, ki ga pojem "emocionalno doživetje" pridobi v tekstih različnih avtorjev, treba oblikovati vsaj tri podredne kategorije tega pojma: razpoloženja (moods), občutja (feelings) in emocije (emotions).

Razpoloženja so po Evertu difuzna podlaga izkušenj, ki ne predpostavlja nikakršne ločnice med doživljanjem sebe in doživljanjem sveta. Zato se razpoloženja ne nanašajo na osebe, predmete ali dogodke. So brezobjektna oziroma nereferenčna.

S pojmom občutja (feelings) označujemo emocionalno obarvanost zavestnih vsebin. Občutja namreč ločujejo specifične, subjektivne zaznave in občutke od občutkov in zaznav na splošno. Vedno se sicer nanašajo na določen objekt, vendar objekt občutja nikoli ni realni predmet ali pojav v okolju, ampak je njegova projekcija na človekov psihični aparat. Zato je treba razumeti občutja kot izraz subjektovega odzivanja na lastno doživljanje, ki mu omogoča, da doživlja svoje občutke in zaznave kot prijetne ali neprijetne.

Subjekt lastnih občutij običajno sploh ne zazna. Ta so namreč brezoblična in tvorijo le podlago, iz katere kot liki izstopajo druge zavestne vsebine.¹ Vzporedno z njihovim spreminjanjem se spreminja tudi spremljajoče občutje oziroma njihov hedonski ton.

Tesna medsebojna povezanost subjektovega občutja z njegovimi reakcijami na dražljaje, ki jih zazna v okolju, dokazuje njihovo biološko regulatorno funkcijo. Občutja namreč usmerjajo posameznika k iskanju pozitivno ovrednotenih ciljev in k izogibanju negativno ovrednotenim.

V nasprotju z nediferenciranimi razpoloženji in občutji, ki predstavljajo zgolj podlago subjektovega doživljanja, so emocije jasno opredeljeni psihični procesi, ki izstopajo iz svojega doživljajskega konteksta kot lik. Njihov začetek, potek in zaključek je samosvoj in specifičen.²

Zaradi svoje raznolikosti, spremenljivosti in nestanovitnosti so emocije eden najkompleksnejših in najmanj določenih predmetov sodobne psihologije. Različni avtorji jih največkrat opredeljujejo kot kompleksen proces, ki vključuje doživljajske, vedenjske in fiziološke vidike in izraža odnos do zunanjega sveta ali do samega sebe. Njihova objektna referenčnost je drugačna kot pri občutjih, saj se nanašajo pretežno na ljudi in na situacije, relevantne za človeka (Evert, 1970). Namesto biološke regulatorne funkcije prevzemajo emocije funkcijo socialne regulacije.

Temeljne distinkcije med tremi najpomembnejšimi podkategorijami afektivnih procesov je mogoče skrajšati na tri dimenzije afektivnega izkustva: doživljajski tip, objektno referenčnost in regulacijo.

TABELA 1: Dimenzije afektivnega izkustva (Evert, 1970)

Afektni procesi	značaj doživljanja	objektna referenčnost	regulacija
razpoloženja	doživljanje osebe in doživljanje sveta nista medsebojno razmejena	je ni	?
občutja	podlaga	sedanja	socialna
emocije	lik	sedanja	socialna

¹ Analogija temelji na gestaltističnem ločevanju med likom in podlago, pri čemer prevzamejo občutki in zaznave vlogo lika v subjektivnem doživljanju, občutje pa vlogo podlage.

² V nasprotju z njimi spremljajo občutja obični tok doživljanja in se spreminjajo vzporedno z njim.

TEMELJNE DIMENZIJE EMOCIJ

1. Ugodje - neugodje

Ugodje in neugodje sta temeljna določitvena momenta emocionalnih procesov, zato prežemata vse plasti njihovega pojavljanja. Iz plasti njihovega neposrednega, intuitivnega doživljanja se razširjata vse do občih predjezikovnih in jezikovnih oblik njihovega razumevanja in predstavljata skrajna pola ene izmed bazičnih emocionalnih dimenzij, tj. dimenzije hedonskega tona. Ta vključuje široko paleto različnih nians in vrednosti, ki so izraz njenega psihičnega okolja oziroma konteksta njenega pojavljanja in ki kontinuirano prehajajo druga v drugo. Zaradi svoje funkcionalne vpletenosti v širši psihični kontekst pridobi dimenzija hedonskega tona zadostno psihično težo šele v odvisnosti od drugih doživljajev in s svojim vplivanjem nanje. Zato njenih kvalitete ni mogoče proučevati z elementaristično introspektivno metodo. Pri umetni izločitvi te dimenzije se z izgubo njene dinamične navezanosti na kompleksne psihične kvalitete razblini tudi hedonski ton v doživljanju.

Doživljajska specifičnost, ki jo pridobijo emocije skozi funkcionalizacijo svojega hedonskega tona,³ omogoča izoblikovanje kriterijev za njihovo ločevanje od občutkov in drugih doživljajskih kvalitete. Toda hedonski ton je le eno izmed številnih emocionalnih določil, zato se ob prelomu njegove prevlade izgrajuje specifičnost vsake posamične emocije skozi njeno funkcionalno vtkanost v širši psihični kontekst in njeno razprostranjenost v njem.⁴ Tako odprta emocija se artikulira skozi funkcionalna členjenja, ki potekajo v različnih centracijah in z različnimi radiji ter se ohranjajo v doživljajski intimnosti, v kateri nastopa emocija kot kompleksna kvaliteta doživljajske celote.⁵

Med emocijami in drugimi psihičnimi procesi, a tudi med emocijami in vedenjem obstaja vrsta vzajemnih zvez. Na vsako emocijo vpliva sočasno psihično dogajanje, hkrati pa tudi dana emocija prežema njega. Ker je navezana na psihično okolje posameznika, jo pogojujejo tudi vsakokratne vedenjske tendence, vezane na posameznikovo poljno situacijo. Emocija zopet povratno (regulativno) učinkuje nanje in omogoča njihovo realizacijo. Takšne značilnosti emocionalnih procesov so glavni razlog za njihovo funkcionalno plurivalentnost, saj bi lahko emocije označili kot funkcionalno spojko, ki neposredno in psihično učinkovito povezuje človeka z drugim človekom in človeka s predmetom.

M. Arnoldova (1955; 1960; 1967; 1968; 1970) poudarja, da postaneta ugodje in neugodje na podlagi svoje funkcionalizacije v subjektivem psihičnem aparatu neposredni, intuitivni oceni doživetij kot kvalitete, ki lahko učinkujejo na posameznika koristno ali rušilno. Odmevnost te ocene v posameznikovem psihičnem aparatu je tolikšna, da nastopi vzporedno z njo še motorično stališče oziroma pripravljenost na akcijo, ki se na doživljajskem nivoju izraža kot pozitivno sprejemanje prihodnjih doživetij ali kot njihovo zavračanje. Tako lahko regulativno in usmerjevalno funkcijo

³ S formulacijo "funkcionalizacija hedonskega tona" merimo predvsem na njegovo konkretizacijo v subjektivem doživljajskem svetu. Tako ga ne pojmujejo več le kot eno izmed abstraktnih dimenzij multidimensionalnega prostora, v katerega umeščamo latentno ogrodje subjektive psihične stvarnosti.

⁴ Zaradi boljšega razumevanja emocij jih v pričujočem teoretičnem tekstu obravnavamo kot izolirane psihične kvalitete, vendar jih v realnosti ne moremo ločevati od konteksta njihovega pojavljanja. Strukturna povezanost, ki obstaja med posameznimi komponentami centralnega živčnega sistema, pogojuje mnogostransko funkcionalno odvisnost različnih vrst psihičnih procesov med seboj.

⁵ Funkcionalno vpletenost emocij v širši psihični kontekst lahko ponazorimo z analogijo iz fiziologije. Emocije si namreč lahko predstavljamo kot metastaze, ki se zažirajo v subjektivno duševnost in se širijo v njej. Seveda je treba pri tem izključiti negativne konotacije uporabljenega pojma.

emocij pripišemo predvsem njihovem hedonskemu tonu, pri čemer je vpliv ugodja v odnosu do drugih psihičnih procesov pospeševalen, vpliv neugodja pa zaviralen.

Fiziološke korelate dimenzije hedonskega tona je mogoče najti v krmilnem sistemu centralnega živčevja - v limbičnem korteksu, ki ga lahko prostorsko in funkcionalno presekamo na dve področji: prvo ustreza doživljanju ugodja, drugo pa doživljanju neugodja.

Hedonski ton seveda ni edina dimenzija emocij, do katere se je mogoče prikopati na podlagi analize subjektovga doživljanja. Umeščamo ga med druga izvorna določila emocionalnih procesov, med katerimi je z znanstvenega vidika najbolj vsestransko utemeljena dimenzija: vznemirjenje-pomirjenost oziroma dimenzija aktivacije.

2. Aktivacija

Aktivacijo lahko metaforično izenačimo z gibanjem, torej z življenjem samim. Na njej namreč temelji vsa subjektova organska dejavnost. Pojmovati jo je mogoče na dva načina:

1. kot centralizirano dogajanje oziroma kot količino živčnega goriva, ki ga prostorsko in funkcionalno umeščamo v *formatio reticularis*⁶ in ki se od tam širi v druge živčne segmente ali

2. kot globalno mobilizacijo energije celotnega organizma s spremenljivo izraženostjo v različnih organskih podsistemi (distributivno pojmovanje aktivacije).

Dimenzija vzburjenosti se razteza od kome prek spanca do izrazite pozornosti in vznemirjenosti.

Psihofizično vzburjenje je povezano s kvaliteto in kvantiteto motoričnih, pa tudi zaznavno-miselnih sposobnosti, pri čemer poteka zveza med stopnjo aktivacije organizma in njegovo spoznavno učinkovitostjo v obliki obrnjene U-krivulje (Pečjak, 1977). Optimalna raven aktivacije, potrebne za reševanje nalog, se znižuje v sorazmerju z večanjem njihove kompleksnosti. Razen s subjektivimi sposobnostmi, je vzburjenje povezano še s številnimi vidiki njegove poljne situacije, saj je situacijska vpletenost subjektovgega ena temeljnih determinant njegove aktivacije.

Nediferencirano vzburjenje tvori podlago vsake organizirane, k cilju usmerjene akcije, vendar ne zadošča za njeno izvedbo. Akcijske tendence so namreč v pretežni meri rezultat tistega dela višjih psihičnih procesov, ki bi jih v grobem lahko izenačili s kognitivno predelavo posameznikove poljne situacije. Dražljajska situacija izzove v posamezniku globalno psihofizično vzburjenje, ki ga določa in omejuje kognitivno pronicanje skozi - njena spoznavna razširitev in diferenciacija (Kovačev, 1991). Subjektovo usklajevanje lastne aktivacije s svojo osebnostno naravnostjo (stališči), z osebnostnimi lastnostmi in z zahtevami situacije je odvisno od njene kognitivne predelave. Z onto- in aktualnogenetskega vidika je na nižjem (zgodnejšem) nivoju adaptacije, ki ga uravnava surovi spoznavni očrt, očitna reakcijska dominantnost aktivacije, v teku nadaljnje spoznavne diferenciacije pa se njena funkcionalna vrednost spremeni in omeji. Stanje, ki ga označujemo s pojmom splošnega psihofizičnega vzburjenja, se približuje stanju nespecifične aktivacijsko-kognitivne interakcije.⁷ Toda dobro razčlenjena poljna situacija omogoča precejšnjo variabilnost v spoznavni pre-

⁶ Stopnjo vzburjenja v retikularni formaciji lahko ugotavljamo z EEG.

⁷ Kadar govorimo o človeški duševnosti, ne moremo pojmovati aktivacije kot izoliran psihični proces, saj tvori slednja zgolj energetsko podlago kompleksnejšega psihičnega dogajanja, tj. različnih psihičnih vsebin, četudi so te nezavedne, nejasne in slabo strukturane. Že samo pojavljanje aktivacije pri človeku namreč implicira tudi njeno kognitivno predelavo.

delavi podatkov, zato bi bilo v določenih primerih morda smiselneje govoriti o več specifičnih adaptacijah, kot o eni sami, globalni adaptaciji.

Koncept globalnega vznburjenja je pri proučevanju emocij uporaben predvsem zato, ker omogoča razvrstitev doživljajsko in vedenjsko silno raznolikih pojavov na eni sami dimenziji. Stopnjo aktivacije, ki naj bi bila optimalna za pojavljanje različnih emocij, je sorazmerno težko določiti, saj je povezava med obema fenomenoma zelo nestabilna. Podrobnejša teoretična razčlenitev problema psihofizične aktivacije bi prispevala k sistematizaciji psihičnih procesov le tedaj, ko bi bili ti na podlagi svoje udeležnosti na dimenziji aktivacije jasno razločljivi med seboj. Tako bi bilo mogoče medsebojno razločevati emocije glede na stopnjo aktivacije, ki jo implicirajo, in jih hkrati ločevati od drugih psihičnih procesov. Toda dosedanja znanstvena spoznanja omogočajo dovolj dokazov le za prepričanje, da je aktivacija ena temeljnih sestavin emocionalnih procesov. V človekovem ontogenetskem razvoju se namreč nediferencirano vznburjenje pojavlja kot prva oblika emocionalnega odzivanja na okolje, vendar njegovega deleža v emocionalnem dogajanju kasnejših razvojnih stadijev ni mogoče ustrezno kvantificirati (Kovačev, 1993).

EMOCIJA KOT VEDENJSKI REGULATIV

Motivacijska vloga emocij

Za realizacijo kakršne koli smotrne dejavnosti so poleg fiziološkega vznburjenja potrebni še različni usmerjevalni mehanizmi. Usmerjevalna dejavnost v določeni poljni situaciji vključuje fiziološko, vedenjsko in doživljajsko komponento, ki s svojim součinkovanjem in medsebojno usklajenostjo v kvaliteti, intenzivnosti in trajanju omogočajo subjektovo naravnost na temeljne značilnosti njegove poljne situacije. Načini in slogi te naravnosti so zelo mnogovrstni, saj je organiziranost usmerjene dejavnosti odvisna od značilnosti situacije, v kateri se nahaja subjekt, in od njegovih notranjih funkcionalnih sprememb. Zato lahko tovrstna dejavnost poteka tekoče ali pretežno skokovito z občasnimi zastoji. Oba načina lahko označimo kot ekstrema na eni izmed temeljnih dimenzij subjektovega prilagajanja.

Tudi emocionalni procesi predstavljajo svojevrsten moment vedenjske regulacije, saj so emocije bolj ali manj stalni motivi, ki determinirajo intenzivnost subjektove dejavnosti. Na nižjih ravneh se organizem svoje dejavnosti še ne zaveda. Svoje emocije doživlja kot objektivizirane, oziroma jih kot percepcije projicira v realnost. Toda z večanjem kortikalne diferenciacije (in s tem tudi subjektovega spoznavnega razvoja) postaja vse bolj očitno tudi dejstvo, da je velik del konstruktivnih vedenjskih regulativov pretežno emocionalnega izvora. Motive namreč opredeljujemo kot glavne dejavnike, ki izzovejo k cilju usmerjeno vedenje in ta funkcija je značilna tudi za emocije. Višje razvite živali so s pomočjo svoje spoznavne diferenciacije močno razširile svoj življenjski prostor.

Spoznavno diferenciacijo višje razvitih živali je mogoče ugotavljati na podlagi proučevanja: narave njihovih receptorjev, njihovih učnih sposobnosti in njihovih kompleksnih zaznavnih zmogljivosti. Toda registracija informacij ne zadošča za njihovo obvladanje, zato bi imele omenjene evolucijske pridobitve silno majhno biološko vrednost, če se ne bi povezovale še z motivacijskimi kvalitetami. Te temeljijo na diferenciaciji dražljajske situacije in lahko celo prevladajo nad grobimi nagonskimi vzgibi.

Med različnimi teorijami emocij obstaja precejšnja neenotnost glede vprašanja

njihovega učinka na subjektovo dejavnost. M. Arnold (1968; 1970) opredeljuje emocijo kot občuteno tendenco po približevanju objektu, ki ga subjekt oceni kot primerne, ali po oddaljevanju od objekta, ki ga subjekt oceni kot neprimerne. Takšne tendence spremljajo in krepijo še telesne spremembe, ki so odvisne od tipa dane emocije. Zato lahko trdimo, da pojmuje Arnoldova emocije kot dinamične faktorje osebnostne integracije in poudarja njihov pozitivni usmerjevalni učinek, toda njeno pojmovanje je nekoliko preozko in enostransko, saj implicira dinamika afektivnih procesov tudi določene rušilne momente.

Številni avtorji poudarjajo predvsem drugi, rušilni učinek emocij na organizirano dejavnost organizma. Po njihovem mnenju naj bi emocije povzročale dezorientacijo, dezorganizacijo in disrupcijo vedenja ter tako prekinile dograjeno in organizirano prilagajanje organizma v določeni situaciji.

Moteči učinek emocionalnih procesov se izraža v medsebojni disociaciji različnih vedenjskih tendenc, ki naj bi bila posledica konflikta med njimi. Zato nekateri avtorji (npr. Dewey) celo izenačujejo konfliktnost z emocionalnostjo. Vedenje pojmujejo kot medsebojno koordinacijo psihičnih tendenc glede na njihovo funkcionalno udeležnost v enotnem deju, ki je usmerjen k določenemu objektu. Dewey (1894, 1895) poudarja, da obstajata dve temeljni vrsti tendenc, ki jih je treba uskladiti med seboj: konzervativne, vegetativno-motorične tendence, ki v obliki instinktov ali rutinskih naravnosti težijo k neposredni reakciji, in senzomotorične tendence, ki omogočajo uvidenje dražljajev, tehtanje njihove strukture in ustvarjalno usmerjanje vedenja.

Nasprotje med konzervativno in prospektivno tendenco vzpostavi v organizmu napetost, ki izzove emocijo oziroma blokado vedenja. Toda kljub trenutni vedenjski deprivaciji implicira že sama vzpostavitev konflikta tudi možnost za njegovo pozitivno razrešitev v smislu osvoboditve iz okvirjev ustaljenih vedenjskih vzorcev. Ustvarjalno odkrivanje novih, neuresničenih načinov vedenja pripelje do globalne preusmeritve v adaptaciji. Konfliktna situacija omogoča namreč impulzivno sprostitve emocionalne energije, ki je obstoječi regulacijski sistem ne more prestreči. Zato pride do prehodnega upada in disociacije regulacijskega habitusa, ki traja vse dotlej, dokler se harmonična usklajenost med regulacijskim odnosnim sistemom in sproščeno energijo ne obnovi. Tako lahko emocije pod določenimi pogoji prevzamejo vlogo regulacijskega mehanizma, vendar njihova intenziteta včasih preraste dovoljeno mejo in tedaj izzovejo silno neprilagojene reakcije.

Pospeševalnega in zaviralnega (oz. motečega) učinka emocij na vedenje ni mogoče umestiti v dve medsebojno povsem izključujoči se kategoriji. Isti emocionalni moment lahko namreč na subjektovo dejavnost vpliva pospeševalno ali zaviralno, zato ga je treba obravnavati v povezavi s specifičnimi potezi subjektove usmerjene dejavnosti in z njegovim utrjenim sistemom prilagajanja. Usmerjevalna vloga emocij je posebno očitna v situacijah, ki jih ne moremo označiti kot posebno dramatične.⁸ Tedaj nastopajo kot samostojen mehanizem za uravnavanje vedenja, kar omogoča njihovo razvrstitev na enotni dimenziji regulacijske potence.

Emocije je treba zaradi njihove fenomenalne specifičnosti ločevati od drugih vedenjskih regulativov (npr. potreb in nagonov), ki jih skupaj z emocijami uvrščamo med motivacijske procese. Pri tem moramo vseeno upoštevati, da imajo ti procesi tudi mnogo skupnih potez in da kontinuirano prehajajo drug v drugega.

⁸ Izrazito dramatične situacije lahko namreč v subjektu izzovejo šok in tedaj običajno reagira v nasprotju z ustaljenimi, habitualnimi reakcijskimi vzorci. Šok situacija lahko posameznika popolnoma ohromi ali pa v njem izzove nenadno nenadzorovano reakcijo.

Emocije in nagoni

Emocije se od nagonov razlikujejo v številnih vidikih in na podlagi njihovih razločevalnih vidikov je mogoče izoblikovati kriterije za njihovo teoretično razmejitve. Tako lahko ugotovljamo razlike v dražljajih, ki izzovejo obe vrsti psihičnih procesov, ter razlike v njihovi intenzivnosti in trajanju. Poleg tega jih lahko še funkcionalno sistematiziramo, ugotovimo variabilnost njihovega pojavljanja in določimo njihovo fiziološko podlago.

Potrebe in nagone izzove relativno ozek dražljajski sklop. Njihovo pojavljanje, njihov potek in njihov izzven so odvisni od notranjega fiziološkega okolja konkretnega organizma. So filogenetsko konzervativni,⁹ relativno preprosto organizirani in lahko doumljivi pojavi, ki s svojim periodičnim ponavljanjem stabilizirajo vedenje in oskrbujejo svojega nosilca (posameznika) s temeljnimi sredstvi za obstoj.

Emocije temeljijo na kompleksnejših fizioloških mehanizmih, ki zajemajo tudi precejšen del korteksa. V odvisnosti od vsakokratne adaptacijske situacije, jih lahko izzovejo zelo različni dražljaji, saj jim omogoča njihova kognitivna komponenta precejšnjo reakcijsko fleksibilnost. Oblikovanje dražljajskega sklopa, ki lahko izzove določeno emocijo, in njegova artikulacija potekata namreč v vzajemnem delovanju s kognitivno progresivnimi učnimi procesi posameznika.

Zaradi svoje odprtosti in dojemljivosti za mnogovrstnost in spremenljivost objektivnega sveta, omogočajo emocije obogatitev subjektovega doživljanja, subjekt pa s svojo emocionalno motivirano dejavnostjo povratno vpliva na realnost. Spremeni jo lahko v tolikšni meri, da ta izzove novo emocijo in tako omogoči nova spoznanja.

Nagoni so zaradi svoje stereotipnosti naravnani le na enega izmed številnih vidikov določenega predmeta. Zato usmerjajo organizem le na tisto plat predmetnega sveta, ki mu omogoča čim hitrejšo in čim učinkovitejšo zadovoljitev njegovih vitalnih potreb in ima zanj tako predvsem pragmatično vrednost.

Ekonomičnost v zadovoljevanju potreb je diametralno nasprotna multiplosti miselnih procesov, ki prispevajo k širjenju človekovega spoznavnega univerzuma. Toda z dobavljanjem energije, ki je nujno potrebna za normalen potek višjih psihičnih funkcij, prispevajo tudi nagoni k razvoju in učinkovitosti človekovega spoznavnega aparata (Kovačev, 1992).

Podobno kot nagoni, delujejo tudi emocije kot mobilizatorji psihične energije, vendar poleg tega omogočajo še elaboracijo dražljajev in situacij. Različne plasti istega objekta je namreč mogoče povezati z različnimi emocijami in tako prispevati k njihovi doživljajski polnosti. Poleg tega je za emocije značilno tudi to, da niso odprte zgolj v odnosu do dražljajske situacije, ampak se vzajemno odpirajo druga proti drugi.¹⁰ Tako prihaja med različnimi emocijami do vzajemnega učinkovanja, izpodrivanja in prepletanja. Subjektova hitrost in gibljivost pri preurejanju lastnega emocionalnega dogajanja prispeva tudi k njegovemu učinkovitejšemu prilagajanju zahtevam okolja.

Med emocijami in nagoni obstaja tesna interakcija, ki se izraža kot vzajemno

⁹ Zadovoljevanje potreb in nagonov je homeostatično in poteka v zaprtem krogu, ki ne implicira nikakršne razvojnosti. Zato se v teku filogeneze zadovoljevanje osnovnih fizioloških potreb ni bistveno spremenilo, čeprav ga danes zaradi večje spoznavne diferenciacije in drugih posebnosti človekovega spoznavnega aparata nekoliko mistificiramo in ritualiziramo.

¹⁰ Teza o funkcionalni vpletenosti emocij v človekov psihični aparat implicira tudi njihovo vzajemno odvisnost (oz. interdependentnost), ki vključuje tudi možnost za njihovo medsebojno prepletenost in vraščanje druge v drugo. Tako si lahko emocije ponazorimo kot nekakšno dinamično in spremenljivo mrežo na eni izmed ravni subjektovega multidimenzionalnega psihičnega prostora.

pospeševanje ali zaviranje. Funkcionalna soodvisnost procesov obeh vrst je tolikšna, da lahko govorimo celo o nagonско-emocionalnem sklopu.¹¹ Bottenberg (1972) poudarja, da predstavlja nagon funkcionalni temelj za razvoj emocije, saj iz prvotnega okolja trga specifične dražljajske sklope, ki jih lahko emocije obdelujejo naprej.¹² Toda tudi emocije učinkujejo na nagone, saj tvorijo funkcionalni milje nagnoskega dogajanja. Nagone namreč oskrbujejo z dodatno energijo ali pa jih slabijo. Hkrati uravnavajo dotok nagnoskih signalov in potek nagonov ter sodoločajo stopnjo njihove zadovoljitve. Delni funkcionalni konflikti med nagoni in emocijami lahko pripeljejo do motenj v usmerjeni dejavnosti organizma in onemogočijo njeno prestrukturacijo v skladu z zahtevami vsakokratne adaptacijske situacije.

Motivacijsko-kognitivni vidiki emocij

Emocije se funkcionalno vpenjajo med spoznavne in motivacijske procese. S tega vidika osvetljuje njihovo funkcionalno specifičnost Leeperjeva (Leeper, 1970) motivacijsko-perceptivna teorija emocij. Motivacijska vloga emocij se kaže v njihovi sposobnosti za evokacijo ciljne usmerjenosti v vedenju in v miselni dejavnosti.

Emocije je mogoče pojmovati tudi kot zaznave, saj so jasno določene spoznavne vsebine ena izmed njihovih komponent. Zato jih lahko učinkovito označujemo s številnimi informacijskimi in motivacijskimi termini. Leeper jih opredeljuje kot dalj časa trajajoče zaznave trajnejših in pomembnejših vidikov življenjskih situacij.

Če sprejmemo trditev, da lahko pojmujeemo emocije kot zaznave oziroma reprezentacije življenjskih situacij, potem so te hkrati tudi sredstvo spoznavanja objektivne stvarnosti. So namreč sredstvo njene artikulacije, tj. njene projekcije na človekov spoznavni aparat. Dejaven subjekt mora svoje notranje procese stalno prilagajati zunanjim okoliščinam in v procesu njihovega prilagajanja dinamično posreduje percepcija s svojo orientacijsko, anticipatorno in krmilno funkcijo. Seveda vključuje takšno pojmovanje percepcije tudi potrebo po pomenski razširitvi tega pojma, saj ga tradicionalna psihologija omejuje na motivacijsko nevtralno senzorno dogajanje in na njegove avtohtone strukture. Funkcionalno ga je mogoče razširiti v dve smeri: v horizontalno in v vertikalno smer.

Horizontalna razširitev zaznave vzpostavlja funkcionalno zvezo med procesi neposrednega zapominjanja in ohranjanja ter omogoča precejšnjo variabilnost procesov zapominjanja in reprodukcije, vertikalno pa je mogoče zaznavo razširiti na področje dražljajsko neodvisnih predstavitvenih, miselnih in jezikovnih procesov. Zaznava izgrajuje te procese, oni pa povratno vplivajo nanjo, jo preoblikujejo in usmerjajo.

Percepcija je neločljivo povezana tudi z akcijo, zato je smiselno govoriti o njeni motorično-dejavnostni funkcionalni razširitvi. Posameznik in njegova okolica se namreč vzajemno oblikujeta in dograjujeta. Njuna medsebojna prepletenost se razkriva skozi samoregulativni senzomotorni krog in ena temeljnih sestavin tega kroga je tudi emocionalnost. Subjektovo poseganje v okolico je običajno načrtno in skozenj pridobi situacija bolj ali manj diferenciran smisel, ki ga subjekt projicira vanjo. Občutek varnosti, ki ga zbudi situacija v njem in ki je odvisen od njegove selektivne narav-

¹¹ Predpostavimo lahko, da je povezava med nagoni in emocijami tudi strukturalna, saj različnih psihičnih procesov ni mogoče enostransko umestiti v različne predele centralnega živčnega sistema v odvisnosti od stopnje njihove diferenciacije.

¹² V nasprotju z Bottenbergovim pojmovanjem, dokazujejo nekateri drugi avtorji (npr. Kafka, 1950, Plutchik, 1962, Tomkins, 1962), da se kompleksnejše emocije lahko razvijejo iz t.i. funkcijskih radikalov, primarnih emocij oziroma praafektov.

nanosti in od posledic njegovega delovanja, je ključnega pomena za vso njegovo nadaljnjo aktivnost.

Zaznave so na specifičen način zasidrane v zaznavajočem subjektu in se med seboj funkcionalno povezujejo v osebne nosilnostne strukture, tj. v različne oblike kognitivne kontrole in njim nadrejene kognitivne stile. Ti povezujejo somatske potrebe, nagone, ciljne naravnosti in emocije z zunanjimi dražljaji in tako oblikujejo avtonomen regulacijski sistem. Kognitivni kontrolni principi so tako formalen biografski kompromis vzajemnega izgrajevanja emocionalno-motivacijskih (Id) in kognitivnih (Ego) dejavnikov v situaciji subjektovega delovanja. Subjektovo vzajemno usklajevanje lastnega (notranjega) in zunanjega sveta omogoča spoznavno strukturo realnosti (oziroma njeno modeliranje v lastnem psihičnem aparatu) in koordinacijo lastnih namer s strukturalno matrico objektov in dogodkov (Bottenberg, 1972).

Nagoni in z njimi povezani emocionalni procesi se oblikujejo skozi kognitivne strukture, te pa se nadalje izgrajujejo skozi dialog med nagonom in kognicijo. Zato zatrjuje Klein (1958), da implicira vsak kognitivni proces možnost za organizacijo nagonov in da implicira možnost za ozavedenje katerega koli nagona obstoj določenih kognitivnih struktur.¹³

Emocionalne procese lahko znotraj okvirja, ki ga zahtuje horizontalno in vertikalno razširjeni pojem zaznave, proučujemo kot dvojno danost:

1. kot posamične, konkretne, izolirane psihične kvalitete, ki skupaj s potrebami in vrednotami dvigujejo subjektovo senzitivnost oziroma izboljšujejo njegove zaznavne sposobnosti (manifestna, fenomenalna raven) in

2. kot splošne, temeljne kvalitete, ki tvorijo podlago svojih konkretizacij in jih lahko poistovetimo z vsebino (latentna raven).

V slednjem primeru prevzamejo čustva vlogo ustvarjalcev pomenov, ki jih za posameznika pridobi določena situacija, oziroma jih ta projicira vanjo. Izenačimo jih lahko z njegovo prvo oceno situacije glede na njen pospeševalni ali zaviralni učinek v odnosu do njegove akcije.

Šele identifikacija spoznavne in motivacijske vrednosti emocij nam lahko omogoči prepoznavanje njihove eksistenčne pomembnosti za človeka. Kot splošna, nendiferencirana kvaliteta so namreč emocije podlaga vse subjektive psihofizične dejavnosti in njen neločljivi, konstitutivni del. Zato je za poglobljeno psihološko proučevanje strukturalnih in funkcionalnih značilnosti človeške duševnosti nujno tudi boljše razumevanje emocij, njihova pojmovna razjasnitev in njihova interpretacija v širšem kontekstu subjektivega psihičnega dogajanja.

LITERATURA:

- Arnold, M. B. (1970). *Perennial Problems in the Field of Emotion*. V: M. Arnold (Izd.). *Feelings and Emotions*. New York and London, Academic Press.
- Arnold, M. B., Gasson, J. A. (1968). *Feelings and Emotions as Dynamic Factors in Personality Integration*. V: M. Arnold (Izd.). *The Nature of Emotion*. London, Penguin.
- Bottenberg, E. H. (1972). *Emotionspsychologie*. Ein Beitrag zur empirischen Dimensionierung emotionaler Vorgaenge. Muenchen, Goldmann.
- Decarie, T. G. (1978). *Affect Development and Cognition in a Piagetian Context*. V: M. Lewis, L. A. Rosenblum (Izd.). *The Development of Affect*. New York and London, Plenum Press.

¹³ "/.../ every cognitive process has potentially implications for drive organization; every drive implicates cognitive controlling structures /.../" Cit. po G. S. Klein, *Cognitive control and motivation*. V: G. Lindzey (Izd.) (1985). *Assesment of human motives*. New York, 1985, 89-118.

- Dewey, J. (1894). The Theory of Emotion I. Emotional Attitudes. *Psychol. Rev.*, 1, 553- 569.
- Dewey, J. (1895). The Theory of Emotion II. The Significance of Emotions. *Psychol. Rev.*, 2, 13-32.
- Dumas, G. (1978). Emotional Shocks and Emotions. V: M. Arnold (Izd.). The Development of Affect. New York and London, Plenum Press.
- Evert, O. (1970). The Attitudinal Character of Emotion. V: M. Arnold (Izd.). Feelings and Emotions. New York and London, Academic Press.
- Glavič, M., Schuler, G. (1984). Hemisphaerenspezialisierung bei der Perzeption und Expression von Emotionen. *Berichte aus dem Inst. Psych. der Karl-Franzens- Universität Graz*, 1.
- Hillman, J. (1970). C. G. Jung's Contributions to "Feelings and Emotions": Synopsis and Implications. V: M. Arnold (Izd.). Feelings and Emotions. New York and London, Academic Press.
- Hillman, J. (1968). C. G. Jung on Emotion. V: M. Arnold (Izd.). The Nature of Emotion. London, Penguin.
- James, W. (1968). What is an Emotion? V: M. Arnold (Izd.). The Nature of Emotion. London, Penguin.
- Klein, G. S. (1985). Cognitive Control and Motivation. V: G. Linzey (Izd.). Assessment of Human Motives. New York, 89-118.
- Kovačev, A. N. (1991). Chords of Plastic Elements. The Articulation of psychic processes through a plastic composition. 2nd European Congress of Psychology. Budapest.
- Kovačev, A. N. (1992). Grafično izražanje emocij in njegovi osebnostni korelati. Magistrsko delo. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Kovačev, A. N. (1993). Kretnja kot komunikacijski dej in kot sredstvo samoizražanja. Doktorska disertacija. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Lazarus, R. S., Averill, J. R. (1970). Towards a Cognitive Theory of Emotion. V: M. Arnold (Izd.). Feelings and Emotion. New York and London, Academic Press.
- Leepher, R. W. (1970). The Motivational and Perceptual Properties of Emotions as Indicating Their Fundamental Character and Role. V: M. Arnold (Izd.). Feelings and Emotions. New York and London, Academic Press.
- Lewis, M., Rosenblum, L. A. (1978) Introduction: Issues in Affect Development. V: M. Lewis, L. A. Rosenblum (Izd.). The Development of Affect. New York and London, Plenum Press, 1-11.
- Linzey, G. (Izd.) (1985). Assessment of Human Motives. New York, 89-118.
- Nuttin, J., Fraisse, P., Meili, R. (1963). *Traite de Psychologie Experimentale V. Motivation, Emotion, et Personalite*. Paris, Presses Universitaires de France.
- Pečjak, V. (1977). Psihologija spoznavanja. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Plutchik, R. (1970). Emotions, Evolution, and Adaptive Processes. V: M. Arnold (Izd.). Feelings and Emotions. New York and London, Academic Press.
- Plutchik, R. (1968). The Evolutionary Basis of Emotional Behaviour. V: M. Arnold (Izd.). The Nature of Emotion. London, Penguin.
- Trstenjak, A. (1953). Le rôle cognitif des émotions. *Actes du XIème congrès international de philosophie*, II., Epistemologie. Bruxelles.

Nekateri psihični dejavniki pri psihosomatskih boleznih

POLONA SELIČ, PETER UMEK

POVZETEK

V članku predstavljamo pregled trinajstih raziskav, ki so bile v osemdesetih letih opravljene na Katedri za klinično psihologijo Oddelka za psihologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Gre za študije različnih psihosomatskih bolezni in motenj ter za aplikacijo večjega števila (šestindvajsetih) psihodiagnostičnih instrumentov. Analizirali smo obravnavano problematiko, uporabnost instrumentov in osnovne zakonitosti bolezni ter izdelali predlog modela nadaljnjega proučevanja psihičnih dejavnikov pri psihosomatskih boleznih.

Po našem mnenju zaslužijo posebno pozornost temeljne dimenzije osebnosti, agresivnost in načini spoprijemanja s stresom, vse to pa v okviru življenjskega stila ter podprto s podatki o življenjski zgodovini. V ta namen bi bilo smiselno sestaviti baterijo osnovnih psihodiagnostičnih instrumentov in s problematiko psihičnih dejavnikov pri psihosomatskih motnjah seznaniti zlasti splošne (osebne) zdravnike, ki se s tovrstnimi težavami najpogosteje srečujejo. Prepričani smo namreč, da je somatska terapija pri psihosomatskih boleznih sicer neizogibna, žal pa ne zadostna, saj bolnika ne obravnava celovito, ravno celovit pristop pa je v psihosomatiki nujen. Gre za področje, na katerem se bosta medicina in psihologija vse bolj redno srečevali.

ABSTRACT

SOME PSYCHIC FACTOURS IN PSYCHOMATIC DISEASES A RESEARCH REVIEW

The article reviews thirteen researches carried out under the Chair of Clinical Psychology of the Faculty of Arts in Ljubljana. These are studies of different psychomatic diseases and disorders and the application of a considerable number (twenty-six) of psycho-diagnostic instruments. The considered subject, the usability of the instruments and the basic characteristics of the diseases were analysed and a draft model for further research of psychic factors in psychosomatic diseases was produced.

In our opinion, special attention should be dedicated to the basic dimensions of personality, aggressiveness and ways of coping with stress, within the framework of lifestyle and supported by life history data. For this purpose it would be reasonable to compose a set of basic psycho-diagnostic instruments and inform General Practitioners in particular, who most frequently meet with them, of the problems concerning psychic factors in psychosomatic diseases. We are con-

vinced that somatic therapy in psychosomatics diseases, although inevitable, is unfortunately inadequate as it fails to treat a patient holistically, which is an essential approach in psychosomatics. This is a field where medicine and psychology are going to meet ever more frequently.

PREGLED RAZISKAV

1 TEORETIČNA IZHODIŠČA

1.1 UVOD

Spoznanja biologije, fiziologije in psihologije so v drugi polovici dvajsetega stoletja podkrepila holistično razumevanje zdravja in bolezni ter potrdila dejstvo, da se živi organizem kot celota (celostno) odziva na spremembe v svojem okolju in v lastni notranjosti. Marsikateri simptomi in neredke telesne bolezni so v tem smislu posledice kopičenja težavnih življenjskih situacij, prepletanja sedanjosti in preteklosti ter pogojenosti načina življenja in emocionalnih reakcij s preteklimi situacijami. S tem ko skušamo odkriti povezanost sedanjih odzivov s preteklimi dogodki ter sedanjega izkustva s prihodnjim ravnanjem, presegamo gledanje na bolezen kot na trenutno stanje, saj se povezanost med telesnim in duševnim razteza od rojstva do smrti; dogodki iz preteklosti, ki so zadeli tako telesno kot duševno plat človeka, se lahko ponavljajo na različne načine, skupaj s patološkimi spremembami delovanja, ki jih opišemo kot bolezen.

1.2 OPREDELITEV PSIHO-SOMATSKIH BOLEZNI

Psihosomatika je način celovitega opisovanja in razumevanja človeka in njegove bolezni, kjer ključno vlogo v razvoju odigrajo psihični dejavniki, katerih pomembno mesto v patogenezi so potrdili številni klinični, eksperimentalni in znanstveni izsledki. Psihodinamski okvir postavlja človekovo osebnost, konstitucijo, dedne zasnove, strukturo, socialno okolje in fenomen bolezni v stalno interakcijo.

Navadno opredelimo psihosomatske bolezni po štirih kriterijih - to so materialne okvare na organih (organskih sistemih), ki so pod kontrolo vegetativnega živčevja in so posledica globoko izrinjenih konfliktnih vsebin iz oralne in analne faze. Za razliko od psihosomatskih obolenj, so organske nevroze funkcionalne motnje organov (organskih sistemov) - brez organskega substrata - navadno se razvijejo po vzorcu nevrotskih reakcij kot odgovor na aktualne konfliktna situacije. Izkrivljanje osebnostnega razvoja pri (kasnejših) psihosomatskih boleznih se navadno povezuje s prevladujočo somatsko primordialno simptomatiko (gastrointestinalni trakt, koža).

Moderno raziskovanje psihosomatike skuša pojasniti sovplivanje psihičnih procesov na telesne pojave, kot psihosomatske pa opredeljuje tiste bolezni, pri nastanku katerih imajo dokazljivi psihični dejavniki pomembno ali odločilno vlogo, patološke spremembe pa se kažejo kot (i)reverzibilne okvare organov.

1.3 OSEBNOST PSIHOSOMATSKEGA BOLNIKA

Ko govorimo o psihosomatskih boleznih, navadno posebej izpostavimo pomen najzgodnejših obdobj v človekovem življenju, kjer so posebej pomembni dejavniki materina skrb in naklonjenost, način prehrane, njena strogost, bojazni in omejitve. Novorojenček (in kasneje dojenček) je popolnoma odvisen od kvalitete in potencialov materinega simbiotskega partnerstva (pri sesanju, premikanju ipd.), zato pomen oralne faze za otrokov razvoj ni presenetljiv, kakor tudi ne pomen hranjenja in reakcij matere na otrokove primarne potrebe (mati kot zunanji, "pomožni" ego). Naštete izkušnje predstavljajo temelje, na katerih gradi otrok svoj kasnejši model življenja, model dajanja in jemanja, načine izražanja želja, zahtev in frustracij, izkazovanja ljubezni, priпадnosti in sovraštva.

V soigri med psihičnim in telesnim se telesni in duševni dejavniki med seboj simultano ali sukcesivno dopolnjujejo. Šibkost določenega organa ali centralnega živčnega sistema (hereditarna ali konstitucionalna) tako lahko sodeluje in prispeva pri nastajanju psihosomatske bolezni; po drugi strani mnoge bolezni povečujejo dovzetnost (vulnerabilnost) centralnega živčnega sistema ali posameznih organov. Nag-njenost in pripravljenost za psihosomatsko reagiranje in obvladovanje stresa utrjujejo še način prehrane, življenjski stil in biološki dejavniki, kot so puberteta, menopavza in/ali nosečnost.

Marsikatero frustracijo, nezadovoljene potrebe, agresivni in seksualni impulzi, anksioznost in izrinjene želje segajo iz zgodnjih razvojnih faz in vztrajajo kot nerešeni problemi, kar lahko vodi v telesne simptome oziroma težke poškodbe organov. Emocionalni dejavniki, ki ležijo v osrčju bolezni, so izrinjeni in preobraženi v telesne simptome. Bolezen postane na nek način del bolnikove identitete, uvid v vzroke njene nastanka pa nemogoč - zdi se, da so telesni simptomi obramba pred spoznanjem, da so temeljni problemi psihične narave.

Tako je mogoče vsako psihosomatsko obolenje razumeti kot bolezen neke osebnosti, saj se v osebnosti srečata telesni in duševni pol, organizem pa deluje kot psihofizična celota. Krajše trajanje konflikta in večja zrelost, integriranost osebnosti, kjer moč ega omogoča soočenje s konfliktom (in razrešitev) na zavestnem nivoju, brez izrinjanja v nezavedno, zmanjšujejo verjetnost, da bi neka funkcionalna motnja prerasla v pravo organsko obolenje. Kronične konfliktna situacije, ki trajajo leta in leta, se navadno dotikajo najboljčutljivejših delov osebnosti, zlasti tistih iz nagonke in moralne sfere.

Konflikti nikomur niso tuji, do kronične nevroze (bolezni nerešenih in prolongiranih konfliktov) pa pride ob interakciji konflikta in dovzetnosti psihofizične organizacije, kjer velja izpostaviti telesno odpornost (s posebnim deležem hereditarnih in konstitucijskih dejavnikov) ter stopnjo psihične zrelosti (z morebitnimi fiksacijami oziroma globino regresije). Ker se je konfliktom nemogoče izogniti, je od zrelosti osebnosti odvisno, kako jih obvlada - ali nagne sublimira, ali se zateče v nevrozo in ohrani somatsko sfero relativno neokrnjeno, ali pa se kronična napetost preobrazi v telesno obolenje. Visoka stopnja napetosti, ki je tudi redni sopotnik nevroze, ustvari namreč pogoje, v katerih organizem postopoma izgublja svojo naravno odpornost ter prek funkcionalnih motenj zdrsnje v manifestno "telesno" bolezen. Telo tako na poseben način pomaga razbremeniti človekovo zavest, omili ostrino konflikta ter prinese s somatskimi simptomi odlog rešitve. Namesto neposrednega afektivnega "praznjenja" prihaja do somatizacije.

2 PREGLED ŠTUDIJ

Predstavljamo pregled trinajstih študij iz okvira psihosomatike, ki se ukvarjajo s proučevanjem različnih psihičnih dejavnikov pri psihosomatskih boleznih. Izdelane so bile kot diplomske naloge pri predmetu Klinična psihologija II (mentorja Šali, Umek; na Oddelku za psihologijo Filozofske fakultete v Ljubljani) na slovenskih vzorcih (razen 2. 11, ki je bila narejena na hrvaškem vzorcu; sodelovanje v vseh raziskavah je bilo prostovoljno) v letih 1979 do 1990.

Dasiravno študije niso izenačene po obravnavani psihosomatski motnji (bolezni, stanju) in/ali po uporabljenih instrumentih, je mogoče povzeti nekatere skupne ugotovitve, opozoriti na probleme ter začrtati smernice prihodnjega raziskovanja te problematike. Vsako raziskavo bomo opisali po enotnem modelu (**problem, vzorec** - ES (eksperimentalna skupina, ljudje z diagnozo psihosomatskega obolenja, motnje), KS (kontrolna skupina, navadno so to pari diagnosticiranim pacientom, izenačeni po spolu, starosti, stanu in izobrazbi), **instrumenti, rezultati**).

2.1 NEKATERE OSEBNOSTNE ZNAČILNOSTI BOLNIC Z IDIOPATSKIM HIRSUTIZMOM (1983)

<u>problem:</u>	skupne psihološke značilnosti hirsutih pacientk
<u>vzorec:</u>	ES ... N=30; KS (preizkušanke so pari ES) N=30; starost 15-40 let
<u>instrumenti:</u>	Freiburški osebnostni vprašalnik (FPI) Test družinskih odnosov (TDO) Luscherjev barvni test (LBT)
<u>rezultati:</u>	na FPI ni statistično pomembnih razlik med hirsutimi pacientkami in kontrolno skupino; na TDO kažejo hirsute pacientke deficit v emocionalnih odnosih v primarni družini, negativna čustva do očeta in mlajših bratov ter rivaliteto do sorojencev; na LBT je pri hirsutih izražena redukcija samospoštovanja in samopotrjevanja ter doživljanje družbene deprivacije in izolacije.

2.2 PRIKRITA AGRESIVNOST PRI HIPERTONIKIH (1981)

<u>problem:</u>	prikrita agresivnost pri hipertonikih in nehipertonikih
<u>vzorec:</u>	ES (hipertoniki) N=25, 9 moških in 16 žensk; starost 23 do 63 let; KS ... N=25, 10 moških in 16 žensk; starost enaka;
<u>instrumenti:</u>	Vprašalnik prikrite agresivnosti (sestavila I. Košin, 1981)
<u>rezultati:</u>	med ES in KS ni statistično pomembnih razlik, vprašalnik se je izkazal kot neustrezen instrument za psihodiagnostiko prikrite agresivnosti.

2.3 NEKATERI PSIHOLOŠKI DEJAVNIKI HIPERTONIJE PRI MLADOSTNIKI (1989)

<u>problem:</u>	razlike med adolescentnimi (ne)hipertoniki v načinih obrambnega reagiranja, čustvovanju in doživljanju sebe
<u>vzorec:</u>	ES (hipertoniki) N=31, 19 moških in 12 žensk; starost 18 let; KS ... N=40, 20 moških in 20 žensk; starost enaka;

- instrumenti:** Test obrambnega vedenja (TOV; sestavi B. Šali)
 Profil indeks emocij (PIE)
 Preizkus nedokončanih stavkov (PNS)
- rezultati:** med ES in KS ni razlik; morebitne razlike zabrišejo značilnosti razvojnega obdobja ((pred)adolescentna kriza!).

2.4 PSIHOSOCIALNE ZNAČILNOSTI IN INFARKT MIOKARDA (1979)

- problem:** osebnostna struktura pacientov z infarktom miokarda
- vzorec:** ES (pacienti po infarktu miokarda) N=60, moški;
 KS (pari po spolu, starosti, del. mestu), N=60;
- instrumenti:** Eysenckov osebnostni vprašalnik (EOV)
 Test obrambnega vedenja (TOV)
 Vprašalnik stresnih dogodkov "S" (sestavil B. Šali)
 Anamnestični vprašalnik "A" (sestavil B. Šali)
 Osebnostni vprašalnik "O" (sestavil B. Šali)
- rezultati:** na EOV je pri ES bolj izražen nevroticizem (emocionalna labilnost);
 ES je pomembno bolj represivna (TOV); poroča o številnejših stresi, zlasti z delovnega področja (vprašalnik "S");
 izraža večjo marljivost, vztrajnost, občutljivost, zaskrbljenost in gospodarnost kot KS ter od KS pomembno manjšo popustljivost, mimost, miroljubnost, sproščenost in umirjenost (vprašalnik "O");
 v otroštvu je ES trpela za pogostimi psihosomatskimi motnjami, v sedanjem življenju pa poroča o občutkih izkoriščenosti v službi ter zavzema do spolnosti zelo skrajna stališča.

2.5 AVTOGENI TRENING PRI BOLNIKI Z ESENCIALNO HIPERTONIJO (1981)

- problem:** značilna osebnostna struktura bolnikov z esencialno hipertonijo
- vzorec:** ES (hipertoniki) N=40, 16 moških in 24 žensk, starost 20 do 51 let;
 KS ... N=21, 13 moških in 8 žensk, starost 23 do 49 let;
- instrumenti:** Eysenckov osebnostni vprašalnik (EPQ)
 Vprašalnik stresnih dogodkov "S"
 Vprašalnik počutja (subj. simptomi) "B" in "C" (sestavil B. Šali)
- rezultati:** na EPQ imajo moški iz ES nižje vrednosti psihotizma (so bolj "mehko" naravnani), ženske iz ES pa so bolj emocionalno labilne (višji nevroticizem);
 ES pomembno pogosteje poroča o preobremenjenosti z delom, o pomanjkanju časa za oddih in razvedrilo, o številnejših boleznih in strahu pred njimi, o novih odgovornostih v službi in o denarnih skrbih;
 dejavnosti, povezane z avtogenim treningom so se pozitivno odrazile na subjektivnem počutju hipertonicov.

2.6 VPLIV PSIHIČNIH FAKTORJEV NA NASTANEK PSIHO-SOMATSKIH MOTENJ (1982)

- problem:** načini čustvenih reakcij, agresivnost in obrambno vedenje pri psihosomatskih motnjah
- vzorec:** N=91, 44 moških in 47 žensk, starost 19 do 23 let, študenti; skupino razdelimo glede na skor psihosomatske obremenjenosti (vrednost N na FPI);
- instrumenti:** Freiburški osebnostni vprašalnik (FPI)
Profil indeks emocij (PIE)
Test obrambnega vedenja (TOV)
Buss-Durkeejev vprašalnik agresivnosti
- rezultati:** pri skupini z višjim skorom psihosomatske motenosti so pomembno bolj izraženi nevrotičnost, emocionalna labilnost, zavrtost, depresivnost, indirektna agresivnost, razdražljivost, sovražnost in občutki krivde.

2.7 VPLIV PSIHIČNIH FAKTORJEV NA POJAV KARIESA (1984)

- problem:** vedenje, osebnostne lastnosti in družinske razmere mladostnikov z višjo stopnjo kariesa
- vzorec:** ES (višja stopnja kariesa, indeks MDF do 15) N=48, 25 moških in 23 žensk, starost 14 let;
KS (nižja stopnja kariesa, indeks MDF do 5) N=53, 29 moških in 24 žensk, starost enaka;
- instrumenti:** Freiburški osebnostni vprašalnik (FPI)
Profil indeks emocij (PIE)
Test obrambnega vedenja (TOV)
Anamnestični vprašalnik "A"
Vprašalnik nevrotičnosti in ekstravertiranosti za otroke in mladostnike (Hanes)
- rezultati:** ženske iz ES so pomembno bolj introvertirane, moški pa bolj spontano agresivni in emocionalno nezreli (v primerjavi s KS); drugih povezav med stopnjo kariesa, osebnostnimi lastnostmi in družinskimi razmerami nismo odkrili.

2.8 NEKATERE OSEBNOSTNE ZNAČILNOSTI ASTMATIKOV KOT PSIHO-SOMATSKIH BOLNIKOV (1982)

- problem:** osebnostne lastnosti astmatikov
- vzorec:** ES (astmatiki) N=32, 13 moških in 19 žensk, starost 19 do 75 let;
KS (pari, izenačeni po spolu, starosti, stanu, izobrazbi) N=32, 13 moških in 19 žensk;
- instrumenti:** Eysenckov osebnostni vprašalnik (EPQ)
Profil indeks emocij (PIE)
Test obrambnega vedenja (TOV)
Vprašalnik stresnih dogodkov "S"
Anamnestični vprašalnik "A"

rezultati: ES je dosegla višji skor stresne obremenjenosti, v otroštvu poroča o številnejših psihosomatskih motnjah in o zahtevi staršev po popolni poslušnosti, sedaj pa imajo manj prijateljev in so bolj osamljeni; na PIE je pri ES bolj izražena reprodukcija, v primerjavi s KS pa imajo nižje vrednosti nekontroliranosti, samozaščite in eksploracije.

2.9 POSEBNOSTI ZGODNJEGA OTROŠTVA IN NJIHOV POMEN V PSIHOGENEZI BRONHIALNE ASTME (1992)

problem: podoba o sebi in socialno okolje pri astmatičnih in zdravih otrocih
vzorec: ES (astmatiki) N=32, 22 moških in 10 žensk, starost 7 do 15 let; KS (pari ES, izenačeni po spolu, starosti, socio-ekonomskemu položaju in izobrazbi staršev);
instrumenti: Risanje človeške figure
 Risanje sadnega drevesa
 Risanje začarane družine
 Vprašalnik o neadekvatnem prilagajanju otroka v predšolskem obdobju (sestavila P. Selič)
 Usmerjena anamneza po Schultz-Henckeu (za matere)
rezultati: za ES je značilna večja občutljivost, motnje kontakta in hranjenja, alergije kože, znaki razbremenitve napetosti preko telesa, zavrtost pose-sivnih teženj, moteno izražanje agresivnih teženj in hiperprotektiven odnos matere do otroka.

2.10 TELESNA TEŽA IN OSEBNOSTNE ZNAČILNOSTI NOSEČNIC (1981)

problem: osebnostne značilnosti žensk z različno telesno težo v nosečnosti
vzorec: skupno število 100 nosečnic prvorodk, starih od 18 do 40 let, kontrola rasti tel. teže do šestega meseca nosečnosti;
 ES1 (normalna teža pred nosečnostjo, pridobile do 12 kg) N=30;
 KS1 (normalna teža pred nosečnostjo, pridobile do 8 kg - pari ES1);
 ES2 (povečana teža pred nosečnostjo, pridobile do 12 kg) N=20;
 KS2 (povečana teža pred nosečnostjo, pridobile do 8 kg - pari ES2);
instrumenti: Eysenckov osebnostni vprašalnik (EPQ)
 Test obrambnega vedenja (TOV)
 Osebnostno interesni test (OI, priredil B. Šali)
 Vprašalnik strahu in bojazni za nosečnice "SO" (sestavil M. Pajntar, 1964)
rezultati: najmanj osebnostnih motenj kaže ES1, največ pa KS1, kjer so močno izraženi nevrotičnost, vegetativna labilnost, tendence k manični depresiji in nesocialnost;
 ES2 je najbolj vegetativno stabilna, iskrena, izraža pa velik strah pred porodom;
 KS2 je najbolj represivna, neiskrena ter obremenjena z bojaznimi in strahom pred porodom; očitno je (v zvezi z osebnostnimi dejavniki) bolj problematično premajhno in ne preveliko povečanje tel. teže med nosečnosti.

2.11 PSIHOSOCIALNI DEJAVNIKI V NOSEČNOSTI IN PRI PORODU (1984)

- problem:** psihosocialne značilnosti nosečnic brez in z obstetričnimi težavami
- vzorec:** N=71, slučajno izbrane prvorodke, starost 17 do 31 let;
ES (patološka slika nosečnosti in/ali poroda) N=48;
KS (nosečnost in porod brez komplikacij) N=23;
- instrumenti:** Eysenckov osebnostni vprašalnik (EPQ)
Test obrambnega vedenja (TOV)
Vprašalnik stresnih dogodkov "S"
Anamnestični vprašalnik "A"
Vprašalnik strahu in bojazni za nosečnice "SO"
- rezultati:** ES je bolj emocionalno labilna (nevroticizem), v zadnjih dveh letih je doživela več stresnih dogodkov, v primerjavi s KS je izrazito represivna, izraža več strahu in bojazni ter poroča o pomembno večjem številu neuresničenih poklicnih interesov.

2.12 SPREJEMANJE BOLEZNI IN ZDRAVLJENJA PRI RAKAVIH BOLNICAH (1986)

- problem:** osebnostne značilnosti rakavih bolnic ter njihovo funkcioniranje na temeljnih področjih prilagajanja in doživljanja sebe
- vzorec:** N=30, starost 19 do 50 let, ženske; (brez KS);
- instrumenti:** Freiburški osebnostni vprašalnik (FPI)
Preizkus nedokončanih stavkov (PNS)
- rezultati:** na FPI so izrazite naslednje dimenzije: depresivnost, zavrtost, emocionalna labilnost, maskulinitet in družabnost;
dopolnitve na PNS kažejo na problematičen odnos do moških, heteroseksualnih odnosov in lastnih sposobnosti, ob velikih bojznih in občutkih krivde.

2.13 PSIHIČNO ODZIVANJE RAKAVIH BOLNIKOV V TERMINALNI FAZI (1980)

- problem:** psihično odzivanje rakavih bolnikov v terminalni fazi v primerjavi z zdravimi
- vzorec:** ES (rakavi bolniki v terminalni fazi) N=23, 10 moških in 13 žensk;
KS (pari ES, izenačeni po spolu, starosti, stanu in izobrazbi; brez kroničnih bolezni);
- instrumenti:** Eysenckov osebnostni vprašalnik (EPQ)
Test obrambnega vedenja (TOV)
Tematsko-apercepcijski test
Hierarhija motivov (po Maslowu)
Usmerjena anamneza (prirečila J. Kopitar, 1980)
Vprašalnik želja (sestavila J. Kopitar, 1980)
- rezultati:** ES je pomembno bolj introvertirana, okupirana s seboj, represivna, teži k socialni sprejemljivosti, glavna želja je zdravje, najpomembnejši motivi pa razumevanje življenja, varnost in pripadnost skupini.

3 DISKUSIJA

Na osnovi opisanih raziskav lahko ugotovimo, da je treba pri proučevanju psihosomatskih motenj upoštevati nekatere temeljne poudarke:

1. obravnavana problematika (psihosomatska bolezen) - pokazalo se je, da so psihološkemu raziskovanju najbolj dostopne "klasične" psihosomatske motnje, kot so hipertenzija, infarkt miokarda, bronhialna astma, kjer so odnosi med ključnimi rizičnimi dejavniki najbolj jasni in tudi - do sedaj - najbolj preverjeni, kar olajša pravno raziskovalnega načrta ter zmanjša verjetnost napačnih usmeritev; pri raziskovanju hirsutizma in kariesa namreč nismo dobili nobenih razlik med eksperimentalno in kontrolno skupino, kar sicer ne pomeni, da razlik ni, menimo pa, da je delež psihičnih dejavnikov v nastajanju teh motenj znatno manjši kot pri prej naštetih. Zato predlagamo, da se najprej dodobra proučijo osnovne zakonitosti pri "klasičnih" psihosomatskih boleznih, nato pa se te zakonitosti preverijo pri drugih motnjah.

2. vzorec - oziroma starost preizkušancev v veliki meri določa rezultate, saj lahko prelomna življenjska obdobja s svojo dinamiko do te mere vplivajo na samoocenjevanje in doživljanje, da zabrišejo morebitne (siceršnje) razlike med identificiranimi psihosomatskimi bolniki in kontrolno skupino; pokazalo se je, da pri mladostnikih težje ugotovimo in opredelimo razlike, ker gre za obdobje prehoda v adolescenco s tipičnimi krizami, ki očitno veliko bolj določajo prilagajanje (na temeljnih področjih) ter doživljanje sebe kot pa sama psihosomatska motnja.

3. instrumenti - v opisanih študijah je bilo apliciranih šestindvajset različnih psihodiagnostičnih instrumentov in sicer:

instrument	pogostost uporabe
Vprašalnik prikrite agresivnosti	1
Vprašalnik želja	1
Hierarhija motivov	1
Usmerjena anamneza	1
Usmerjena anamneza po Schultz-Henckju	1
Vprašalnik o neadekvatnem prilagajanju	1
Vprašalnik strahu in bojazni za nosečnice "SO"	2
Osebnostno interesni test "OI"	1
Vprašalnik subjektivnega počutja "B" in "C"	1
Osebnostni vprašalnik "O"	1
Vprašalnik "A"	4
Vprašalnik "S"	4
Buss-Durkeejev vprašalnik agresivnosti	1
Hanesov vprašalnik	1
Test družinskih odnosov (TDO)	1
Luscherjev barvni test	1
Risanje človeške figure	1
Risanje sadnega drevesa	1
Risanje začarane družine	1
Tematsko-apercepcijski test (TAT)	1
Preizkus nedokončanih stavkov (PNS)	2
Test obrambnega vedenja (TOV)	8
Freiburški osebnostni vprašalnik (FPI)	4

Profil indeks emocij (PIE)	4
Eysenckov osebnostni vprašalnik (EOV)	1
Eysenckov osebnostni vprašalnik (EPQ)	5

V nadaljnjih raziskavah se velja izogibati uporabi instrumentov, ki so sestavljeni posebej za ta namen (npr. Vprašalnik prikrite agresivnosti), ker ne dopuščajo nikakršnih veljavnih in/ali zanesljivih zaključkov, saj ni preverjeno, kaj v resnici merijo; smiselna se zdi uporaba teoretično podprte usmerjene anamneze (npr. po Schultz-Henckju), osebnostnih vprašalnikov (EPQ, FPI), Vprašalnika stresnih dogodkov "S", Testa obrambnega vedenja in Buss-Durkeejevega vprašalnika agresivnosti; projekcijske preizkušnje so se pokazale kot manj primerne, ker sta lahko vrednotenje in interpretacija zelo obarvana z osebno enačbo testatorja, pa tudi aplikacija je veliko bolj zahtevna kot pri standardnih testih tipa papir svinčnik. Gre torej za vprašanje veljavnosti in zanesljivosti rezultatov ter ekonomičnosti postopka, ne pa toliko za sam problem odkrivanja razlik. Vprašalniki (še posebej, če so dopolnjeni z usmerjeno anamnezo) dajejo pri psihosomatskih pacientih odgovore enake vrednosti.

Poleg instrumentov, uporabljenih v obravnavanih študijah, bi bilo smiselno v prihodnje aplicirati še nekatere, v tujini preverjene vprašalnike (zlasti za ugotavljanje indirektnih agresivnosti, življenjskega stila, vedenja tipa A, MMPI). Zaradi večje vrednosti rezultatov ter možnosti primerjave, si je treba prizadevati za sestavo neke ustajljene baterije psihodiagnostičnih instrumentov, ki bi jo bilo mogoče po potrebi razširiti (glede na problem, namen, vzorec ipd.), predstavljala pa bi osnovo za zbiranje ključnih informacij o psihičnih dejavnikih pri psihosomatskih boleznih.

Ugotovitve različnih avtorjev opozarjajo na nujno proučevanje:

1. temeljnih dimenzij osebnosti (zaradi korelacij s centralnim in vegetativnim živčnim sistemom in hormonskim sistemom se zdi zelo ustrezen Eysenckov osebnostni vprašalnik EPQ, še posebej, ker so izdelane tudi norme za slovensko populacijo; Eysenck razlaga temeljne osebnostne dimenzije tudi na fiziološki ravni, zajemajoč tri, za fenomen osebnosti najpomembnejše fiziološke sisteme: centralni (faktor E) in avtonomni (faktor N) živčni sistem ter hormonalni sistem (faktor P); velik del celotne variance razlik med posamezniki pa pripisuje hereditarnim dejavnikom, kar vse je za osvetlitev obravnavanega problema zelo pomembno);

2. agresivnosti - pokazalo se je, da je pri različnih oblikah psihosomatske motenosti agresivnost (izražanje, indirektna agresivnost ipd.) eden ključnih problemov; merimo jo lahko s Freiburškim osebnostnim vprašalnikom, kjer dobimo tudi nagljenost k psihosomatskim motnjam, zlasti pa je primeren Buss-Durkeejev vprašalnik agresivnosti, ki vključuje osem oblik agresivnega vedenja (po Lamovec, 1978, 1980):

- telesno agresivnost - pripravljenost za telesno obračunavanje v različnih situacijah, vključuje le medosebno agresivnost, ne pa tiste, katere cilj je uničevanje predmetov;

- posredno agresivnost - vključuje tiste oblike agresivnosti, ki niso usmerjene na nek določen cilj (napadi besa, loputanje z vrati), sem spada tudi posredna agresivnost v ožjem smislu (opravljanje, zbijanje šal na račun osovražene osebe);

- razdražljivost - povečana čustvena odzivnost na sorazmerno blage frustracije ali izzive (nagla jeza, ogorčenost, grobost in nerazpoloženost);

- negativizem - vse oblike nasprotivalnega vedenja (navadno usmerjenega proti avtoriteti), ki predstavlja odklonitev sodelovanja (od pasivnega nestrinjanja do odkritega upora proti zakonom ali navadam);

- sovražnost - posplošen občutek sovraštva in ljubosumja, ki temelji na resničnem ali umišljenem zapostavljanju; usmerjena je na vse ljudi;

- sumničavost - projekcija sovražnosti na druge, kaže se kot nezaupljivost in previdnost v medosebnih odnosih pa vse do prepričanja človeka, da je žrtev zaničevanja ali sovražnih naklepov drugih;

- besedno agresivnost - negativen odnos do drugih v načinu (prepirljivost, kričavost) ali vsebini govora (grožnje, preklinjanje, pretirana kritičnost);

- občutke krivde - navznoter usmerjena agresivnost, ki se kaže kot prepričanje o lastni nevrednosti in nepravilnem ravnanju, posledica česar je slaba vest; pri psihosomatskih bolnikih izstopajo (po dosedanjih ugotovitvah) sovražnost, razdražljivost in občutki krivde;

3. stresnih obremenitev in strategij spoprijemanja s stresom - poleg Vprašalnika stresnih dogodkov "S" nam je dala zadovoljive rezultate Folkman-Lazarusova lestvica Načini spoprijemanja (NSP), s katero ugotavljamo, na kakšen način posamezniki razmišljajo in delujejo v različnih, vsakdanjih (običajnih) stresnih situacijah (po Lamovec, 1990). Lestvica meri osem strategij (konfrontacija, distanciranje, samokontrola, iskanje socialne pomoči, sprejemanje odgovornosti, beg/izogibanje, načrtno reševanje problemov, pozitivna ponovna ocena).

Povzetek nekaterih skupnih ugotovitev predstavljenih raziskav

Kljub različnim instrumentom in heterogenemu vzorcu bolniki, smo odkrili nekaj skupnih značilnosti psihosomatskih bolnikov. S tem nismo posegli v etiologijo posameznih bolezni, ampak identificirali tendence, ki so po našem mnenju skupne.

Med temeljnimi osebnostnimi dimenzijami izstopa visoko izraženi nevrotizem (čustvena neuravnoteženost), ki se povezuje z občutki krivde, sovražnostjo, razdražljivostjo, posredno agresivnostjo in sumničavostjo - to so oblike agresivnosti, povezane s čustveno neuravnoteženostjo, ki jih skupaj lahko označimo kot frustracijsko agresivnost, katero posameznik neredko usmeri nase (razbremenitev "navznoter"). Z emocionalno labilnostjo in psihosomatskimi težavami se veže tudi nizka raven samospoštovanja.

Psihosomatskim bolnikom so skupni indirektna agresivnost, razdražljivost, predvsem pa občutki krivde; v njihovi življenjski zgodovini je mogoče pogosto zaslediti podatke o motnem, zavrtem izražanju agresivnih teženj. Poleg blokade agresivnosti, so za reagiranje v zgodnjem otroštvu značilni znaki sproščanja napetosti prek telesa, neredke motnje hranjenja, pretirana občutljivost, težave v kontaktu, pogoste psihosomatske motnje (somatska primordijalna simptomatika), rivaliteta s sorojenci, deficit v emocionalnih odnosih v družini, s strani staršev pa zahteve po pretirani poslušnosti, kakor tudi pretirana mehkoba.

Zdi se, da se model ambivalentnih transakcij iz primarne družine ponavlja v aktualnih medosebnih odnosih, kjer delujeta tako težnja po izolaciji (ter občutki deprivacije, zapuščenosti, osamljenosti), kot tudi izrazita želja po socialni sprejetosti in pretirana družabnost. Tudi do heteroseksualnih odnosov imajo psihosomatski bolniki neredko skrajna stališča (zelo pozitivna ali skrajno negativna), kar vse opozarja na negotovost, zmedenost, nasprotja (konfliktnost) v percepciji samega sebe in s tem povezano nizko samospoštovanje in samopotrjevanje. Slednje ugotavljajo pri ljudeh s psihosomatskimi motnjami tudi drugi avtorji.

Izstopa povezanost nadpovprečne marljivosti, vztrajnosti, zaskrbljenosti in gospodovalnosti s pritožbami o številnih stresnih dogodkih v zvezi z delom ter z občutki izkoriščenosti v službi. Psihosomatski pacienti v splošnem poročajo o več stresnih obremenitvah, zato ni presenetljivo, da so ob tem dokaj nemirni in nesproščeni.

Sklepno razmišljanje o pomenu in vlogi raziskovanja psihosomatike.

Raziskovanje psihosomatike je smiselno le, če lahko ponudi spoznanja, uporabna za praktično delo s psihosomatskimi bolniki, načine lažjega odkrivanja rizičnih dejavnikov in - ne nazadnje - programe preventivnega delovanja. Zato se je treba izogibati mikroskopskim analizam osebnostnih lastnosti, stresnih situacij in življenjske zgodovine (v smislu iskanja razlik med eksperimentalno in kontrolno skupino), ker tovrstni rezultati ne dajo celostne podobe, ne pokažejo življenjskega stila in dinamike razvoja, menimo pa, da je ravno v psihosomatiški potreben celovit pristop, saj prekomerna razdrobljenost ne daje osnove za kakršnekoli praktične (uporabne) rešitve.

Zato bi bilo treba sestaviti baterijo psihodiagnostičnih instrumentov, ki bi služila predvsem zgodnjemu odkrivanju psihosomatskih bolezni, rezultati pa bi bili dostopni splošnim (osebnim) zdravnikom, ki pridejo najbolj pogosto v stik z ljudmi s psihosomatskimi motnjami, ob tem pa imajo neredko premalo znanja, da bi jim mogli ustrezno (celostno) pomagati. Vedeti namreč moramo, da je pravočasno odkrivanje in celostno zdravljenje tovrstnih težav, kjer je somatska terapija nujna, ne pa zadostna, ključnega pomena.

VIRI

- Adamović, V.: Emocije i telesne bolesti. Nolit, Beograd, 1983.
- Alexsander, F.: Psychosomatic medicine: Its principles and applications. Norton, New York, 1950.
- Blažević, D., Cividini-Stranić, E., Beck-Dvoržak, M., Medicinska psihologija. Jugoslavenska medicinska naklada, Zagreb, 1979.
- Bloom, B.L.: Health psychology. A psychosocial perspective. Prentice-Hall, New Jersey, 1988.
- Dobnik, B.: Represivnost-senzitivnost kot stil obrambnega vedenja in osebnostna lastnost. Diplomski naloga, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1990.
- Germ, I.: Nekateri psihološki dejavniki hipertenzije pri mladostnikih. Diplomski naloga, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1989.
- Goldberger, L., Breznitz, S. (ur.): Handbook of stress. Theoretical and clinical aspects, Free Press, New York, 1982.
- Horvat, A., Ogrinec-Penko, T.: Psihosocialne značilnosti in infarkt miokarda. Diplomski naloga, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1979.
- Holroyd, K.A., Lazarus, R.S.: Stress, coping, and somatic adaptation. V: Goldberger, L., Breznitz, S.: Handbook of stress, The Free Press, New York, 1982.
- Jerotić, V.: Neurotične pojave našeg vremena. Kolarčev narodni univerzitet, Beograd, 1981.
- Jerotić, V.: Čovek i njegov identitet. Psihološki problemi savremenog čoveka. Dečje novine, Medicinska knjiga, Gornji Milanovac, Beograd, 1988.
- Lamovec, T., Rojnik, A.: Agresivnost. DDU Univerzum, Ljubljana, 1978.
- Lamovec, T.: Eksperimentalni priročnik iz psihologije motivacije, emocij, osebnosti in učenja. Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1980.
- Lamovec, T.: Načini spoprijemanja s stresom ("coping"). Anthopos, 1990, 22, 5-6, 217-229.
- Lesser, I.: A Review of the Alexithymia Concept. Psychosomatic Medicine, 1981, 6, 531-543.
- Lojk, L.: EPQ - Eysenckov osebnostni vprašalnik. Priročnik. Zavod SR Slovenije za produktivnost dela Ljubljana, Ljubljana, 1979.
- Kecmanović, D.: Psihijatrija. Medicinska knjiga, Beograd-Zagreb, 1983.
- Košin, I.: Prikrita agresivnost pri hipertenzijah. Diplomski naloga, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1981.
- Krizmanić, M.: Može li psihologija pomoći održavanju zdravlja? V: Kolesarić, V., Krizmanić, M., Petz, B., (ur.) Uvod u psihologiju. Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1991.
- Milčinski, L.: Psihosomatska obolenja. Psihijatrija. DZS, Ljubljana, 1986.
- Musek, J.: Osebnost. DDU Univerzum, Ljubljana, 1982.
- Nastović, I.: Neurotski sindromi. Dečje novine, Gornji Milanovac, 1984.

- Selič, P.: Bronhialna astma v luči teorije objektivnih odnosov. *Anthropos*, 1991, 23, 4-5, 254-277.
- Selye, H.: History and present status of the stress concept. V: Goldberger, L., Breznitz, S.: *Handbook of stress*. The Free Press, New York, 1982.
- Stegu, Z., Ošaben, Z.: Vpliv psihičnih faktorjev na nastanek psihosomatskih motenj. Diplomski naloga, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1982.
- Stojiljković, S.: Psihijatrija sa medicinskom psihologijom. Medicinska knjiga, Beograd-Zagreb, 1984.
- Tič, I., Žagar, J.: Avtogeni trening pri bolnikih z esencionalno hipertenzijo. Diplomski naloga, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1981.
- Trstenjak, A.: Oris sodobne psihologije II, Uporabna psihologija, Založba Obzorja, Maribor, 1971.

Povezave med vedenjem staršev, povezanim s pridobivanjem znanja, in otrokovo zaznavo lastne šolske uspešnosti

ZLATKA CUGMAS

POVZETEK

V članku predstavljam raziskavo, ki sem jo izvedla s 113 prvošolci, ki so na preizkusu inteligentnosti dosegli visok rezultat, in njihovimi starši. Starši so morali izbrati odgovor, ki kaže, kako bi reagirali v situaciji, ko učiteljica otrokovo znanje napačno oceni, oz. v situaciji izbire otrokove interesne dejavnosti. Odgovori, med katerimi so lahko izbirali, so izražali različno stopnjo navajanja otroka na samostojno reševanje problemov oz. različno stopnjo dopuščanja, da otrok sam odloča o sebi. Ugotovila sem, da imajo najbolj optimistična pričakovanja v zvezi s šolskimi dosežki tisti prvošolci, katerih starši resno obravnavajo otrokove probleme v zvezi z učenjem, aktivno sami rešujejo otrokov problem ali spodbujajo otroka k temu, da ga rešuje sam, pri izbiri interesne dejavnosti pa ravnajo demokratično, kar pomeni, da se z otrokom pogovorijo o pozitivnih in negativnih straneh odločitve.

ABSTRACT

CONNECTION BETWEEN PARENT'S ATTITUDE WITH REGARDS TO LEARNING AND THEIR CHILDREN'S AWARENESS OF THEIR SCHOOL SUCCESS

In the article, I present a research which I have carried out with 113 firstgrades, who achieved high results in IQ tests, and their parents. The parents were asked to choose an answer of how they would reach in a situation where the teacher has wrongly evaluated their child's knowledge and in the event of their child choosing an activity of interest. They could choose among the answers which expressed different degrees of accustoming their child to independent problem solving and different degrees of the child's freedom for independent decision making. I found that the first-grades having the most optimistic expectations about their study achievements were those whose parents treated their study problems seriously, actively participating in their solving or encouraging their children to solve them by themselves. With regards to choosing an interest activity the parents acted in a democratic way, speaking with their child about the positive and negative sides of a decision.

PROBLEMATIKA

Številni avtorji poročajo o pomembnih povezavah med tem, kako starši vzgajajo svoje otroke, in tem, kakšno zaznavo samega sebe otroci razvijejo.

Buri s sodelavci (1988) navaja tri tipe vzgoje. Permisivni tip vzgoje se izraža v toplem starševskem odnosu do otroka. Permisivni starši imajo malo zahtev do otroka, njihova kontrola otroka je šibka, malo kaznujejo. Avtoritarni starši, za katere avtor meni, da imajo najbolj negativen vpliv na razvoj otrokove zaznave samega sebe, zahtevajo poslušnost in večkrat kaznujejo. Avtoritativni starši so odločni, jasni pri postavljanju zahtev in omejitev, vendar delujejo razumsko, ne uporabljajo ostrega kaznovanja, pripravljeni so se pogovoriti z otrokom in so toliko prilagodljivi, da upoštevajo, da je v določenih situacijah lahko vedenje tudi drugačno od običajno sprejetega. Avtoritativni tip vzgoje je pozitivno povezan z razvojem samozaupanja, neodvisnosti, samokontrole in dosežkovne orientiranosti otroka.

Coopersmith (1967; po Buri s sodelavci) je preveril zgoraj zapisane teze in ugotovil, da imajo višje samospoštovanje tisti deset- do dvanajstletni fantje, katerih starši se vedejo avtoritativno in s tem dajejo otroku občutek, da je pomemben, ljubljen in sprejet. Ni dobro, da otrok ne pozna omejitev, saj tako nikoli ne ve, kaj se od njega pričakuje ter kaj je prav in kaj ni. To pri otroku povzroča anksioznost. Starši dečkov z nizkim samospoštovanjem, so otroka manj cenili. Bili so skrajno permisivni, vendar so občasno uporabljali stroge kazni. Ker pravila niso bila jasno zastavljena, so pri kaznovanju otroci občutili, da se jim goji krivica.

Do podobnih ugotovitev je prišel tudi Buri s sodelavci (1988). 84% študentov, ki so sodelovali v raziskavi in so poročali, da so jih starši vzgajali avtoritarno (tako oče, kot mati), je imelo nizko samospoštovanje. 89% študentov, ki so poročali o avtoritativnih starših, je imelo visoko samospoštovanje. Raziskava je pokazala, da ima stil starševske avtoritete večji vpliv na samospoštovanje pri dekletih kot pri fantih. Tudi Buri s sodelavci (1988) navaja, da avtoritarni starši negativno vplivajo na otrokov občutek lastne pomembnosti, medtem ko avtoritativni starši težijo k pogovoru z otrokom, dovoljujejo otroku udeležbo pri planiranju in odločanju ter s tem pri otroku razvijajo občutek pomembnosti.

Cassidy (1988) je proučeval zvezo med tem, kako so se starši vedli do otroka kmalu po njegovem rojstvu, in otrokovo stopnjo samospoštovanja v kasnejših letih.

Bowlby (1969, 1973, 1980; po Cassidy, 1988) ugotavlja, da nekateri starši otroka že od njegovega rojstva dalje pozorno opazujejo, svoja vedenja prilagajajo glede na vedenje otroka, brez nejevolje in odlašanja otroku zadovoljujejo potrebe, otroka sprejemajo toplo, razumejo in spodbujajo otrokovo aktivno raziskovanje okolja. Main, Kaplan in Cassidy (1985; po Cassidy, 1988) so ugotovili, da so tisti šestletni otroci, ki so v obdobju, ko so bili še dojenčki, živeli v okolju, v katerem so se počutili varno, pri gledanju filmov, ki so prikazovali zelo stresno hipotetično situacijo ločitve od oseb, ki so otroku blizu, reagirali bolj emocionalno odprto in so imeli bolj konstruktivne ideje glede tega, kaj mora otrok storiti v situaciji, ki jo prikazuje film. Kaplan in Main (1985; po Cassidy, 1988) sta našla pomembno zvezo med občutkom varnosti v dobi dojenčka in tem, kako je otrok prikazal svojo družino v risbi pri šestih letih starosti. Cassidy (1988) navaja, če bližnje osebe otroku nudijo določene ugodnosti, ko jih otrok zahteva, otrok občuti svojo vrednost. Otroci se v zgodnjih letih zaveda sebe v kontekstu zvez z bližnjimi osebami.

Cassidy (1988) je izvedel študijo s šestletnimi otroki. Eksperimentator je povabil otroka in njegovo mater v sobo, kjer sta lahko risala. Eksperimentator ju je kmalu po vstopu v sobo zapustil. Nato je mati zapustila sobo, eksperimentator pa je z otrokom

izvedel lestvice za ugotavljanje stopnje otrokovega samospoštovanja. Po eni uri se je mati vrnila v sobo, eksperimentator pa je opazoval vedenje otroka in matere (mati ni dobila nobenega posebnega navodila) pri tem ponovnem srečanju. Vedenje matere in otroka je bilo klasificirano v naslednje kategorije:

1. Varnost: topla, intimna interakcija, ki se je izražala s fizičnim kontaktom ali z neprekinjenim pogovorom; otrok je dal iniciativo za interakcijo ali jo je bil pripravljen sprejeti, pokazal je zadovoljstvo in sprostitve ob prisotnosti matere.

2. Odsotnost varnosti - izogibanje: izogibanje materi, omejevanje interakcije z materjo.

3. Odsotnost varnosti - ambivalentnost: izogibanje materi, otrok kaže žalost, strah, sovražnost, ambivalentnost do neposredne bližine matere.

4. Odsotnost varnosti - kontroliranje: otrok odklanja mater, jo kontrolira in jo želi kaznovati.

Stopnja otrokovega samospoštovanja se je ugotavljala z intervjujem, ki je vseboval vprašanja: Bix (lutka), ali imaš rad (otrokovo ime)? Ali imaš rad (otrokovo ime) takšnega, kot je, ali bi ga naredil boljšega? Kako? Povej mi, Bix, ali ti želiš, da bi bil (otrokovo ime) tvoj prijatelj? itd.

Otroci so morali uporabiti družino lutk in končati šest zgodb z naslednjo vsebino: otrok da materi darilo, ki ga je sam naredil; otrok pristopi k materi in ji reče: "Oprosti, mama!"; otrok ne mara jedi, ki so postrežene pri kosilu; otrok mora storiti nekaj, kar najbolj sovraži; otrok ugotovi, da so mu ukradli kolo, vidi pa nekega dečka z njim; otrok se zaradi hrupa prebudi sredi noči. Na osnovi teh zgodb so ugotovili, ali mati nudi otroku občutek varnosti, sprejetosti in samovrednosti; kako pomembni se zdijo otroku odnosi z materjo in ali so le-ti primerni tudi v stresnih situacijah. Otrokovi odgovori so bili klasificirani po naslednjih kategorijah:

1. Varnost - zaupljivost: Vodilna oseba je prikazana kot spoštovana. Zveza z materjo je pomembna in topla. V odnosu do matere otrok omenja pogajanje, "fair play" v stresnih situacijah, možnost, da išče pomoč pri materi, le-ta mu nudi varnost in zaščito v stresnih situacijah, ki so povezane z osebami zunaj družine.

2. Izogibanje: Vodilna oseba je izolirana, odklonjena. Zveza z materjo ni pomembna. Zanikajo se konflikti v stresnih situacijah, ki se odvijajo znotraj ali zunaj družine, kakor tudi potreba po pomoči.

3. Sovražnost - negativnost: Vodilna oseba se vede sovražno, negativno. Zveza z materjo je slabo organizirana.

Izvedel se je neposreden intervju z otrokom, ki je vključeval naslednja vprašanja: Mi lahko poveš kaj dobrega o sebi? Kaj pa slabega? Je kakšen način, da bi bil boljši? Mi lahko poveš pet besed o sebi? itd.

Uporabljena je bila lestvica samovrednotenja avtorjev Harter in Pike (1984) in podlestvica globalnega samospoštovanja avtorice Harter (1982).

Predpostavka avtorja raziskave je bila, da pozitivne izkušnje v obdobju dojenčka in izraz otrokovega neambivalentnega vedenja do matere, ko se otrok in mati ponovno snidejo v otroku tuji situaciji, pomeni, da je otrok razvil model, ki prikazuje mater kot dovolj občutljivo za otrokove probleme in vselej koristno. Nasprotno pa negativne izkušnje v obdobju dojenčka in otrokovo izogibanje materi oz. izražanje ambivalentnega odnosa do nje pomeni, da je otrok razvil model matere, ki le zavrača, ovira in je nekonsistentno koristna.

Raziskava je potrdila hipotezo, da obstaja pomembna zveza med otrokovimi odnosi z materjo in otrokovo zaznavo samega sebe. Otroci, katerim odnos z materjo nudi varnost (topel in intimen odnos), pozitivno opisujejo sebe in imajo sposobnost, da si dovoljujejo normalno nepopolnost. Pozitivno se sprejemajo kljub napakam. Odnos z

materjo se jim zdi pomemben, interakcije z materjo pa so opisane kot jasne, neposredne, pozitivne in polne podpore. V zgodbah je vodilna oseba sprejeta in vredna, čustva so prikazana. Ti otroci tolerirajo tudi stres. Otroci, ki so se materi izogibali, ocenjujejo, da odnos z materjo ni pomemben. Če bi pripisovali velik pomen dobri zvezi z materjo, pa tega odnosa ne bi bili deležni, bi lahko bilo zanje to spoznanje izredno boleče. Sebe prikazujejo v najboljši luči, kar prav tako lahko razložimo s tem, da jih matere v resnici večkrat odklanjajo. Nesmiselno je pričakovati, da bodo sebi dopuščali napake, ki lahko vodijo do tega, da jih bo okolica ponovno odklanjala. Otroci, ki so pri 6. letu starosti izrazili kontrolo nad starši, so v odnosu do matere kazali porušeno normalno hierarhijo otrok - mati, večkrat so se obnašali sovražno in nasilno do matere. Sebe so prikazovali v negativni luči. Kot navaja Cassidy, če so matere nesposobne otroku pomagati pri organizaciji sveta, otrok začne videti svet kot neurejen prostor in ima malo zaupanja v to, da so lahko njegovi nasilni impulzi (ali nasilni impulzi drugih ljudi) kontrolirani. Ker morajo ti otroci skrbeti za starše, se zato čutijo obremenjeni in razdražljivi, ne pa toliko odklonjeni. Otroci, ki so do matere izražali ambivalenten odnos, je bilo najmanj, zato ni povsem znano, kakšno je njihovo samospoštovanje.

Cassidy (1988) postavlja številna originalna vprašanja: Obstaja možnost, da otrokovo samospoštovanje determinira kvaliteto odnosa otrok - mati. Starši, ki imajo otroka z nizkim samospoštovanjem, težko vzpostavijo dobre zveze z otrokom. Morda pa obstaja neki tretji dejavnik, ki determinira otrokovo samospoštovanje, pa tudi odnos med materjo in otrokom (otrokovi športni dosežki, dosežki v šoli itd.). Zgodbena vplivajo na odnos med materjo in otrokom ne le karakteristike matere, ampak tudi karakteristike otroka. Raziskava je potrdila zvezo med odnosom mati - otrok in stopnjo otrokovega samospoštovanja, ni pa odkrila mehanizmov, ki to zvezo pogojujejo. Potrebno bi bilo odgovoriti na vprašanje, ali otrok oblikuje zaznavo samega sebe in bližnjih oseb na osnovi tega, kar mu drugi povedo (semantični spomin), ali na osnovi specifičnih oblik vedenja drugih oseb (epizodični spomin). Potrebno bi bilo raziskati tudi vlogo drugih oseb, in sicer, ali je njihova vloga pomembna; kaj se zgodi, če ena oseba daje otroku občutek, da je vreden in ljubljen, druga pa prav nasprotno; ali se te konfliktna informacije integrirajo v oblikovanje enega reprezentacijskega modela sebe; in če je to res, prek katerih procesov in kdaj se to zgodi.

Raziskava je podprla ideje o kontinuiteti v razvoju. Zveze z bližnjimi osebami imajo dolgoročen vpliv na razvoj posameznikovega samospoštovanja. To pomeni, da imajo zveze z bližnjimi osebami iz zgodnjega obdobja pomembno vlogo tudi takrat, ko se posameznik znajde v povsem novih situacijah, ko bližnje osebe niso več prisotne. Otroci inkorporirajo izkušnje, dobljene v odnosu z bližnjimi osebami, v model sebe in bližnjih oseb in ta model vnaša v nove situacije in zveze z ljudmi. Določen pritisk po kontinuiranosti izvaja okolje, vendar model sebe in bližnjih oseb, ki si ga otrok ustvari, temu pritisku ne nasprotuje (iskanje določene vrste ljudi, spodbujanje določenega vedenja pri teh ljudeh, itd.).

Tudi Scott (1969; po Lamovec, 1987) je na osnovi raziskave z adolescenti ugotovil, da so za razvoj samospoštovanja pomembni predvsem naslednji dejavniki: da starši sprejemajo otroka, mu omogočajo zadovoljitev temeljnih potreb, obojestransko zaupanje med otrokom in starši, skladnost med otrokom in starši, harmonični družinski odnosi. Jourard in Remy (1955, po Lamovec, 1987) trdita, da je otrokova stopnja samospoštovanja odsev spoštovanja, ki ga čutijo starši do otroka. Rosenberg (1965, po Lamovec, 1987) je na osnovi raziskave z adolescenti ugotovil, da socialno-ekonomski status družine nima pomembnega vpliva na stopnjo samospoštovanja otroka, pomembno pa je družinsko okolje. Adolescenti, ki so imeli dobre odnose z

očetom, so imeli višje samospoštovanje kot adolescenti, katerih očetje so bili bolj neosebni in odmaknjeni. Lamovčeva (1987) zaključuje, da ob spremembi socialnega okolja lahko pričakujemo spremembe v otrokovem samospoštovanju.

Tudi Lewis, Brooks-Gunn in Jaskir (1985) navajajo ugotovitve drugih avtorjev, da otroci, ki so bolj navezani na svoje starše, razvijejo bolj zdravo zaznavo samih sebe.

V raziskavi, ki jo predstavljam v tem članku, sem želela preveriti zvezo med tem, kako bi starši, kot trdijo, reagirali v dveh situacijah, ki sta v zvezi z otrokovim pridobivanjem znanja in otrokovo zaznavo lastne šolske uspešnosti. Zanimalo me je, ali je stopnja privajanja otroka na samostojno reševanje problemov oz. stopnja samostojnega odločanja o sebi pomembno povezana s stopnjo samoocenjevanja šolske uspešnosti oz. s pričakovani šolskih ocen prvošolcev. Preverila sem tudi, koliko so hipotetične reakcije staršev v omenjenih dveh situacijah povezane z drugimi spremenljivkami, za katere predvidevam oz. so se že pokazale kot povezane z razvojem otrokove zaznave lastne šolske uspešnosti.

METODOLOGIJA

Vzorec

Vsi prvošolci petih naključno izbranih mestnih osnovnih šol so bili na začetku šolskega leta 1991/92 testirani s psihometričnim preizkusom inteligentnosti: Otis-Lennon -Mental Ability Test (v nadaljnjem tekstu: OLMAT; Otis in Lennon, 1968). Prvošolci so bili rangirani po izračunanem inteligenčnem kvocientu (v nadaljnjem tekstu: IQ), v vzorec raziskave pa so bili izbrani le tisti prvošolci, ki so se na tej rang listi uvrstili v zgornjo tretjino (aritm. sred. rezultatov v vzorec izbranih otrok je 111.94, SD pa 7.10). Teh je bilo 113 (54 dečkov, 59 deklic; 36 otrok je imelo starše nižjega izobrazbenega nivoja, 38 srednjega izobrazbenega nivoja in 39 višjega izobrazbenega nivoja). Razlog, da sem se odločila za selekcioniran vzorec otrok, je v problemih, ki sem si jih poleg teh, ki jih omenjam v tem članku, zastavila v raziskovalnem delu. Na osnovi selekcioniranega vzorca otrok pa sem kontrolirala tudi inteligentnost otrok. V raziskavi so sodelovali starši opisanih otrok, in sicer 88 mater in 40 očetov. Sodelovalo pa je tudi šest učiteljic, ki so poučevale otroke, ki so sodelovali v raziskavi, v prvem razredu.

Spremenljivke

V raziskavo je bila vključena naslednja **neodvisna** spremenljivka:

- hipotetične reakcije mater oz. očetov v dveh situacijah, opisanih v zgodbah.

V raziskavo so bile vključene naslednje **odvisne** spremenljivke:

- otrokova samoocena šolske uspešnosti na začetku šolskega leta in ob zaključku šolskega leta;
- otrokova pričakovanja prvih šolskih ocen (na začetku šolskega leta) in zaključnih šolskih ocen (na začetku in ob zaključku šolskega leta);
- pomen, ki ga otrok pripisuje uspešnosti na različnih področjih delovanja in pojavljanja na začetku šolskega leta;
- ocene otrokove šolske uspešnosti in šolske sposobnosti, ki jih posredujejo starši na začetku šolskega leta;
- pričakovanja staršev otrokovih zaključnih šolskih ocen na začetku in ob zak-

ljučku šolskega leta;

- pomen, ki ga starši pripisujejo otrokovi uspešnosti na različnih področjih delovanja in pojavljanja na začetku šolskega leta;

- otrokova zaznava, kakšne prve oz. zaključne šolske ocene pričakujejo njegovi starši na začetku oz. ob zaključku šolskega leta;

- otrokova zaznava, kakšen pomen starši pripisujejo njegovi uspešnosti na različnih področjih delovanja in pojavljanja na začetku šolskega leta.

Ugotavljale so se tudi zveze med odgovori, ki jih v zvezi z zgodbama posredujejo matere in očetje, in otrokovim spolom, otrokovim IQ, rangom šolske sposobnosti, izobrazbo matere oz. očeta in otrokovimi dejanskimi zaključnimi šolskimi ocenami (splošni uspeh, ocena pri matematiki, slovenskem jeziku, spoznavanju narave in družbe (v nadaljnjem tekstu: SND)).

Pripomočki

- Otis-Lennon Mental Ability Test, psihometrični preizkus šolske sposobnosti (Otis in Lennon, 1968);

- Rang otrokove šolske sposobnosti

Učiteljice so na začetku šolskega leta (mesec september) rangirale učence v razredu glede na to, kakšne šolske sposobnosti, se jim zdi, da učenci imajo;

- Otrokova samoocena šolske uspešnosti

Faktor Samoocena šolske uspešnosti, ekstrahiran na osnovi Lestvice percepirane kompetence za prvošolce, vsebuje največ postavk s področja besedne uspešnosti, nekaj postavk pa tudi z drugih področij delovanja in pojavljanja (podrobno predstavitev lestvice z rezultati, dobljenimi z vzorcem neselekcioniranih prvošolcev, glej Cugmas, 1993);

- Lestvica ocen otrokove uspešnosti na različnih področjih delovanja za starše

Na osnovi 5-stopenjske lestvice (od "zelo slab" do "najboljši v razredu") so starši ocenili otrokovo šolsko znanje in šolsko sposobnost;

- Pričakovanja šolskih ocen

Na osnovi petstopenjske lestvice je bilo treba izraziti pričakovanje splošnega uspeha, ocene pri matematiki, branju, pisanju, telovadbi in vedenju. Lestvica pričakovanj otrok, Lestvica otrokove zaznave, kakšne ocene pričakujejo starši, in Lestvica pričakovanj staršev so bile analogne, le da zadnja ni bila slikovna;

- Lestvica pomena, ki ga otrok pripisuje uspešnosti na različnih področjih delovanja in pojavljanja

Postavke "biti dober pri športu", "starši te imajo radi", "starši ti veliko kupijo", "biti lep", "veliko znati v šoli", "imeti veliko prijateljev" so oblikovale pare v vseh možnih kombinacijah. V vsakem paru je bilo treba izbrati pomembnejšo postavko. Lestvica otrokove zaznave, kakšen pomen starši pripisujejo otrokovi uspešnosti, in Lestvica pomena, ki ga starši pripisujejo otrokovi uspešnosti, sta bili analogni Lestvici pomena, ki ga otrok pripisuje uspešnosti na različnih področjih delovanja in pojavljanja, le da lestvica za starše ni bila slikovna;

- Zgodbi hipotetičnih reakcij staršev v situacijah, povezanih z otrokovim pridobivanjem znanja, in sicer:

1. **Otrok vam razočaran pove, da je ugotovil, da je pri popravilu njegove naloge učiteljica napačno seštelala točke pravilno rešenih nalog. Zaradi tega je dobil nižjo oceno, kot bi jo dobil, če bi učiteljica pravilno seštelala točke. Ocene učiteljica ni vpisala v redovalnico. Kaj bi storili v tem primeru?**

a) otroku bi rekel(a), da bom v čimkrajšem možnem času šel(a) v šolo in opozoril(a) učiteljico na napako, kar tudi zares storim;

b) otroku bi rekel(a), da bom rekel(a) partnerju(ki), naj gre v čimkrajšem možnem času v šolo in opozori učiteljico na napako, kar partner(ka) tudi zares stori;

c) otroku bi rekel(a), da bom sam(a) ob priložnosti opozoril(a) učiteljico na napako, kar tudi zares storim;

d) otroku bi rekel(a), da bo partner(ka) ob priliki opozoril(a) učiteljico na napako, kar tudi zares stori;

e) otroku bi rekel(a), da bom ob priložnosti opozoril(a) učiteljico na napako, a tega ne storim, saj mislim, da je otrok že pozabil na dogodek;

f) svetoval(a) bi otroku, kako naj učiteljico sam opozori na napako, ki jo je učiteljica naredila;

g) rekel(a) bi otroku, naj stvar pusti pri miru, in ga potolažil(a) s tem, da ocena ni vpisana v redovalnico in da se vsakdo lahko zmoti.

2. Otroka imate možnost vpisati v samo eno izmed interesnih dejavnosti. Menite, da je otrok nadarjen za jezike in da je znanje jezikov v času, v katerem živimo, zelo pomembno, zato želite, da bi otrok obiskoval program za učenje tujega jezika. A otrok želi sodelovati v plesni skupini. Kaj bi storili v tem primeru?

a) otroka bi vpisal(a) v tečaj tujega jezika in mu povedal(a), da o tako pomembnih stvareh odločajo starši;

b) otroka bi vpisal(a) v tečaj tujega jezika. Izogibal(a) bi se pogovoru z otrokom na to temo; ali bi mu obljubil(a), da mu bom uresničil(a) kakšno drugo željo, če bo pridno hodil k tečaju tujega jezika; ali bi mu povedal(a), da bo zelo pridn, če bo hodil k tečaju tujega jezika;

c) otroka bi poskušal(a) prepričati, da je tečaj tujega jezika bolj primeren, mu povedal(a) vse razloge "za tečaj jezika" in ga vpisala v tečaj tujega jezika;

d) otroka bi poskušal(a) prepričati, da je tečaj tujega jezika bolj primeren, mu povedal(a) vse razloge "za tečaj jezika"; a če bi vztrajal, bi ga vpisal(a) v plesni tečaj;

e) otroka bi brez diskusije vpisal(a) v plesni tečaj.

Postopek

Raziskava se je izvedla v mesecu septembru in oktobru 1991, delno pa se je ponovila v času od aprila do junija 1992. Odgovori v zvezi s hipotetičnimi reakcijami staršev v dveh situacijah, povezanih z otrokovim pridobivanjem znanja, so bili zbrani ob zaključku šolskega leta. Vse preizkuse oz. lestvice so otroci izpolnjevali v dopoldanskem času, v času rednega pouka. Nekatere so izpolnjevali individualno, nekatere pa v skupinah celotnega razreda. Ostali podatki o otroku oz. družini so bili zbrani na začetku šolskega leta, ob zaključku šolskega leta pa so bile iz spričeval otrok izpisane šolske ocene.

Hipoteza

Predvidevam, da bodo prvošolci, ki bi jih matere oz. očetje v situacijah, kot jih prikazujeta zgodbi, bolj spodbujali k samostojnemu reševanju problemov oz. jim v večji meri dopuščali, da sami odločajo o stvareh, ki se jih tičejo, izrazili bolj pozitivno zaznavo lastne šolske uspešnosti kot ostali otroci.

REZULTATI

Rezultati kažejo, da se po odgovorih mater oz. očetov pri prvi in drugi zgodbi ne razlikujejo statistično pomembno otroci glede na spol, IQ in izobrazbo staršev.

Po odgovorih mater pri prvi in drugi zgodbi se ne razlikujejo statistično pomembno otroci glede na rang šolske sposobnosti. Prav tako se ne razlikujejo statistično pomembno glede na rang šolske sposobnosti otroci, katerih očetje bi različno reagirali v situaciji izbire interesne dejavnosti, statistično pomembno pa se glede na rang šolske sposobnosti razlikujejo otroci, katerih očetje bi različno reagirali v situaciji napačne šolske ocene ($F = 5.01^*$). In sicer, učiteljice so najslabše ocenile šolske sposobnosti tistih otrok, katerih očetje bi skrb v zvezi s šolsko oceno prepustili materi, najboljše pa so bile ocenjene šolske sposobnosti tistih otrok, katerih očetje bi otroka spodbudili, da sam reši problem, oz. bi se ob priložnosti sami oglasili pri učiteljici.

Ni pomembnejših razlik med otroki, katerih očetje bi različno reagirali v primeru napačne ocene in v primeru izbire interesne dejavnosti, glede dejanskih zaključnih šolskih ocen. Ni pomembnejših razlik med otroki, katerih matere bi različno reagirale v primeru izbire interesne dejavnosti, glede zaključnih šolskih ocen. Obstajajo pa nekatere pomembne razlike med otroki, katerih matere bi različno reagirale v primeru napačne šolske ocene, in sicer glede dejanskega splošnega zaključnega šolskega uspeha ($F = 2.90^*$), zaključne ocene pri matematiki ($F = 6.03^{***}$), zaključne ocene pri slovenskem jeziku ($F = 3.16^*$) in zaključne ocene pri SND ($F = 3.30^*$). Za vse omenjene primere velja, da imajo najboljši zaključni uspeh oz. ocene tisti otroci, katerih matere bi takoj same uredile problem z napačno oceno, ali pa bi otroku rekle, naj se sam pogovori z učiteljico; najslabši zaključni uspeh oz. ocene pa tisti otroci, katerih matere bi problem preložile na partnerja oz. bi otroka le potolažile.

Rezultati kažejo, da bi večina mater otroka spodbudila, da bi se sam pogovoril z učiteljico glede napačne šolske ocene (61 oz. 69.3%), manjše število mater bi problem rešilo tako, da bi se same (oz. v 1 primeru njihov partner) pogovorile z učiteljico (14 oz. 15.9%); prav tako tudi manjše število mater meni, da "problem" ni tako resen, da bi bila potrebna kakršnakoli reakcija otroka oziroma staršev (13 oz. 14.8%).

Večina očetov (29 oz. 72.5%) bi otroka spodbudila, da bi se sam pogovoril z učiteljico; 8 (20%) očetov meni, da bi morali problem rešiti starši (4 od teh bi se z učiteljico pogovorili sami, 2 pa bi problem preložila na partnerko); otroka bi le potolažili trije očetje (7.5%).

V primeru, ko je potrebno otroku izbrati ustrezno interesno dejavnost, bi največ mater poskušalo otroka prepričati v koristnost učenja jezika, a bi nazadnje popustilo otrokovim željam (60 oz. 69.0%). 11 (12.6%) mater bi otroka poskušalo prepričati v koristnost učenja tujega jezika in otroka nazadnje tudi vpisalo v ta tečaj. Brez pogajanja bi otroku ugodilo 16 (18.4%) mater.

Največ očetov (23 oz. 57.5%) bi poskušalo otroka prepričati, naj se uči tuj jezik, a nazadnje bi popustili in ugodili otrokovi želji; le en oče (2.5%) bi avtoritarno nastopil in otroka brez pogajanja vpisal v tečaj tujega jezika; 8 očetov (20%) bi otroka poskušalo prepričati, da je tečaj tujega jezika bolj koristen, in bi ga vpisalo v tečaj tujega jezika; isti procent očetov pa bi otrokovi želji brez pogajanja ugodil.

Otroci, katerih matere oz. očetje bi različno reagirali v situaciji učiteljčine zmote, se ne razlikujejo statistično pomembno glede stopnje samoocenjevanja šolske uspešnosti na začetku šolskega leta, kakor tudi ne ob zaključku šolskega leta. Otroci, katerih matere oz. očetje bi različno reagirali pri izbiri interesne dejavnosti, se ne razlikujejo statistično pomembno po samooceni šolske uspešnosti na začetku šolskega leta. Razlikujejo pa se statistično pomembno po stopnji samoocenjevanja šolske

uspešnosti ob zaključku šolskega leta ($F = 3.30^*$). Najvišjo stopnjo samoocenjevanja šolske uspešnosti so pokazali tisti otroci, katerih očetje bi jih skušali prepričati za učenje tujega jezika, pri čemer ni pomembno, ali bi se nazadnje odločili glede na svojo presojo ali bi ugodili želji otroka. Ob zaključku šolskega leta ni pomembnih razlik v samoocenjevanju otrok, katerih matere bi različno reagirale v primeru izbire interesne dejavnosti.

Ocene, ki so jih matere in očetje posredovali na začetku šolskega leta v zvezi z otrokovim znanjem in sposobnostmi, se ne razlikujejo statistično pomembno glede na to, kako bi matere oz. očetje reagirali v situaciji napačne ocene oz. izbire interesne dejavnosti.

Otroci, katerih matere bi različno reagirale v situaciji napačne šolske ocene oz. izbire interesne dejavnosti, se ne razlikujejo statistično pomembno glede pričakovanj v zvezi s prvimi in zaključnimi šolskimi ocenami na začetku šolskega leta oz. ob zaključku šolskega leta. V zvezi z odgovori očetov pa zasledimo pomembne razlike v otrokovih pričakovanjih zaključne šolske ocene pri telovadbi na začetku šolskega leta ($F = 4.28^{**}$), in sicer najvišja pričakovanja imajo na začetku šolskega leta v zvezi z zaključno oceno pri telovadbi tisti otroci, katerih očetje bi spodbudili otroka, da bi sam rešil problem napačne šolske ocene, oz. bi ob priložnosti sami obiskali učiteljico; najnižja pričakovanja pa tisti otroci, katerih očetje bi le potolažili otroka oz. rešitev problema prenesli na partnerko. V zvezi z odgovori očetov zasledimo tudi pomembne razlike v pričakovanjih otrok zaključne šolske ocene pri pisanju na začetku šolskega leta ($F = 2.92^*$), in sicer najvišje šolske ocene pri pisanju na začetku šolskega leta pričakujejo tisti otroci, katerih očetje bi po pregovarjanju popustili želji otroka in ga vpisali v plesni tečaj. Razlike so tudi v zvezi s pričakovanji otrok prve ocene pri telovadbi na začetku šolskega leta ($F = 3.07^*$). Najnižje prve ocene pri telovadbi na začetku šolskega leta pričakujejo otroci, katerih očetje bi takoj (brez pregovarjanja) ugodili želji otroka in ga vpisali v plesni tečaj.

Otroci, katerih matere oz. očetje bi različno reagirali v primeru napačne ocene oz. pri izbiri interesne dejavnosti, se razen v primerih, ki jih navajam v nadaljnjem tekstu, ne razlikujejo statistično pomembno v tem, kako zaznavajo pričakovanja svojih staršev v zvezi s prvimi in zaključnimi šolskimi ocenami na začetku šolskega leta oz. ob zaključku šolskega leta. Izjema je otrokova zaznava pričakovanih staršev v zvezi s prvo oceno pri pisanju na začetku šolskega leta ($F = 3.28^*$; otrok, katerega oče bi ravnal v situaciji izbire interesne dejavnosti avtoritarno, zaznava, da pričakujejo njegovi starši najnižje ocene) in v zvezi s prvo oceno pri telovadbi na začetku šolskega leta ($F = 3.00^*$; otroci, katerih očetje bi otroku po demokratičen pregovarjanju popustili in ga vpisali v plesni tečaj, zaznavajo, da pričakujejo njihovi starši najvišje ocene; otrok, katerega oče bi bil avtoritaren v tej odločitvi, pa zaznava, da pričakujejo njegovi starši najnižje ocene). Izraža se trend, da imajo matere, ki bi same takoj razrešile problem šolske ocene, otroke, ki ob zaključku šolskega leta menijo, da njihovi starši pričakujejo najvišjo splošno zaključno šolsko oceno ($F = 2.77^*$) in zaključno oceno pri matematiki (3.94^{**}). Otroci, ki menijo, da njihovi starši pričakujejo visoke (ne najvišje) ocene pri istih dveh predmetih, pa imajo matere, ki menijo, da bi moral otrok učiteljico sam opozoriti na napako. Otroci, ki zaznavajo, da njihovi starši pričakujejo najnižje ocene, pa imajo matere, ki bi otroku rekle, da se bo oče ob priložnosti oglasil v šoli. Prav tako se ob zaključku šolskega leta pomembno razlikuje zaznava pričakovanih staršev v zvezi z otrokovo zaključno oceno pri branju ($F = 3.94^{**}$) pri otrocih, katerih očetje bi različno reagirali v situaciji napačne šolske ocene. In sicer otroci, ki zaznavajo, da njihovi starši pričakujejo najvišje ocene pri branju, imajo očete, ki bi se takoj sami pogovorili z učiteljico; otroci, ki zaznavajo, da njihovi starši pričakujejo

najnižje ocene pri branju, pa imajo očete, ki bi rešitev problema prenesli na partnerko. Izjema je tudi otrokova zaznava pričakovanj staršev ob zaključku šolskega leta v zvezi z zaključno oceno pri telesni vzgoji ($F = 3.62^*$), in sicer otroci, katerih očetje bi svojega otroka brez diskusije vpisali v plesni tečaj, zaznavajo, da pričakujejo njihovi starši najnižjo oceno pri telesni vzgoji.

Ni statistično pomembnih razlik med očeti, ki bi različno reagirali v situaciji napačne šolske ocene in izbire interesne dejavnosti, v njihovih pričakovanjih otrokovih zaključnih šolskih ocen na začetku šolskega leta in ob zaključku šolskega leta.

So pa pomembne razlike v pričakovanjih mater. Izraža se trend, da pričakujejo najvišjo splošno zaključno oceno ($F = 2.91^*$) in oceno pri branju ($F = 3.08^*$) na začetku šolskega leta tiste matere, ki bi same takoj rešile problem v zvezi z napačnim ocenjevanjem. Najnižje ocene pa pričakujejo tiste matere, ki bi otroku rekle, da se bo ob priložnosti oče oglasil v šoli, ali pa bi otroka le potolažile. Matere, ki bi različno reagirale pri izbiri otrokove interesne dejavnosti, se razlikujejo statistično pomembno po pričakovanjih otrokove zaključne šolske ocene pri vedenju ($F = 3.43^*$) na začetku šolskega leta, in sicer najnižje šolske ocene pričakujejo tiste matere, ki bi otroka brez diskusije vpisale v plesni tečaj. Matere, ki bi same takoj razrešile problem napačne šolske ocene, so izražale ob zaključku šolskega leta najvišja pričakovanja v zvezi z otrokovim zaključnim šolskim uspehom ($F = 6.66^{***}$), zaključno oceno pri matematiki ($F = 3.21^*$), branju ($F = 2.55^*$) in pisanju ($F = 2.87^*$). Najnižje ocene pa so pričakovale tiste matere, ki bi otroka le potolažile ali bi mu rekle, da se bo ob priložnosti oče oglasil v šoli.

Ni pomembnih razlik med otroki, katerih matere oz. očetje bi različno reagirali v situaciji napačne šolske ocene oz. izbire interesne dejavnosti, glede pomena, ki ga otroci pripisujejo lastni uspešnosti na različnih področjih delovanja. Prav tako ni pomembnih razlik med materami oz. očeti, ki bi različno reagirali v primeru napačne šolske ocene in izbire interesne dejavnosti, glede pomena, ki ga matere oz. očetje sami pripisujejo otrokovim uspehom na različnih področjih delovanja. Izjema je le glede pomena, ki ga matere pripisujejo otrokovi materialni posesti ($F = 3.07^*$). Kaže se trend, da pripisujejo največji pomen otrokovi materialni posesti tiste matere, ki bi v situaciji napačne šolske ocene otroku le svetovale, naj se pomiri. Obstajajo pomembne razlike med otroki glede tega, kako zaznavajo, kakšen pomen njihovi starši pripisujejo otrokovi zunanosti ($F = 3.45^*$). Kaže se trend, da po zaznavi otrok največji pomen otrokovi zunanosti pripisujejo starši otrok, katerih matere bi v situaciji napačne šolske ocene le potolažile otroka, ali pa bi mu rekle, da se bo ob priložnosti oče oglasil v šoli. Prav tako so pomembne razlike med otroki, katerih matere bi v situaciji napačne šolske ocene različno reagirale, glede tega, kako zaznavajo, kakšen pomen starši pripisujejo otrokovemu šolskemu znanju ($F = 3.88^{**}$). Kaže se trend, da po zaznavi otrok največji pomen otrokovemu šolskemu znanju pripisujejo starši otrok, katerih matere bi v opisani situaciji spodbudile otroka, da se sam pogovori z učiteljico. Ne obstajajo pomembne razlike med otroki, katerih očetje bi različno reagirali v situaciji napačne šolske ocene oz. izbire interesne dejavnosti, glede zaznave, kakšen pomen starši pripisujejo uspešnosti na različnih področjih delovanja. Prav tako ne obstajajo tovrstne pomembne razlike med otroki, katerih matere bi različno reagirale v situaciji izbire interesne dejavnosti.

DISKUSIJA

Rezultati raziskave niso povsem potrdili mojih predvidevanj. Nisem odkrila pomembnih razlik med otroki, katerih starši bi otroka spodbudili, da svoje probleme rešuje sam, in otroki, katerih starši bi problem napačne šolske ocene reševali sami. Obe vrsti reakcij sta se pokazali kot pozitivni za razvoj otrokove optimistične in pozitivne zaznave lastne šolske uspešnosti. Kot negativne za razvoj otrokove zaznave lastne šolske uspešnosti so se pokazale reakcije staršev, ki (verjetno ne da bi se starši tega zavedali) otroku kažejo, da se staršem otrokovi problemi (npr. problem napačne šolske ocene) ne zdijo dovolj resni, da bi posredovali ali da bi otroka spodbudili, da ukrepa sam. Morda se staršem takšni problemi res ne zdijo dovolj resni, ali pa se raje ne odločajo za posredovanje pri učiteljici iz drugih razlogov (slabe izkušnje z učiteljico, občutek negotovosti in drugo). V primeru učiteljiciine zmote bi otroka le potolažili, češ, saj učiteljica ocene ni vpisala v redovalnico, ali pa bi rešitev problema prenesli na partnerja.

Verjetno je, da so starši, ki bi se sami pogovorili z učiteljico oz. bi k temu spodbudili svojega otroka, bolj občutljivi za otrokove probleme, imajo več volje odpravljati otrokova neprijetna čustva in popravljati krivice, ki se dogodijo otroku. Glede na to, da njihove tovrstne hipotetične reakcije niso pomembno povezane s pomenom, ki ga pripisujejo otrokovemu šolskemu znanju, lahko sklepam, da omenjene reakcije izražajo nekaj več kot le prizadevanje za otrokove dobre šolske dosežke. Predvidevam, da izražajo razumevanje otroka in nudenje opore v frustracijskih situacijah, ki jih otrok doživi v stiku z zunanjim svetom.

Učiteljice so na začetku šolskega leta najvišje ocenile šolske sposobnosti tistih otrok, katerih očetje bi sami reševali problem napačne šolske ocene, ali bi k temu spodbudili otroka. Prav tako so imeli najboljše zaključne šolske ocene tisti otroci, katerih matere bi v opisani hipotetični situaciji same reševale problem, ali pa bi spodbudile otroka, da bi se sam pogovoril z učiteljico. Sklepam lahko, da v mesecu septembru učiteljice niso imele dovolj izkušenj v zvezi z otrokovim znanjem in sposobnostmi, da bi lahko le na osnovi le-teh dajale ocene otrokove šolske sposobnosti. Morda so učiteljice ocenjevale otrokove šolske sposobnosti tudi na osnovi reakcij staršev. Odprto ostaja vprašanje, na kakšen način so hipotetične reakcije staršev v situaciji napačne šolske ocene povezane z otrokovimi zaključnimi šolskimi ocenami. Gotovo je, da je zveza posredna. Morda učiteljice več pričakujejo v zvezi s šolskimi dosežki od tistih otrok, za katere se starši bolj zanimajo, kar vpliva na to, da te otroke bolje ocenjujejo. Morda starši, ki aktivno kažejo zanimanje za otrokove šolske dosežke, več pomagajo otrokom pri osvajanju znanja, pa ti otroci zato v šoli pokažejo več znanja in so zaradi tega bolje ocenjeni. Prepričana pa sem, da je verjetna tudi tretja razlaga. In sicer, otroci, ki občutijo, da jih starši razumejo in jim pomagajo pri reševanju problemov, bolj zaupajo vase (imajo bolj optimistična pričakovanja šolskih ocen, kot kaže raziskava), verjamejo, da jim tudi starši zaupajo, da bodo v šoli uspešni (njihova zaznava pričakovanj staršev je bolj optimistična), kar posredno pozitivno vpliva na doseganje dobrih šolskih ocen.

Rezultati raziskave tudi niso povsem potrdili hipoteze, da bolj optimistično vstopajo v šolo in zaključujejo prvi razred tisti otroci, katerim starši dopuščajo več samostojnosti pri odločanju o zadevah, ki se tičejo otrok samih. Pokazalo se je, da najbolj ugodno vplivajo na razvoj otrokove pozitivne zaznave lastne šolske uspešnosti tisti starši, ki v problemih, ki se sicer tičejo otroka, izrazijo svoja stališča, poskušajo otroka prepričati, da se moti, čeprav morda nazadnje popustijo in ugodijo otrokovi želji. Verjetno je, da otroci, katerim starši brez pregovarjanja uresničijo tudi nes-

miselne želje, čutijo, da niso dovolj vredni, da bi se starši z njimi pogajali, kar lahko vpliva tudi na njihov odnos do sprejemanja znanja in samega sebe (glej Cugmas, 1992). Prav tako lahko na osnovi rezultatov predstavljene raziskave sklepam, da otroci, katerih starši ukrepajo avtoritarno (npr. otroka vpišejo v tečaj tujega jezika brez predhodnega razgovora), ne razvijejo optimistične zaznave lastne šolske uspešnosti in ne zaznavajo, da bi imeli njihovi starši optimistična pričakovanja glede šolskih ocen.

Rezultati kažejo tudi določene vrednostne usmeritve staršev. Te se izražajo predvsem v rezultatih glede pomena, ki ga starši (kakor sami navajajo oz. kot to zaznavajo otroci) pripisujejo otrokovi uspešnosti na različnih področjih delovanja in pojavljanja. Npr. matere, ki bi v situaciji napačne šolske ocene otroka le potolažile, pripisujejo največji pomen otrokovi materialni posesti. Verjetno so te matere tako obremenjene s preživetjem, da se jim zdijo tovrstni otrokovi problemi manj pomembni, ali pa čutijo manjšo potrebo po stikih z učiteljico.

Večina očetov in mater trdi, da bi spodbudili otroka k samostojnemu reševanju problemov, oz. da bi se z otrokom pogovorili o pozitivnih in negativnih straneh odločitve. Morda so rezultati takšni prav zaradi selekcioniranega vzorca otrok, ki so sodelovali v raziskavi. Raziskavo bi bilo smiselno ponoviti tudi na vzorcu neselekcioniranih otrok, saj lahko predvidevamo, da so starši, ki so sodelovali v raziskavi, ki jo predstavljam, zaradi otrokovih višjih sposobnosti lahko zaupali otroku, da se bo znal ustrezno sam pogovoriti z učiteljico, oz. so se z otrokom lahko pogovorili glede izbire interesne dejavnosti. Odgovori staršev pa bi lahko bili drugačni, če bi se le-ti zavedali, da otrokove sposobnosti niso visoke.

Rezultati predstavljene raziskave niso potrdili mojih predvidevanj, so pa v skladu z ugotovitvami drugih avtorjev, citiranih v uvodnem delu članka, glede vloge stila vzgoje pri razvoju otrokove zaznave samega sebe. Kljub temu, da je vzorec mater, še posebej pa očetov, ki so sodelovali v raziskavi, majhen in da lahko pogosto govorimo le o tendencah, dajejo rezultati predstavljene raziskave dovolj enotno sliko, da so lahko dobra osnova za nadaljnje raziskave.

LITERATURA

- Buri, J. R.; Louiselle, P. A.; Misukanis, T. M. in Mueller, R. A., Effects of Parental Authoritarianism and Authoritativeness on Self-Esteem, Personality and Social Psychology Bulletin, 2, 1988, 271-282.
- Cassidy, J., Child-Mother Attachment and the Self in Six-Year-Olds, Child Development, 59, 1988, 121-134.
- Cugmas, Z., Zveza med otrokovim vedenjem v mali šoli in otrokovo percepcijo lastne šolske kompetence ob vstopu v šolo, Šolska pedagogika, 9-10, 1992, 544-555.
- Cugmas, Z., Komponente percepcije lastne šolske kompetence prvošolcev na začetku šolskega leta, Anthropos, 1-2, 1993, 19-30.
- Harter, S., The Perceived Competence Scale for Children, Child Development, 53, 1982, 87-97.
- Harter, S. in Pike, R., The Pictorial Scale of Perceived Competence and Social Acceptance for Young Children, Child Development, 6, 1984, 1969-1982.
- Lamovec, T., Faktorji samospoštovanja, Anthropos, I-II, 1987, 223-236.
- Lewis, M., Brooks-Gunn, J. in Jaskir, J., Individual Differences in Visual Self-Recognition as a Function of Mother-Infant Attachment Relationship, Developmental Psychology, 6, 1985, 1181-1187.
- Otis, A. S. in Lennon, R. T., Otis-Lennon Mental Ability Test, Manual for Administration, Harcourt Brace Jovanovich, 1968.

Osebnostni korelati grafičnega izražanja

ASJA NINA KOVAČEV
JANEK MUSEK

POVZETEK

V pričujoči raziskavi smo ugotavljali osebnostne korelate grafičnega izražanja štirih primarnih emocij (veselja, žalosti, jeze in strahu). Abstraktne risbe emocij smo analizirali po vnaprej pripravljenem seznamu likovnih elementov in nekaterih značilnosti likovne strukture ter ugotavljali njihovo prisotnost na risbah subjektov. Temeljne osebnostne dimenzije smo merili z Eysenckovim osebnostnim vprašalnikom (EPQ). Korelacije med elementi grafičnega izražanja in temeljnimi osebnostnimi dimenzijami smo izračunali najprej za vse risbe skupaj, nato pa za risbe vsake posamezne primarne emocije posebej.

Ugotovili smo, da je ekstravertnost v pozitivni korelaciji z uporabo rdeče barve, medtem ko nevroticizem ne korelira z uporabo nobenega likovnega elementa. Pri psihotizmu se ni pojavila nobena značilna korelacija s katerim koli elementom grafičnega izražanja, vendar je večina korelacij med njim in likovnimi elementi neobičajnih. Psihoticizem namreč korelira z uporabo tistih, ki so atipični za predmet upodobitve. Lažnivost se povezuje z različnimi indikatorji želje po zbujanju pozornosti in s previdnostjo v izražanju. Starost je v negativni korelaciji s pogostnostjo uporabe modre barve in v pozitivni s pogostnostjo uporabe prekinjenih črt. Značilnosti grafičnega izražanja emocij korelirajo tudi s spolom. Dekleta uporabljajo tople in žive barve (zlasti oranžno in zeleno) pogostejše kot fantje.

ABSTRACT

PERSONALITY CORRELATES OF THE GRAPHIC SELF-EXPRESSION

The present research was carried out to determine the personality correlates of the graphic expression of four primary emotions (joy, sorrow, anger, and fear). The abstract drawings of emotions were analyzed according to a list of plastic elements and some characteristics of the plastic structure. The basic personality dimensions were measured with Eysenck Personality Questionnaire (EPQ). Correlations between the elements of the graphic self-expression and the basic personality traits were calculated first for all drawings together and then for the drawings of each primary emotion separately.

It was found out that extroversion correlates with the use of red colour, while neuroticism does not correlate with the use of any plastic element. Psychoticism did not have a typical correlation with the use of any element of the graphic self-expression. Still, most of the correlations between it and the plastic elements are very unusual. Psychoticism namely correlates with the use of those, which are

atypical for the subject. Lying disposition correlates with some indicators of the wish to cause a great sensation and with carefullness in expressing. Age is in negative correlation with the use of blue colour and in positive with the use of hatched lines. The characteristics of the graphic symbolization of emotions also correlate with sex. Girls use warm and vivid colours (particularly orange and green) more often than boys.

UVOD

OSEBNOSTNE LASTNOSTI, TIPI IN DIMENZIJE - NJIHOVE SKUPNE LASTNOSTI IN TEMELJNE RAZLIKE

Z izrazom "osebnostna lastnost" označujemo osnovne osebnostne enote, tj. konstitutivne dele strukturalno različnih modelov osebnosti. Musek (1982) jih opredeljuje kot relativno trajne in značilne enote osebnostnega delovanja.

Različni avtorji se razhajajo glede izvorov in determinant osebnostnih lastnosti. V grobem bi lahko večino nasprotij med njimi zvedli na temeljno dihotomijo personalizem - situacionizem, saj v strokovni literaturi pogosto zasledimo pretirano poudarjanje enega od obeh vidikov.

Neenotnost pri poudarjanju pomembnosti osebnih in situacijskih determinant ter pri določanju njihovega relativnega deleža v subjektivem vedenju povzroča številne težave pri njihovem proučevanju. Težko je namreč ugotoviti, ali je subjektivno vedenje pretežno osebnostno specifično, pretežno situacijsko specifično, ali kar oboje. Verjetno tudi v tem pogledu obstajajo precejšnje intra- in interindividualne razlike, zato je treba za kakršno koli zanesljivo oceno in predikcijo vedenja upoštevati vplive različnih dejavnikov obeh vrst in njihovo interakcijo. Vsi trije dejavniki namreč doprinesejo k bogatemu repertoarju subjektivih vedenjskih vzorcev v različnih vedenjskih situacijah.

Osebnostne lastnosti lahko pojmujeemo tudi kot **vedenjske enote** oziroma kot trajne in značilne načine reagiranja in vedenja (kar je značilno predvsem za behavioristično usmerjene raziskovalce osebnosti), ali kot **dispozicije**. Pri disposicionalnem pojmovanju osebnostnih lastnosti sta mogoči dve pojmovanji, ki omogočata razdelitev osebnostnih lastnosti v dve kategoriji. Prva vključuje osebnostne lastnosti, ki jih lahko pojmujeemo kot pripravljenost oziroma potencial za doseganje (npr. inteligentnost), druga pa osebnostne lastnosti z dinamično, usmerjevalno vlogo. Te lahko označimo kot naravnost oziroma tendenco k doseganju.

Med različnimi osebnostnimi lastnostmi obstajajo razlike v obsegu, širini in splošnosti. Za poglobljeno in celostno doumetje osebnostne strukture je treba določiti tudi stopnjo skladnosti med njimi, saj lahko le na podlagi poznavanja njihovih kvantitativnih vrednosti ugotovimo, katere specifične lastnosti se pri posamezniku povezujejo v višje komplekse. Pri tem uporabljamo metodo faktorske analize, zato se je za komplekse specifičnih osebnostnih lastnosti uveljavil naziv osebnostni faktorji.

Na podlagi večkratnega faktoriziranja rezultatov, ki jih dobimo z različnimi merскими instrumenti, je mogoče prodreti do najkompleksnejših osebnostnih lastnosti, ki celostno opredeljujejo osebnost in so bile pogosto tudi podlaga osebnostnih tipologij. Te temeljijo na kategorizaciji osebnosti glede na njihove medosebne podobnosti in razlike, zato lahko osebnostni tip označimo kot organizacijo oziroma kompleks oseb-

nostnih lastnosti, ki ustreza določeni skupini osebnosti.

Različne tipologije osebnosti igrajo pomembno vlogo v vsakdanjem, teoretskem in znanstvenem mišljenju. Pogosto jih zasledimo v mitologiji in religiji, vendar tudi v umetnosti, filozofiji in znanosti. Redukcionistična ekonomija, ki so ji podrejene, pomeni osiromašitev in poenostavitev osebnosti, zato so osebnostni tipi idealizirane, irealne abstrakcije. V realnosti se namreč osebnostne lastnosti porazdeljujejo normalno. Zato jih je smiselno predstaviti kot dimenzije, ki jih opredeljujemo bipolarno z dvema skrajnima poloma in med njiju umeščamo subjekte glede na stopnjo izraženosti določene lastnosti.

Na podlagi izračunavanja korelacij med specifičnimi manifestnimi lastnostmi lahko naredimo faktorsko analizo rezultatov in ugotovimo njihove globlje determinante. Ugotavljanje latentnih dimenzij je značilno predvsem za faktorske teorije osebnosti, med katerimi sta najpomembnejši Eysenckova in Cattellova teorija.

EYSENCKOVA TEORIJA OSEBNOSTI IN NJENE TEMELJNE DIMENZIJE

Eysenck (1953) je zasnoval svojo teorijo osebnosti na podlagi faktorske analize korelacij med različnimi osebnostnimi indikatorji, ki jih je ugotavljal z različnimi merskimi instrumenti. S pomočjo večkratnega faktoriziranja rezultatov je dobil več faktorjev na različnih ravneh generalnosti in določil štiri ravni hierarhične organizacije osebnosti:

1. raven specifičnih reakcij,
2. raven navad,
3. raven lastnosti in
4. raven tipa.

Na najnižjo raven osebnostne organizacije umešča Eysenck (1953) specifične postopke in posamične reakcije, ki odgovarjajo določenim dražljajem iz okolja in se pojavljajo v vseh življenjskih situacijah.

Na drugi ravni zasledimo habitualne odgovore in postopke oziroma habitualno vedenje, ki vključuje več specifičnih reakcij in je zato že na višji stopnji splošnosti.

Na tretji organizacijski ravni so osebnostne lastnosti, ki jih določajo korelacije med dvema navadama ali več navadami, na četrti (zadnji in najvišji) ravni osebnostne organizacije pa so osebnostni tipi. Te določajo korelacije med posameznimi osebnostnimi lastnostmi in so odvisni od njihove organizacije.

Temeljne osebnostne dimenzije in tipi osebnosti

Na podlagi faktorske analize rezultatov različnih empiričnih študij je Eysenck ugotovil tri temeljne osebnostne dimenzije, ki jih je tudi poimenoval, jasno opredelil in opisal. To so:

1. dimenzija ekstraverzije - introverzije,
2. dimenzija nevroticizma oziroma čustvene labilnosti - stabilnosti in
3. dimenzija psihotocizma.

Prvi dve dimenziji sta bipolarni, ortogonalni¹ in jasno opredeljeni. Omogočata določitev štirih tipov, tj. štirih ekstremnih skupin, ki se po svojih osebnostnih

¹ Ortogonalnost oziroma pravokotnost osebnostnih dimenzij pomeni njuno medsebojno neodvisnost. To velja predvsem za bazične dimenzije osebnosti, ki jih dobimo z večkratno faktorizacijo podatkov in ki determinirajo vrsto subjektivih vedenjskih vzorcev.

lastnostih zaradi specifične interakcije med obema temeljnima dimenzijama bistveno razlikujejo med seboj. Kriterijska analiza podatkov (tj. primerjava subjektov z ekstremno izraženimi lastnostmi ekstraverzije s tistimi, ki so pokazali izrazito introvertiranost, ter primerjava ekstremno nevrotičnih oseb z osebami brez nevrotičnih vedenjskih vzorcev) je omogočila, da so Eysenck in njegovi sodelavci določili attribute skrajnih polov obeh dimenzij.

V nasprotju s prej omenjenima dimenzijama je dimenzija psihotičizma nekoliko sporna in nejasna, tako da za postavke, ki naj bi merile psihotičizem, še vedno ni popolnoma jasno, kaj v resnici merijo. Seveda pa visoko število točk pri postavkah, ki naj bi po Eysencku merile t. i. "psihotičizem", še ne pomeni subjektive psihotičnosti, saj je Eysenckov vprašalnik EPQ prirejen normalni populaciji.

Čeprav sta prvi dve osebnostni dimenziji opredeljeni mnogo bolj jasno in enopomensko, Eysenck ne zanika možnosti, da sta tudi ti dve sestavljeni dimenziji. V enem izmed svojih del (Eysenck, 1975) navaja sedem subdimenzij vsake izmed temeljnih dimenzij osebnosti.

Tabela 1: Subdimenzije temeljnih dimenzij osebnosti (Musek, 1988)

INTROVERTNOST - EKSTRAVERTNOST	NEVROTICITEM - STABILNOST	PSIHOTICIZEM - NEPSIHOTICIZEM
- aktivnost	- samospoštovanje	- agresivnost
- sociabilnost	- srečnost	- dominantnost
- prevzemanje tveganja	- anksioznost	- visoke aspiracije
- impulzivnost	- obsesivnost	- manipuliranje
- ekspresivnost	- odvisnost	- avanturizem
- refleksivnost	- hipohondričnost	- dogmatizem
- odgovornost	- občutja krivde	- maskulinitet

Dimenzija ekstravertnost - introvertnost in njena teoretična utemeljitev

Najpomembnejšo vlogo v Eysenckovem modelu osebnosti igra dimenzija ekstraverzije - introverzije, zato ji je Eysenck (1947) namenil tudi največ pozornosti in jo najtemeljiteje raziskal. Predstavlja namreč podlago prvih poskusov ugotavljanja individualnih osebnostnih razlik. Eysenck jo povezuje s Hipokrat-Galenovo klasifikacijo temperamentov, po kateri obstajajo štiri osnovne vrste temperamentov kot rezultat prevlade enega izmed telesnih sokov nad drugimi:

- sangvinični temperament pri ljudeh, kjer je najpomembnejši telesni sok kri,
- kolerični temperament, ki sovпада s prevlado žolča nad drugimi telesnimi sokovi,
- flegmatični temperament kot rezultat relativne prevlade sluzi in
- melanholični temperament pri ljudeh, kjer je temeljna telesna substanca črni žolč.

Teorija o štirih temeljnih telesnih sokovih je seveda neznanstvena, nezadostna in šibko utemeljena, vendar temelji na pozornem opazovanju različnih ljudi v vsakdanjih življenjskih situacijah, kar se že približuje naravnemu eksperimentu. Zato lahko kljub pretirani poenostavitvenosti služi kot izhodišče za nadaljno teoretično in znanstveno obravnavo dane problematike. Prevzel in predelal jo je tudi nemški filozof Kant, za njim pa še številni drugi filozofi, teologi in drugi učenjaki.

Eysenck je ugotovil, da obstaja med Kantovimi spoznanji in rezultati njegovih proučevanj presenetljiva podobnost, zato bi lahko celo trdili, da smo s sodobnimi

matematično statističnimi postopki potrdili Kantove koncepte (Fulgosi, 1981). Bistvena razlika je le v tem, da je Eysenck nadomestil Kantove kategorije z dimenzijami, ki omogočajo kvantifikacijo stopnje njihove izraženosti pri vsakem posameznem subjektu.

Pomemben korak naprej je naredil Wundt, ki je razdelil štiri temperamente glede na stopnjo njihove spremenljivosti. Koleriki in sangviniki naj bi bili spremenljivi, sangviniki in melanholiki pa ne.² O. Gross je poskušal dimenzijo ekstravertnost - introvertnost še fiziološko utemeljiti, vendar se tedaj še ni uveljavil današnji izraz zanjo. Tega je v psihologijo uvedel šele C. G. Jung (1984).

Prvo faktorsko deskripcijo osebnosti sta podala Woodworth in Guilford, razen Eysenckovega pa je pomemben še Cattellov faktorski model osebnosti, ki prav tako kot Guilfordov vključuje dimenzijo ekstravertnost - introvertnost, zato lahko slednjo pojmuje kot empirično preverjeno, univerzalno dimenzijo osebnosti.

Eysenck je tudi grafično prikazal odnos med klasično Hipokrat-Galenovo delitvijo na štiri temperamente in rezultati modernih faktorskih analiz.

Slika 1: Odnos med Hipokrat-Galenovo delitvijo temperamentov in dvema temeljnima osebnostnima dimenzijama (E-I, N) (Eysenck, 1964)

Značilnosti ekstremnih skupin na dimenzijah ekstravertnost - introvertnost in čustvena stabilnost - labilnost

² V nasprotju z njimi spremljajo občutja obči tok doživljanja in se spreminjajo vzporedno z njim.

Nevrotični introvert

Nevrotični introvert se po Eysencku (Eysenck, 1947) nagiba k anksioznosti in depresiji in pogosto manifestira različne simptome, ki so značilni zanj. Mednje spadajo predvsem obsesivne tendence, razdražljivost, apatija, občutljivost in ranljivost. V družbi se hitro zmede, postane živčen in ima občutek manjvrednosti. Je tudi muhast, rad sanjari, v družbenih gibanjih se zadržuje pretežno v ozadju in pogosto trpi zaradi nespečnosti.

Na fiziološki ravni opazimo pri nevrotičnem introvertu labilnost avtonomnega živčnega sistema, v njegovi konstituciji pa prevladuje vertikala nad horizontalo. Njegova sposobnost za naprežanje je majhna, aktivnost holinesteraze velika, sekrecija slin pa inhibirana.

Inteligenca nevrotičnih introvertov je relativno visoka, njihov besednjak je izvrsten in običajno so uporni in točni, vendar prepočasni. Njihova raven aspiracije je previsoka, vendar sami ne kažejo nobenega podcenjevanja lastnih dosežkov. So rigidni in njihova intrapersonalna variabilnost je majhna. Njihove estetske preference težijo k starinskosti, klasičnosti in konkretnosti.

Nevrotični ekstravert

Nevrotični ekstraverti kažejo tendenco k razvijanju konverzivne, tj. histerične simptomatike. Pri njih je mogoče opaziti pomanjkanje energije, ozkost interesov, slabe delovne navade in hipohondričnost. Radi stokajo, se pritožujejo in se nagibajo k nesrečam, zato tudi pogosto izostajajo z dela. V njihovi konstituciji dominira horizontala nad vertikalo, nivo aktivnosti holinesteraze je nizek, sekrecija slin pa ni inhibirana.

Inteligenca nevrotičnih ekstravertov je relativno nizka, njihov besednjak je siromašen in nimajo upornosti. So hitri in neprecizni, raven njihovih aspiracij je nizka in nagibajo se k precenjevanju lastnih dosežkov. Njihova prednost je v tem, da niso rigidni in da kažejo visoko intraindividualno variabilnost na doživljajskem in vedenjskem nivoju. Glede njihovih estetskih preferenc bi lahko rekli, da so posebej nagnjeni modernemu slikarstvu in bogati uporabi barv ter da so jim ljubše nedoločene, abstraktne vsebine.

Emocionalno stabilen introvert

Pri nenevrotičnih (normalnih) introvertih odpadejo značilnosti distimije, tj. predvsem simptomi depresije in anksioznosti, medtem ko večina drugih značilnosti introvertnosti ostane nespremenjena.

Emocionalno stabilen ekstravert

Nenevrotični (normalni) ekstraverti ohranijo vse lastnosti emocionalno labilnih ekstravertov razen njihove konverzivne (histerične) simptomatike.

Vse navedene značilnosti ekstra- in introverzije so rezultat Eysenckovih empiričnih proučevanj. Opredeljene so operacionalno in ne teoretično oziroma spekulativno ter sovpadajo z večino drugih, tako teoretskih, kakor tudi empirično utemeljenih konceptov.

Značilnosti dimenzije nevroticizem - stabilnost oziroma emocionalna labilnost vs. stabilnost

Dimenzija nevroticizma je druga najpomembnejša osebnostna dimenzija, ki jo je Eysenck (1947) odkril s faktorsko analizo rezultatov različnih preizkušenj. Nevroticizem opredeljuje kot voljni, motivacijski in vztrajnostni defekt, nevrotike pa označuje kot duševno in telesno defektne ter intelektualno podpovprečne osebe s šibko voljo, s slabo emocionalno kontrolo, s slabo ostrino pri zaznavanju in s tendenco k pretiranemu trošenju lastnih potencialov. Nevrotik je sugestibilna oseba brez upornosti. Počasen je v mišljenju in delovanju, je nesociabilen in teži k potlačevanju neugodnih dejstev.

Močna izraženost te osebnostne lastnosti, ki sovпада z visokim rezultatom na dimenziji nevroticizma, implicira neravnotežje avtonomnega oziroma vegetativnega živčnega sistema, zato Eysenck (1947) predpostavlja dedno determiniranost te dimenzije.

Poleg teorij o hereditarni predispoziciji, ki skušajo nevroticizem utemeljiti kot rezultat različnih konstitucionalnih in genetskih dejavnikov, razlagajo nevroticizem še teorije o vplivu okolja, ki poudarjajo ključni vpliv faktorjev okolja na razvoj nevrotičnosti. Verjetno sta obe vrsti teorij kljub svoji kompleksnosti še vedno nekoliko preveč enostranski in jima je zato mogoče očitati redukcionizem. Nevrotičnost se namreč pri posamezniku ne more razviti brez določenih dednih dispozicij, vendar so za njen nadaljnji razvoj odločilni tudi faktorji okolja, ki pogosto določajo manifestno obliko nevrotičnosti v vsakem specifičnem primeru.

Eysenck (1947) navaja naslednje distinktivne oziroma operacionalne značilnosti dimenzije nevroticizma:

1. *Klinični indikatorji nevroticizma*: slaba in šibka osebnostna organizacija, odvisnost, ozki interesi, pomanjkanje energije, pojavljanje abnormnosti še pred nastopom bolezni, abnormnost staršev, slab mišični tonus, izoliranost in odsotnost pripadnosti skupini, nezadovoljive domače razmere.

2. *Rezultati na testih osebnosti*: visoka sugestibilnost, pomanjkanje upornosti, počasen telesni ritem oziroma fizična upočasnjenost, slaba fluentnost, rigidnost, močno izražena perseveracija oziroma nagnjenost k ponavljanju že začete, a neadekvatne dejavnosti.

3. *Samoocene*: občutki manjvrednosti, živčnost, avtonomni simptomi, nagnjenost k nesrečam, izogibanje naporom in njihovo slabo prenašanje, nezadovoljstvo, občutljivost, razdražljivost in zamerljivost.

4. *Konstitucionalne značilnosti nevroticizma*: slaba fizična vzdržljivost, neadekvatna telesna konstitucija in slab vid v mraku ali poltemi.

Eysenck je posvetil dimenziji nevroticizma mnogo manj pozornosti kot dimenziji ekstraverzije - introverzije, vendar jo je poskušal povezati s številnimi objektivnimi simptomi nevrotičnosti in vedenjskimi vzorci abnormnih, nevrotičnih oseb.

Značilnosti dimenzije psihotizma (P - faktor)

Dimenzijo psihotizma je odkril Eysenck šele tedaj, ko se je začel podrobneje ukvarjati z rezultati, ki so jih na različnih osebnostnih testih dosegli psihiatrični bolniki (Eysenck, 1952). Je ortogonalna na druga dva osebnostna faktorja in neodvisna od njiju. Determinirajo jo predvsem testi objektivnega tipa in testi performanse, ne pa tudi samoocene ali klinične ocene.

Dimenzija razlikuje normalne od duševno bolnih ljudi. Razteza se od

normalnosti do psihotičnosti, medtem ko lahko približno na njeno sredino umestimo psihopatijo. Psihopati naj bi bili namreč nekje na polovici poti do psihoze.³

Osnovni indikatorji psihotičizma so: socialna zadržanost ali izolacija, zmotne predstave o različnih krivicah in nedostojnostih, impulzivnost ali agresivnost, motnje v razpoloženju, sumničavost, motnje v spominu in mišljenju, retardiranost, motorične motnje, halucinacije, zmotna prepričanja o različnih odnosih, velikostih in pomenih, depresivnost, samomorilnost, prisotnost psihotičnih obolenj v družini, prevelika aktivnost, vznemirjenost in maničnost.

Eysenck (1952) označuje posameznika z visoko izraženim faktorjem psihotičizma kot:

1. osamljenega človeka brez posebnega interesa za druge ljudi,
2. neprijetnega, nedružabnega in dolgočasnega človeka,
3. okrutnega in nehumanega človeka,
4. brezčutnega in neobčutljivega človeka,
5. človeka brez empatičnih sposobnosti,
6. človeka, ki hlepi po močnih senzacijah in dražljajih,
7. agresivnega in do drugih sovražnega človeka,
8. človeka s posebno naklonjenostjo do čudnih in neobičajnih stvari,
9. brezbržnega do nevarnosti in noro pogumnega človeka,
10. človeka s tendenco k norčevanju iz drugih ljudi ter k njihovemu vznemirjanju in motenju.

Dokaze za obstoj faktorja psihotičizma je dobil Eysenck celo v genetskih podatkih, ki se nanašajo na manično-depresivno psihozo in shizofrenijo. Obe naj bi bili namreč dedno pogojeni.

Številne izmed zgoraj omenjenih značilnosti psihotičizma je našel Eysenck tudi pri psihopatih, alkoholikih in kriminalcih. Njihove osebnostne lastnosti naj bi bile po njegovem mnenju izraz dednih faktorjev in faktorjev okolja.

Subjekti z visokim rezultatom na tistih postavkah Eysenckovih vprašalnikov, ki naj bi merile psihotičizem, se osebnostno bistveno razlikujejo od subjektov z visokim številom točk na dimenziji nevroticizma. Temeljna razlika med nevrotikom in psihotikom je namreč po Eysencku v tem, da so psihotikovi spoznavni procesi bolj ali manj moteni, medtem ko nevrotik sicer svobodno in neomejeno razpolaga s svojimi spoznavnimi sposobnostmi, ne more pa nadzorovati svojih emocij.

Na podlagi poznavanja rezultatov, ki so jih različni subjekti dosegli na številnih preizkušnjah z raznovrstnimi merskimi instrumenti, bi lahko povzeli nekaj splošnih zakonitosti o temeljnih osebnostnih dimenzijah. Najpomembnejši med njimi sta ugotovitev, da so moški v povprečju nekoliko bolj ekstravertni od žensk, medtem ko dosegajo ženske nekoliko višje rezultate na dimenziji nevroticizma, ter spoznanje da imajo odrasli moški in dečki mnogo višje rezultate na faktorju psihotičizma kot odrasle ženske in deklice.

³ Takšne ugotovitve in opredelitve so seveda zelo ohlapne in se zato pogosto pojavljajo v različnih zdravstvenih osebnostnih ocenah, medtem ko se jim moramo v preciznem teoretičnem in znanstvenem besednjaku izogibati.

GRAFIČNO IZRAŽANJE IN NJEGOVE TEMELJNE DETERMINANTE

Filogenetski in ontogenetski razvoj grafičnega izražanja

Pri proučevanju osebnostnih determinant subjektovega grafičnega izražanja ne moremo mimo njegovih začetkov v filo- in ontogenezi človeka. Likovna simbolizacija psihičnih vsebin spada namreč med najzgodnejše oblike njihovega ponazarjanja, zato lahko njihov pojav zasledujemo vse do najprimitivnejših stopenj človeškosti, kjer še ni bilo nobenih sledi človekove kasnejše osebnostne organizacije. Porebski (1978) celo domneva, da človek prvih likovnih tvorb ni ustvarjal samostojno, ampak jih je odkrival v sledih poigravanja narave. Šele kasneje jih je pričel dopolnjevati in izboljševati.

Subjektovo aktivno, ustvarjalno poseganje v njegovo naravno in umetno okolje temelji na njegovi sposobnosti za zavestno refleksijo fizičnih, psihičnih in socio-kulturnih danosti ter za njihovo načrtno artikulacijo, ki mu jo omogoča njegova sposobnost za analitično mišljenje. Na njej namreč temelji njegovo spoznavno in fizično razgrajevanje objektivne stvarnosti, manipulacija z njenimi elementi, ugotavljanje njihovih izraznih zmogljivosti in njihovih spoznavno-teoretskih implikacij ter njihovo medsebojno povezovanje in gradnja kompleksnih struktur.

Tendenca k artikuliranemu izražanju lastnih psihičnih vsebin spada med temeljne značilnosti človeškega duha. V prvih fazah človekove filo- in ontogeneze prevladuje neartikulirano samoizražanje. Opazimo ga že zelo zgodaj, najpogosteje kot različne oblike vokalizacije in nekoordiniranih gibov. Toda Kovačev (1990a; 1990b) poudarja, da spontano glasovno ali gibno samoizražanje hitro doseže stopnjo večje ali manjše artikulacije.

Subjektova fizična strukturacija likovne ali objektivne stvarnosti sovпада z njegovo željo po utelešanju spremenljive stvarnosti v stabilno obliko, ki že presega čisto abstraktno pojmovno raven. E. Faure (1964) zato trdi, da determinira zgodovino vsakega umetnika, vsake umetnostne smeri in verjetno kar vse umetnosti želja po ulovitvi uhajajočega trenutka v podobo, ki jo je mogoče opredeliti zavselej. Njegovo ugotovitev je mogoče aplicirati tudi na druge, manj artikulirane oblike samoizražanja, pri čemer ni nujno, da je predmet upodobitve vedno konkreten.

Pri grafičnem izražanju primarnih konceptov in njihovi objektivizaciji ne moremo zanemariti pomenskih implikacij likovnih elementov in nekaterih značilnosti likovnih struktur, saj morajo te ustrezati predmetu upodobitve.

LIKOVNI ELEMENTI IN NJIHOVE POMENSKÉ IMPLIKACIJE**Točka**

Kandinsky (1925/85) pojmuje točko kot nevidno in nesnovno praprvinu slikarstva. Je namreč najbolj vase obrnjen in statičen element, vendar vključuje tudi možnost za gibanje. To možnost je mogoče včasih razbrati že iz njene zgradbe kot neenakomerno zapolnjenost, ki jo lahko pojmuje kot indikator njenega notranjega trenja. Realizacijo njenih gibnostnih potencialov pa lahko vidimo šele tedaj, ko točko "poženemo v gibanje" in ko pusti to gibanje na papirju sled - črto.

Črta

Črta je najelementarnejši izraz umerjanja giba v likovno kompozicijo in omogoča precejšnjo heterogenost v predstavljanju in izražanju. Kot sredstvo predstavljanja reducira podobe iz zunanjega sveta na konturo, obris oziroma povzetek (abstrakt). Poleg predstavitvenega pa vsebuje še čisti izrazni potencial, ki ga je mogoče sprostiti šele z zmanjšanjem usmerjevalnega vpliva zavesti. Skozi spontani potek subjektivnih gibov se prične izražati njegovo nezavedno.

Ekspresivne gibe je mogoče razumeti kot način eksternalizacije prvotnih nestrukturiranih konceptov, ali celo endoceptov. Ta ne temelji na ustvarjalčevih spoznavno teoretskih ambicijah ter na njegovem načrtnem manipuliranju z materialom, s publiko in z lastnim psihičnim aparatom.

Gola ekspresivna uporaba črte je značilna za manj razvite oblike likovne ustvarjalnosti in latentna struktura tako nastalih del se bistveno razlikuje od strukture načrtno artikuliranih. Zato jih je mogoče uspešno uporabiti tudi v psihodiagnostiki, saj subjekt zaradi svojega nezadostnega poznavanja izraznih vrednosti geste težko nadzoruje njen potek. Toda tudi pri tem se pojavljajo določene težave. Kovačev (1991, 1992a) ugotavlja, da omogoča črta likovno neizobraženemu ustvarjalcu manjšo izrazno širino kot elementi verbalne govorice, zato skozi njo ne more izraziti vseh pomenskih odtenkov. Eksternalizacija kompleksnih psihičnih vsebin je tako omejena na nekaj preprostih obrazcev, kar povzroča težave pri interpretaciji.

Navadno umeščamo različne črte v tri glavne kategorije:

1. ravna črta,
2. oglata črta,
3. ukrivljena črta.

Ravna črta

Ravna črta je najkrajša možna zveza med dvema točkama. Večina avtorjev jo pojmuje kot sled točke, ki se pomika po površini, kar omogoča boljše razumevanje njene dinamike, smeri, napetosti in časovnega poteka. S potegnitvijo črte dinamiziramo statičnost točke, saj na splošno velja prepričanje, da je nastala črta kot sled gibanja točke po površini.

Ravna črta spada med temeljne elemente različnih konstrukcij tehnično-intelektualnega sveta. Je črta znanosti, zemeljskih meritev, trigonometrije, planometrije, gradbeništva, arhitekture in strojništva. Nepogrešljiva je pri racionalnem konstruiranju sveta, ki ga po občem prepričanju prežemata pretirani tehnicizem in intelektualizem. V naravi je ne zasledimo nikjer, zato jo večina umetnikov zavrača kot nenaravno. F. Hundertwasser (1958, V Koschatzky, 1977) pa jo je označil celo kot nečloveško in brezbožno.

Ravna črta ne implicira nobene notranje napetosti in ne dopušča posebno veliko prostora domišljiji. Prej bi jo lahko primerjali z direktno izstrelitvijo energije proti končnemu cilju. Toda kljub temu, da je v naravi ni, spada med najstarejše, temeljne simbole človeštva. Njene simbolične implikacije variirajo v odvisnosti od njenega položaja in smeri. Razlikujemo namreč tri temeljne tipe ravnih črt: horizontala, vertikalna in diagonalna.

Horizontala predstavlja podlago, na kateri temeljijo vsi človekovi produkti. Simbolizira zemeljsko realnost (obzorje) in mirovanje oziroma počitek. Kandinsky (1912) jo povezuje še s hladom in črno barvo. V simboliki vseh ljudstev in časov ponazarja zemlja podlago življenja in realnost, že od nekdaj pa simbolizira še ležanje, smrt in

konec. V skladu s tem velja horizontala za črto pasivne zemeljskosti.

Vertikala oziroma navpičnica ponazarja aktivno duhovno moč. Kandinsky jo povezuje s toploto in z belo barvo. Poleg tega simbolizira vertikala vse tisto, kar je onkraj tu-bit, božjo svetlobo vzpon in rast. Kot axis mundi povezuje tri kozmična področja med seboj, povezujejo pa jo tudi s falično simboliko (Kovačev, 1992b).

Diagonala ali poševnica ima spet popolnoma drugačno vlogo v tradicionalni in sodobni simboliki. Simbolika višine se tu povezuje s simboliko strani. Leva in desna - srce in roka - se namreč povezujeta z že omenjenimi pomeni pridevnikov "zgoraj" in "spodaj". Pomembno je, ali poteka diagonala od leve spodaj proti desni zgoraj ali od leve zgoraj proti desni spodaj. V prvem primeru simbolizira vzpon, dvig oziroma napredovanje, človekovo iskanje, stremljenje in upanje, medtem ko ponazarja v drugem primeru pogrezanje, drsenje navzdol, pojevanje, upad, resignacijo in propad. Zato povezuje Kandinsky obe vrsti diagonal z dvema različnima, diametralno nasprotnima barvama - z rumeno in modro barvo.

Oglata črta

Oglata črta je sestavljena iz dveh ravnih črt, ki se povezujeta pod določenim kotom, tako da jo lahko pojmuje kot rezultat dveh sil, ki delujeta v različne smeri in je njuno srečanje na ravni ploskvi mnogo bolj dramatično navezano nanjo, kot potek ravnih črt.

Psihološka vrednost oglate črte je odvisna od velikosti kota, ki ga tvorita njeni komponenti. Pravi kot se nam zdi najobjektivnejši in najhladnejši in je s spoznavnega vidika tudi najlažje obvladljiv. V nasprotju z njo izraža ostri kot največjo napetost, po Kandinskem pa je še najtoplejši najbolj rezek in najaktivnejši. Topi kot izraža nemoč, šibkost in pasivnost.

Za Kandinskega (Kandinsky, 1912, 1925) je "zvenenje" omenjenih treh kotov primerljivo z umetniško ustvarjalnostjo, oziroma z njenimi zaporednimi fazami: ostrina in visoka aktivnost vizije, hlad in obvladanost izpeljave in občutje lastne nemoči po zaključenem delu. Seveda je treba takšne oznake razumeti metaforično, saj brez njihove interpretacije ne moremo dobiti vpogleda v njihovo implicitno izrazno in eksplanatorno vrednost.

Kljub temu da je mogoče osmisлити že golo oglato črto, se ta na risbah navadno ne pojavlja brez nadaljevanja ali dodatkov. Grafično sporočilo je namreč največkrat dogajanje, ki lahko kot celota deluje dramatično, vznemirjujoče ali pomirjujoče. Največjo napetost implicira cik- cakasta črta, ki izraža silno močno, vendar jasno vznemirjenje. V teku svojega ustvarjalnega procesa jo uporabi skoraj vsak umetnik, saj ga moč njegovih emocij prisili, da izrazi to, kar čuti, ljubi, in tisto, česar se boji, v duktusu svojih črt. Na podlagi poglobljene interpretacije je mogoče ta fenomen tudi doumeti, medtem ko lahko nekateri nadpovprečno senzibilni opazovalci te emocije celo podoživijo.

Ukrivljena črta

Ukrivljena črta ponuja najširšo paletu možnosti za umetniško sporočanje. Seveda je pri uporabi ukrivljenih črt treba upoštevati tudi kontekst njihove uporabe. Njihove izrazne zmogljivosti in temeljne tendence so v geometrično-konstruktivnem ornamentu popolnoma drugačne kot v prostih, ukrivljenih likovnih tvorbah.

Prosta črta se ne podreja eksaktnim pravilom in racionalnosti, vendar veljajo tudi za njen potek določene zakonitosti in njeni učinki so relativno lahko ugotovljivi in

obče veljavni. Z njo je mogoče nakazati različne obrise, predstaviti prostor ali različne strukture, izraziti veselje ali zaskrbljenost in ponazoriti lepoto in transcendenco.

Najpomembnejšo vlogo pri ukrivljenih črtah ima vtis napetosti, ki ga lahko pustijo prav zaradi svoje ukrivljenosti, tako da so najpomembnejši elementi ukrivljene črte njena krivina, smer in potek.

Pomen in vrednost krožne črte determinira središčna točka, okrog katere se vije črta in ta povzroča napetost. Njeno morebitno nadaljevanje v zaključen krog ji pripomore k dodatnemu pridobivanju novih simboličnih implikacij, saj slednji najpogosteje simbolizira red, mir, neskončnost, večnost in preseganje vsakdanjosti (Chevalier & Gheerbrant, 1982; Cooper, 1986; Kovačev, 1992b).

V nasprotju z mirom, ki ga implicira krog, je v spirali zajeta strastna dinamika. Spirala streži k dvigu v prostor, se vijakasto vrti in zbuja vtis močno obvladane likovne tvorbe, ki jo determinira imaginarna centralna os. Kljub temu je v njej zajeta naravnost fascinantna napetost mnogopomenskosti.

Valovito črto lahko zaradi njenih zaokroženih dvigov in spustov pojmuje kot serijo med seboj povezanih krožnih črt, ki s svojo izmenljivo konveksnostjo in konkavnostjo nakazujejo izmenjavo nasprotnih sil. Celotni duktus črte določa njena smer, tj. njeno dviganje ali spuščanje. Najpogosteje je valovita črta izraz mehke harmonije in pogosto je tudi sama na sebi simbol lepote. Kljub temu lahko v določenih kontekstih izzove odpor. To velja predvsem tedaj, ko gledamo nanjo kot na nedorečeno nihanje sem in tja brez kakršne koli pregnantosti in trdote. V nasprotju z oglato, zalomljeno obliko izraža namreč valovita črta določeno šibkost.

Artikulacija likovnih prvin in strukturalne značilnosti celote

Skozi artikulacijo črt v obsežne kompozicijske sklope se povečuje tudi njihova izrazna vrednost, kar je še posebej vidno v razporeditvi napetosti in sprostitve v kompleksnih likovnih delih.

PROBLEM

V pričujoči študiji smo poskušali ugotoviti načine grafičnega izražanja emocij ter jih interpretirati na podlagi poznavanja določenih kulturno utrjenih pomenskih implikacij likovnih elementov in osebnostnih determinant grafičnega izražanja.

Konceptualizacijo emocij v veliki meri določajo kulturno utrjeni dejavniki, ki determinirajo tudi pravila za njihovo izražanje, zato smo predpostavljali relativno neodvisnost konceptov emocij od osebnostnih dimenzij. Vendar je subjektivno samoizražanje kljub temu pod precej močnim vplivom subjektivnih dejavnikov, tj. njegovih trenutnih občutij in čustev, daljših razpoloženj in relativno trajnih osebnostnih potez.

Temeljni problem, s katerim se srečujemo v pričujoči študiji, je določitev relativnega deleža subjektive konceptualizacije, njegovih trenutnih občutij, ki se navezujejo na predmet upodobitve, tj. na emocijo, in njegovih stabilnih osebnostnih lastnosti pri grafičnem izražanju. Ta ostaja žal nerešljiv, saj mu z metodologijo, ki jo obvladujemo in s katero se danes lotevamo psiholoških problemov, nismo kos. Kljub temu omogoča poglobljena analiza subjektivega grafičnega izražanja vrsto interpretabilnih podatkov in številne tehtne zaključke, ki jih lahko dodatno obogatimo še s poznavanjem osebnostnih korelatov grafičnega izražanja.

V eksperimentu smo poskušali ugotoviti, če obstaja pomembna zveza med gra-

fičnim izražanjem emocij in subjektivimi osebnostnimi lastnostmi. To smo poskušali ugotoviti na podlagi računanja korelacij med likovnimi elementi in temeljnimi osebnostnimi dimenzijami, pri čemer smo v drugo kategorijo variabel vključili še starost in spol. Predpostavljamo sicer, da osebnostne lastnosti determinirajo grafično izražanje, vendar njihov vpliv ni posebej močan, saj so uporaba barv in načini grafičnega izražanja pod močnim vplivom različnih sociokulturnih dejavnikov. Poleg tega jih determinira še predmet upodobitve.

METODA

SUBJEKTI

V preizkus smo vključili 50 poskusnih oseb, ki so pripadale dvema homogenima skupinama: 27 dijakin in dijakov prvega letnika gimnazije Vida Janežič v Ljubljani in 23 študentk in študentov prvega letnika psihologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Obe skupini smo zaradi odsotnosti kakršnih koli izrazitih diskrepanc med njima obravnavali kot enotno skupino. Sestavljalo jo je 7 fantov in 43 deklet starih od 15 do 25 let. Srednja vrednost njihove starosti znaša 17 let, standardna deviacija pa je .38. Modalna starost je 15 let, medianska vrednost pa 16 let.

Vzorec je bil sestavljen iz adolescentov in mlajših odraslih. Vključeval je pripadnike obeh spolov, vendar so prevladovala dekleta. Vsi subjekti eksperimenta so bili slovenske narodnosti.

PRIPOMOČKI

Test risanja emocij

"Preizkus risanja emocij" je vključeval:

- navodilo, ki je bilo napisano na posebni predlogi,
- štiri prazne liste A4 formata in
- barvne flomastre z dvema koncema, na katerih sta bili konici različnih debelin.

Na predlogi z navodilom je pisalo:

"Pred seboj imate štiri liste papirja in osem barvnih flomastrov različnih barv. Obe vrsti pripomočkov boste potrebovali za prikaz štirih čustev (veselja, žalosti, jeze in strahu), ki jih boste poskušali najprej podoživeti. Svoja čustva boste narisali abstraktno. Pri tem lahko uporabljate različne barve. Pri risanju se omejite na risanje črt in pik različnih oblik in velikosti, vendar jih ne rišite nepovezano, ampak skušajte narisati smiselno celoto (abstrakcijo), ki bo dobro ponazarjala dano čustvo. Pri tem lahko menjavate debelino vaših flomastrov.

Tik pred začetkom risanja za nekaj trenutkov zaprite oči in poskušajte doživeti tisto čustvo, ki ga boste potem narisali. Če vam to ne uspe takoj, se osredotočite na neko situacijo, v kateri ste to čustvo doživeli. Potem pričnite z risanjem. List, na katerega boste risali, lahko postavite navpično ali vodoravno. Ko boste z risanjem že končali, poskušajte še shematično predstaviti svoje čustvo oziroma njegovo risbo. Shema naj bo majhna in narišite jo s svinčnikom ob desnem robu lista. Na njej naj bo razvidno, kje je središče vaše emocije in kakšen je njen potek. Smer njenega širjenja (ali oženja) nakažite s puščico ali z več puščicami (če se širi čustvo v več smeri)."

Risbe subjektov smo ocenjevali s pomočjo check-liste (Kovačev, 1992). Ta

vsebuje značilnosti likovne strukture, ki smo jih razdelili na dve kategoriji, tj. na likovne elemente in na značilnosti celote. Prva kategorija vključuje tri podkategorije, tj. barve, črte in točko, pri čemer umeščamo v njeno drugo podkategorijo še nekatere značilnosti črt.

1. Likovni elementi

a) barve:

- rdeča
- modra
- rumena
- zelena
- vijoličasta
- oranžna
- rjava
- črna

b) črte:

- navpična
- vodoravna
- poševna, ki poteka od leve proti desni navzgor
- poševna, ki poteka od leve proti desni navzdol
- cik-cak
- krožna
- valovita
- spiralna

*** posebnosti črt

- prekinitev
- debelina
- pritisk

c) pika

2. celota:

- velikost
- odprtost
- kompleksnost
- gostota
- iradiacija

Eysenckov osebnostni vprašalnik (EPQ)

V eksperimentu smo uporabili standardizirano (morda že nekoliko zastarelo) verzijo Eysenckovega osebnostnega vprašalnika EPQ. Opis instrumenta smo povzeli po T. Lamovec (1980), saj nam druga, obsežnejša in kompleksnejša literatura o tem specifičnem vprašalniku ni bila dostopna.

Prva verzija vprašalnika EPQ je nastala leta 1964 kot izboljšana verzija vprašalnika MPI (Maudsley Personality Inventory). Vsebuje dve paralelni obliki: A in B, in meri dve temeljni dimenziji: ekstravertnost in nevroticizem, oziroma čustveno labilnost.

T. Lamovec (1980) navaja kot temeljne fenotipične manifestacije ekstravertnosti družabnost, nagnjenost k razburljivemu življenju, impulzivnost in optimizem. Ekstravertni ljudje imajo radi spremembe. So zelo aktivni in niso posebej pogosto zaskrbljeni, vendar svojih čustev nimajo dovolj pod kontrolo. V nasprotju z njimi so za introverte značilni: mirnost, introspektivnost, zadrževanje v ozadju, zadržanost, previdnost, smisel za načrtovanje in resnost. Tipičen introvert ima namreč rad urejeno življenje, je čustveno zelo kontroliran in nekoliko pesimističen. Oba opisa veljata le za ekstremne skupine ekstravertov in introvertov, tj. za tipične predstavnike obeh skupin.

Za čustveno labilne osebe je po T. Lamovec (1980) značilna nizka frustracijska toleranca, ki se v različnih situacijah različno izraža. Sovpada z močnejšim in bolj variabilnim reagiranjem avtonomnega živčnega sistema, zato jo navadno spremljajo bolj ali manj izražene nevro-vegetativne motnje: glavoboli, potenje, prebavne motnje ipd.

Obe temeljni dimenziji je ugotovil H. J. Eysenck na podlagi faktorске analize empiričnih rezultatov. Zanesljivost vprašalnika po test-retest metodi je po enem letu znašala .80 - .90, zanesljivost na podlagi eksperimentalnih polovic pa se je gibala med .74 in .91. Obe empirično ugotovljeni dimenziji sta med seboj popolnoma neodvisni in vprašanja, ki se nanašajo na eno izmed njiju, niso zasičena z drugim faktorjem.

Nekaj več težav se je pojavilo pri ugotavljanju veljavnosti vprašalnika. Eysenck je preizkusil njegovo veljavnost po metodi nominalnih skupin diagnosticiranih pacientov. Neodvisni ocenjevalci so v njegovem preizkusu ocenili ekstravertnost in čustveno labilnost subjektov. Poleg tega so subjekti še izpolnili vprašalnik. Na podlagi skladnosti rezultatov obeh vrst je Eysenck zaključil, da so odgovori na vprašanja njegovega preizkusa dokaj veljavna slika realnega psihičnega stanja subjektov.

Slovenska verzija je bila standardizirana na vzorcu kandidatov za voznike motornih vozil, ki je obsegal 500 moških in 381 žensk. Vse starostne skupine do 45 let so bile enakomerno zastopane. Kandidati so se po socialnem izvoru, izobrazbi in mestu prebivališča močno razlikovali med seboj. Teh faktorjev avtor namreč ni kontroliral. Rezultati, ki so jih ugotovili pri preizkusu na slovenskem vzorcu, so precej podobni angleškim normam, le da je bila stopnja čustvene labilnosti pri angleški standardizaciji vprašalnika precej višja.

Nova verzija EPQ vsebuje še lestvico psihotizma, vendar še ni popolnoma jasno, kaj meri. Najvišje rezultate na tej lestvici so dosegali psihotiki in kriminalci. Navadno so osebe z visokim številom točk na lestvici psihotizma samotarske, težko prilagodljive, sovražne do drugih in agresivne. Pogosto so celo okrutne in nehumane. Psihiatrični osebnostni in vedenjski vzorci, ki korelirajo s psihotizmom, so: shizoidnost, psihopatija in vedenjske motnje.

Lestvica lažnivosti je namenjena preizkusu subjektove tendence k dajanju socialno zaželenih odgovorov. Kadar je aritmetična sredina L v skupini visoka, priporoča Eysenck ločeno analizo tistih, ki imajo visok rezultat, in tistih, ki imajo nizkega. Kadar se pojavijo višje korelacije med L in P ali med L in N, so zanesljivejši rezultati druge skupine.

Vse glavne osebnostne dimenzije so povezane s starostjo, spolom in z medkulturnimi oziroma mednacionalnimi razlikami. Ekstravertnost, nevroticizem in psihotizem s starostjo upadajo, tako da se s starostjo zmanjšujejo tudi razlike med spoloma (moški namreč dosegajo v mladosti izrazito višje rezultate na dimenziji psihotizma kot ženske). Trend je najočitnejši pri ekstravertnosti in psihotizmu, medtem ko pri nevroticizmu ni tako čist. S starostjo se tudi izrazito povečuje težnja subjektov, da bi se prikazali v čim lepši luči.

Zanimive so tudi razlike med angleško in slovensko populacijo. Slovenci so nekoliko bolj introvertirani od Britancev, Slovenke pa so emocionalno nekoliko stabilnejše od Britank. Presenetljivo velika je razlika na dimenziji psihotičizma, kjer dosegajo Slovenci silno visoke rezultate. Tudi težnja po dajanju socialno zaželenih odgovorov je pri Slovencih precej višja, kar bi lahko pomenilo, da sta nevroticizem in psihotičizem pri nas še nekoliko močnejše izražena, kot to kažejo dani rezultati.

POSTOPEK

Celoten preizkus smo izvedli brez prekinitve v dveh eksperimentalnih skupinah, saj čas njegovega trajanja ni presegal 30 minut. Pred začetkom raziskave smo izvedli pilotski eksperiment na študentih psihologije, tako da smo lahko predvideli morebitne težave med samim eksperimentom in jih poskusili preprečiti.

Najprej smo izvedli "Preizkus risanja emocij", ki je bil za subjekte eksperimenta nekoliko težavnejši od izpolnjevanja vprašalnika. Navodilo na predlogi je bilo sicer jasno in natančno, vendar so subjekti potrebovali za izvedbo preizkusa še dodatna pojasnila. Pred začetkom je bila potrebna tudi kratka predhodna demonstracija. Subjekti so lahko zaprosili za dodatne informacije še med njegovim potekom. Edina izjema je bil čas, ki je bil namenjen njihovi avtosugestiji, oz. osredotočanju na lastno emocijo, ter njeni vizualizaciji. S tem so imeli subjekti največ težav, vendar njihovih emocij iz etičnih razlogov nismo mogli umetno izzvati. Emocijo, ki so jo poskušali simbolizirati, so si sugerirali še tudi kasneje, med risanjem.

Drugi del eksperimenta je vključeval odgovarjanje na "Eysenckov osebnostni vprašalnik" (EPQ). Ta del preizkusa je bil relativno preprost in subjekti niso potrebovali dodatnih informacij. Rezultate smo vrednotili po predloženem ključu.

REZULTATI IN DISKUSIJA

V skladu s predpostavkami o osebnostni determiniranosti subjektovega neartikularnega samoizražanja smo ugotavljali korelacije med lastnostmi subjektov ter med lastnostmi produktov.

1. Lastnosti subjektov:

- starost
- spol
- osebnostne lastnosti:
 - ekstraverzija - introverzija
 - nevroticizem - čustvena stabilnost
 - psihotičizem
 - lažnivost

2. Lastnosti produktov:

- zgoraj navedeni likovni elementi, njihove značilnosti in nekatere posebnosti celote.

Korelacije med skupno frekvenco uporabe različnih likovnih elementov in določenih zakonitosti celote na eni strani ter med starostjo, spolom, in osebnostnimi lastnostmi na drugi strani smo izračunali:

1. za vse emocije skupaj in
2. za vsako posamično primarno emocijo (veselje, jeza, žalost, strah).

Pri interpretaciji smo upoštevali samo statistično pomembne korelacije, oz. korelacije, ki so pomembne pri 5% tveganju.

KORELACIJE MED OSEBNOSTNIMI LASTNOSTMI IN ZNAČILNOSTMI GRAFIČNE SIMBOLIZACIJE VSEH EMOCIJ SKUPAJ

TABELA 2: Korelacije med značilnostmi likovne strukture in osebnostnimi lastnostmi na vseh risbah

OL						
LIK. EL.	STAR	SPOL	E	N	P	L
RD	-.05	.09	.15*	-.03	-.09	-.03
MD	-.17*	.02	-.02	.02	-.06	-.08
RU	-.12	.12	.05	.05	.06	.06
ZE	-.06	.15*	.01	.07	.07	.02
VI	-.01	.03	.00	.04	.10	.11
OR	-.09	.16*	-.03	.10	-.01	.17*
RJ	.02	.04	-.03	-.03	-.02	.03
CR	.04	-.03	.01	.08	.09	.04
LI1	-.03	.05	-.02	.03	-.10	.00
LI2	-.11	-.04	-.13	.05	-.03	.14
LI3	-.10	-.06	-.05	.06	-.11	.20*
LI4	-.08	-.10	-.03	.04	-.01	.06
LI5	-.02	.02	.01	.01	-.01	.02
LI6	.04	.0	-.09	.10	-.11	.02
LI7	-.01	-.15*	.02	-.04	.14	-.04
LI8	.12	.07	.13	.07	.11	-.00
LI9	.22*	-.14	-.01	-.02	-.02	.15*
LI10	.04	.11	-.14	-.03	-.01	-.06
LI11	-.10	.00	-.03	-.16*	.02	-.04
PIKA	-.40*	.08	.05	-.01	-.04	-.07
VELIK	-.05	.15*	.02	.17*	-.10	-.03
ODPRT	-.08	.06	.04	.08	.07	-.01
KOMPL	-.19*	.10	.01	-.01	.02	-.01
GOSTOT	-.11	.13	.03	.15*	.13	.01
IRAD	.09	.01	.09	.05	.07	-.02

*korelacija je pomembna pri $p < .05$

LEGENDA:

RD..... rdeča barva
 MO..... modra barva
 RU..... rumena barva
 ZE..... zelena barva
 VI..... vijoličasta barva
 OR..... oranžna barva
 RJ..... rjava barva
 CR..... črna barva
 LI1..... navpična črta
 LI2..... vodoravna črta
 LI3..... poševna črta (od leve proti desni navzgor)
 LI4..... poševna črta (od leve proti desni navzdol)
 E..... ekstrasverzija - introverzija
 N..... nevroticizem

LI5..... cik-cak črta
 LI6..... krožna črta
 LI7..... valovita črta
 LI8..... spiralna črta
 LI9..... prekinjena črta
 LI10..... debela črta
 LI11..... močan pritisk
 PIKA..... pika
 VELIK..... velika risba
 ODPRT..... odprta risba
 KOMPL..... kompleksna risba
 GOSTOT..... gosta risba
 IRAD..... iradiacija
 P..... psihotocizem
 L..... lažnivost

Starost

Starost pomembno korelira zgolj z uporabo modre barve ($r = -.17$) pojavljanjem prekinjene črte ($r = .22$), pike ($r = -.40$) in s kompleksnostjo risb ($r = -.19$). Vse korelacije so negativne, razen korelacije s pojavljanjem prekinjene črte, ki s starostjo narašča.

Nekatere zgoraj omenjenih rezultatov je težko razložiti, saj bi pričakovali, da bo uporaba modre barve naraščala v sorazmerju s starostjo subjektov. Znano je namreč dejstvo, da pričnejo otroci v procesu odrasčanja počasi nadomeščati rumeno barvo z modro, zato lahko relativni delež vsake izmed njiju v rumeno-modri kombinaciji služi kot eden izmed pokazateljev njihovega razvoja.

Uporaba prekinjene črte s starostjo narašča, kar bi lahko razumeli kot izraz subjektive povečane zadržanosti, previdnosti in zmanjšane ekspanzivnosti. Omenjene lastnosti pridobi subjekt med odrasčanjem (v preizkus smo namreč vključili predvsem adolescente in mlajše odrasle), ko se mora soočiti z ovirami, jih trezno premagovati in se jim včasih tudi umakniti.

Težko bi razložili izrazito negativno korelacijo med starostjo in uporabo točke na risbah emocij. Morda bi lahko kot najustreznejšo razlago tega fenomena sprejeli Kandinskyjevo oznako točke kot "praprvice" slikarstva, tj. najprimitivnejšega likovnega elementa, ki z naraščanjem subjektive starosti ne more več zadoščati za njegovo artikulirano samoekspresijo. Vendar je takšna interpretacija v izrazitem nasprotju z drugim podatkom, ki smo ga dobili na podlagi koreliranja starosti z različnimi lastnostmi likovne kompozicije. Ta je namreč v negativni korelaciji z njihovo kompleksnostjo, kar je težko razložljivo, saj bi pričakovali, da bo v skladu z večanjem subjektive spoznavne artikulacije naraščala tudi kompleksnost njegovih risb. Kljub temu lahko razložimo ta rezultat tudi kot posledico povečane konceptualne prečiščenosti oziroma njene kristalizacije v subjektivem spoznavnem aparatu.

Spol

Spol pomembno korelira z uporabo zelene ($r = .15$) in oranžne ($r = .16$) barve. Obe barvi se namreč pogosteje pojavljata na risbah deklet in veljata bolj za ženski kot za moški barvi. Dekleta so naklonjena zeleni barvi predvsem zaradi njene močne asociacije z naravo, ki je bila v različnih eksperimentih drugih avtorjev najpogostejša asociacija žensk na besedo lepota. Prek asociacije z naravo simbolizira zelena barva tudi rodovitnost, spokojnost, milino in mir, ki jih pogosto pojmuje kot attribute ženskosti.

Oranžna je kot psihofizični stimulans in barva seksualne privlačnosti pretežno ženska barva, čeprav implicira nekoliko ceneno privlačnost in izumetničenost. Ženske jo zaradi njenih stimulativnih učinkov relativno pogosto uporabljajo, medtem ko je moški sicer ne uporabljajo, vendar jim je običajno ljubša kot npr. feministična vijoličasta.

Nekoliko presenetljivo je dejstvo, da je uporaba valovite črte v negativni korelaciji s spolom ($r = -.15$), saj bi jo lahko prav zaradi njene mehke harmoničnosti prej označili kot žensko linijo in pričakovali, da jo bodo pogosteje uporabljale ženske.

Velikost je v pozitivni korelaciji s spolom ($r = .15$), kar pomeni, da so risbe žensk v povprečju večje od risb moških.

Osebnostne lastnosti

Ekstravertnost je v pozitivni korelaciji z uporabo rdeče barve, čeprav korelacija ni posebno visoka ($r = .15$). Ta rezultat je v skladu z našo vnaprejšnjo predpostavko, da bodo ekstraverti pogosteje izbirali tople, vesele in žive barve. Zanimivo pri tem je to, da ekstravertizija kot ena temeljnih osebnostnih lastnosti ne korelira z nobeno drugo značilnostjo risb.

Nevroticizem ni pomembno povezan niti z uporabo katere koli barve niti s katerokoli izmed obravnavanih črt. Pač pa je v pomembni negativni korelaciji z močjo subjektovega pritiska pri risanju ($r = -.16$). Nevrotičnost se namreč pogosto povezuje s tesnobo, bojznijo in previdnostjo, ki se med drugim kažejo v subjektovi nezmožnosti, da bi odločno pritisnil na papir. Seveda je takšna reakcija bolj značilna za introvertirane čustveno labilne osebe, kar je razvidno iz minimalne (čeprav nepomembne) korelacije med ekstravertizijo in pritiskom pri risanju.

Nevroticizem je v pozitivni korelaciji še z velikostjo ($r = .17$) in gostoto ($r = .15$) risb. Prvo korelacijo je nekoliko težje razložiti, zanimivo pa je, da se pojavljajo večje risbe tudi pri ženskah, ki običajno dosegajo višje rezultate na lestvici psihotizma. Prav mogoče je, da pogojuje obe korelaciji neka globlja, latentnejša dimenzija, ki pa je v preizkusu nismo uspeli odkriti. Povečana gostota na risbah čustveno labilnih oseb je rezultat njihove nestalnosti, občutljivosti in nemira, ki se kaže v njihovem "drobencljanju" po likovni ploskvi.

Psihoticizem ne korelira pomembno z nobeno izmed značilnosti grafičnega izražanja emocij, medtem ko se pojavljajo pomembne korelacije med lažnivostjo subjektov oziroma njihovo težnjo po dajanju socialno zaželenih odgovorov na eni strani ter uporabo oranžne barve, poševne linije, ki poteka od leve proti desni navzdol, in prekinjeno črto. Uporabo oranžne barve bi v tem primeru lahko razložili kot izraz subjektove želje po zbujanju pozornosti, saj je oranžna močna in stimulatívna barva, ki se povezuje z nekoliko plehkim prirejanjem lastnih odgovorov z namenom, da bi očarali ljudi in jim ugajali. Pogostejše prekinitve črt razumemo v danem kontekstu kot izraz subjektove negotovosti in previdnosti v socialnih odnosih.

KORELACIJE MED OSEBNOSTNIMI LASTNOSTMI IN ZNAČILNOSTMI GRAFIČNE SIMBOLIZACIJE VESELJA

TABELA 3: Korelacije med značilnostmi likovne strukture in osebnostnimi lastnostmi na risbah veselja

OL	STAR	SPOL	E	N	P	L
LIK. EL.						
RD	.13	.34*	.30*	-.00	-.33*	-.02
MD	-.00	-.08	-.20	.10	-.01	.00
RU	-.16	.36*	.03	.04	.11	-.13
ZE	-.16	.09	-.10	.13	.00	-.05
VI	-.19	-.08	.05	.16	.20	.06
OR	-.12	.22	-.03	.17	-.11	.10
RJ	-.22	.12	.01	.24	-.12	-.25
CR	.10	-.03	-.04	.10	.24	.15
LI1	-.20	.16	-.10	.07	-.06	-.04
LI2	-.32*	.02	-.35*	.11	-.08	.12
LI3	-.29*	.06	-.20	.20	-.09	.25
LI4	-.26*	.00	-.19	.19	-.03	.14
LI5	.03	-.21	-.11	.13	.19	-.11
LI6	.02	.14	-.11	.27*	-.22	.02
LI7	-.26*	.24	.24	-.12	.13	.12
LI8	.29*	.05	.35*	-.10	.21	-.14
LI9	-.01	-.38*	-.42*	.22	-.02	.16
LI10	-.06	.46*	-.13	-.12	.06	-.04
LI11	-.16	.20	-.13	-.19	.12	-.03
PIKA	-.55*	.17	.03	-.07	-.00	-.07
VELIK	.03	.09	.06	.09	-.04	-.11
ODPRT	-.00	.13	.11	.21	.16	-.08
KOMPL	-.11	.09	.17	.04	.06	.01
GOSTOT	-.09	.14	.12	.11	.30*	-.17
IRAD	.17	-.08	.19	-.06	.31*	-.06

* korelacija je pomembna pri $p < .05$

Starost

Pri grafični simbolizaciji veselja smo ugotovili precej pomembnih korelacij med starostjo subjektov in uporabo nekaterih črt. Starost negativno korelira z uporabo vodoravnih ($r = -.32$), poševnih ($r_1 = -.29$, $r_2 = -.26$) in valovitih črt, pozitivno pa z uporabo spiralne črte ($r = .29$). Visoke korelacije med starostjo subjektov in različnimi črtami je relativno težko razložiti glede na to, da niti ena izmed korelacij med starostjo in barvo ni pomembna. Nekoliko lažje je razložiti negativno korelacijo z ravnimi črtami, saj se s starostjo konceptualizacija emocij še dodatno dograjuje in ravne črte so silno neprimerne za njihovo simbolizacijo.

Posebej težko je razložiti upadanje pogostosti valovitih črt s starostjo, saj uporabljajo subjekti valovito črto mnogo pogosteje kot katerikoli drugo črto. Morda pride po določenem času do zasičenosti z njo, zato jo prične kasneje izpodrivati spiralna črta. Ta namreč mnogo bolje diskriminira med različnimi emocijami, saj je razen pri simbolizaciji veselja vedno na zadnjem mestu po pogostosti uporabe. Predpostavimo torej lahko, da pričanja subjekt v teku svojega osebnostnega razvoja bolje

razločevati različne koncepte med seboj (čeprav pri tej starosti navadno ne govorimo več dosti o subjektivem spoznavnem razvoju, ki je v grobem že končan) in uporabljajmo namesto črt s splošnejšo raje črte z izstopajočo distinktivno vrednostjo. Spiralna črta namreč implicira izrazit energetski potencial in prodor kvišku, medtem ko lahko valovito črto uporabimo tudi za ponazarjanje žalosti.

Spol

Spol je v pomembni pozitivni korelaciji z uporabo rdeče ($r = .34$) in rumene ($r = .36$) barve pri grafični simbolizaciji veselja. Zanimivo pri tem je, da sta prav rdeča in rumena barva tipični, reprezentativni barvi veselja in so ju zato subjekti na risbah najpogosteje uporabljali. Za dekleta sta poleg tega značilni nekoliko višja senzibilnost in emocionalnost. Poleg tega namenjajo dekleta barvam tudi več pozornosti kot fantje in imajo bolj razvit občutek za detajle. Rdeča in rumena veljata v zahodni kulturi tudi za pretežno ženski barvi. Zaradi poznavanja vseh omenjenih dejstev interpretacija tega rezultata ni posebej težavna.

Pri moških se pogosteje pojavljajo prekinjene črte (korelacija s spolom je $-.38$), pri ženskah pa debele črte ($r = .48$). Obe korelaciji sta relativno visoki, vendar nas druga preseneča, saj bi nekoliko povečano negotovost in previdnost prej pripisali ženskam kot moškim. Seveda je pri tem treba upoštevati to, da so ženske emocionalno labilnejše, torej bolj pod vplivom trenutnih občutij. Ker gre v našem primeru za simbolizacijo emocije veselja, ki je izredno ekspanzivna in energetsko bogata emocija, je razumljivo, da so ženske pri njeni simbolizaciji uporabljale predvsem neprekinjene in debele črte. Uporaba debelejših črt je poleg tega še eden od indikatorjev večje oziroma izrazitejšje emocionalnosti in estetske občutljivosti.

Osebnostne lastnosti

Ekstravertnost je v pomembni pozitivni korelaciji z uporabo rdeče barve ($r = .30$), kar sovпада z našo hipotezo, da bodo ekstravertne osebe pogosteje izbirale tople in žive barve pri simbolizaciji svojih emocij. Ta tendenca je še posebej izrazita pri simbolizaciji veselja, ki sovпада s subjektivim izžarevanjem toplote in živahnosti. Poleg tega je ekstravertnost še v negativni korelaciji z uporabo vodoravne črte ($r = -.35$) in v pozitivni korelaciji z uporabo spiralne črte ($r = .35$). Pri ekstravertih se tudi izredno redko pojavlja prekinjena črta ($r = -.42$).

Povezave med ekstravertnostjo in med različnimi oblikami črt je relativno lahko razložiti. Ekspanzivnost ekstravertnih oseb je namreč v izrazitem nasprotju z uporabo vodoravne črte, ki pomensko implicira statičnost in pasivnost. Slednjo uspešno nadomešča spiralna črta, ki ponazarja divji, energetsko nabit in vrednostno pozitiven vzpon kvišku. V skladu z omenjenimi dejstvi so tudi prekinitev izredno redke.

Nevroticizem je v pozitivni korelaciji z uporabo krožne črte ($r = .27$), medtem ko so korelacije psihotizma z uporabo različnih črt izredno nizke in nepomembne. Drugače je z barvami, saj psihotizem pomembno negativno korelira z uporabo rdeče barve ($r = -.33$). Rezultat je nadvse zanimiv, saj so subjekti pri simbolizaciji veselja najpogosteje uporabljali prav rdečo barvo, vendar je v skladu z našo opredelitvijo psihotizma, ki ga karakterizirajo silno nenavadne reakcije in je razen z nekaterimi patološkimi simptomi zasičen celo z ustvarjalnostjo.

Zavračanje rdeče barve pri simbolizaciji veselja oziroma njeno nadomeščanje z drugimi barvami je prav gotovo izraz določenega ekscentrizma, morda celo ustvarjalnosti, verjetno pa predvsem subjektive asocialnosti, saj velja rdeča za barvo pri-

vlačnosti in nerazčiščenega odnosa do njenih ambivalentnih simboličnih implikacij oziroma negotovosti, ki jih občutijo zaradi nje.

Psihoticizem pomembno korelira še z gostoto ($r = .30$) in iradiacijo ($r = .31$) na risbah veselja. Specifičnost subjektive simptomatike se namreč povezuje s prenapetostjo njegovih risb oziroma s stalnim vnašanjem detajlov in popravljanjem celote (kar je značilno tudi za risbe shizofrenih pacientov), iradiacija pa je lahko izraz subjektive ekspanzivnosti lastnega jaza in to navadno na račun drugih.

KORELACIJE MED OSEBNOSTNIMI LASTNOSTMI IN ZNAČILNOSTMI GRAFIČNE SIMBOLIZACIJE ŽALOSTI

TABELA 4: Korelacije med značilnostmi likovne strukture in osebnostnimi lastnostmi na risbah žalosti

OL LIK. EL.	STAR	SPOL	E	N	P	L
RD	-.13	.13	-.07	.08	.01	-.10
MD	-.18	.16	-.03	.06	-.29*	-.22
RU	-.24	-.00	.06	.08	-.11	.02
ZE	-.04	.19	.05	.17	.12	.24
VI	.22	.03	.05	.02	.04	.14
OR	-.13	.06	-.08	.12	-.09	.23
RJ	.20	-.14	.06	-.13	-.02	.18
CR	.05	.01	-.11	.12	-.03	.25
LI1	-.05	.14	-.15	.05	-.25	-.01
LI2	-.22	.24	-.02	.07	-.06	.14
LI3	-.08	-.02	-.05	.04	-.13	.08
LI4	-.06	-.09	-.01	.05	-.09	-.01
LI5	-.04	.04	.28*	-.02	-.06	-.01
LI6	.13	-.21	-.10	-.07	.05	.01
LI7	-.10	-.29*	-.12	.20	.11	-.23
LI8	-.05	.12	-.02	.22	.18	.02
LI9	.22	-.16	.07	.07	.02	.23
LI10	.11	.09	-.10	-.10	-.11	-.06
LI11	-.13	.08	-.02	-.13	-.19	.01
PIKA	-.27*	.06	-.00	.07	-.04	.06
VELIK	-.07	-.04	.10	.14	.03	-.03
ODPRT	-.13	.02	-.04	.07	-.15	.08
KOMPL	-.33*	.19	-.25	.10	-.23	.02
GOSTOT	-.22	.03	-.06	.23	.22	-.09
IRAD	.22	-.03	.08	.19	-.16	.01

* korelacija je pomembna pri $p < .05$

Starost in spol

Korelacije med značilnostmi grafičnega izražanja subjektov in njihovimi osebnostnimi lastnostmi so pri žalosti mnogo redkejša. Vsaka osebnostnih spremenljivk korelira zgolj z eno spremenljivko grafičnega izražanja. Izjema je le starost, kjer sta pomembni dve korelaciji. Starost namreč negativno korelira z uporabo pike ($r = -.27$) in s kompleksnostjo ($r = -.33$) pri grafični simbolizaciji žalosti. Oba podatka sta sicer nekoliko presenetljiva, vendar smo podobno situacijo ugotovili že pri skupnem

rezultatu za vsa čustva in jo poskusili ustrezno interpretirati že tam.

Osebnostne lastnosti

Pri grafični simbolizaciji žalosti smo ugotovili še pozitivno korelacijo med ekstravertnostjo in uporabo cik-cak črte ($r = .28$) in negativno korelacijo med psihotizmom in uporabo modre barve ($r = -.29$). Drugi rezultat je nekoliko lažje pojasniti kot prvi, saj smo že pri simbolizaciji veselja ugotovili, da psihotizem negativno korelira prav z uporabo tistih barv, ki so za dano emocijo najznačilnejše. Modra je bila namreč po pogostosti uporabe na risbah žalosti na drugem mestu. Nekoliko težje je pojasniti korelacijo med ekstravertizmo in uporabo cik-cak črte. Slednja je namreč skrajno neprimerna za ponazarjanje žalosti razen v primeru, ko jo pojmuje kot ponazoritev notranjega preloma v subjektovi duševnosti, vendar je pri tem težko najti kakršnokoli povezavo med načinom simbolizacije takšnega loma in subjektivno ekstravertnostjo.

KORELACIJE MED OSEBNOSTNIMI LASTNOSTMI IN ZNAČILNOSTMI GRAFIČNE SIMBOLIZACIJE JEZE

TABELA 5: Korelacije med značilnostmi likovne strukture in osebnostnimi lastnostmi na risbah jeze

OL LIK. EL.	STAR	SPOL	E	N	P	L
RD	-.10	.06	.19	-.10	-.07	.08
MD	-.27*	-.11	-.01	-.09	-.08	-.02
RU	-.00	.14	.02	.01	.06	.16
ZE	-.05	.25	.03	-.05	.04	-.03
VI	.05	.05	-.02	.13	.15	.15
OR	-.13	.29*	.04	.05	.11	.20
RJ	-.04	.04	.07	-.14	.11	.16
CR	.12	-.03	.08	.06	.05	-.01
LI1	-.04	.15	.00	-.06	-.13	.12
LI2	.00	-.11	-.18	.10	-.11	.20
LI3	.05	-.09	.04	-.04	.01	.24
LI4	.05	-.09	.06	-.09	.17	-.02
LI5	.06	.09	.01	-.08	.08	-.14
LI6	-.08	.11	-.16	.04	-.31*	.18
LI7	.14	-.24	-.04	.01	.30*	-.03
LI8	-.19	.08	.09	.13	-.07	-.08
LI9	.37*	-.30*	.05	-.32*	.06	-.04
LI10	.03	-.11	-.32*	.20	-.00	.01
LI11	.04	-.11	.02	-.18	.08	-.06
PIKA	-.48*	.03	.11	.01	-.00	-.08
VELIK	-.08	.29*	.06	.25	-.03	-.07
ODPRT	-.01	.03	.10	.01	.28*	-.14
KOMPL	-.19	.06	-.08	-.12	.23	-.07
GOSTOT	.04	.18	.05	.09	.19	.13
IRAD	.07	-.01	.14	-.00	.13	.06

* korelacija je pomembna pri $p < .05$

Starost

Pri grafični simbolizaciji jeze smo dobili negativno korelacijo med starostjo ter uporabo modre barve ($r = -.27$), pozitivno med starostjo in uporabo prekinjene črte ($r = .37$) in negativno med starostjo in uporabo pike ($r = -.48$). Modra barva ni posebej primerna za simbolizacijo jeze in po pogostosti uporabe na risbah jeze si skupaj z rjavo barvo delita zadnje in predzadnje mesto. Zato bi lahko upadanje njene uporabe s starostjo subjektov pojmovali kot izraz njihove naraščajoče selektivne uporabe različnih barv, ki morajo ustrezati konceptu predmeta upodobitve in biti prilagojene določenim kulturno utrjenim normam za izražanje različnih emocij, oziroma sovpadati s kulturno utrjenimi konotacijami različnih barv.

Pogostejšo uporabo prekinjene črte pri simbolizaciji jeze povezujemo s povečano samokontrolo pri izražanju lastnih negativnih občutij in s subjektovo naravnostjo k zadrževanju lastne agresivnosti, medtem ko lahko negativna korelacija z uporabo pike na risbah jeze ponazarja subjektov analitični pristop k spoznavni artikulaciji lastnih občutij. Pike izražajo (če jih je več) precejšnjo spoznavno razpršenost ali (če je samo ena) spoznavno nediferenciranost.

Spol

Spol subjektov je v pozitivni korelaciji z uporabo oranžne barve ($r = .29$) in z velikostjo risb ($r = .29$) ter v negativni korelaciji z uporabo prekinjenih črt ($r = -.30$). Podoben rezultat smo dobili tudi pri grafični simbolizaciji veselja, tj. pri korelaciji med spolom in uporabo oranžne barve ter med spolom in velikostjo risb. Tudi naša interpretacija obeh korelacij je podobna, saj tako oranžna barva kot tudi velikost risb izražata močno energetska napetost, ki je kljub njenemu različnemu hedonskemu tonu prisotna pri obeh emocijah in jo ženske zaradi svoje senzibilnosti in višjega položaja na dimenziji emocionalnosti bolje izražajo. Tudi z negativno korelacijo med spolom in pogostostjo pojavljanja prekinjenih črt smo se že srečali na skupni tabeli korelacij med značilnostmi grafičnega izražanja vseh emocij in osebnostnih značilnosti, tako da nas ta rezultat ni posebej presenetil. Moški namreč pogostejše uporabljajo prekinjene črte kot ženske.

Osebnostne lastnosti

Ekstravertnost je v pomembni negativni korelaciji s pogostostjo uporabe debelih črt ($r = -.32$), nevroticizem z uporabo prekinjenih črt ($r = -.32$), psihotocizem pa je v negativni korelaciji z uporabo cik-cak črt ($r = -.31$) ter v pozitivni korelaciji z uporabo valovitih črt ($r = .30$) in odprtostjo risb ($r = .28$).

Negativna korelacija ekstravertnosti z uporabo debelih črt je lahko izraz njihove tendence k večji ekspresivnosti pri doživljanju emocij, saj so za grafično izražanje jeze mnogo primernejši hitri, ostri in tanki potegi črt, kot mehko zalivajoče debele črte.

Za čustveno labilne osebe je značilno to, da močno sugestibilne in so pod močnim vplivom trenutnih občutij. Zato izražajo jezo s sunkovitimi in hitrimi gibi, ki jih determinira njihovo podoživljanje emocije in ne uporabljajo prekinjenih črt.

Ena temeljnih značilnosti oseb z visokim rezultatom na lestvici psihotocizma je izrazito odstopanje od temeljnih zakonitosti grafičnega izražanja. Psihotocizem namreč korelira ravno z uporabo tistih likovnih sredstev, ki so najmanj primerna za simbolizacijo dane emocije.

Pri simbolizaciji jeze se ekscentričnost subjektov kaže kot relativno pogosta

uporaba valovite črte, ki so jo sicer subjekti najpogosteje uporabljali pri grafični simbolizaciji različnih emocij, vendar je prav za simbolizacijo jeze izredno neprimerna. Novo nasprotje pa vzpostavlja njihova relativno redkejša uporaba krožne črte, saj je krožna črta zgolj del oziroma odsek valovite črte, ki so jo subjekti z visokim rezultatom na lestvici psihotizma uporabljali pogosteje kot drugi.

KORELACIJE MED OSEBNOSTNIMI LASTNOSTMI IN ZNAČILNOSTMI GRAFIČNE SIMBOLIZACIJE STRAHU

TABELA 6: Korelacije med značilnostmi likovne strukture in osebnostnimi lastnostmi na risbah strahu

OL LIK. EL.	STAR	SPOL	E	N	P	L
RD	-.09	-.02	.29*	-.08	-.06	-.17
MD	-.26*	.06	.15	.00	.12	-.07
RU	-.11	-.02	.09	.09	.15	.19
ZE	.03	.08	.06	.05	.12	-.04
VI	-.11	.09	-.06	-.13	.02	.13
OR	-.02	.09	-.10	.10	.01	.25
RJ	.02	.18	-.23	.02	-.08	-.03
CR	-.07	-.09	.08	.12	.19	-.14
LI1	.14	-.20	.19	.04	.04	-.02
LI2	.06	-.34*	-.02	-.06	.09	.10
LI3	-.11	-.16	-.00	.08	-.22	.26*
LI4	-.10	-.20	-.01	.05	-.10	.15
LI5	-.15	.12	-.13	.04	-.19	.32*
LI6	.05	.06	-.01	.18	-.00	-.08
LI7	.14	-.29*	.00	-.23	.03	.04
LI8	.32*	.12	-.03	.15	.10	.16
LI9	.25	.11	.08	.02	-.14	.24
LI10	.08	-.01	-.02	-.10	.03	-.18
LI11	-.13	-.14	-.00	-.19	.08	-.12
PIKA	-.30*	.06	.06	-.06	-.11	-.14
VELIK	-.07	.30*	-.13	.19	-.36*	.08
ODPRT	-.23	.11	-.02	.07	-.03	.10
KOMPL	-.16	.06	.16	-.07	.02	.03
GOSTOT	-.17	.17	.02	.19	-.14	.13
IRAD	-.08	.15	-.04	.13	-.06	-.05

* korelacija je pomembna pri $p < .05$

Starost

Pri grafičnem izražanju strahu je starost subjektov v pomembni negativni korelaciji z njihovo uporabo modre barve ($r = -.26$) in s pojavljanjem pik na likovni ploskvi ($r = -.30$) ter v pozitivni korelaciji z uporabo spiralne črte ($r = .32$). Težko je razložiti predvsem zadnji rezultat, saj spiralna črta ni posebej primerna za simbolizacijo strahu, oziroma so njene pomenske implikacije celo v izrazitem nasprotju z značilnostmi te emocije. Še bolj presenetljivo je dejstvo, da je njena uporaba v pozitivni korelaciji s starostjo subjektov, saj bi pričakovali, da se bodo pri starejših

subjektih pojavljale bolj prečiščene in smiselne risbe strahu.

Spol

Spol subjektov je v negativni korelaciji s pogostostjo uporabe vodoravnih črt ($r = -.34$), kar pomeni, da jih moški uporabljajo pogostejše kot ženske. Poleg tega je še v negativni korelaciji z uporabo valovite črte ($r = -.29$) in v pozitivni z velikostjo risb ($r = .30$).

Dekleta uporabljajo vodoravno črto redkeje kot fantje, kar lahko implicira višjo stopnjo aktivacije v njihovem konceptu strahu. Prav mogoče je, da so dekleta aktivnejša tudi v situacijah, ki jim zbujajo strah, kar lahko implicira beg ali upor, medtem ko so moški bolj apatični ali celo paralizirani. Morda bi iz tega rezultata lahko celo sklepali na implicitno naravnost deklet na beg iz kritične situacije, ki je zaradi njihove telesne šibkosti največkrat neizogiben.

Moški so tudi pogostejše uporabljali valovito črto kot dekleta, kar lahko še dodatno dokazuje njihovo pasivnost pri doživljanju emocije strahu.

Osebnostne lastnosti

Ekstravertnost pomembno korelira z uporabo rdeče barve pri grafični simbolizaciji strahu ($r = .29$), kar je nekoliko presenetljiv rezultat, čeprav smo že predhodno predpostavljali povezanost ekstravertnosti z uporabo toplih in živih barv. Doživljanje strahu namreč pogosto asociiramo s hladom, ki nas spreleti v kritičnih situacijah, kurjo poltjo in podobnimi psihosomatskimi simptomi, medtem ko je rdeča življenjska in topla barva. Kljub temu nas ne preseneča, da jo ekstravertne osebe uporabljajo tudi pri simbolizaciji strahu mnogo pogostejše kot introvertne.

Nevroticizem ne korelira z nobeno značilnostjo grafične simbolizacije strahu, medtem ko je psihotocizem v negativni korelaciji z velikostjo risb ($r = -.36$). Neobičajna majhnost risb strahu pri subjektih z močno izraženim psihotocizmom dokazuje njihovo neadekvatno ocenjevanje ogrožujoče situacije in neustrezen način doživljanja strahu. Pri tem gre namreč lahko za njegovo podcenjevanje in njegovo prostorsko omejevanje, še bolj verjetno pa je, da gre za precenjevanje nevarnosti in rahlo paranoidnost. Za psihotocizem je namreč značilno neskladje med realno situacijo, ki jo subjekt vedno ocenjuje izrazito egocentrično, in njegovimi realnimi možnostmi za soočenje z njo.

Lažnjivost pomembno korelira z uporabo poševne črte, ki se dviguje od leve proti desni ($r = .26$) in z uporabo cik-cak črte ($r = .32$). Prvi rezultat lahko razumemo kot subjektovo težnjo po premagovanju strahu, ovir in vzpenjanju kvišku, drugega pa kot izraz njegove obrambne naravnosti, saj je cik-cak črta silno primerna za simbolizacijo napetosti in agresije.

ZAKLJUČKI

V pričujoči raziskavi smo ugotovili nekaj pomembnih korelacij med pogostostjo uporabe različnih likovnih elementov in drugimi značilnostmi grafičnega izražanja emocij ter različnimi osebnostnimi spremenljivkami (starostjo, spolom, ekstravertizmo - introvertizmo, nevroticizmom, psihotocizmom in lažnjivostjo). Večino statistično pomembnih korelacij med njimi smo predvideli že v načrtovanju eksperimenta, nekatere pa močno odstopajo od naših predhodnih pričakovanj.

Zanimiv podatek je upadanje pogostosti uporabe modre barve pri grafičnem izražanju emocij, kar lahko razumemo kot specifičen indikator nekega občega pravila pri grafičnem izražanju. Modra je namreč emocionalno relativno nevtralna barva, zato je mogoče njen postopni upad razložiti s subjektivnim spoznavnim in izraznim dozorevanjem in njegovim jasnim razločevanjem med všečnim in primernim, ki se pojavi šele na določeni stopnji njegovega osebnostnega razvoja.

Sorazmeroma s porastom lastne starosti pričnejo subjekti pogostejše uporabljati prekinjene črte, redkeje pa rišejo pike, ki so relativno preprosti in nezadosten likovni pripomoček z majhno izrazno vrednostjo.

Subjektovo likovno izražanje je v precejšnji meri odvisno tudi od spola. Dekleta navadno pogostejše uporabljajo tople in žive barve, posebej pogosto pa segajo po oranžni in po zeleni. Značilno zanje je tudi, da so njihove risbe običajno večje kot risbe moških.

Ekstravertnost je v pozitivni korelaciji z uporabo rdeče barve, kar smo predpostavljali že na začetku, medtem ko nevroticizem ne korelira niti z uporabo katerikoli izmed barv, ki so bile na razpolago, niti s katerikoli izmed črt. Povezano je zgolj s pritiskom in to seveda v negativnem smislu. Za nevroticizem je namreč značilna izrazita negotovost tudi pri grafičnem izražanju emocij, nekakšno drobencljanje po likovni ploskvi oziroma popolna odsotnost kakršnekoli vehemence v izražanju.

Pri psihotizmu se ni pojavila nobena značilna korelacija s katerikoli elementom grafičnega izražanja emocij. Opazili pa smo, da so zanj značilne najbolj neobičajne korelacije, ki so navadno v popolnem nasprotju z našimi vnaprejšnjimi pričakovanji. Za osebe z visoko izraženim psihotizmom je namreč značilen nekakšen svojevrsten antikonformizem in zavračanje kulturno sprejetih norm (ki jih je subjekt usvojil skozi proces svoje socializacije) ter njihovo nadomeščanje s svojevrstnim izraznim ekstremizmom.

Lažnjivost se običajno povezuje z raznovrstnimi indikatorji subjektove želje po zburjanju pozornosti (korelira npr. s pogostejšo uporabo oranžne barve), vendar se ta dopolnjuje s subjektovo previdnostjo v izražanju, saj se slednji boji, da ne bi s kakršnokoli "neprimerno" oziroma nepredvideno reakcijo pokvaril občega (predvidoma dobrega) vtisa.

Povzamemo lahko, da osebni dejavniki pomembno vplivajo na izražanje primarnih emocij in njihovo grafično simbolizacijo, čeprav ta vpliv ni vedno zelo močan. Pomembnejše so namreč kulturno utrjene norme in pravila za njihovo izražanje. Toda pogostost pojavljanja statistično pomembnih korelacij med obema tipoma spremenljivk dokazuje, da nikakor ne smemo podcenjevati vpliva osebnostnih faktorjev na subjektovo konceptualizacijo emocij in njeno eksternalizacijo.

LITERATURA

- Eysenck, H. J. (1947). *Dimensions of personality*. London, Routledge and Kegan Paul.
 Eysenck, H. J. (1952). *The scientific study of personality*. London, Routledge and Kegan Paul.
 Eysenck, H. J. (1953). *The structure of human personality*. New York, Wiley.
 Eysenck, H. J. (1964). *Crime and personality*. London, Routledge and Kegan Paul.
 Faure, E. (1964). *L'esprit des formes*. Tome I, II. Paris: Editions Jean-Jacques Pauvert.
 Fulgosi, A. (1981). *Psihologija ličnosti*. Zagreb, Školska knjiga.
 Jung, C. G. (1984). *Psihološki tipovi*. Novi Sad, Matica Srpska.
 Kandinsky, W. (1912). *O duhovnem v umetnosti*. V: W. Kandinsky (1985). *Od točke do slike*. Zbrani likovnoteoretski spisi. Ljubljana: Cankarjeva založba.

- Kandinsky, W. (1925). Točka in črta na ploskvi. Prispevek k analizi slikarskih prvin. V: W. Kandinsky (1985). Od točke do slike. Zbrani likovnoteoretski spisi. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Koschatzky, W., (1977). Die Kunst der Zeichnung. Technik, Geschichte, Meisterwerke. München: dtv.
- Kovačev, A. N. (1990a). Sporočilo umetnine. O spoznavni vrednosti likovne umetnosti. Diploma. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Kovačev, A. N. (1990b). Ekspresivna in reprezentativna vrednost likovnih prvin. IX. Posvetovanje psihologov Slovenije, Radenci.
- Kovačev, A. N. (1991) Chords of plastic elements: The articulation of psychic processes through a plastic composition. 2nd European Congress of Psychology, Budapest.
- Kovačev, A. N. (1992a). The structure of a painting and the structure of human mind. Department of psychology. 40 years. Ljubljana: Faculty of Philosophy, 132-139.
- Kovačev, A. N. (1992b). Eksistenčne dimenzije človeka - njihova transformacija in interpretacija. Psihološka obzorja, Vol I (1), 81-84.
- Lamovec, T. (1980). Eksperimentalni priročnik iz psihologije motivacije, emocij, osebnosti in učenja. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Musek, J. (1982). Osebnost. Ljubljana, Univerzum.
- Musek, J. (1988). Teorije osebnosti. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Porebski, M. (1978). Ikonosfera. Beograd, Prosveta.

Genealogija psihologije posameznika in psihosocialnih praks - model drugačnega branja psihologije

ZORA RUTAR ILC

POVZETEK

Rekonstruirati nameravamo okoliščine, tako diskurzivne, kot socialno praktične, v katerih se je porajala psihologija posameznika. Le-to zaznamuje konceptualiziranje posameznika, umeščenega v distribucijo vseh predstavnikov njegovega razreda in zatorej merljivega z ozirom na normo.

Vzporedno bomo pretresli tudi nastajanje drugega pomembnega sklopa psiholoških konceptov in praks - socialno psihološkega.

Ob obeh primerih bomo skušali nakazati metodološki model za drugačno branje psihologije, ki prekinja z obravnavanjem psiholoških konceptov in konstruktov kot realno obstoječih, psiholoških praks pa kot samoumevnih in zato ne-vprašljivih.

ABSTRACT

THE GENEALOGY OF THE INDIVIDUAL PSYCHOLOGY AND PSYCHOSOCIAL PRACTICES - A MODEL FOR DIFFERENT READING OF PSYCHOLOGY

We intend to reconstruct the discursive and social practical circumstances in that individual psychology was born. This one is marked by conceptualising individuum as placed in the distribution of all representatives of his group. Thatfore he can be measured with respect on the norm.

We will also discuss about bringing up another important corpus of psychological concepts and practices, that is social psychological one.

By this examples we'll try to show a metodological model for different reading of psychology that replace treating of psychological concepts and constructs as real existing and psychological practices as selfunderstanding, thatfore unquestionable.

Prevladujoče pisanje zgodovine psihologije in njenih interpretacij, ki ga ponujajo psihologi sami, nastajanje psihologije praviloma rekonstruira kot linearno napredujoč proces, ki od metafizične filozofske misli napreduje prek bolj empirično orientiranih študij opazovanj otrok (zlasti biologov) vse do vznika znanstvene psihologije, utemeljene v izmerljivosti in številčni zastavitvi svojega predmeta.

Tako retrospektivo označuje kumulativen pogled, ki "prispevke" in vplive različnih avtorjev h korpusu vednosti o psihi razvrsti v niz, ki ga nato z odločilnim posegom - uvedbo znanstvene metode, eksperimenta - prešije v novo znanost - psihologijo.

Nastajanje psihologije je iz takšnega zornega kota videti teleološko: kot bi "pravi" predmet psihološkega spoznavanja psihologije uspelo ustrezno definirati po vrsti nerodnih, ne docela uspešnih, a vendarle zaslužnih poskusov približevanja.

Šlo naj bi potemtakem za proces, ki ga ženejo povsem spoznavni nagibi, brez da bi se jih dotaknile banalnosti vsakodnevnih praks. Te v takih interpretacijah nastopajo le kot dobrodošla naključja kaljenja znanstvene misli.

Zasluge avtorjev, ki jim pripisujemo status začetnikov (pri različnih avtorjih za isto področje pogosto različnim), so vrednostno opredeljene; o njih pravimo, da so spodbudili, odkrili, si prizadevali... oni sami pa so največkrat oklicani za "očete" (Thorndike za očeta pedagoške psihologije, za očeta mentalnega merjenja nekateri avtorji oklicujejo Galtona, drugi Bineta, Wundta pa za očeta znanstvene psihologije...), kar daje slutiti njihovo dobronamernost.

Stranpota, nedoslednosti in druge metodološke pomanjkljivosti, ki jih zaradi očitnosti ni moč spregledati, dobrohotno pripoznamo kot nujni proizvod njihove nedoraslosti, ki pa je naposled kljub vsem pomanjkljivostim vendarle privedla k resnici.

Namesto branja, ki bi prav iz motenj razbiralo logiko samega pojava, so napake videti odvečne, naključne, čeprav ne nujno škodljive.

Enostranosti in pretiravanja tako pojmovane znanstvene misli odpustimo v imenu koristnosti glavne ideje in jih ne ugledamo kot sestavni del te - naknadno izdvojene in mistificirane - ideje. Tako nastaja mit o očiščevanju znanstvenega spoznanja kot vedno bolj korektnega zastopnika predmeta te znanosti, za katerim tiči verjetje v korespondentnost znanstvene misli in njenega realnega objekta.

To stališče je zavezano tradiciji, ki videno predstavlja kot bolj ali manj korekten odraz realnega. Podatki in dejstva naj bi bili odraz stvari samih in od preciznosti metode je odvisna ustreznost odražanja, stopnja njenega ujemanja z realnim. Izboljševanje metode zato služi približevanju resnici o objektu v realnosti. Predpostavljeno objektivna metoda je njen porok. Raziskovalni proces naj bi realnost odkrival in opisoval. Znanstvena misel pa naj bi se pomikala od ničelne točke spoznanja proti resnici z zbiranjem vedno novih informacij in ob izpopolnjevanju metod za njihovo odkrivanje.

Namesto takšnega teleološkega, na mitu o linearno napredujoči znanstveni misli, odkrivajoči resnico, zasnovanega pisanja zgodovine psihologije, bomo rekonstruiranje nastajanja nekaterih ključnih psiholoških konceptov in praks, ki oblikujejo današnjo psihologijo, zastavili genealoško. Opozorili bomo na pogoje njihove pojavitve in pokazali, da vsak diskurz nastaja v specifičnih diskurzivnih okoliščinah, ki vplivajo na način konceptualizacije in na poskuse reševanja določenih družbenih problemov.

Za izgradnjo metodološkega modela za drugačno, v tem primeru genealoško branje psihologije, se bomo oprli na Nicholasa Rosa, Vennovo in Jacquesa Donzelota. Nicholas Rose v svoji "zgodovini" psihologije posameznika v Angliji od 1869. do 1939. pokaže, kako je nastajanje psihologije posameznika neločljivo povezano s socialnimi praksami, ki so skušale obravnovati določene družbene probleme in z diskurzi, s katerimi so v obojestranskem odnosu soomogočanja. Psihološki diskurz se je izoblikoval ob določenih načinih razmišljanja o populacijskih problemih, degeneraciji in dednosti ter z njimi povezanega problema slaboumnosti v splošnem vzdušju prizadevanja za učinkovite načine upravljanja s populacijo.

Na Rosovo osvetlitev pogojev, v katerih se je porajala psihološka koncepcija statistične norme, bomo navezali analizo Vennove, ki pokaže, v kakšnih diskurzivnih praksah so se na statistične norme prilepile specifične konkretne vsebine.

Donzelot pa se ne ukvarja neposredno s psihološkimi koncepti in praksami, pač pa osvetli porajanje različnih praks skrbi za prebivalstvo in jim sledi na poti njihove transformacije v sodobne oblike psihosocialne pomoči.

Zgodovini humanističnih vednosti in iz njih izhajajočih praks, kot jih pišejo omenjeni avtorji, je moč pripisati oznako genealogija. Avtorji ne skrivajo navezave na Foucaultov konceptualni okvir, zato ga bomo najprej v grobih potezah očrtali. Ob tem bomo pokazali, da se je moč s tako zastavljeno "teorijo znanosti" ogniti tako korespondenčnemu pojmovanju znanosti kot diskurzivnemu determinizmu, pastema, v katerih vzajemnem nasprotovanju se največkrat vsiljuje razmislek o razmerju med vednostjo in "realnostjo".

FOUCAULTOVA GENEALOGIJA VEDNOSTI NAMESTO EPISTEMOLOGIJE

Prav Foucault je problem statusa znanstvene vednosti zastavil z veliko zadržanostjo do možnosti objektivnosti, neprotislovnosti in koherentnosti znanstvene misli, onstran okvirov večjega oz. manjšega ujemanja spoznanja z realnostjo, ki jih sugerira prej predstavljena perspektiva. Namesto o znanostih je govoril o raziskovanjih, diskurzih in o vednostih, ki si prizadevajo za status znanstvenosti. Govor o znanosti namreč po njegovem mnenju predpostavlja "epistemološki prelom", neposreden rez med znanostjo in njeno ideološko predzgodovino, ki se Foucaultu ne zdi mogoč: znanost se ne more oddaljiti od prepletenosti z drugimi diskurzi, praksami in institucijami, ki jih držijo. *"Zato je Foucault prej neke vrste anti-epistemolog: znanosti hoče pokazati njene skrite predpostavke, nikoli ne verjame njeni lastni iluziji o prelomu."* (Dolar, spremna beseda k Foucault, 1991, str. XV.) Zgodovina nastajanja diskurzov vednosti je kompleksno povezana z zgodovino institucij, oblastnih ustanov in praks.

Foucault demistificira razsvetljensko verjetje v napredujočo naravo znanosti in v njene humanizirajoče zmožnosti z zaobrnitvijo pogleda na znanost kot na progresivno spoznavanje in obvladovanje zakonitosti narave in zgodovine: zgodovina znanosti je zgodovina proizvodnje njenih objektov (prim. npr. Močnik, v spremni besedi k Foucault, 1984, str. 311). Ti postanejo predmet institucionalnega obvladovanja: nadzorovanja, segregiranja, reguliranja, normaliziranja.

Zlasti družbene vede so tiste, ki s svojimi diskurzi in praksami podpirajo konstruiranje aparatov in institucij, torej t.i. družbenega. Produkcija diskurzov je neločljivo povezana s produkcijo subjektivitete. Sociološko pojmovanje družbe, ki napoteva na neodvisno dano entiteto, ki naknadno deluje na posameznika (prek socializacijskih, akulturacijskih mehanizmov...) postane vprašljiv (Henriques et al, 1984, str. 106).

Mnogi kritiki, ki Foucaultu očitajo diskurzivni determinizem, merijo prav na teorijo diskurza. Po tej naj bi se ne bilo moč sklicevati na nič izven diskurza, realno pa naj bi obstajalo v meri, do katere ga lahko opiše diskurz. Sami menijo, da naj bi v nasprotju s tem obstajali nereduktibilni realni procesi, ki podčrtujejo, kaj naj se pojavi v diskurzu, resnico pa bi bilo moč preveriti neodvisno od diskurza.

Henriques skuša pokazati, da je to optika kritikov samih in da prav Foucaultova teorija dilemo ujemanja diskurza z realnostjo razrešuje zunaj tako zastavljene opozicije. S tem naj bi se Foucault odrekel tudi epistemologiji, ki je po njegovem prav

tako zavezana dokazovanju (ne)legitimnosti znanstvenih spoznanj in zastavlja vprašanje resnice ločeno od vpliva javnega, katerega direktno vpletenost v politiko zanika (prav tam). Legitimiteto znanstvenega spoznavanja se preverja "ob normah znanosti, kot jih je definiral pozitivizem, torej s samimi znanstvenimi standardi," (prav tam). Epistemologizacija ostro loči preverjano vednost od ideologije zdravega razuma. Henriques zato namesto epistemologije (npr. Husserla in Popperja) priporoča Foucaultovo metodo rekonstruiranja produkcije vednosti, dovzetne za učinke politike. Vprašanje intencionalnosti spoznavajočega-akterja nadomesti s preučevanjem delovanja subjektov v produkciji vednosti in z analizo učenjavanja diskurza v produkciji vsakodnevnega socialnega in materialnega življenja (prav tam, str. 112). Produkcijo vednosti je moč ugledati kot del vrste družbenih praks. Znanosti ne vzpostavljajo sklicevanje na izčrpan sistem stališč o realnosti, pač pa je njeno nastajanje neločljivo povezano prav z materialnostjo, katere zgodovinski produkt je.

"Odnos vednosti do realnega je torej vprašanje, povezano s specifičnostjo dane konjunkturo dogodkov, ne pa splošno epistemološko vprašanje, ki zadeva zagotovila, pravila in logične procedure... Zgodovina je zmeraj vprašanje, ki uvaja rekonstrukcijo učinkov znotraj nekega diskurza, upoštevajoč sledove ostalih diskurzov in materialnih praks, s katerimi je v zapletenem odnosu sooblikovanja." (Prav tam, str. 114.)

Ustreznost se ne nanaša več na dejstva ali na sama notranja pravila znanstvenih disciplin, ni več izražena kot približevanje resnici, ampak kot del režima resnice in politike resnice. Zgodovina se izkaže kot "organizacijski moment" znanstvene resnice, kajti kriteriji resničnosti in (ne)pravilnosti niso neodvisni od družbenih norm, ki prevladujejo v določenem času in prostoru.

Tudi nastajanje psihologije gre torej misliti kot del procesov, ki oblikujejo celotno družbo. Namesto razbiranja vse večjega napredka psihološke misli ob predpostavljenem, z objektivnostjo in vrednostno nevtralnostjo motiviranem iskanju resnice, moramo rekonstruirati zgodovinske pogoje same možnosti njenega vzpostavljanja, zgodovinske okoliščine, ki so vplivale na oblike in prakse pojavitve.

Psihološki subjekt se nam s tega gledišča ne razkrije kot vnaprej dani in šele nato odkrivani objekt, ampak kot proizveden v mreži širših socialnih praks in diskurzov. Gre za "zgodovino psihologije, ki se osredotoča na njene pozitivnosti, na pozitivno skonstruirano, na vprašanje, pod katerimi pogoji se to dogaja, v odnosu do katerih disciplin in kot odgovor na katere teoretske in praktične probleme, s kakšnimi učinki tako za produkcijo diskurza psihologije, kot za normalizacijske prakse." (Venn, v Henriques et al., 1984, str. 120.) Psihologija in psihološki objekt - subjekt sta torej proizvedena. Isti subjekt je hkrati objekt znanstvenega diskurza in tarča administracijskih in regulacijskih aparatov.

DRUGAČNO BRANJE NASTAJANJA PSIHOLOGIJE POSAMEZNIKA

Začetki psihologije posameznika so tesno povezani s koncepti in praksami mentalnega merjenja. Ta, za psihologijo eden najpomembnejših konceptov se ob natančnejši osvetlitvi okoliščin njegovega nastajanja izkaže kot proizveden. Z razgrnitvijo povezanosti individualne psihologije z mentalnim merjenjem, le-tega pa s širšim spletom okoliščin, ki so jim botrovala prizadevanja za reguliranje prebivalstva, je moč stopiti za samoumevnost teh konceptov in praks, v kakršni se nam običajno ponujajo.

Naslov Rosove študije *Psihološki kompleks; psihologija, politika in družba v Angliji, 1896-1939* priča o njeni teoretski usmerjenosti: zgodovine moderne angleške psihologije ne piše kot "tih in refleksiven" akademski projekt, ki bi psihološke nauke

apliciral na praktične probleme, ampak pokaže, kako so bile psihološke ekspertize globoko vpletene v administrativne in reformne prakse svojega časa.

Psihologija, ki jo rekonstruira Rose, je namesto splošnih zakonov delovanja človeške psihe, ki jih je skušala odkrivati psihofizika, kot svoj objekt postavila specifične mentalne kapacitete in lastnosti posameznikov. S tem se je odločilno povezala z ugotavljanjem variacij med posamezniki in se uveljavila kot dispozitiv za njihovo razlikovanje in merjenje.

Psihologija posameznika torej ni nastala v laboratoriju ali s čisto abstrakcijo, ampak se je oblikovala skozi prakse, katerih objekt je bilo prepoznavanje in administriranje nenormalnosti. Pogoje, ki so omogočili psihologijo posameznika, gre iskati v zgodovini praks, tehnik in institucij in v oblikah vednosti, ki so jih osmišljale. Neločljivo je bila povezana s prevladujočimi zahtevami družbe do slaboumnih, nepriklagenih mladostnikov, neučinkovitih delavcev in mladoletnih prestopnikov (prav tam, str. 6).

Ob tem Rose posvari pred drugo skrajnostjo, v katero bi lahko pripeljalo upoštevanje širših družbenih pogojev pri nastajanju psihologije: psihološka vednost zanj namreč nikakor ni zgolj njihova preprosta posledica.

"Omogočili so jo določeni načini razmišljanja o populaciji, statistiki, evoluciji in dednosti, določene teorije o naravi, izvoru in obravnavanju mentalne patologije in določene koncepcije o vlogi in objektih dobrega upravljanja in zakonov ekonomskega in socialnega življenja. Analiza teh pogojev je potrebna, če hočemo razumeti, kako so psihološke koncepcije individualne variabilnosti odigrale svojo vlogo v tehnikah družbenega administriranja." (Rose, prav tam, str. 7.)

Nastajanje psihologije posameznika Rose razbira kot neločljivo povezano z evgenično strategijo, utemeljeno v novem načinu pojmovanja populacije in variacij med posamezniki. Njen najvidnejši predstavnik Galton je v prizadevanju za boljše poznavanje populacije, zlasti pojava degeneriranosti v njej, preoblikoval teorijo dednega prenosa v termine individualnih razlik in norm, kar je omogočilo vrednotenje posameznika glede na mesto, ki ga zavzema znotraj distribucije zmoglosti vseh pripadnikov populacije. S tem je artikuliral sistematizacijo povezav med *kapacitetami* (capacities) posameznika in *kakovostjo* (in s tem učinkovitostjo) populacije. Izraz in merilo slednje so postale prav kapacitete. Ugotavljanje le-teh je zadobilo status ključnega orodja za reguliranje kvalitete populacije in je prešlo v domeno psihologov - pionirjev mentalnega merjenja. Diskurz psihologije posameznika se je odslej osredotočal predvsem na vprašanja mentalnega merjenja, sprva intelektualnih kapacitet, kasneje pa tudi drugih psiholoških konceptov: temperamenta, osebnostnih potez, razvojnih kapacitet... (več o tem prim. prav tam, str. 56-75)

ROJSTVO RACIONALNEGA SUBJEKTA, ALI OD KOD PSIHOLOŠKIM PRAKSAM NORME

Če Rose opozori, da je psihologija posameznika dobila zalet šele s konceptualizacijo norm, pa Vennova pokaže, kako so se na statistično konceptualizirane norme (kot jih je priskrbel Galton, uporabili pa pionirji mentalnega merjenja) navezale specifične vsebine, ki jih opredeljujejo (Henriques et al., 1984). Kljub izpeljavam, ki se zaradi ambicioznosti prehitrega posploševanja zdijo nekoliko problematične, pa je njen prispevek dragocen, ker navezuje artikulacijo norm na subjektivnost, utemeljeno v razumu, kot so jo favorizirali prevladujoči filozofski tokovi

prejšnjih stoletij. Zastopnike te subjektivnosti pa se je izpeljalo iz arbitrarnosti zdravega razuma.

Za vzpostavitev sodobne psihologije je odločilna koncepcija enotnega in racionalnega subjekta, ki je poenotila in organizirala psihološki diskurz. Psihologija se je od vsega začetka razglašala za znanost uma in njegovih manifestacij.

Vennova diskurz razumnega subjekta demistificira kot zgodovinsko nujen. Z razgrinjanjem diskurzivne mnogoterosti, v kateri je diskurz, ki privilegira racionalni subjekt, obstojal le kot eden med mnogimi diskurzivnimi zastavitvami, pokaže, kako je nato v določenih okoliščinah in pod določenimi pogoji izšel kot dominanten.

Nova razlagalna struktura, ki je vpeljala kot merilo vsega Razum in Subjekt-razuma, je nadomestila dotlej prevladujočo, zasnovano na oznakah in reprezentacijah idej od Boga vsajenih v svet, z iskanjem gotovosti v razumu. Ta je postal vir vednosti in resnice, vodilo modernega filozofskega logosa (prim. Venn, v Henriques, 1984, str. 134 in 135).

"Rojstvo modernega subjekta je povezano s koartikulacijo treh tem: matesis, mehanicizma in modernega Razuma s subjektom-Razuma, okrog katerega se je oblikoval konceptualni okvir za razumevanje sveta." (Prav tam, 135.)

Vennova pripiše "zasluge" za implikacije, ki jih je bilo moč razbrati iz Descartove teorije, v odločilni meri njemu samemu: "S prakso Descartovega dvoma se je pričelo iskanje nove gotovosti in novega Razuma... Razum sam postane vir vednosti in resnice... Tako se teme razuma in Subjekta-Razuma najjasneje pojavijo z Descartesom." (Prav tam.)

Po mnenju Vennove je nova subjektivnost, utemeljena v razumu, parcialna. Sovpada s subjektom znanosti pozitivistične ideologije znanosti. Konsistentna naj bi bila tudi z "racionalnim subjektom kapitalistične ekonomske izmenjave". Kartezijanska redukcija koncepcije subjekta na abstraktne zakone izračunljivega stroja se, meni Vennova, ujema s tehnikami discipliniranja in treniranja, ki povečujejo kapacitete in produktivnost telesa (prav tam, str. 141).

Kljub prevladujočemu diskurzu racionalnosti pa so zamisel o direktnem preučevanju in merjenju mentalnih procesov omogočile šele predpostavke o "materialnem", biološkem statusu uma. Ta premik v označevanju subjekta se je zgodil z Darwinovo evolucijsko teorijo, ki je vpeljala naturalizacijo razuma in uma v nasprotju z dotedaj prevladujočo koncepcijo enotnega človeka, ki je implicirala nespremenljivost narave človeških bitij in družbe (prav tam, str. 143).

Konceptualizacija mentalnih procesov in njihovih karakteristik se je zgledovala pri biologih. Označevanje individualnosti posameznika kot mislečega, delujočega in čutečega subjekta se ni spremenila, nova pa je njihova osnova: prej človeku imanentne, v duhovni usodi zapisane značilnosti, so odslej utemeljene v naravnih procesih. Človeški subjekt je postal "biologiziran", njegova individualnost, priznana kot naravno stanje eksistence, pa normalna (prav tam, str. 145).

Psihologija je odslej povezovala biološki diskurz z vsemi ostalimi, ki so se ukvarjali z individualnim. Posameznik je konceptualiziran kot specifični primerek, ki deli splošne značilnosti z vso populacijo, na partikularni ravni pa ga konstituira individualne variacije. Normalni subjekt je torej konstituiran kot model, ki zastopa norme, ki pa izvirajo "iz misteriozne jasnosti zdravega razuma in so prevedene v dejstva s kvantifikacijo" (prav tam, 1984, str. 130). Kot merilo normalnega je namreč ustoličen neproblematični racionalni individuum, moški Evropejec, homo rationalis in homo economicus (prav tam). Norme, ki psihologiji služijo kot opora, so njen lastni proizvod, konstrukt, konsistenten s prevladujočo obliko družbenega. Odstopanja od norm pa si pod oznako patološkega prislužijo status tarče normalizacijskih postopkov.

Psihologija zvezo predpostavk o mentalnih procesih z oznakami individua, utemeljenimi v administriranju in ekonomskih kalkulacijah, interiorizira. Normalni subjekt identificira s subjektom racionalnosti, specifično zgodovinsko proizvedenim. V nevprašljivem privzemanju racionalnega subjekta brez preteklosti kot vnaprej danega, psihologija ignorira zgodovinske specifičnosti lastnega konstituiranja, meni Rose.

"Formiranje psihologije individua - z njenimi objekti, koncepcijo norm in normalnosti, tehnikami merjenja in socialnimi aspiracijami... je s tem, ko je ponudilo osnovo, na kateri se je psihologija lahko konstituirala kot učinkovita socialna realnost - omogočila drugim načinom razmišljanja, preiskovanja in eksperimentiranja, nanašajočih se na dušo, da se ločijo od disciplin filozofije, logike, estetike, metafizike, medicine in biologije in se priključijo novi disciplini - psihologiji." (Rose, 1985, str. 226.)

Rose skuša v svoji zgodovini pokazati - sklicujoč se na Canguilhemovo študijo o normalnem in patološkem, da je konceptualizacija psiholoških norm in distribucij značilnosti zgrajena na trhejših osnovah kot medicinske norme.

Biološki in medicinski diskurz kot vednost o življenju temeljita na predpostavkah o življenju kot normativnem procesu. Njegova normativnost je utemeljena v procesih homeostaze in samoregulacije. Normalnost ustreza zdravju, to pa ni numerična kategorija, ampak njegovo fenomenologijo označuje odsotnost motenj, "življenje v tišini organov". Bolezen, negativna vrednost glede na normativno, zdravje, je hkrati pozitivna vrednost za vednost o življenju.

Canguilhem razlikuje med vednostmi, utemeljenimi v koncepciji norm, ki izvirajo iz normativnosti objekta samega v nasprotju s psihologijo, ki norme za svoj objekt izpeljuje na drugačen način.

Res je, da se tudi medicina opira na statistiko bolezni, katere pogoji možnosti so nastopili s pojavom klinike, kot je pokazal Foucault. Vendar pa diagnostične indikacije v medicini odlikuje dvojna normativnost: normativnost je utemeljena v homeostatičnih mehanizmih telesa samega, statistično metodo pa se je nanjo naknadno apliciralo, ne pa skonstruiralo. Psihologija pa konceptualizira svoj objekt prav iz statistične normativnosti populacije. Njene norme niso izpeljane iz življenja, ampak iz zakonitosti velikih števil. Vednost o posamezniku se "ne opira na koncepcijo psihe, na njene procese in homeostatične mehanizme, zakone razvoja in nenormalnosti... ampak je zasnovana na metafizični kvantifikaciji značilnosti in zakonov variacij v populaciji." (Prav tam, str. 229.)

Individualna psihologija nato statistično dobljene norme variacij poveže s socialnimi normami in pričakovanji. Nenormalno psihologije zato ni sama motnja psihičnega, ampak odstopanje od normativno postavljenih kriterijev, ki jih skonstruirajo določeni socialni aparati. Šola, sodišča, policija in vojska so psihologiji individua podtaknili tiste, ki naj bi se jim pripisalo, da so ne-normalni (prim. prav tam, str. 228 do 230 in Canguilhem, 1980, str. 48 do 50).

DONZELOT VERSUS ROSE

Obsežno genealoško analizo o tem, kako sta postali družina in šola s prenašanjem državnih norm v sfero privatnega temeljni oporišči državnega upravljanja s populacijo, je izpeljal Donzelot (1979). Urejanja populacije ne pojmuje več le kot uveljavljanje zakonov za vzdrževanje reda in miru, ampak kot bolj subtilno poseganje v vsakdanje življenje ljudi v imenu zagotavljanja večje kvalitete njihovega življenja (prim. Donald, 1992, str. 151). Ker v današnji humanizirajoči perspektivi praks upravljanja z družinami skorajda ni več moč ugledati njihovih morebitnih "stranskih" učin-

kov, ki bi lahko bili posledica tovrstne skrbi, bomo, opirajoč se na Donzelota, v grobih obrisih nakazali razvoj nekaterih konceptov in praks psihosocialne pomoči, katerih nosilki sta danes v pretežni meri psihologija in socialno delo.

Donald opozarja (prav tam), da je treba biopolitiko, kot jo predstavlja Donzelot, brati na ozadju francoskega konteksta, kulturnega razcepa med starim režimom in postrevolucionarno meščansko družbo torej. V Angliji so te spremembe potekale drugače. Bolj so se navezovala na rast industrijskega kapitala na račun zemljiške buržoazije, na industrializacijo in urbanizacijo.

Te razlike so opazne tudi iz primerjave Donzelotove analize z Rosovo, ki pokaže, da avtorja naredita različne interpretativne poudarke, predvsem pa se razlikujeta v časovnem umeščanju posameznih premikov.

Rose osrednji poudarek v svoji analizi podeli pomenu, ki so ga imele spreminjajoče se strategije in koncepti upravljanja s populacijo na oblikovanje psihologije posameznika. Pomemben rez vidi v rekonceptualizaciji problemov moralnega reda v termine degeneriranosti in dednosti v drugi polovici in proti koncu 19. stoletja. Od tu sledi prizadevanjem za izpopolnjevanje mentalnega merjenja kot predpostavljeno najučinkovitejše tehnike ugotavljanja razlik med posamezniki v terminih (ne)normalnosti. Ob rob izzvenevanju evgeničnih prizadevanj, ki naj bi jim znanstveno osnovo priskrbelo prav mentalno merjenje, postavi obnovitev higienskih prizadevanj, tokrat usmerjenih na družino in skrb za mentalno blagostanje.

Donzelot pa svojo analizo prične v 18. stoletju, kamor umesti pričetek sistematične skrbi za otroke. Ko nato sledi tem praksam v 19. stoletje, osrednjo pozornost namenja filantropskim pobudam za moraliziranje prebivalstva. Ob koncu stoletja zazna njihov umik oz. vikorporiranje v državno regulativo. Ta se je v nizu svojih praks oprla na psihiatrijo, socialno delo in psihološke teorije, ki so postopke državnega poseganja v privatno navidez humanizirale in s tem prikrile prisilno naravo tako zasnovanega normaliziranja. Hkrati so se ti diskurzi in prakse izpopolnjevali in preoblikovali prav prek svoje "eksploatarčnosti". Kot posebno učinkovito za t.i. "družinsko-šolski aktivizem" v času med vojnami pa identificira psihoanalizo.

Pri primerjavi obeh avtorjev pa ne gre pozabiti, da se razlikujeta v predmetu preučevanja, ki ga pri obeh razkrivata naslova njunih analiz: Rose raziskuje t.i. psihološki kompleks, kompleksnost pogojev torej, v katerih se je oblikovala psihologija posameznika, Donzelot pa prakse upravljanja z družino. Če pri tem trčita na iste tokove, to potrjuje tezo o neizoliranosti in tesni povezanosti praks, konceptov in diskurzov, ki so koeksistirali v določenem obdobju.

Rose se torej osredotoča na koncepte in prakse, ki so se razvili ob soočanju s predpostavljeno ogroženostjo populacije in nacionalne učinkovitosti, kot na pogoje za nastajanje psihologije posameznika in mentalnega merjenja kot njenega modela, Donzelotova pozornost pa v večji meri velja kontinuiteti upravljanja z družinami in naposled skoznje, pri čemer je postopoma čutiti vse večji vpliv "pomagajočih" strok, zlasti psihiatrije, psihologije in socialnega dela.

Donzelotova analiza za razliko od Rosove na prvi pogled nima veliko skupnega z nastajanjem psihologije. Vendar pa je v potezah sprva privatne, naposled pa državne skrbi za blagostanje državljanov, v načinih poseganja v vsakdanje življenje družin in v praksah reguliranja, kakršne razgrinja Donzelot, moč zaslediti podobnosti z današnjimi praksami upravljanja z družinami, katerih ekspozitura so socialni delavci in psihologi.

"POMOŽNE" VEDE UTRDIJO ŠOLO IN DRUŽINO KOT DISPOZITIV ZA UPRAVLJANJE S POPULACIJO IN POSAMEZNIKI

Od sodobnih psihosocialnih strokovnjakov so si v državna prizadevanja za reguliranje in moraliziranje prebivalstva in posameznikov prvi utrli pot socialni delavci in psihiatri.

Njihova promocija na tem področju sovпада z utrditvijo sodišč za mladoletnike, ki so rezultat humaniziranja sodnih postopkov, zlasti za otroke in mladostnike.

Z nastankom mladinskega sodišča sta se vsebina in forma sodnega preizkusa bistveno spremenila. V postopku sojenja so postali odločilnega pomena rezultati socialne preiskave (social inquiry) in psihiatričnih klasifikacij. Obramba je povzemala za eksperti, tožilec pa se je zaradi socialne redifinije svoje funkcije znašel v obrobni vlogi, dolžan predlagati le zaščitne mere v terminih prevencije. Sodnik naj bi se za kazni odločal selektivno, upošteva okolščine storilčevega življenja in njegovo osebnost. S posegom pomožnih strok v sodni postopek se je obzorje sodnega razširilo, vključujoč vse možne mere korekcije (Donzelot, 1979, str. 109).

Kot si je socialna preiskava, ki so jo izvajali socialni delavci, mesto v sodnih postopkih zagotovila, ker so sodniki potrebovali zanesljive podatke o stanju družine in njihovo nadaljnje reguliranje, tako si je psihiatrična ekspertiza utrla pot v sodno, zahvaljujoč potrebi po ugotavljanju storilčeve odgovornosti. S pripustitvijo psihiatrične vednosti v sodne postopke, ki je korelirala tudi s splošno povečanim zanimanjem za probleme otrok in zgodnje odkrivanje in obravnavanje njihove problematičnosti, se je sodna funkcija postopoma zožila na izrekanje s psihiatrično ekspertizo podprtih priporočil za reedukacijo.

Disciplinska perspektiva se je iz skritih in zaprtih prostorov preusmerila na velik del socialnega življenja in za to uzurpirala pomožne stroke: psihiatrijo, socialno delo in psihologijo.

Tudi Rose izpostavi kot enega pomembnih rezov v pojmovanju in preprečevanju patologije usmeritev pozornosti psihiatrije in psihologije na mentalno patologijo pri otrocih.

Neohigienske strategije, ki so si v konkurenci z evgeničnimi na začetku dvajsetega stoletja izborile prvenstvo nad uravnavanjem življenj posameznikov, so se osredotočale predvsem na družine. Z novo definiranimi zdravstvenimi normami so zdaj neposredno merili na otroke oz. na postopanje mater z njimi. Te so zajeli v obširne razsvetljevalne kampanje, prek katerih so jih izobraževali, apelirali na njihovo zavest in jim nudili konkretne nasvete, zdravstveni nadzor otrok in pomoč.

V neohigienskih strategijah javno zdravje ni bilo pojmovano kot pasivno in reaktivno stanje teles, izpostavljenih kampanjskim izboljšavam okolja, ampak kot pozitivna vrednota (Rose, 1985, str. 147).

Promocija zdravja kot osebne vrednote in odgovornosti je zajela tudi sfero mentalnega in vplivala na konceptualizacije mentalne patologije in družbenih odgovorov nanjo. Skrbi za mentalno blagostanje je znotraj neohigienskih strategij pripadla odločilna vloga. Prav z njo naj bi zagotavljali zaželene attribute populacije. Transformacije so zato zadele tako pojmovanje, kot obravnavanje t.i. norih.

Odkrivanje motenj v zgodnjem otroštvu je zadobilo preventiven pomen. "Prakse preiskovanja, diagnosticiranja in reformiranja neprilagojenih in delinkventnih otrok, ki so se razvile med 1920. in 1931. letom, so zasnovala novo koncepcijo družine,

tipov problemov in naravo intervencije." (Rose, prav tam, str. 176.) Otrokovo nepri-lagojenost so vse bolj dojemali kot simptom psiholoških pogojev, ki so izvirali iz otrokovih družinskih okoliščin. Psihologija posameznika si je v povezanosti s so-diščem omogočila poseganje v vedenjske motnje otrok. Za svoje posege je ustanovila tudi posebne ustanove, klinike za vodenje otrok (child guidance clinic).

Diskurzi, ki so se porodili ob neohigienskih prizadevanjih z začetka 20. stoletja, so le-tega postopoma preobrazili in ob novih konceptualizacijah so se pojavile tudi drugačne prakse.

V Evropi sta si v 20-ih letih pri opredeljevanju in diagnosticiranju otroške men-talne patologije prizadevala za prvenstvo dva diskurza. Psihiatričnemu, ki je še vedno nihal med naslanjanjem na nevropatško strukturo v terminih perversnosti in vplivi okolja, je pričela konkurirati psihoanalitična paradigma. Ta je z "radikalnim rezom v koncepciji psihe, ki je emocije, želje in akcije povezoval s tridimenzionalnim pros-torom, organiziranim okrog instinktivne energije, kanalizirane v adaptivne in mala-daptivne oblike otrokovih izkušenj družinskih relacij" (Rose, prav tam, str. 181), kla-sično psihiatrijo, kompromitirano z institucionalnimi škandali in z nezmožnostjo pri-lagoditi se novim zahtevam po drugačnem dojemanju vloge družine, potisnila v ozadje tudi na področju konceptualiziranja mentalne patologije otrok.

Kljub temu da so si prvenstvo v definiranju patologije in s tem objektov regu-liranja ter praks za zagotavljanje le-tega delili različni diskurzi, pa so šolo in družino, z materjo kot njeno oporo, ohranili tudi v povojnem obdobju kot centralne za uprav-ljanje s subjekti. Tako Walkerdinova v delu *Democracy in the Kitchen* pokaže, da je modus materinstva eden odločilnih tako za reguliranje žensk samih, kot njihovih otrok.

Z znanstveno priskrbljenimi utemeljitvami določenih vzgojnih postopkov in celo načinov "gospodinjstva" naj bi domače prakse ne zagotavljale le spodbujanje inte-lektualnega razvoja otrok, ampak poskrbele tudi za proizvodnjo demokratičnih, racio-nalnih državljanov. V tem kontekstu se permanentno patologizira kot represivno in neobčutljivo delavsko mater in se jo regulira po vzoru "vzgojno bolj občutljivih" meščanskih mater.

Walkerdinova se ogne pasti rehabilitiranja delavskih mater kot nedeprivirajočih, pokaže pa, da so tako delavske kot meščanske regulirane, "zatirane", le da na različne načine, prek drugačnih normalizacijskih praks, ki jih umeščajo. Konceptualno osnovo tem praksam pa vsakič znova priskrbijo psihološke teorije. Zato tudi ni naključje, da se te (prakse in teorije) v posameznih obdobjih razlikujejo, pogosto tudi diametralno, in s tem povzročajo vzgojno dezorientiranost "potrošnikov" (prim. tudi Lasch, 1986 in Salecl, 1992).

EPILOG

Če psihologija posameznika v odločilni meri izhaja iz evgeničnih strategij, ki so s konceptualizacijo degeneriranosti prispevale k poskusom reguliranja prebivalstva, pa je socialnopsihološki model v večji meri navezan na neohigienske strategije, ki so konkurirale evgeničnim. To je moč razbrati tudi iz primerjave prizadevanj njunih sodobnih naslednic.

LITERATURA

- Canguilhem, G., What is psychology?, v: *Ideology and Consciousness*, 7/1980, London, str. 37-50.
- Donald, J., Znanilec prihodnosti: šolanje, podvrženje in subjektivacija, v: *Vzgoja med gospodstvom in analizo*, ur. Bahovec, E. Krt, Ljubljana 1992.
- Donzelot, J., *The Policing of Families*, Pantheon, New York 1979.
- Foucault, M., *Vednost, oblast, subjekt*, Krt, Ljubljana 1991.
- Henriques et al., *Changing the Subject*, Methuen, London 1984.
- Kvale, S. (ur.), *Psychology and postmodernism*, Sage Publication, London 1992.
- Rose, N., *The psychological complex*, Routledge and Kegan Paul, London 1985.
- Salecl, R., *Disciplina kot pogoji svobode*, Krt, Ljubljana 1992.
- Walkerdine, V., Lucey, H., *Democracy in the Kitchen*, Virago, London 1989.

Psihologija skozi psihoanalizo

VIII. del

Podobe telesa

DUŠAN RUTAR

POVZETEK

V našem prispevku smo se lotili področja raziskovanja, ki predstavlja vogelni kamen vsakega razmišljanja o subjektu, saj je telo tekstualna podlaga človekovemu duhovnemu življenju. Tekst telo razreže, zato ne obstaja telo izven tekstualnih mrež.

Podobe telesa nas zanimajo tudi zato, ker predstavljajo mejo našega razumevanja sveta in samih sebe. Podobe telesa oblikujejo teater, v katerem verjamemo, da je naša identiteta vsota telesnih funkcij in podob, s katerimi se identificiramo.

Naša osnovna teza je seveda psihoanalitična: razumevanje naše identitete je odvisno od tega, koliko smo se sposobni distancirati od podob telesa.

ABSTRACT

PSYCHOLOGY THROUGH PSYCHOANALYSIS

PART VIII.

THE IMAGINES OF THE BODY

The main topic of our article are the images of the body, since they represent the cornerstone of every concept concerned with the subject. Our thesis is that the body is nothing but the textual basis of subject's mental life, because the body is always carved up by the texts. There's no body outside of the textual networks.

Furthermore, the body is of special interest for us, because it represents a horizon of our understanding of the world and our position within it. The images of the body constitute the theater of our beliefs, where we believe that our identity is a sum of body functions and images with which we identify ourselves.

Our basic thesis is, of course, a psychoanalytic one: the understanding of our identity depends on our ability to take a distance from the images of the body.

Benevolo lectori salutem.

POLITIKA ANKSIOZNOSTI

Teza, ki jo bomo skušali braniti na naslednjih straneh, je kar se da pronicljiva in natančna, saj je posledica dolgotrajnega razmišljanja: telo je najprej disciplinirano in molčeče telo.¹

To telo pač ni substanca, ki bi ji zoperstavili oblast, ki jo gnete, obdeluje, razkosava, tlači, ponižuje in onemogoča njen razvoj. Prav nasprotno; oblast gre razumeti kot niz postopkov, ki prav nočejo biti zatiralski, ampak tolerantni, nerepresivni, samaritanski. Moderna oblast govori o kvaliteti življenja, prijaznosti do ljudi, sožitju, solidarnosti, strpnosti, pravici do izbire svojega načina življenja */way of life/*, zato se ji telo zelo težko upira, saj je - kako ironično! - ves čas na njegovi strani: skuša mu pomagati, ga razumeti v njegovi enkratnosti in neponovljivosti, usposobiti, tolerirati. Pri tem se sklicuje na dušo, ki jo prav tako skuša razumeti, podpreti v njenih zdravih prizadevanjih, ji terapevtsko pomagati. Niti sledu torej o nasilju, grobosti, destrukciji, pač pa brezmejna toleranca, pomoč in razumevanje. Ravno zaradi tega ji ni mogoče uiti.

Sodobna oblast je pastoralna.

Kljub temu, da predstavlja telo v vseh časih v humanističnih, filozofskih, antropoloških, medicinskih in drugih študijah bolj ali manj centralno mesto, moramo ugotoviti, da so se le zelo redki avtorji odločili spustiti na področje preučevanja hendikepiranega telesa. V vseh časih, to je gotovo, je priljubljena tema žensko telo (tudi telo norca ali zapornika) in njegova vpetost v družbene in kulturne procese; vtis, ki se ga ne moremo znebiti, pa je, da o hendikepiranem telesu noče nihče nič vedeti. Hendikepirano telo je tako vedno razumljeno kot nepopolno telo; če nič drugega, mu manjka zdravja.²

Popolno ne more postati, lahko pa se usposablja in skuša postati čim manj nepopolno. Imenujmo ta napor že kar na začetku *one body psychology*.³

Morda je eden od vzrokov za ignoranco preprosto v tem, da predstavlja hendikepirano telo **točko zloma**, v kateri se red sprevrača v nered in kaos, popolnost v nepopolnost, lepo v nelepo, močno v nemočno, dobro v slabo. Predpostavka je verjetno klub vsemu posrečeno izbrana, saj je v zgodovini humanistične misli telo zelo pogosto uporabna metafora za razumevanje socialnega in političnega reda, pa tudi metafora za razumevanje duše. Tako skozi telo niso razumeli samo duše, njenega

¹ Cf. Murphy /1990/.

² Platon v Timaju /30c, d/ zagovarja tezo, da je bog ustvaril svet tako, da bo najboljši in najlepši. Bog je popolen, zato je lepo samo tisto, kar mu je podobno. Sklepali bi lahko, da hendikepirano telo ni lepo in popolno: to pa pomeni, da ni božje delo. Če ni božje, čigavo je?

³ Tisti, ki si ne morejo kaj, da ne bi sodelovali v tem teatru, nam ves čas skušajo dopovedati, da je njihov edini interes dobrobit telesa. Ves njihov napor je usmerjen k telesu, s katerim skušajo komunicirati in mu pripovedovati, kaj je zanj dobro.

zdravja in potencialov, zdravja in bolezni, normalnih in nenormalnih procesov, ampak tudi naravo socialnega življenja in značilnosti politike.⁴

Vedno znova se srečujemo s tremi področji, ki prečijo razumevanje telesa in telesnosti. S pomočjo interpretiranja in obvladovanja telesa je bilo vedno mogoče razumeti in do neke mere obvladovati ostali dve področji družbenega življenja: naravo medsebojnih odnosov med ljudmi in značilnosti politike. Zadošča, da z metodami in tehnikami, ki nastajajo vzporedno z razvojem vednosti, preko mere zaposlite telo, vse ostalo bo steklo samo. Discipliniranje danes ni neposredno in brutalno, ampak poteka prek ovinka, ki ga predstavljajo sodobna znanost, tehnologija in postterapevtski psihološki prijemi. Prva predstavlja mesto, na katerega se je vedno mogoče sklicevati (uporabnost in neposredna aplikativnost znanstvenih spoznanj!), druga pa ponuja zakladnico neskončnih tehničnih sredstev, metod in postopkov, s katerimi je mogoče zaposliti telo in ga uriti, psihološki prijemi pa so namenjeni modernemu minimalnemu jazu, ki naj si opomore, se okrepi in postane gospodar v svoji hiši.

Telo je stičišče, presečišče vseh treh prostorov, področij, ki ga napolnjujejo medicina, psihologija, sociologija, estetika, antropologija itd. Predstavlja njihovo Ahi-lovo peto, nevralgično točko in mesto refleksije. Poleg tega, da je točka zloma, je tudi in zlasti **mesto refleksije**.⁵ Za vsako refleksijo pa je značilno, da tisti, ki je vanjo vključen, o tem noče nič vedeti. Zgodba je stara in znana.

Če je zgodba znana, zakaj se potem sploh ukvarjati s telesom?

Pri odgovoru na to vprašanje moramo biti zelo natančni. Z vprašanjem se je najprej smiselno ukvarjati zato, ker je vse, kar je znano, ravno zaradi tega toliko manj upoštevano in toliko bolj reducirano na floskule in idiome vsakdanjega govora.⁶ Znano zato postaja sčasoma vedno bolj znano in reducirano. Končno se o tistem, kar je obče znano, nihče več ne sprašuje, znano nikogar več ne vznemirja. Znano je sicer dolgočasno, vendar je dolgočasje učinkovit način obrambe pred uničenjem iluzij. Ko bi se vsaj lahko sklicevali na svoje izkušnje in se jim pustili voditi!

Moč refleksije je najprej v tem, da potuji tisto, kar se vsiljuje kot znano, uni-verzalno, resnično, objektivno, naravno in neproblematično. Drugi razlog za naše ukvarjanje s hendi-kepiranim telesom je povezan s spoznanjem, da na margini (hendi-kepirano telo je bilo vedno nekako na robu zavestnih interesov in zanimanja ljudi, kar pa ne pomeni, da se niso veliko bolj z njim ukvarjali nezavedno) oblastna razmerja, načini dominacije, izkoriščanje, manipulacija in sprenevedanje še najprej in najbolj pridejo do izraza. V tem je vsekakor zelo močan razlog za naše ukvarjanje s telesom. Tretji razlog je v tem, da razumemo telo kot historiografsko izhodišče - obnašamo se kot arheologi in zgodovinopisci. Tam, kjer drugi vidijo biologijo, biomedicino, nevro-fiziologijo, pišemo teorijo telesa kot historiografijo.

⁴ Od tod metafore o telesu kot skupnosti med seboj povezanih ljudi: slovenskem narodnem telesu, skupšinskih, delovnih, predstavniških telesih, odborih in drugih telesih, posvetovalnih telesih, volilnih telesih, zakonodajnem telesu, zemljiškoknjižnem telesu, tkivu mestnih zgradb, glasbenem tkivu, idejnem tkivu, pripovednem tkivu, tkivu pesmi itd.

⁵ Refleksija je način razmišljanja in ne iskanje resnice, ki naj bi se skrivala v manipulativnih tehnikah gospodarjev, ki skrivoma upravljajo svet. Refleksija je poseben način interpretiranja, ki ga pogosto povezujejo z vprašanjem o tem, ali so naše izjave o svetu del tega sveta ali ne (Cf. Roberts /1992/). Z našega zornega kot takšno vprašanje ni smiselno, saj med dvema "plavajočima kraljestvoma" (Saussure) ni drugega odnosa kot drsenje pomena/smisla (prvo kraljestvo) pod označevalci (drugo kraljestvo)(Lacan). Enodimenzionalni svet izjav (besede sledijo ena drugi) odpira polivalentni svet pomenov. Med obema je sicer določen nujen odnos (Benveniste), ni pa harmonije ali medsebojnega ujemanja. Še manj je dopolnjevanja.

⁶ Seveda obstaja razlika med tistim, kar vemo in tistim, kar razumemo. Če nekaj vemo, še ne pomeni, da tisto tudi razumemo.

Telo ni stroj, naravna, samodejna mašina, opremljena z instinkti in potrebami, mehaniko in hidravliko.⁷ Telesa ne razumemo tako, da na eni strani preprosto zabeležimo input (mehanski, energetski), na drugi strani pa odčitamo output, nato pa zadevo obrnemo (reakcija se mora vedno nekako ujemati z dražljaji). Nasprotno, občutljivi skušamo biti na mesto, ki ga telo zavzema v prostoru, ki ga oblikujejo želje (ne potrebe), govorica in jezik (zlasti vsakodnevne metafore in interpretacije), fantazme (ne fantazije, čeprav tudi te), verjetja in verovanja.

Telo bomo razumeli kot materializacijo vseh naštetih faktorjev. V tej točki se zato lahko navežemo na serijo avtorjev, ki so telo razumeli kot mesto želje, iracionalnosti, emocij, seksualnosti: kot mesto upora proti strategijam reda, discipline in racionalnosti.⁸ Ljudje so vedno predpostavljali, da je hendikepirano telo treba še prav posebej kontrolirati in nadzirati; dodaten razlog je v tem, da je v primerjavi z zdravim telesom nesposobno kontrolirati samo sebe.⁹ Fizičnemu hendikepu se pridruži še mentalni, saj prvi predpostavki sledi druga: v hendikepiranem telesu živi hendikepirani duh. To je dodaten razlog za dodatno kontrolo.

Ponovno odkritje telesa v 80-ih letih XX. stoletja zahteva podrobno analizo pogojev, ki so to omogočili, družbenih in političnih sprememb v t.i. postmoderni družbi, vloge in statusa medicine in modelov kvalitetnega načina življenja, psihologije, humanističnih ved in disciplin itd. Nenazadnje ima pri tem pomembno vlogo tudi virus HIV in aids, saj našo pozornost hromeče, opominjajoče in moralizirajoče vrača k telesu, ki ga vsakdanja morala skuša umestiti v koordinate dekadentnosti. Ponovno, bomo rekli. Končno je tu konec stoletja, in da bo stvar še bolj prepričljiva, tudi konec tisočletja. Primeren čas torej za spekulacije o propadu in preporodu. Tako je bilo vedno. Turner¹⁰ je v svojem pregledu številnih študij o telesu spregovoril celo o "*the politics of anxiety*". Mi se mu pridružujemo.

INSTRUMENTALNA RACIONALNOST

V našem prispevku bomo skušali tematizirati tri po našem mnenju prevladujoče koncepte hendikepiranega telesa. Ti koncepti se navezujejo na tradicijo novoveškega racionalizma (od Descartesa do A. Comta) in pozitivizma, feminizma in dekonstruktivizma. Prvi koncept smo že imenovali one *body psychology*. Drugega bomo imenovali *one body medicine*, tretjega pa *the civilized body*.¹¹

Racionalistični impulzi so usmerjeni k telesu kot stroju, ki ga je mogoče opazovati, meriti, slediti napredovanju bolezni in obolenj, okvar, deformacij, popravljati.

⁷ V renesansi - čeprav tudi že pri Sokratu (Cf. Platon /1981/-) je pogled na človekovo telo mnogo bolj celovit in relativno enostaven: telo je mikrokozmos, pomanjšana podoba kozmosa. Zakoni, razmerja in proporci, ki uravnavajo kozmos, uravnavajo na mikro ravni tudi človekovo telo. Telo je zato najprej celota, v katero so povezani posamezni deli (noge, roke, glava, notranji organi itd.). Lahko bi rekli, da je telo renesančnemu človeku mnogo bolj domače in manj odtujeno. Morda se je v njem počutil celo bolje, kot se današnji človek počuti v svojem.

⁸ Naj omenimo samo nekatere, ki so najbolj pritegnili našo pozornost: Sade, Bataille, Foucault.

⁹ Ista logika je v vseh časih veljala tudi za žensko telo, ki ga je treba bolj disciplinirati in nadzorovati kot moško telo. Več o problematiki nadziranja ženskega telesa glej v: Jacobus et al. /1990/; Suleiman (ured.) /1985/.

¹⁰ Turner /1984/, str. 24.

¹¹ Cf. Freund /1982/.

Popravljanje telesa je tesno povezano z logiko reda in discipline, ki ne vladata samo telesu, ampak celotnemu univerzumu. Red in disciplina sta konstanti, invarianti, samo telo pa je podvrženo mehaniki in estetiki, mehanski estetiki in estetski mehaniki.¹²

Socialno življenje se ne vrti okoli teles, pač pa okoli duha, ki naj zagotovi red in disciplino. Šibkost duha se navezuje na tesnobo pred nemoralo, boleznijo in propadanjem. Užitek je užitek duha in ne telesa. Obvladovanje duha je pogoj in posledica obvladovanja telesa. Asketizem enega (telo) je užitek drugega (duh) in vice versa.

Hendikepirano telo je hendikepirano večkrat. Vzemimo za izhodišče znano Turnerjevo shemo iz leta 1984, v kateri avtor prikaže razmerja med telesom in družbo.¹³

Naloge, pred katerimi se znajde telo, so štiri. Naloga vzdolž dimenzije čas-populacija je seveda **reprodukcija**. Na dimenziji čas-telo ima posameznikovo telo povsem določeno nalogo, ki jo avtor imenuje **samoomejevanje**.¹⁴ Zunanost telesa pa mora izpolniti nalogo **represantacije**, ki je naloga vzdolž dimenzije telo-prostor. Četrta naloga se veže na dimenzijo prostor-populacija; avtor jo imenuje **regulacija**. To so makro naloge družbe, obenem pa so tudi mikro naloge posameznikov, saj jih lahko uspešno rešujejo le oni. Rešitev nalog je odvisna od delovanja mehanizmov množične psihologije. Razumevanje telesa je v mnogočem odvisno prav od analize načinov in form, skozi katere posamezniki skušajo odgovarjati na naloge, pred katerimi so se znašli.

Turnerjev model predstavlja učinkovito izhodišče za razumevanje telesa kot označevalne mreže. Shema je naslednja:

	Populacija	Telo	
Čas	reprodukcija Mathaus onanizem patriarhalnost	samoomejevanje Weber histerija asketizem	Notranje
Prostor	regulacija Rousseau fobija panoptika	represantacija Goffman anoreksija komodifikacija	Zunanje

Hendikepirano telo je na časovni dimenziji podvrženo imperativu zdravega in lepega. Logika zdravja je seveda razcepljena na pojmovanje normalnega/idealnega na eni strani in nenormalnega/patološkega na drugi strani. Logika lepega zasleduje ideal moškega telesa (mišičastega) in ideal ženskega telesa (seksualno zapeljivega).¹⁵ Na dnu je telo kot stroj (ko se znajde v bolnišnici). Te dimenzije skrivajo v sebi dimenzije kultura-narava, zato je tudi odnos drugih (družbe do posameznikovega telesa) ujet

¹² Najbolj produktiven način normaliziranja XX. stoletja (obdobja obilja za nekatere), je zaposlenost telesa z debelostjo. Telo postane zelo občutljivo na vsako odstopanje od norm, istočasno pa se nenehno trudi, da bi doseglo predpostavljene ideal. Več o tem glej v: Bordo /1990/; Hewitt. /1991/.

¹³ Frank /1991/, str. 43.

¹⁴ Restraint (pomeni tudi potlačitev in kontroliranje).

¹⁵ Freud nam je pokazal, da otrok najprej ljubi objekt, ki zadovoljuje njegove ego nagone. Prvi objekt je seveda mati. Mati pa ni samo objekt, ki otroka hrani, ampak tudi ženska, ki ga, medtem ko ga ureja, seksualno vznemirja in zapeljuje. Oče je objekt, h kateremu je obrnjena materina želja. Nastopa kot zaščitnik. Parafrazirajoč Freudovo koncept narcističnih izbir pri otroku bomo rekli, da leži šarm idealnega moškega, ki nastopa kot zaščitnik, in ženske, ki nastopa v vlogi zapeljivke in osebe, ki je včasih hranila otroka, v njuni nedostopnosti. Več o konceptu narcizma glej v: Freud /1914/.

vanje. Kot da je telo avtomat, stroj, naravna substanca,¹⁶ podstat, nad katero se dviguje kultura s svojimi ideali, pričakovanji in zahtevami. Posameznik jih najprej prepozna in sprejme kot svoje, potem jim želi ustreči, saj verjame, da je to znamenje omike, kulture, duhovnosti. Vračanje k naravi (makrobiotika, zdrav način življenja brez kajenja, telesne vadbe itd.) je dvig h kulturnim/imaginarnim idealom in njihovim zahtevam. V tem opazimo svojevrstni asketizem, ki je povezan s tesnobo pred užitkom. Seveda je mogoče uživati tudi v makrobiotski prehrani, asketizmu, joggingu in triatlonu, a zato ti užitki niso nič bolj naravni in pristni. S tem smo prišli do naše prve ugotovitve: telo ni nič naravnega, je le ideološki konstrukt. Telo je predvsem podoba, imago, ki igra tako odločilno vlogo v naših medsebojnih odnosih, saj je sprožilec, celo gonilo našega obnašanja. Imago je Idealich. Tudi narava je tak konstrukt.

V logiki instrumentalne racionalnosti nastopa telo kot funkcionalni problem (prilagajanje telesa tehnološkim zahtevam delovnega mesta). Treba je najti medsebojno ustreznost, prilagoditev, funkcionalnost, skladnost, ujemanje.

Hendikepirano telo je stroj, del narave, ki ruši red kot del kulture. Podrejeno je patriarhalni logiki reprodukcije (narediti je treba vse, da se bo rodilo čim manj deformiranih teles, tako kot je treba v tovarni paziti, da bo čim manj slabih izdelkov), zato je seksualno življenje obremenjeno s tabuji, predsodki in občutki krivde. Hrbtna stran je panoptična logika nadzorovanja telesa in ugotavljanje, če je z njim (še) vse v redu (priljubljena sintagma zdravnikov, zlasti ko gre za napredujoče bolezni, je, da bolezen napreduje v skladu z zakoni bolezni). Nadzorovana je zlasti seksualnost.

Nadzor je tesno povezan z discipliniranjem telesa: telo naj bo čim bolj predvidljivo v svojih akcijah in reakcijah. Razumeti ga moramo kot niz diskurzivnih praks, ki imajo svoje zakone delovanja, norme, načine komuniciranja. Ko govorimo o politiki telesa, je diskurzivnost ključnega pomena, kajti telo je vpeto v diskurzivne zakone, ki sploh omogočajo razumevanje telesa. Ni treba dodati, da se zakoni spreminjajo, zato se spreminjajo tudi načini razumevanja in samorazumevanja telesa.

Potreba po nadzoru in discipliniranju telesa je toliko močnejša, kolikor bolj je predmet nadzora podvržen logiki kontingence. Ne pozabimo, da je o telesu mogoče govoriti samo skozi diskurzivne zakone, ki so pogoj in učinek institucionalnega¹⁷ delovanja. Ko govorimo o telesu, obenem govorimo tudi o mehanizmih institucij in diskurzivnih zakonitostih. Ni mogoče govoriti o telesu, ne da bi govorili o instituciji in njenih načinih obvladovanja, discipliniranja, pogojevanja in kontroliranja telesa.

Kontingenca je povezana z načini subjektivacije in uživanja, kar pomeni, da je uživanje subjekta po definiciji nepredvidljivo. Discipliniranje telesa ima zato svoj cilj: iz telesa izgnati užitek, narediti telo predvidljivo, tj. omogočiti napovedovanje telesnih procesov. Hrbtna stran teh poskusov je nezavedna podmena o užitku kot telesni substanci, ki jo uravnavajo čisti biološki zakoni.¹⁸ Prek njih je mogoče predvidevati človekovo obnašanje in razmišljanje: nadzor nad biologijo omogoči nadzor nad psihologijo.

¹⁶ Telo je opora imagu. Ko pride do sovpadanja telesa in podobe, dobi podoba svojo oporo v telesni substanci, ki je izpostavljena pogledu. Imaginarno in realno se gibljeta na isti ravni, zato je vseeno ali je neka podoba imaginarna ali realna. Telesna substanca ni nič bolj "realna" od podobe telesa.

Drugi naj predvsem vidi, da telesu nič ne manjka. Tesnoba subjekta ni tesnoba pred tem, da bi telesu kaj manjkalo, ampak pred tem, da podobi kaj manjka. Celost podobe seveda ni slučajna, saj igra v subjektovi libidinalni ekonomiji točno določeno vlogo.

¹⁷ Institucijo razumemo predvsem kot splet formalnih postopkov, ki omogočajo užitek. Institucija proizvaja, reproducira in distribuira užitek med subjekte, ki so kot podložniki *conditio sine qua non* institucije. Koordinate uživanja so seveda koordinate, ki jih postavljajo fantazme. Institucije služijo ohranjanju fantazem.

¹⁸ Cf. Sahlins /1976/.

Cilj discipliniranja telesa je še eden: vzpostaviti koordinate uživanja tako, da bo vsaj na prvi pogled v medsebojnem odnosu nekdo gospodar, drugi pa hlapec. **Užitek, nadzor in disciplina** so trije elementi, ki v medsebojni harmonični vzajemnosti pomagajo ohranjati in reproducirati odnose dominacije in izkoriščanja. Institucija stoji na teh treh temeljnih kamnih.

Hendikepirano telo je najprej podvrženo predpostavki o resnici telesa, zato je politika telesa tesno povezana z diskurzi, ki prenašajo in reproducirajo vednost. Politika vednosti vzbuja vtis, da se skuša dokopati do univerzalnih resnic o telesu. Univerzalen je seveda samo užitek, tj. načini uživanja. Resnica o telesu zato ni ekvivalent resnici telesa, saj prva skuša izgnati oz. nadomestiti užitek telesa, medtem ko ga druga v polni meri uveljavlja. Resnica o telesu zasleduje določen cilj (lepo razvito telo, zdravo telo, usposobljeno telo, negovano telo itd.), ki ga je mogoče doseči s pomočjo določenega režima. Režim sestavljajo posamezne prakse (Foucault), s katerimi se na pragmatičen način uveljavlja resnica o telesu. Opazimo lahko, da pri tem nastaja vtis o linearnem prehodu od vednosti k vsakdanji praksi. Praktike so materialne prakse, ki naj zagotovijo resničnost vednosti, zato so povezane z discipliniranjem in strogo selekcijo postopkov in načinov dela v praksi. Lep primer je prevladujoč odnos do hendikepiranega telesa: poudarjajo naj se preostale zmožnosti in sposobnosti in ne njegove pomanjkljivosti in nezmožnosti. Za razvijanje preostalih zmožnosti so že pripravljene metode in tehnike usposabljanja (še ena priljubljena sintagma praktikov), s katerimi je mogoče doseči cilje usposabljanja, ki so bodisi v ohranjanju fizične kondicije bodisi v razvijanju posameznih sposobnosti.

Resnica hendikepiranega telesa je usposobljeno telo: usposobljeno skozi set tehnik in metod, neskončno igro vednosti in moči, politike in dominacije. V tej igri, ki je najprej igra dominacije in podrejanja, tehnik in tehnologij, ima posebno funkcijo ego. Brez njega ni mogoče govoriti o telesu in njegovem usposabljanju. Predstavlja centralno mesto v telesu: bolj kot na telo, se tisti, ki usposablja telo, sklicujejo nanj. Psihologi in dušebrižniki so tu zato, da mu pomagajo, ga okrepijo, svetujejo, nudijo suport. Brez psihologov telo ne more biti kos svoji nalogi. Bolj kot biologi se na biologijo zato sklicujejo prav psihologi.

Vprašanje, ki se postavlja, je naslednje: kakšno korist imajo od tega njeni udeleženci. Najprej še enkrat poudarimo, da je za usposabljanje hendikepiranega telesa najpomembnejša motivacija. Posameznik je odgovoren za svoje namere in posledice le-teh: odkriti mora, da je za njegovo telo dobro natanko tisto, kar zahteva dominantna paradigma (medicina, psihiatrija, biologija, fiziologija itd.).¹⁹ Čistost njegove motivacije in ustreznost njegovih odzivov sta odvisna od tega, koliko mu bo uspelo podrediti se dominantni paradigmi, ki jo zastopajo strokovnjaki okoli njega. Vsakič ko bodo njegovi motivi drugačni od pričakovanih, bo vskočila psihologija osebnosti, motivacije in čustev, psihopatologija in razložila njegov odklon, motnjo, pomanjkljivost, nesposobnost. O naravi subjekta in nezavedne želje psihologija in psihiatrija seveda ne govorita, saj ne vesta, kaj bi sploh lahko rekli. Zato tudi o psihoanalizi nočeta slišati.

Vsakdanji diskurz hendikepiranega telesa je močno odvisen od psihologije posameznika. Pomembna je volja, medtem ko se posamezniki komaj še lahko umikajo

¹⁹ Pičnost subjektive motivacije je premo sorazmerno s številom ved, tehnik, metod, postopkov, vaj in treningov, s katerimi skušajo pomagati in okrepiti minimalni jaz.

pred sramotanjem in napadalnostjo v obliki strategij celostnega usposabljanja telesa.²⁰ Nemoč institucije lahko zabeležimo natanko v sorazmerju z njenim sklicevanjem na motivacijo posameznika, ki mora vedno znova zagovarjati svojo morebitno nemotiviranost.²¹ Paradoks, s katerim si institucija skozi zadnja vrata zagotavlja svoj obstoj, je naslednji: bolj ko skuša posameznik najti razloge za svojo nemotiviranost, bolj je ujet v diskurz, ki ni njegov, in igro, od katere ima končno največjo korist le institucija, in tisti, ki se z njo identificirajo. V končni posledici so seveda izgubljeni vsi.

S prehodom k problemu motivacije in posameznikove volje, ki živi v welfare state - v času, ko nastaja koncept minimalnega sebstva (Lasch) in patološkega narcizma (Kernberg), se spremeni tudi samo discipliniranje telesa.

Discipliniranje v postfordovem in posttaylorjevem obdobju predstavlja način utelešenja partikularnosti akterjev, ki živijo v decentriranem družbenem polju, za katerega je značilno vračanje k telesu in telesnemu. Pomembna je uporabnost telesa, njegova funkcionalnost in usposobljenost. Hendikepirano telo naj bo čimbolj usposobljeno: disabled naj postane abled. Zavedanje svojih telesnih potencialov in sposobnosti je znak pripadnosti določenemu družbenemu prostoru, ali kot je zapisal Featherstone: delavec naj se ukvarja z gimnastiko, da bo razvil močno telo, pripadnik srednjega razreda naj razvija zdravo telo.²² Zdravo telo je osvobojeno stresa, zato je treba teči in igrati squash, hoditi v fitness center in jesti makrobiotsko hrano.

Dodali bomo: hendikepirano telo se mora redno in ustrezno ukvarjati s fizioterapijo, da bo postalo rehabilitirano oz. usposobljeno telo.

V igri je torej pripadnost določenemu sloju s pripadajočim okusom in habitusom. Reproducira se tudi podoba (podobe seksualno zapeljivega ženskega telesa, podoba mišičastega in zaščitniškega moškega telesa, podobe zdravega telesa pripadnikov srednjega razreda in podobe usposobljenega telesa).

Podobe hendikepiranega telesa ni.²³ Obstaja le podoba usposobljenega telesa, zdravega, močnega telesa. Telo je v svoji realnosti odvisno od podob, preslikav, zrcaljenja. Tak je seveda tudi odnos do njega. Na ta način hendikepirano telo ne živi in ne obstaja, saj je njegove podobe preprosto ni; je torej neposredno ogrožujoča. Ogroža imaginarno realnost vzajemnosti in pomoči. Nič čudnega ni, da je prevladujoč odnos do hendikepiranega telesa temu povsem komplementaren: usmiljenje in pomoč. Vsako telo lahko postane hendikepirano (nemočno, nezdravo, nelepno). Svet podob se v trenutku poruši. Ker nihče ne želi, da bi se ta svet porušil, je treba hendikepirano podobo iz njega odstraniti.²⁴

Dekonstrukcija ideologije lepega, zdravega in močnega telesa je projekt, ki ga lahko izpelje le hendikepirano telo. To lahko stori tako, da vzame nase moč refleksije diskurzov in institucij, skozi katere se telo konstituira in interpretira. Naloga, ki je pred hendikepiranim telesom, ni usposabljanje in doseganje kriterijev, ki jih preden postavljata diskurz s svojimi igrami, praktikami in ideologijo: njegova naloga je interpretacija tega, kar se dogaja s telesom. Natančneje rečeno: reinterpretacija.

Interpretacije se seveda spreminjajo in pri tem nočejo nič vedeti o pogojih svojega obstoja. Vendar ne govorimo o tem. Prilagajanje na mestu, kjer bi moralo priti

²⁰ Ljubezen, ki vsekakor poganja celostno usposabljanje teles, je treba frustrirati, to je gotovo.

²¹ Še en paradoks institucije, ki skuša svoj obstoj zagotoviti s podreditvijo subjekta, istočasno pa se sklicuje na njegovo avtonomnost, svobodno voljo in močan značaj.

²² Featherstone, Hepworth, Turner (ured.) /1991/, str.68.

²³ Gre za ignoranco in ne za nerazumevanje.

²⁴ Na prvi pogled se zdi, da imamo opraviti z aplikacijo psihoanalize (celota se ohranja z izključitvijo enega), vendar se danes vsi trudijo integrirati hendikepirano telo v normalno družbeno tkivo. Ne gre za zmanjševanje občutka krivde, ampak za potenciranje tistega, kar je omogočalo izključeno telo. Izključeno telo je postalo preveč ogrožujoče, zato ga je treba skozi usposabljanje integrirati.

do interpretacije pomeni, da telo še naprej ostaja nemo telo. *Never-ending-game* je ime za prilagajanje, proizvodnjo in reprodukcijo podob. Je pa tudi ime za reinterpretacijo.

Prednost reinterpretacije pred prilagajanjem je v tem, da sama interpretacija postavlja koordinate, za katere ni mogoče, da jih ne bi upoštevali. V nasprotnem primeru se nenehno prilagaja in skuša upoštevati druge. Druge pa najbolj upoštevamo natanko takrat, ko razvijemo interpretacijo, v katero je interpretacija drugih in njen background že všteta. Da pa je interpretacija vedno navskriž z željo, je jasno vsaj od Sokrata dalje.

Interpretacija vselej pomeni analizo simptomov, ki jih proizvajajo in od katerih živijo vsakdanje prakse. Če se obrnemo k Freudu, potem lahko rečemo, da interpretacija simptomov²⁵ pomeni metaforo, ki osvobaja subjekta. V svojem prvem seminarju iz leta 1954 je Lacan v zvezi s tem spregovoril o **spoštovanju subjekta**, ki je za psihoanalizo konstitutivno.²⁶ Psihoanalize ni brez spoštovanja subjekta. Po drugi strani skrb za telo ne more spoštovati subjekta, saj jo telo zanima zgolj kot osrednja oporna točka, okoli katere se vrtijo vsakdanje prakse. Konstitucija vsakdanjih praks je zavezana mehanizmu prisile k ponavljanju. *Never-ending-practice* je mehanizem, s katerim se uveljavlja Thanatos. Simbioza med medicino in psihologijo v t.i. psihosomatiki je pričakovana, saj je rezultat premika (*Verschiebung*) od duše (pravega, avtentičnega jaza humanističnih psihologov iz 60-ih in 70-ih let) k telesu.²⁷ Spreminja se samo tečaj, okoli katerega se realizira prisila k ponavljanju.

Načini subjektovega strukturiranja zgodovine pri tem niso zanimivi, čeprav je prav to tisto, kar pri subjektu šteje: načini sintetiziranja in interpretiranja lastne zgodovine.

KULTURA TELES IN ETIKA USPOSABLJANJA

Načelo ugodja obvladuje iskanje objekta in mu nalaga ovire, ki ohranjajo distanco do njega.²⁸

Prevladujoči dispozitiv komuniciranja telesa onemogoča razvijanje kulture telesa, saj zahteva zgolj njegovo usposabljanje glede na kriterije zdravja in normalnosti. Telo zaradi tega ostaja nemo telo, telo, ki ne komunicira, tj. telo brez kulture, reducirano na substanco, ki ji je mogoče pristopiti le skozi fiziologijo. Že vidim, kako se oglašajo tisti, ki imajo tako neskončno radi t.i. neverbalno komunikacijo. Telo komunicira, vzklikajo, le kako vam to ne gre v glavo! Nesporno je, da telo komunicira, vendar je njegova komunikacija posredovana s projekcijo imaga drugega. Podoba drugega je projicirana na njegovo telo, zato ne more priti v stik s svojim telesom. Ker je s svojim telesom malo v stiku, ne razume, kaj se z njim dogaja. Tisto, kar se dogaja v telesu, pride namreč od zunaj. Ukvarjanje s telesom in njegovo notranjostjo omogoči spregled zunanosti in njene prisotnosti v notranjosti in na površini telesa.

²⁵ Gre za interpretacijo simptoma in ne za njegov izbris.

²⁶ Lacan /1988a/.

²⁷ Na tem primeru lahko vidimo, da gre pri sodobnem usposabljanju telesa za način, kako je preteklost (*Geschichte*) (instrumentalna racionalnost, humanistična psihologija avtentičnega jaza) prisotna v sedanjosti. Ne gre za razvoj (*Entwicklung*), ampak za kompleksen način komponiranja sedanjosti. Z analizo sedanjosti zato rekonstruiramo preteklost. Način, kako se bo sedanjost-preteklost skomponirala kot prihodnost, je nepredvidljiv. Prihodnosti ne konstituiramo, vsekakor pa smo ji podrejeni. Subjektov razvoj (*Entwicklung*) je zapisan v njegovi zgodovini (*Geschichte*).

²⁸ Lacan /1988b/, str. 61.

Komuniciranje pomeni **komponiranje**,²⁹ vendar avtor ni ego. Vprašanje, ki si ga moramo zato ob tem z vso resnostjo zastaviti, ni samo, kdo komunicira, ampak tudi, od kod komunicira.

Ko gledamo hendikepirano telo, nam najprej pride na misel, da je na v določeni meri izgubilo običajno ekspresivnost, saj je zaradi narave hendikepa omejeno.

Zola /1982/ je skušal o tem problemu artikulirati neko misel, za katero menimo, da je vredna naše pozornosti. Fizični hendikep je povezal s pripovedjo. Hendikepiran človek s pripovedovanjem zgodbe o fizičnem hendikepu lahko ustvari pogoje, ki bodo omogočili pripoznanja hendikepa kot takega. Hendikep pomeni težavo, bolezen, nesposobnost, primanjkljaj. Pripoznanje hendikepa skozi pripoved o njem pomeni tudi interpersonalno pripoznanje, ali kot je zapisal Frank: *Recognition*³⁰ *is the medium of the communicative body*.³¹ Ekspresivnost telesa, ki se kaže na način pripovedovanja zgodbe o samem sebi, je pogoj za pripoznanje. Ključno vprašanje je naslednje: kaj se pripozna? Kdo pripozna? Ali je pripoznanje pritrditev (Freud je govoril o Bejahung, ki je na strani Erosa)? Pripoznanje se dogaja na ravni odnosa ego-ego, jaz-drugi. Drugi me prepozna in pripozna v moji identiteti, enkratnosti, neponovljivosti? Ali se ne drži pre(i)poznanja neka nespodobnost, o kateri veliko pripoveduje pozitivna psihologija? Nespodobnost je v pripoznanju evidentnega, celo dejstev, ki jih je mogoče odkriti v odnosu med subjektom in objektom, ali med dvema jazoma. Ali ne pomeni prepoznati ponovno zaznati, videti z očmi ega?³² Ne bomo se zmotili, če bomo rekli, da ima prepoznanje status prisile k ponavljanju. Na tem nivoju poteka boj za ustrezno/adekvatno ponovitev, zato smo prisiljeni poiskati drug način razumevanja logike pripoznanja, o katerem govorimo. Prepoznanje se dogaja na ravni ega, katerega osnovna značilnost je ravno nerazumevanje.

Pripoznanje hendikepiranega telesa ni stvar ego psihologije, ampak kulture, če lahko tako rečemo, ki jo je telo sposobno proizvajati. Proizvodnja kulture v tem primeru pomeni prehod od podobe in vzajemnosti k sprejetju kastracije. Sprejeti kastracijo pomeni sprejeti dejstvo, da ni celote, enosti, homogenosti. Kastracija je tretji element v dualnem ego-ego odnosu. Pomeni prekinitev neskončne igre medsebojnega zrcaljenja in boja za pravo interpretacijo. Kastracija je spoznanje najpomembnejše značilnosti subjekta, ki je v tem, da je omejen/hendikepiran v svojih prizadevanjih, tj. svoji želji. Sprejeti hendikep pomeni sprejeti oviranost kot pogoj subjekta. Hendikep je kot tak univerzalen in za subjekta konstitutiven. Utajitev (*Verleugnung*) ali izključitev (*Verwerfung*) hendikepa ima za posledico vmitev le-tega v obliki prisile k ponavljanju, ki se kaže kot nenehno usposabljanje hendikepiranega telesa. Hendikepirano telo je objekt, na katerega se obesi izključitev univerzalnega hendikepa, ali natančneje rečeno, izključena je simbolizacija pomena hendikepa. To pomeni, da ga ljudje namesto pri sebi pr(i)epoznajo pri hendikepiranih ljudeh. Na to projekcijo se obesi obljuba, da je mogoče hendikep zmanjšati ali odpraviti. Odpravljanje hendikepa pomeni odpor pred njegovo simbolizacijo.

²⁹ Koncept komponiranja je razvil Freud v analizi sanj. Izdelava manifestnega sanjskega materiala je paradigma sleheme komunikacije.

³⁰ *Recognition* bomo razumeli kot pri(po)znanje veljavnosti (validity). Invalidnost (namesto hendikepiranosti se pogosto uporablja ta izraz) je na eni strani povezana s psihoanalitičnim mehanizmom zanikanja (*Verneinung*) in na drugi strani z mehanizmom izključitve (*Verwerfung*, *Ausstossung*).

³¹ Frank /1991/, str. 87.

³² Zaznavanje nikoli ne pomeni zaznavanje mesta, od koder se telo ponuja pogledu. Naloga pripovedi je zato ugotoviti mesto, o katerem subjekt seveda nič ne ve, od koder gleda na telo. To mesto določajo simbolni odnosi. Simbolni odnosi določajo mesto in način, kako bo neko telo videno.

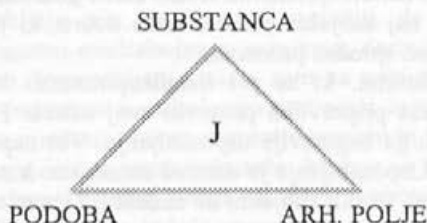
Visoka tehnologija, s pomočjo katere najpogosteje pristopamo k hendikepiranemu telesu, se ravna po načelih discipliniranja telesa, kot smo ugotavljali v prejšnjem poglavju. Ravna se po načelih, ki jih sama uvaja. Giblje se v realnosti, ki jo obvladuje prisila k ponavljanju.

Vsakdanja realnost ne napreduje linearno k vse boljšemu stanju niti potencialno. Prav nasprotno, afirmacija realnosti je po svoji naravi konzervativna, zavezana je logiki ponavljanja. Prisila k ponavljanju zato ni mehanizem onstran vsakdanje težnje k ugodju, ki zahteva nenehne spremembe in razvoj: prisilo zasledimo v samem osrčju tega mehanizma. Pri(e)poznanje subjekta s tega mesta pomeni pri(e)poznanje subjektovega statusa znotraj tako konstruirane realnosti.³³ Govorimo o poziciji in funkciji subjekta v simbolni realnosti.

Vsakdanja imaginarna realnost je realnost vzajemnih dvojnih preslikav, idealov, ujemanja, skladnosti, ustreznosti, normalnega linearne razvoja. Predstavlja polje S-R odnosov, katerih predpostavka je, da v vsakem egu že obstaja zakladnica odgovorov (response) na klic drugega (stimulus). Odgovori naj bi bili že already-there. Je področje prilagajanja telesa visoki tehnologiji, njenim zahtevam, naravnostim in mehaničnosti. Pomeni tekmo s časom, kjer na eni strani kraljuje discipliniranje v obliki selekcije vedno novih izdelkov, ki jih je treba konzimirati in na drugi strani nezadržno propadanje telesa in vztrajne iluzije, da je to propadanje nekako mogoče zaustaviti. Življenje v imaginarnem svetu pomeni ukvarjanje z iluzijami, pomeni ljubiti jih bolj kot samega sebe. Imaginarna realnost je polje, v katerem akterji ugibajo željo drugega in jo skušajo zadovoljevati, polje zrcaljenja in narcizma, agresivnosti zaradi neizpolnjenih želja in pričakovanj glede idealizirane prihodnosti.

Telo je v imaginarni realnosti ujeto v dualizem površje/notranjost. Človek živi v telesu, pomembna pa je površina, ki se kaže pogledu drugega. Drugi je podobnik, bližnjik, tisti, ki ga je Freud imenoval der Nebenmensch. Prevladujoči emociji sta ljubezen in sovraštvo. Drugi je uporaben, to je moda postmoderne narcisa.

Telo, ki pripoveduje zgodbo o samem sebi, se giblje na drugi ravni, ravni, ki jo je Lacan imenoval simbolna raven. S pomočjo njegove sheme lahko telo razumemo na treh različnih ravneh:

Arheološko polje je polje telesa kot označevalne mreže. Substanca je telo, ki se nenehno vrača na svoje mesto, podoba telesa je polje zrcaljenja in preslikav, J je *jouissance*, mesto užitka, okoli katerega se odvija subjektova drama.

Imaginarna realnost se ves čas sklicuje na red, ki ga je treba doseči, se mu prilagoditi, podrediti.³⁴ Ne preseneti nas, da to vztrajanje pri redu, ki se skuša pri-

³³ Prepoznanje pomeni imenovanje odnosa do samega sebe in drugega. Humanizacija subjekta je odvisna od tega imenovanja, tj. od simbolizacije.

³⁴ Več o tem glej v: Lacan /1988b/, Aristotel /1982/.

kazati kot univerzalni red, nastopa kot neka inertnost. V tem lahko zasledimo predvsem užitek subjekta. Na tej ravni so stvari inertne in se neskončno ponavljajo. Celo ten dispozitiv discipliniranja je podvržen načelu inertnosti - neskončnemu ponavljanju, čeprav ob tem ne moremo mimo ugotovitve, da se dispozitiv neprestano spreminja. Logika prilagajanja³⁵ dobi v tem dispozitivu svojo najbolj materialno uresničitev. Ves diskurz usposabljanja hendikepiranega telesa se dogaja na ravni, ki ga obvladuje načelo uživanja. Poleg užitka ohranja tudi razmerja moči. Usposabljanje telesa poteka v institucijah, ki se ohranjajo skozi razmerja moči, produkcijo, reprodukcijo in distribucijo vednosti in užitka.³⁶

Dokler telo nima vednosti in moči, se ne more upirati institucionalnim mehanizmom. Nemo telo je zato tudi nemočno telo. Nemo in nemočno telo je civilizirano telo.

Izhajamo iz neke empirične izkušnje, ki nas je prepričala, da se dobro telesa artikulira v navezavi na neko točko, ki se nanaša na telo kot substanco. Telo se vedno znova vrača na isto mesto, ne da bi kdo mogel reči, da o tem veliko ve, raje bomo zapisali, da smo nad tem dogodkom vedno nekoliko začudeni, in rekli bi, nekoliko presenečeni, saj s tem preprosto ne računamo. Telo se vedno vrača, vračajo pa se tudi načini discipliniranja in pokoravanja telesa. Vprašanje, ki ga ne moremo obiti, se vsiljuje kar samo: kam meri discipliniranje? Brez dvoma ne na red, ki ga želi vzpostaviti za vsako ceno, in tudi ne na ugodje. Meri nekam zadaj, onstran, vsaj to je gotovo, nekam, kjer je telo strdina sredi simbolne mreže. Telo je mreža označevalcev, ki se strukturira in prepleta okoli jedra, ki ga predstavlja telo kot substanca. Substanca uživanja, seveda. Telo je vedno že strukturirano, zato je dostop do telesne substance zaprečen. Ponavlja se prav ta neuspeh. Telo kot Stvar je torej užitek telesa, kolikor ga ni mogoče tematizirati in asimilirati v simbolno mrežo. Je tisto na telesu, kar nekako štrli iz njega.

Ko gre za telo, gre za užitek telesa, za telo kot užitek. Freud nas ob tem opozarja na drobno dejstvo, ki zmanjšuje možnosti vsakega usposabljanja in prilagajanja. Gre za dejstvo, da preprosto ne moremo do konca sublimirati užitka. Če gre v tej smeri do konca, trčimo na mejo, to je aksiom, ki ga moramo postaviti pred vsak napor, ki hoče usposobiti telo in ga prikrojiti po zgledu na družbeno nevrozo.³⁷

Želja tistih, ki želijo usposabljati hendikepirano telo, se opira na ta paradoks o dobrem, ki ga namenjajo hendikepiranemu telesu zlasti gimnastične vaje, fizioterapija in druge vaje.³⁸ Vse to naj subjektu prinese neko dobro, ki je, o tem ne more biti nobenega dvoma, običajno splošno priznано.

Nasproti temu dobremu, ki se pri hendikepiranemu telesu kaže v njegovi usposobljenosti, je subjekt pripravljen postaviti svoj užitek. Pri tem ne mislimo na kolektivni užitek, saj mu ga zagotavlja usposabljanje. Ves napor usposabljanja se ob njegovem užitku zlomi. Usposabljanje je namreč usmerjeno k nekemu cilju, ki ga bolj ali manj jasno identificira. Ta cilj subjektu ne zadošča, čeprav to ne pomeni, da ciljev ne bi smeli postavljati. Rekli bomo le, da je pri tem treba biti nekoliko zadržan, tj. treba je resno računati z neuspehom.

³⁵ Govorjenje o prilaganju ima lahko en sam smisel: prilagoditi se okolju, ki je po svoji naravi simbolno.

³⁶ Institucija je torej polje produkcije in reprodukcije razmerij moči, vednosti in uživanja. Ključni moment pri tem je subjekt, ki predstavlja četrti element, brez katerega se ostali trije ne bi mogli držati skupaj.

³⁷ Cf. Brown /1989/.

³⁸ Posrednik subjektove želje je njegov sotrpín (der Nebenmensch). Sotrpín je tu zato, da prizna našo željo, in ne zato, da jo skuša zadovoljiti. Želje ni brez povezave s sotrpínom in smrtjo. Želja ni usmerjena k sotrpínu, pač pa skozi njega. Več o konceptu želje in smrti glej v: Boothby /1991/.

S tem smo prišli do točke, kjer smemo zapisati temeljni aksiom našega premisleka. Sprejeti subjekta v njegovi enkratnosti in neponovljivosti pomeni sprejeti njegov enkraten in neponovljiv način uživanja!

Znova se bomo obrnili na Freuda - to bomo storili še večkrat -, saj nam je prav on in nihče drug odprl neko pot, kjer naletimo na razcep med subjektivim ugodjem in tistim, kar je onstran ugodja. Gre seveda za užitek. Subjektova želja ni usmerjena k ugodju, ampak k užitku, zato je sublimacija še kako pomembna.

Po zlomu taylorizma in fordizma se postavlja naslednje vprašanje: kaj v usposabljanju ne steče? In pogosto ne steče. Kaj je tisto, kar vzdržuje pri življenju iluzijo o usposobljenem telesu, telesu, ki bi bilo vsaj minimalno sposobno za delo, ki bo produktivno, uporabno in konkurenčno.

Usposobljeno telo je iluzija, ki jo poganja želja po usposabljanju. Narava želje pa ni v tem, da jo zadovoljimo, ampak v njenem vzdrževanju. Želja je tu zato, da ostane želja, ne pa zato, da bi jo kdo zadovoljil. Freud ni nikoli govoril o zadovoljitvi želje, vedno je vztrajal pri tem, da gre v najboljšem primeru le za **poskuse** zadovoljitve. Poskusi so nerazrešljivo povezani iluziji o naravi želje.

Zagovarjamo torej tezo, da je treba priti do točke, od koder lahko pokažemo na naravo iluzije, saj le-ta realizira neko družbeno funkcijo, ki je funkcija gospostva. Gospostvo se realizira tako, da hendikepirano telo potisnejo na rob družbenega dogajanja, izrinejo iz proizvodnega procesa, nato, v nekem drugem trenutku, pa ga skušajo integrirati in vrniti v proizvodnjo. Telo tako v obeh primerih nenadoma začne doživljati sam družbeno-ekonomski proces kot nekaj, kar zasluži ljubezen, zato se skuša na vsak način prebiti nazaj. Hendikepirano telo ljubi željo drugih in jo skuša zadovoljiti. Še prej jo mora seveda ugani. Usposabljanje v tem primeru služi natanko tam, kjer bi Američani postavili come-back. Mi nasproti come-backu postavljamo logiko metafore.

Rehabilitacijo razumemo kot metaforo, saj nam ravno to pomaga doseči neko spremembo, ki gre lahko v prid telesa. Jasno je namreč, da tam, kjer vznikne ljubezni vreden cilj, zeva luknja in da iluzija zgolj pokriva to praznino. Tej iluziji je dal Freud ime - fantazma. Analiza fantazme je tehtanje posledic, ki jih sama prinaša s seboj. To ni nepotrebno početje. Prav gotovo taka analiza pristriže peruti tistemu, kar radi imenujemo ljubezen do bližnjika. Te ljubezni je vedno lahko še preveč, tako da se spremeni v svoje nasprotje. Točka tega obrata ni predvidljiva in je ni mogoče določiti. Tisti, ki radi usposablajo telo, ne bi smeli pozabiti, da se ljubezen do bližnjika običajno dogaja v registru medsebojnega narcizma, destruktivnosti³⁹ in vzajemnega zadovoljevanja potreb. Usposabljanje telesa zato na neki točki preraste v torturo, ki dandanašnji ni brez povezave s psihologijo osebnosti in teorijami osebnostne rasti, čeprav pomeni - kako cinično! - ravno nasprotje razvoju in rasti. Sem lahko umestimo t.i. kombinirane motnje, kot se temu rado reče. Motnje se kombinirajo tako, da jih je vedno mogoče zasledovati znotraj enega od dveh registrov. Funkcionalno usposabljanje ima samo to funkcijo, da beleži ritem prehajanja iz enega v drug register. V obeh registrih (somatickem, psihološkem) se usposabljanje ravna po pravilu harmoničnega sodelovanja.

Ljubezen do bližnjika dobi novo razsežnost, saj je narejena po neko podobi. Po podobi dobrega. Ta podoba postane točka, okoli katere se vrti dolžnost tistih, ki jih ljubimo. Revež, ki ga usposablja, seveda le redko spregleda vse razsežnosti te dolžnosti, ki mu nalaga nenehno ljubezen do tistih, ki mu dolžnost nalagajo. Ni treba posebej razlagati, da je v tem nekaj obscenega. Obscenost ljubezni je v nalaganju

³⁹ Destrukcija ni isto kot agresivnost. Več o razliki glej v: Lacan /1988a/, str. 176 et seq.

dolžnosti, pod težo katerih se človek lahko zlomi. V tej smeri je ljubezen do bližnjika najbolj kruta od vseh poti, je zapisal J. Lacan v svojem seminarju, v katerem je odkrival razsežnosti ljubezni.⁴⁰

Vsi, ki so obremenjeni z logiko dobrega in ljubeznijo do bližnjega, obremenjeni tako močno, da si ne morejo kaj, da ne bi kar naprej stokali, kako se ljudje nočejo odzvati njihovi ljubezni, nujno spregledajo gospodstveno funkcijo svoje ljubezni, ki je preprosto v tem, da ljudem odteguje njihovo svobodo in ji v zameno ponuja kolektivni užitek.

Kultura telesa se giblje v povsem drugem registru. Vsekakor je to register, v katerem se stvari nenehno premeščajo in postavljajo na tisto mesto, ki nam pomaga videti - saj naše oko nikoli ni dovolj izurjeno - logiko podobe, po kateri odmerjamo količine dobrega, ki smo jih pripravljani ponujati drugim. V kulturi moramo iti prek mesta, ki je ovira temu dobremu, to pa storimo tako, da o njem govorimo. To se komu utegne zdeti nekoliko vsakdanje. Vsakdanost je seveda govorica praktičnega uma, ki mu ni mar za konsekvence, ki sledijo iz tistega, kar počne.

Govorimo o govorečem telesu, do katerega smo prišli prek ovinka discipliniranega, tj. civiliziranega telesa. V moči govorečega telesa je, da osvobaja naravo njenih lastnih okov in jo dviguje na raven kulture, tj. simbolnega. Le kdo bi se ob tem še lahko sprenevedal. Seveda ne gre za nemo govorico in neverbalno komuniciranje - le kdo si je izmislil te nemogoče izraze -, gre za funkcijo govorice, ki nas ob priliki lahko odvrne od tega, da bi v svoji ljubezni do bližnjih prekoračili neko mejo. Merimo torej na to, da se mora telo učiti govoriti o sebi in se odtujiti od podobe samega sebe.

Obvladovanje telesa, kolikor o njem sploh še lahko govorimo, ima oporo v imagu celega telesa. Prva predstava celega telesa pa je predstava materinega telesa.⁴¹ Povezana je z močnimi občutki tesnobe in destruktivnosti, ki je usmerjena k materinemu telesu.⁴² Usoda subjekta seveda ni odvisna od podobe telesa, ampak od njegove pozicije v simbolnem svetu.

Naj izostrimo, kar smo pravkar povedali. Telo, zlasti pa hendikepirano telo, je tukaj zato, da pripoveduje zgodbo in nam pokaže, da je v vmagoslavju usposabljanja opaziti prežečo držo tistega, ki ne verjame, da je transgresija v samem jedru subjektive narave.

Odsotnost pripovedi pomeni usposabljanje telesa kot brutalnost, ki ego fiksira, zamrzne svet. Ni več gibanja, zamenjave enega objekta za drugega. Ni simbolne izmenjave, ni sprememb, razvoja. Svet je inerten, tog, opaziti je le večno ponavljanje istega. V sedanjosti se ponavlja preteklost, ne da bi to kdo vedel. Subjektovi reakciji sta tesnoba in nekontrolirana, impulzivna destruktivnost, ki je usmerjena bodisi navzven, k drugim objektom, bodisi k samemu sebi kot objektu.

Šele pripoved, komentar, simbolizacija subjektive realnosti, v kateri se je znašel, pomeni življenje, gibanje, izmenjavo, obvladovanje realnosti, kontroliranje in nadzorovanje agresivnosti in napadalnosti. Komentar kot pripoved odkriva preteklost v sedanjosti.

Pripoved ne pomeni toliko uporabe jezika, kot uporabo govorice. Pomeni humanizacijo realnosti, ali, če se vrnemo k naši temi, humanizacijo usposabljanja hendi-

⁴⁰ Lacan /1988b/, str. 193.

⁴¹ Fantazirano telo materinega telesa je primalna infantilna realnost otroka (Lacan /1988a/, str. 82).

⁴² Več o problemu primarnega sadizma glej v: Klein /1983/.

kepiranega telesa. Skozi pripoved postane realnost manj brutalna, njena teža, pritisk se zmanjša. Sveta ne bi smeli jemati takega, kot je: vanj se lahko vključimo s svojo govorico in ga strukturiramo po svoje. V tem je ključ subjektovega razvoja. Svet je v svoji inertnosti ves čas že tu, a to še ne pomeni, da se mu moramo prilagoditi. Strogo vzeto subjekt sploh ni možen, če se od realnosti nekoliko ne distancira. Vsaka prisila, ki nalaga subjektu prilagajanje realnosti, je zato napad na njegovo naravo. Afirmacija, o kateri smo že spregovorili besedo ali dve, ima eno samo funkcijo: utrditi subjektovo identiteto. Utrditi jo, podaljšati in distribuirati. Subjekt ima zato na izbiro eno samo možnost, čeprav se zdi na prvi pogled, da ima dve. Lahko se prilagaja realnosti ali pa ostane subjekt.

Subjektova najpomembnejša naloga je vsekakor v pripovedi. Pripoved pa ni brez povezave z grožnjo, ki je usmerjena proti njegovi narcistični ekonomiji.

Če želimo ugotoviti domet diskurza, ki usposablja hendikepirano telo, ga moramo pač analizirati. To parafrazo Lacana⁴³ uporabljamo zato, da bi spomnili na domet analitične prakse, za katero ne moremo reči, da so jo že presegli. Analiza vzame za svoje izhodišče učinke praks, ki zasledujejo logiko potrošnje in jih učinki ne zanimajo, da bi proizvedli konstrukt, ki pojasnjuje učinke. Ne gre za iskanje resnice, saj je resnica nekaj izjemno dvournega in nikakor si ne bi smeli šteti v čast, če sem in tja vzkliknemo, to je resnica! In kaj je, če smemo tako reči, cilj analize? Analiza je tu zato, da si z njeno pomočjo pridemo na čisto glede nekaterih reči, med katerimi igra želja - nezavedna želja - pomembno vlogo. Analiza vzame praktike, skozi katere se usposablja hendikepirano telo, kot tekst, ki ga komentira.⁴⁴

Telo, hendikepirano telo, kaj pa drugega, saj imamo ves čas pred očmi prav njega, mora pojasniti svojo naravo, ki ni nič transcendentnega in nič biološkega, kolikor je biologija vedno že vpeta v označevalno mrežo. Priti na jasno glede logike te mreže, to je skrajni domet analitičnega početja, ki ga na tem mestu priporočamo, ne da bi si za to šteli posebne zasluge. Na nasprotnem koncu analize je skrb za telo, ki vsake toliko časa zahteva ljubezen do drugega. Drugi odgovarja s transferjem, vendar ima zanj to daljnosežne posledice, saj se na neki točki ne bo mogel več otresti vsiljive ljubezni in bo skrb za telo postala prisila. Redukcija medsebojnih odnosov na ljubezen do bližnjega in skrb zanj pač ne more biti nekaj, kar bi si subjekt lahko želel. Tudi če ne ve nič o naravi svoje želje.

Moč analitičnega diskurza lahko izmerimo ob učinkih, ki jih uspe proizvesti pri tistih, ki so deležni ljubezni analitikov. Reči hočemo, da je dobro vedeti, da želja vedno hoče preveč. Zaradi tega preveč imajo, ne samo tisti, ki so tukaj zato, da skrbimo zanje, ampak tudi tisti, ki zase verjamejo, da so tu zato, da bi skrbeli za druge, obilico težav, s katerimi ne vedo, kaj početi. Analitični govor je performativen,⁴⁵ kar pomeni, da povzroča spremembe: spremeni se pozicija subjekta. Zaradi tega ne moremo dovolj poudariti pomembnosti analitičnega govora.

Kultura telesa se sklicuje na etiko, brez katere ni mogoča nobena praksa, v kateri se skuša telo oblikovati po podobi. Smisel kulture nenazadnje vedno znova odkrivamo v poskusih, da bi pokazali na mejo, ki nas ne ločuje od Narave, pač pa - tvegamo, da bomo dolgočasni in prav nič izvorni - od nas samih. Do te meje je prišel Freud, ki je verjel, da ga Fliess ljubi, saj je ves čas skrbel zanj in njegovo zdravje. Fliessovo skrb

⁴³ Lacan /1998b/, str. 267.

⁴⁴ Ko je Lacan v svoji analizi Freudovih tehnik vpeljal topiko imaginarnega, je najprej spregovoril o funkciji komentarja. Komentirati tekst, pravi Lacan, je tako kot analizirati. (Cf. Lacan /1988a/, str. 73 et seq.)

⁴⁵ Pomeni intervencijo, poseg v situacijo, njeno redefinicijo.

je Freud težko prenašal in vsa njegova ljubezen do Fliessa je bila potrebna, da se je ločil od njega. Nad tem se je vsekakor treba zamisliti.

LITERATURA:

1. Aristotel /1982/, *Nikomahova etika*, Zagreb: Fakultet političkih nauk.
2. Barkan, L. /1992/, *Nature's Work of Art*, New Haven and London: Yale University Press.
3. Boothby, R. /1991/, *Death and Desire: psychoanalytic theory in Lacan's return to Freud*, New York and London: Routledge.
4. Bordo, S. /1991/, *Reading the Slender Body*, v: Jacobus, M. et al., str. 83-112.
5. Brown, N. O. /1989/, *Život protiv smrti*, Zagreb: Naprijed.
6. Featherstone, M., Hepworth, M., Turner, B. (ured.) /1991/, *The Body: Social Process and Cultural Theory*, London: Sage Publications.
7. Frank, A. W. /1991/, *For a Sociology of the Body: an Analytical Review*, v: Featherstone, M. et al., str. 36-102.
8. Freud, S. /1914/, *Zur Einführung des Narzissmus*, *Jb. Psychoanal.*, 6, str. 1-24.
9. Freund, P. E. S. /1982/, *The Civilized Body: Social Domination, Control, and Health*, Philadelphia: Temple University Press.
10. Hewitt, M. /1990/, *Bio-Politics and Social Policy: Foucault's Account of Welfare*, v: Featherstone, M. et al., str. 225-255.
11. Jacobus, M., Keller, E.F., Shuttleworth, S. (ured.) /1990/, *Body/Politics: Women and the Discourses of Science*, New York and London: Routledge.
12. Klein, M. /1983/, *Zavist i zahvalnost*, Zagreb: Naprijed.
13. Lacan, J. (1988a), *The Seminar of Jacques Lacan, Book I: Freud's Papers on Technique 1953-1954* (Uredil J. A. Miller), Cambridge, New York: Cambridge University Press.
14. Lacan, J. /1988b/, *Etika psihoanalize*, Ljubljana: DE.
15. Murphy, R. F. /1990/, *The Body Silent*, New York, London: W. W. Norton.
16. Platon /1981/, *Timaj*, Beograd: NIRO Mladost.
17. Roberts, J. /1992/, *The Logic of Reflection: German Philosophy in the Twentieth Century*, New Haven and London: Yale University Press.
18. Sahlin, M. D. /1976/, *Use and Abuse of Biology*, Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press.
19. Suleiman, S. R. (ured.) /1985/, *The Female Body in Western Culture*, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
20. Turner, B. S. /1984/, *The Body and Society*, Oxford: Blackwell.

Uvod v semantiko možnih svetov

DANILO ŠUSTER

POVZETEK

Predstavljene so osnovne ideje semantike možnih svetov. Nujno in možno sta intenzionalna stavčna operatorja, semantika možnih svetov pa je ekstenzionalna redukcija intenzionalnih operatorjev. Motiva za redukcijo izjav oblike "Možno je, da P" na izjave tipa "Obstaja možni svet, v katerem P" sta dva: pojasni zapleteno (intenzionalno) z bolj enostavnim in že znanim. Drugi motiv se sklicuje na tradicijo razmišljanj o modalnosti. Oba motiva nas vodita k uporabi semantičnih metod standardne predikatne logike prvega reda. V članku je analizirana metoda prevajanja modalnih operatorjev v predikatno logiko prvega reda in uvedba relacije alternative dostopnosti med možnimi svetovi.

ABSTRACT

POSSIBLE WORLDS SEMANTICS - INTRODUCTION

Basic concepts of the possible worlds semantics are analysed. "It is possible that..." and "It is necessary that..." are intensional sentence operators. Possible worlds semantics reduces them to extensional language of first-order predicate logic. There are two main motives for reduction of sentences of the form "It is possible that P" to "In some possible world, P". They simplify the complicated intensional idioms by means of extensional machinery and the old philosophical tradition of explaining necessity as universality. Translation of modal notions is explained and the relation of relative accessibility between worlds is introduced.

UVOD

Pričujoča razprava je uvod v logično semantiko modalnih pojmov. Modalne intuicije so pomemben del naše kognitivne mreže in racionalne prakse. Praktično razsojanje v etiki, teoriji odločanja, vsakdanjem življenju.... temelji na upoštevanju različnih alternativ, na priznavanju nujnosti določenih dogodkov ali zvez med stavki, na pričakovanjih, da se dogajanja morajo skladati z naravnimi zakoni, zaključki v logičnem sklepu pa po neki nujnosti slediti iz premis. Razumevanje logike in semantike modalnih pojmov je pomembno tudi za pojasnilo pojmov prepričanja in védenja, saj sodobna intenzionalna logika s pomočjo semantike možnih svetov razlaga tudi doksastične in epistemske pojme.

MODALNOST IN KVANTIFIKACIJA

Po klasičnem analitičnem programu nek pojem razumemo, če najprej razumemo njegove logične lastnosti. Te lastnosti, ki jih uzakoni nek sistem sklepanj, preverjamo v semantični analizi. Znano je, da običajni sintaktični kriterij preverjanja veljavnosti sklepanj - izpeljava protislovja iz neke množice premis - ne zadošča, da bi lahko vedno izločili vsa protislovja (to se nam recimo lahko pripeti, kadar aksiomi niso dovolj strogo formulirani). Zato se opremo na teorijo pomena: dokaz, v katerem iz stavkov $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$ sklepamo na stavek B je veljaven, če je zaključek B resničen v vseh modelih (interpretacijah), v katerih so hkrati resnične premise $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$. Če takšnega modela ni, je sklepanje neveljavno. Semantika možnih svetov je standardna teorija pomena za določanje pravilnosti sklepanj, v katerih nastopajo modalni izrazi.

Tradicionalen par modalnosti sta "možno" in "nujno", ki ju pripisujemo propozicijam - temu, kar izražajo stavki. Modalitete označujejo resnico propozicij. Možno resnična propozicija je tista, katere nasprotje ni nujna resnica. Torej ni res, da je nemogoča. Zato lahko eno modaliteto definiramo s pomočjo druge: "Nujno je, da P " je ekvivalentno "Ni mogoče, da ne- P ". V tej razpravi bom obravnaval nujnost (" $\square$ ") in možnost (" $\Diamond$ ") kot sintaktična operatorja nad stavki (delujeta tako kot recimo negacija - iz stavkov tvorita nove stavke). V standardni modalni (stavčni) logiki jezik klasičnega stavčnega računa obogatimo z unarnim logičnim veznikom " $\square$ " (nujno je, da...), s čimer dobimo jezik J_m . Modalni operator je intenzionalen (resnica sestavljenega stavka ni odvisna od resnice komponent).

Naj O označuje poljuben stavčni operator, p pa stavčno črko. Ekstenzionalni operatorji so tisti, pri katerih je resničnostna vrednost kompleksa Op odvisna od resničnostne vrednosti stavka p , veljavna pa je tudi nadomestitev materialno ekvivalentnih stavkov na mestu p . Pri intenzionalnih operatorjih je resničnostna vrednost Op odvisna od striktnih ali nujnih pogojev resnice, veljavna pa je samo substitucija striktno ekvivalentnih stavkov na mestu p . Hiperintenzionalni operatorji pa so tisti, pri katerih je resničnostna vrednost kompleksa Op odvisna od pomena p , dovoljena je samo nadomestitev sinonimov. Vzemimo stavek "Peter je prepričan, da je Večernica prva zvezda na nočnem nebu." Operator "je prepričan, da" je hiperintenzionalen, saj nadomestitev materialno (ekstenzionalno) in nujno ekvivalentnega izraza ("Danica") na mestu, ki sledi operatorju ne ohranja resnice Petrovega prepričanja. Nujno in možno sta intenzionalna stavčna operatorja, semantika možnih svetov pa velja za ekstenzionalno redukcijo intenzionalnih operatorjev.

Motiva za takšno redukcijo sta vsaj dva. Prvi je analitičen: pojasni zapleteno (intenzionalno) z bolj enostavnim in že znanim. Drugi motiv se sklicuje na tradicijo razmišljanj o modalnosti. Oba motiva nas vodita k uporabi semantičnih metod standardne predikatne logike prvega reda.

Semantika predlaga model pomena, ki upraviči našo običajno jezikovno prakso sklepanj. Toda sklepanja, kjer nastopajo modalni pojmi, so zapletena. Ko pride do prepleta različnih modalnosti ("nujno je možno, da je obstoj predmetov kontingenten"), nas intuicije o pravilnosti vzorcev sklepanj kaj hitro zapustijo. Zato sprejmemo kot pravilne določene argumente, ki so pravilni po semantični analizi, ki dobro deluje v enostavnih primerih. Kot pravi Saul Kripke, eden od avtorjev semantike možnih svetov, nam ta analiza omogoča, da modalno logiko obravnavamo s tehnikami teorije modelov, ki so se izkazale kot uspešne v običajni logiki prvega reda.¹

¹ Kripke Saul (1980), *Naming and Necessity*, Oxford: Basil Blackwell; str.19, op.18.

Ključna semantična ideja teorije modelov je enostavna: (stavek) A logično implicira (stavek) B, če in samo če ni takšnega modela, v katerem bi veljalo, da A, ne bi pa veljalo, da B. Model lahko beremo kot možno situacijo, ki realizira dani stavek. Če si zamislimo največjo možno situacijo, ki realizira največjo možno množico med seboj združitljivih stavkov, govorimo o alternativnem možnem svetu.

Drugi motiv povezuje teorijo modelov s filozofsko tradicijo. Filozofi so idejo nujnosti povezovali z idejo splošnosti in univerzalnosti. V tradicionalni logiki, recimo pri Kantu, je splošno nujno in obratno. Tudi Russell opozarja, da so modalitete prikrite kvantifikacije. Nujnost in možnost, ki jo povezuje z eksistenco, nista lastnosti stavkov, ampak proposicionalnih funkcij (danes bi rekli odprtih stavkov). Možno je tisto, kar je včasih resnično, nujnost pa je za Russella univerzalna resničnost proposicionalne funkcije. Zveza med eksistenco in možnostjo je naslednja: ko trdimo eksistenco nečesa, trdimo, da je možna neka proposicionalna funkcija. Ko trdimo možnost, trdimo, da obstaja neka vrednost, za katero je proposicionalna funkcija resnična.²

V začetku moderne tradicije modalne logike, pri Von Wrightu³ najdemo naslednjo eksplikacijo: "A-ji so univerzalno B-ji" pomeni, da so "A-ji nujno B-ji". "Ta A je B" pa pomeni "A je včasih B". Isto globinsko logiko v obeh primerih naj bi odkrivalo (sicer problematično) načelo sklepanja: "če je nekaj nujno A, tedaj je nujno nekaj A". Tako velja tudi "če je nekaj univerzalno A, tedaj velja univerzalno za nekaj, da A". Von Wright je s svojo idejo skupne globinske logike skupine pojmov (aletične modalnosti, znanje, prepričanje, norma) pravzaprav začetnik moderne intenzionalne semantike.

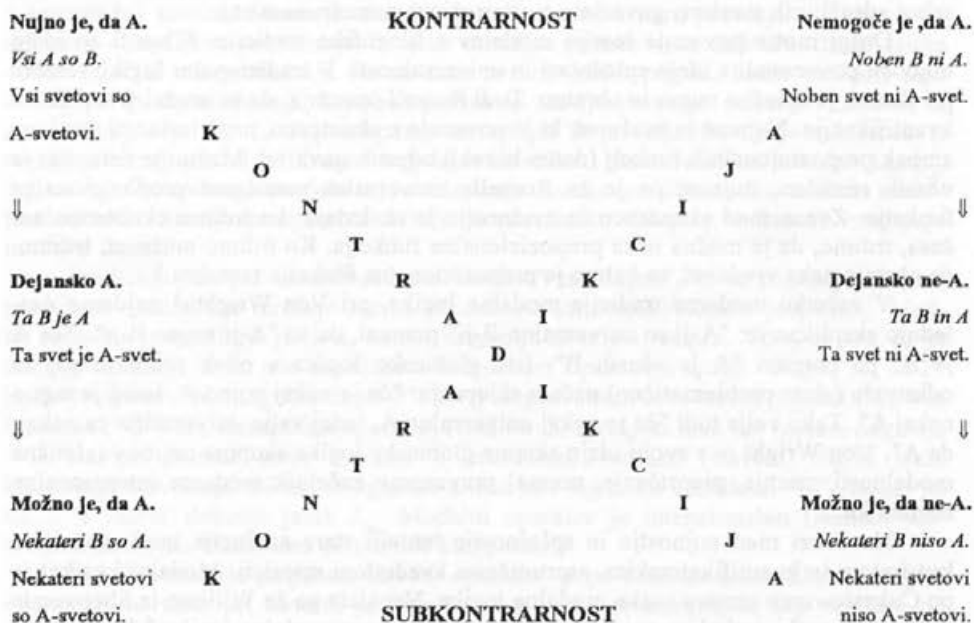
Na zvezi med nujnostjo in splošnostjo temelji stara analogija med modalnim kvadratom in kvantifikatorskim, asertotičnim kvadratom opozicij. Modalni kvadrat je po Čukasiewiczu osnova vsake modalne logike. Navajata ga že William iz Sherwooda in Peter Španski, veljal pa naj bi tudi že za Aristotelovo modalno logiko.⁴ (Puščica na sliki označuje materialno implikacijo.)

² Rescher Nicholas (1974): *Bertrand Russell and Modal Logic*, v *Studies in Modality*, American Philosophical Quarterly Monograph No.8, Oxford: Basil Blackwell.

³ Von Wright G.H.(1951): *An Essay in Modal Logic*, Amsterdam: North-Holland.

⁴ Uršič Marko: *Matrice Logosa*, Ljubljana: DZS, 1987, str.86.

MODALNI KVADRAT
ASERTOTIČNI KVADRAT
KVADRAT MOŽNIH SVETOV

Modalni kvadrat kodificira osnovne vzorce modalnih sklepanj, ki jih mora pojasniti semantična teorija (če je nekaj nujno resnično, je dejansko resnično in potem tudi močno resnično). S pomočjo asertotičnega kvadrata lahko modalni kvadrat enostavno prevedemo v kvantifikatorski kvadrat "močnih svetov".

Stavke oblike "Možno je, da P" dokaj naravno beremo kot "obstajajo možne okoliščine, v katerih je stavek P resničen". Če vzamemo popolna in največja možna alternativna stanja stvari, govorimo o možnih svetovih. " $\Diamond P$ " je potem neke vrste eksistencialna ali pogojna kvantifikacija čez možne svetove: " $\Diamond P$ je resnično če in samo če je stavek P resničen na *nekem možnem svetu w*" (w je variabla, ki prebira čez možne svetove).⁵ Po tej shemi je nujnost izrazljiva kot univerzalna kvantifikacija čez možne svetove: "Stavek P je nujno resničen, če je resničen na vseh možnih svetovih."

Možni svet naj bo A-svet, če je stavek A resničen na tem možnem svetu. Po predlagani shemi demonstrativ "Ta", v "Ta A" prevedemo kot "dejansko", "vsi" kot "nujno" in "nekateri" kot "možno". Tako dobimo kvadrat "možnih svetov", ki že nakazuje, kako je mogoče uporabiti tehnike predikatne logike prvega reda v semantični razlagi modalnih pojmov. Podobno kot za kvantifikatorje velja enakost " $\forall(x) = \neg \exists \neg(x)$ ", velja za modalne operatorje: " $\Box =_{df} \neg \Diamond \neg$ ". Operator " $\Box$ " se obnaša kot univerzalni kvantifikator, operator " $\Diamond$ " pa kot eksistencialni kvantifikator čez možne svetove.

⁵ Metajezikovne variable in narekovaje bom v tej razpravi uporabljal le, če bo to nujno za razumevanje.

PREVOD MODALNIH OPERATERJEV V PREDIKATNO LOGIKO

Če ta enostavna shema omogoča uporabo standardnih semantičnih metod za preverjanje modalnih sklepanj.⁶ Po običajnem razumevanju odnosov med modalnimi pojmi sklepanja ($\Box, \vee$) ne bomo imeli za veljavnega:

$$\frac{(\Box, \vee) \quad \Box (P \vee Q)}{\Box P \vee \Box Q}$$

Nujnost ni distributivna čez disjunkcijo: če vstavimo " $\neg P$ " za " Q ", je premisa tautologija, torej nujna, zaključek pa ni nujen, saj " P " lahko označuje katerikoli kontingentni stavek. (Nujno je, da sonce sije ali ne sije. Vendar ne: nujno, sonce sije ali nujno, sonce ne sije.)

Vemo, da v predikatni logiki ne velja sklepanje ($\forall, \vee$):

$$\frac{(\forall, \vee) \quad (\forall x) (Px \vee Qx)}{(\forall x) Px \vee (\forall x) Qx}$$

Neveljavnost pokažemo z modelom, v katerem je premisa resnična, zaključek pa napačen. Naj bo I , poenostavljeno, oznaka za interpretacijo - pripis ekstenzij predikatom, imenskim konstantam, variablam in odprtim stavkom. Interpretacija pripiše stavkom vrednost "1" (resnično) ali "0" (napačno). Vzemimo enostaven model M^* , v katerem imamo univerzum z dvema predmetoma. Za predmet a naj bo predikat P resničen, predikat Q pa ne, za predmet b pa naj velja obratno, Q je resničen, P pa ne. Model M^* , v katerem pripišemo variabli x , predmet a ovrže sklepanje ($\forall, \vee$):

$$\begin{aligned} M^* \quad D &= [a, b] \\ I(P) &= a \quad I((\forall x) (Px \vee Qx)) = 1 \\ I(Q) &= b \quad I((\forall x) (Px)) = 0 \\ I(x) &= a \quad I((\forall x) (Qx)) = 0 \end{aligned}$$

Semantično metodo, ki smo jo uporabili za dokaz neveljavnosti sklepanja ($\forall, \vee$) lahko uporabimo tudi pri sklepanju ($\Box, \vee$). Neposreden prevod, ki obravnava " $\Box$ " kot univerzalno kvantifikacijo čez možne svetove, nam da " $\Box p = (\forall w) P(w)$ " (na vsakem možnem svetu P). " $P(w)$ " pa pomeni: " P velja na možnem svetu w ". Iz sheme ($\Box, \vee$) potem dobimo:

$$\frac{(\forall w, \vee) \quad (\forall w) (Pw \vee Qw)}{(\forall w) P(w) \vee (\forall w) Q(w)}$$

Začetno modalno sklepanje lahko zdaj neposredno ovrednotimo z metodo, ki smo jo uporabili pri sklepu ($\forall, \vee$). Obstaja model $M(\Box)$ z možnima svetovoma x in y ,

⁶ Prim. Forbes Graeme(1985): *The Metaphysics of Modality*, Oxford: Clarendon Press, 1986² str.5.

tako da na prvem velja P, Q pa ne, na drugem pa Q, P pa ne. Zato je argument $(\Box, v)$ neveljaven.

$$M(\Box) D = [x, y] \quad I((\forall w)(Pw \vee Qw)) = 1$$

$$x: (P, P \vee Q, \neg Q) \quad I((\forall w)(Pw)) = 0$$

$$y: (Q, P \vee Q, \neg P) \quad I((\forall w)(Qw)) = 0$$

RELACIJA DOSTOPNOSTI

Opisani semantični postopek temelji na metodi prevajanja: stavke naravnega jezika prevedemo v jezik stavčnega modalnega sistema (J_m). Argumente v tem jeziku prepišemo po posebnih pravilih v jezik predikatne logike in jih ovrednotimo s semantiko za predikatno logiko prvega reda. Postopek poenostavimo, če operiramo neposredno z možnimi svetovi, v jeziku monadične predikatne logike z variablami, ki prebirajo čez možne svetove (J_s). Postopek prevajanja temelji na osnovnih shemah modalnega kvadrata. (Na levi strani znaka "=" je stavek v jeziku J_m , na desni pa prevod v jezik monadične predikatne logike "svetov" J_s).

(A1) Operator nujnosti se obnaša kot kvantifikator čez možne svetove:

$$"\Box P = (\forall w)P(w)"$$

(A2) Stavek je resničen v danem možnem svetu, če pravilno opisuje ta svet. Torej so stavčne črke predikati, ki izražajo lastnosti možnih svetov:

$$".. \Box \Diamond P = .. (\forall u) \exists (w)Pw"$$

(A3) Kadar nastopa v formuli jezika J_m stavčna črka sama, brez operatorjev, tedaj privzamemo, da gre za stavek, ki v jeziku J_s izraža lastnost dejanskega sveta:

" $P = Pw^*$ ". Vse ne-modalizirane resnice so resnice o dejanskem svetu, ki ga označujemo z w^* .

Problematično pa je dejstvo, da nam jezik "možnih svetov" J_s predpisuje, kakšna naj bo logika modalnih pojmov. Jezik J_s je po izrazni moči jezik (monadične) predikatne logike prvega reda. Zato so v njem seveda veljavne standardne aksiomske sheme in pravila predikatne logike. Modalni sistem, ki ga po prevodu določa aksiomatika za predikatno logiko prvega reda je natančno določen in dolgo znani Lewisov sistem S5. Od leta 1910 dalje, ko je C.I. Lewis začel preučevati aksiomske sisteme modalne logike, so desetletja sintaktičnega dela proizvedla množico sistemov različnih moči. Sistem S5 sicer predstavlja filozofski standard razmišljanja o modalnosti, ni pa primeren kot izhodišče splošnega semantičnega modeliranja modalnih tez.

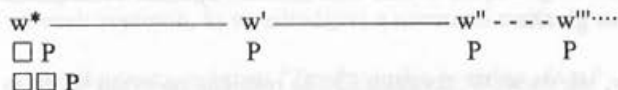
V predikatni logiki prvega reda je recimo izpeljiv teorem:

$$\vdash (\forall w)P(w) \rightarrow (\forall u) (\forall w)P(w)^7$$

⁷ V nekaterih aksiomatizacijah nastopa kot posebno pravilo generalizacije " $A/(\forall x)A$ ", kjer je A poljubna formula. Prim. Niko Prijatelj: *Osnove matematične logike*, 2. del, Ljubljana, DMFA, str. 70.

Po pravilih prevajanja (A1, A2, A3) tej tezi ustreza modalna shema (4):

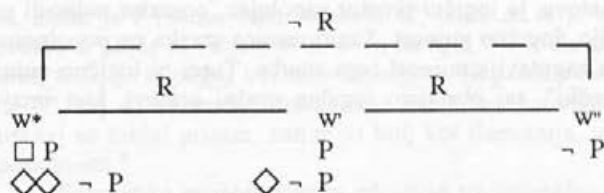
" $\Box P \rightarrow \Box \Box P$ ". Za semantično predstavitev veljavnosti potrebujemo minimalni model s tremi svetovi, ki ga bom označil s skico:

Nujnost stavka " P " na svetu w^* zagotavlja resnico stavka na vseh možnih svetovih v modelu, na svetu w' , w'' , splošno $w''' \dots$. Torej je tudi stavek " $\Box P$ " resničen na poljubnem svetu w' v modelu, saj je stavek " P " resničen na vseh svetovih v modelu. Če pa je stavek " $\Box P$ " resničen na vseh svetovih, ki so možni glede na w^* , tedaj je na dejanskem svetu resničen tudi stavek " $\Box \Box P$ " (celo več, resničen je stavek oblike " $\Box^n P$ ", kjer n zaznamuje poljubno število operatorjev nujnosti).

Toda vsekakor se zdi možno, da stavki izražajo propozicije, ki so nujne, ne da bi bile hkrati tudi nujno nujne. (Zakoni narave so morda nujni v našem univerzumu, ne pa v vseh možnih univerzumih.) Zgoraj opisani model predpostavlja popolno enakopravnost možnih svetov: vsak je enako možen glede na vsakega drugega. Če je nekaj možno ali nujno, potem je nujno možno ali nujno nujno. Takšno pojmovanje možnih svetov je bilo samoumevno za Leibniza, Carnapa in logične atomiste. Šele ko je Kripke postavil pod vprašaj predpostavljeno enakovrednost možnih svetov v modelu, je bilo mogoče semantično predstaviti razlike med sintaktičnimi modalnimi tezami (recimo med " $\Box P \rightarrow \Box \Box P$ " in " $\Box P \rightarrow \Box \Box \Box P$ "). Revolucionarna novost je v uvedbi relacije relativne dostopnosti ali možnosti med svetovi, ki ureja "povezave" med svetovi: zdaj ni več res, da je vsak svet v modelu možen glede na izhodiščni svet.

Model M' , ki ga prikazuje skica, ovreže sklepanje (4).

V tem modelu je " $\Box P$ " res, saj je stavek P resničen na vseh svetovih, ki so možni glede na svet w^* (v tem primeru le w'). V novem modelu sta dva svetova lahko povezana z relacijo R (neprekinjena črta) ali pa ne (prekinjena črta). Ni pa res " $\Box \Box P$ ", saj stavek " P " ni resničen na vseh svetovih v modelu - obstaja svet w'' , kjer velja " $\neg P$ ". Zato velja na svetu w^* " $\Box P \ \& \ \Box \Box \neg P$ ". Če bi bila svetova w^* in w'' povezana, tako kot svetova w^* in w' (oz. w' in w''), tedaj ne bi bilo mogoče, da bi bilo na svetu w^* res " $\Box P$ ", na svetu w'' pa $\neg P$. V opisanem primeru relacija R ni tranzitivna (če je w' dostopen glede na w^* , in w'' dostopen glede na w' , to še ne pomeni, da je w'' dostopen glede na w^*).

Idejo, da je univerzum možnih svetov nekako strukturiran z relacijo relativne možnosti med svetovi, izraža semantični pojem "okvirja" $\langle W, R \rangle$. W je univerzum možnih svetov, relacija R pa pove, kako so svetovi med seboj povezani. Tehnično: W je neprazna množica svetov, R pa binarna relacija $R \subseteq W \times W$, definirana nad množico W . Semantično vrednotimo modalne stavke vedno glede na nek izhodiščni svet w in glede na svetove, ki so povezani s tem izhodiščem. Splošna semantična pogoja za nujnost in možnost se glasita:

($\Box$) Za vsak možni svet w , tak da $w \in W$: formula $\Box \alpha$ je resnična na svetu w , če in samo če velja za vsak w' tak, da $w' \in W$ in $w R w'$, formula α je resnična na w' .

($\Diamond$) Za vsak možni svet w tak da $w \in W$: formula $\Box \alpha$ je resnična na svetu w , če in samo če velja za nek w' tak, da $w' \in W$ in $w R w'$, formula α je resnična na w' .

VRSTE "NUJNOSTI"

Izjemna uporabnost semantičnega pojma okvirja je v enostavnosti in posplošljivosti pojasnila intenzionalnih pojmov. Relevantna parametra sta samo moč množice svetov, ki so možni glede na dani svet in struktura urejenosti, ki jo relacija R generira znotraj te množice. Moč množice modelira različne tipe nujnosti in intenzionalnosti, struktura urejenosti pa značilne sintaktične teze (pravilu (4) kot smo videli ustreza tranzitivnost relacije R). Relacijo R bom v nadaljevanju poenostavljeno označeval kar kot množico parov med seboj povezanih svetov:

$R = \{(w, w') : w \in W \ \& \ w' \in W \ \& \ w R w'\}$. Glede na moč množice parov ločimo naslednje tipe nujnosti:

$$R = W \times W$$

Vsak svet znotraj univerzuma W je povezan z vsakim drugim svetom. Če W vsebuje vse logično možne svetove, je logični prostor zapolnjen, operator nujnosti pa po pravilu ($\Box$) izraža najstrožjo, logično nujnost. Samo resnica stavka na popolnoma vseh logično možnih svetovih zagotavlja nujnost tega stavka. Torej ni logično nujno niti: "Samec je neporočen moški", saj obstajajo logično možni svetovi, kjer imajo besede drugačen pomen.

$$R \subset W \times W$$

Izhodiščnemu svetu so dostopni vsi svetovi v neki ne-prazni množici, ki izpolnijo določen pogoj. V množici R niso vsi logično možni svetovi, ampak le tisti, ki se ujemajo s svetom w v dejstvih določene vrste. Glede na tip dejstev lahko operator " $\Box$ " tolmačimo na različne načine. V vseh spodaj navedenih primerih je podčrtani izraz interpretacija operatorja " $\Box$ ".

a. Nomološka nujnost: "Po zakonih narave velja, da P ."

V R so vsi svetovi, kjer veljajo zakoni narave izhodiščnega sveta w . Stavek je nomološko nujen, če je resničen na vseh nomološko možnih svetovih.

b. Deontična nujnost: "Moralna norma zahteva, da storiš P."

V R so vse deontične alternative dejanskemu svetu w , tj. vsi svetovi, ki izpolnjujejo vse etične norme sveta w . Če vzamemo za izhodišče dejanski svet w^* , potem glede na moralno stanje naše civilizacije ugotovimo, da dejanskega sveta ni v tej množici, zato v deontični logiki recimo ne velja sklepanje " $\Box P \rightarrow P$ " (kadarkoli moralna norma nekaj zahteva, je to primer). Stavek oblike " $\Box P$ " je resničen na svetu w , če je resničen na vseh svetovih, ki so združljivi z normami sveta w .

c. Zgodovinska nujnost: "Zgodovinsko je nujno, da p."

V R so vsi svetovi, ki se ujemajo s svetom w do nekega trenutka t . " $\Box P$ " je res na svetu w v trenutku t , če je vedno bilo res, da P. Gre za staro antično definicijo nujnosti: kar se je zgodilo, ima modalni status nujnosti.

d. Različni intenzionalni operatorji

Razširitev semantike možnih svetov na splošno semantiko intenzionalnih pojmov sloni na stari Carnapovi ideji: poznati pomen stavka pomeni poznati okoliščine, v katerih je stavek resničen. Stavke oblike "A je prepričan / ve / zaznava, da P" je resničen, če je resničen v vseh okoliščinah - svetovih, ki so enaki dejanskemu svetu glede A-jevih prepričanj / zaznav / vedenja..., razlikujejo pa s v drugih potezah. Operator " $\Box$ " še vedno signalizira resnico stavka, ki mu sledi v vseh svetovih določene vrste (takšnih, ki so združljivi z A-jevimi prepričanji, zaznavami, vedenjem).

3. $R = \{ (w, w) \}$

Svetu w so dostopni samo tisti svetovi, ki so popolnoma enaki svetu w , to pa je le svet w sam. Kadarkoli je stavek "P" resničen, je po tem razumevanju če nujno resničen, saj je resničen na vseh svetovih, ki so v relaciji relativne možnosti glede na svet w . Gre za fatalistično nujnost (vse dejanske resnice so nujne).

4. $R = \emptyset$

Svetu w ni dostopen noben svet. Uveljavljen naziv za takšne svetove je "mrtvi rokav" ("dead end"). V mrtvem rokavu so resnični vsi stavki oblike: "Nujno je res, da P" (tudi kontradikcije!). Osnovna ideja je namreč, da je stavek " $\Box P$ " resničen na svetu w , kadar je P res na vseh svetovih w' , takih da $w R w'$. Ali ekvivalentno - kadar ni svetov w' , kjer bi veljalo $w R w'$ in na njih " $\neg P$ ". Če svetu w ni dostopen noben drug svet, tedaj je ta pogoj trivialno izpolnjen. Napačni pa so vsi stavki oblike: "Možno je, da P", saj ni nobenega dostopnega sveta, na katerem bi bil stavek resničen. Mrtvi rokavi so mejni primer, zanimivi bolj kot ilustracija, uporabni pa v različnih dokazih popolnosti.⁸

Semantika možnih svetov združuje tradicionalno zvezo med nujnostjo in splošnostjo z idejami iz sodobne teorije modelov. Matematični rezultati prevoda modalnih pojmov v jezik možnih svetov so izredni, dejanski pomen relacijskih vzorcev svetov pa je predmet filozofske diskusije. Za mnoge je sporna že semantična, ne le filozofska vrednost pojasnil, v kateri uvajamo eksotično aparaturo možnih svetov.

⁸ Hughes G.E., Cresswell M.J. (1984): A Companion to Modal Logic, London: Methuen, str.9, 33-38.

Nujnost ali kontingentnost Zgodovina kot diskontinuiteta

CVETKA TÓTH

POVZETEK

Študija z naslovom *Nujnost ali kontingentnost s podnaslovom Zgodovina kot diskontinuiteta* obravnava Adornovo pojmovanje zgodovine. Po njegovem se univerzalna zgodovina ohranja samo z diskontinuiteto. V tem kontekstu vidno izstopa kritika Heglovega pojmovanja zgodovine, tj. pojma napredka, ki temelji na sovpadanju med umom in stvarnostjo. Študija tudi govori o Adornovi kritiki Marxovega pojmovanja zgodovine, ki po Adornovi ugotovitvi vse preveč vztraja pri pojmu nujnosti. Po Adornu tako Marxov kot Heglov pojem zgodovine premalo upošteva pojem kontingentnosti. Z njegovo pomočjo Adorno izdelava svoje pojmovanje zgodovine v pomenu alternativnosti, saj je zgodovina glede na tragično izkustvo Auschwitza in Hirošime realno soočena s padcem v barbarstvo. Drugi del študije razmišlja na podlagi dialoga med Ernstom Blochom in Adornom o naravi utopične zavesti. V preteklosti se je vsebina utopije vse preveč reducirala samo na pojem svobode, in še to pretežno kot notranje svobode. Adorno je zvest svoji materialistični zarezni skozi svet in opozarja še na pojem sreče, ki se mu mišljenje, da bi bilo zares mišljenje, ne sme odreči. Zato je zgodovinsko razvojen optimizem možen samo toliko, kolikor srečo absorbira vase in zgodovine ne misli po Heglovem vzoru kot nekaj, kar je sreči sovražno.

ABSTRACT

NECESSITY OR CONTINGENCY

HISTORY AS A DISCONTINUITY

The study entitled *Necessity or Contingency and subtitled History as a Discontinuity* deals with Adorno's concept of history. According to him, universal history is only preserved by means of discontinuity. Prominent in this context is Adorno's criticism of Hegel's concept of history, i.e. the idea of progress based on the merging of mind and reality. The study also presents his criticism of Marx's concept of history as being over insistent on the idea of necessity. According to Adorno, both Marx and Hegel's concepts of history take insufficient account of the idea of contingency. By means of this, Adorno forms his own concept of history in the sense of alternativity, as the tragic experiences of Auschwitz and Hiroshima have reverted history to the level of barbarity. The second part of the study is based on the dialogue between Ernst Bloch and Adorno concerning the nature of the utopian consciousness. In the past, the contents of utopia had become all too much reduced to the mere idea of freedom

and even that primarily in the inner sense. Adorno remains faithful to his materialistic cut through the world, pointing out the idea of happiness to which the mind, if it is to be the mind, must not renounce. In view of this, historically developed optimism is only possible inasmuch as it absorbs happiness, refuting Hegel's view of history as hostile to happiness.

Heglov koncept zgodovine kot silogizem temelji na samogibanju pojma, a za Adorna ni sprejemljiv; je le indeks slabega začetka. Kot razvojni nauk je problematičen, kajti ne goji zanimanja za to, kar je živo, in še manj kaže potrebo po individualnosti. Zato je ta svetovni duh kot sekularizirano, vseomogočno božje načelo, ki enoti in zaradi take, abstraktne identičnosti, vse individualno izgublja svojo identičnost, kajti, usmerjeno je le v čisto samoohranjanje. Hegel je pri tem mobiliziral še starogrški svet v nasprotju z vsakršnim individualnim izkustvom in z njim pozlatil heteronomijo substancialno občega.

S temi Adornovimi stališči o pojmovanju zgodovine se še enkrat zastavljajo vprašanja o njegovem dejanskem odnosu do Hegla, predvsem pa vprašanje, koliko je negativna dialektika kljub vsemu še hkrati določena oblika nadaljevanja Hegla. Adornov drugi model negativne dialektike v delu *Negativna dialektika* (1966): Svetovni duh in naravna zgodovina. Ekskurz o Heglu je dejansko pogovor s Heglom o njegovem pojmovanju zgodovine. Glede na Hegla samega gre za pojem napredka, ki temelji na sovpadanju med umom in stvarnostjo. Hegel je po njem premalo upošteval moment diskontinuitete, čeprav je svojo univerzalno zgodovino že koncipiral kot enotnost, ki temelji na protislovjih. Najbolj temeljno protislovje zgodovinskega razvoja po Adornu je, da ta nikakor ni zgolj napredovanje k boljšemu. Po tej plati je njegov Ekskurz o Heglu najprej kritika Heglovega razvojnega zgodovinskega optimizma, ki se hkrati s tem zapleta še v nekaj regresivnega, tj. v večno vračanje enakega.

K demontaži sistema in totalitete, tj. kot indeks dobrega začetka, sodi po Adornu oboje: diskontinuiteta in univerzalna zgodovina; samo skozi diskontinuiteto se ohranja univerzalna zgodovina. Ker je nujno "skupaj misliti diskontinuiteto in univerzalno zgodovino", je po njegovem to možno samo z "materialističnim obratom dialektike",⁰ ki omogoča tak uvid. Ta obrat spet v marsičem pomeni demontažo tradicionalnega pojmovanja materializma, kar vključuje tudi kritiko Marxa in Engelsa. Vendar Kant in Hegel iz tega obrata ne izginjata, zato je analiza Adornovega pojmovanja zgodovine tem bolj zanimiva, ker zdaj, v primerjavi z drugimi modeli njegove negativne dialektike, postaja aktualna primerjava odnosa Kant - Hegel - Marx in ne samo Kant - Hegel.

Adorno je mnenja, da je "univerzalno zgodovino nujno negirati in konstruirati", kajti "zgodovina je enotnost kontinuitete in diskontinuitete".¹ Samo s pojmom diskontinuiranosti je moč dojeti univerzalno zgodovino, ki se končuje s totalno ogroženostjo, sicer še totalno organiziranih ljudi. K bistvu te organiziranosti sodi, da je pojem napredka počival na obvladovanju, premoči in oblasti nad naravo, proces, ki se je končal z oblastjo nad ljudmi samimi.

Trajni Adornov in Horkheimerjev prispevek bo vsekakor ostal z njunim epohalnim sporočilom, da gre pri tem za najbolj univerzalno in totalizirajočo zgodovino -

⁰ Theodor Wiesengrund Adorno: *Negative Dialektik*, *Gesammelte Schriften*, Band 6, Suhrkamp, Frankfurt 1973, str. 314.

¹ Ibidem.

logiko gospodstva. Njena univerzalnost je tolikšna, da obvladuje ne samo zunanjo človekovo naravo, ampak še njegovo notranjo. Glede na širok diskusijski krog imen, s pomočjo katerih je Adorno izdelal svoja stališča o prvi in še o drugi naravi že v tridesetih letih, ni pretirana trditev, da je pozneje skupaj s Horkheimerjem vpeljal še pojem tretje narave, ko govori o človekovi notranji naravi, ki je kot prostor, v katerem deluje ponotranjena logika gospodstva v podobi komandirajočega sebstva. S svojimi zelo prefinjenimi mehanizmi tudi tretja narava - tega izraza Adorno sicer ne uporablja - obnavlja totalitarizem identificirajoče logike sistema in s tem logiko identitete, ki je vse neidentično potlačila. Logika identitete je s tem postala logika nasilja. "Občost, ki reproducira ohranjanje življenja",² ga hkrati s tem še bolj ogroža.

Univerzalne zgodovine po Adornu ne moremo zavreči kot ostanka metafizičnega praznoverja, saj bi to pomenilo nekritično priznavanje in solidarnost z vsem obstoječim. Po katastrofi najnovejše zgodovine izzveni trditev o napredovanju zgodovine v smeri napredka cinično: "Nikakršna univerzalna zgodovina ne pelje od divjaka k humanosti, očitna pa je smer od frače na kamen do megabombe."³ Z izrazito zavestjo o neidentičnem Adorno že od vsega začetka skuša na novo opredeliti filozofijo zgodovine; po heglovskem modelu namreč zgodovinsko dogajanje kot napredek glede na razvoj pojma svobode sooča z alternativnostjo zgodovine, ki nikakor ne vključuje samo napredka, ampak še realno možnost padca v barbarstvo in nesvobodo. Vendar po Adornovem izrecnem svarilu to barbarstvo, ki ga mnogi zgolj retorično omenjajo, nikakor ni samo grožnja, kajti "Auschwitz je bil".⁴ Tega barbarstva seveda nikdar ne bi bilo brez določene avtoritete uma, četudi takšno avtoriteto uma ne moremo imenovati drugače kakor Lukács, namreč kot razdejanjenje uma. Za takšno avtoriteto uma je po Adornu značilna "slepa identifikacija s kolektivom",⁵ kot je bila tudi kolektivna smrt po koncentracijskih taboriščih; umiranje ni več osebna stvar posameznika, postalo je industrija.

Je Heglova filozofija zgodovine z Adornovim pojmovanjem diskontinuitete prejela nov pomen in jo je zaradi tega jemati kot določeno "modificirano nadaljevanje" Hegla in ne kot "kontrapunkt Heglovi filozofiji"?⁶ Moment izrecno poudarjene diskontinuitete upošteva spremenjen odnos med občim in posamičnim, kajti izhaja iz tega, da je njuna "enotnost razcep".⁷ Adornov poskus je vsekakor v tem, da želi s svojo negativno dialektiko dati besedo neidentičnemu, ki je "potlačeno in okrnjeno",⁸ zato pa mora prisluhniti človeškemu trpljenju, katastrofam, spominu, še posebej spominu na smrt v Auschwitzu, saj bi bila po njegovem primerna definicija za svetovnega duha le "kot permanentna katastrofa".⁹ V tako zastavljenem programu seveda ni mesta za "oboževanje zgodovine", tudi ne po vzoru "ateističnih heglovcev Marxa in Engelsa".¹⁰

Po Adornovi ugotovitvi bolj kot kjer koli drugje ravno pri pojmovanju zgodovine velja Heglova misel iz Logike o tem, da ni nikjer v svetu ničesar, kar ne bi bilo hkrati posredovano in neposredno. K razviti teoriji sodi vsekakor, da se odreče vsakršni svetovnonazorski razsežnosti in utemeljevanju, še za Hegla in Marxa hkrati

² Ibidem, str. 305-306.

³ Ibidem, str. 314.

⁴ Theodor W. Adorno: *Erziehung nach Auschwitz, Kulturkritik und Gesellschaft II, Gesammelte Schriften*, Band 10.2, Suhrkamp, Frankfurt 1977, str. 674.

⁵ Ibidem, str. 681.

⁶ René Buchholz: *Zwischen Mythos und Bilderverbot*, Verlag Peter Lang, Frankfurt 1991, str. 57.

⁷ Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 311.

⁸ Ibidem, str. 312.

⁹ Ibidem, str. 314.

¹⁰ Ibidem, str. 315.

ugotavlja, da se pri njima filozofija že približuje pisanju zgodovine. Tako Adorno v bistvu izoblikuje hermenevtični pristop in z njim odnos med neposrednostjo in posredovanjem razume kot konstelacijo bivajočega samega, in kar ga seveda načelno ločuje od hermenevtično usmerjene filozofije.

Hermenevtično konstelacijo ne omogočajo takšni ali drugačni filozofski ali teološki teksti. Edini tekst za filozofsko razlaganje je bivajoče samo in temu je trajno sledil od svojih tridesetih let, vse do vključno zadnjih del, kjer je še svoje pojmovanje metafizike v Negativni dialektiki opredelil kot "berljivo konstelacijo bivajočega".¹¹ Razlaganje in berljivost bivajočega kot neposrednega pogojuje dejstvo zgodovinske posredovanosti, med drugim že omenjeno pojmovanje narave kot zgodovine in zgodovine kot narave, oboje pa, kot naravna zgodovina, soočeno z minevanjem.

Ne glede na vse očitne negativne predznake se Adorno filozofiji zgodovine, tj. *Geschichtsphilosophie*, nikakor ni odrekel, kajti že v svojem nastopnem predavanju *Aktualnost filozofije* (1931) je izrecno poudaril, da je "ideja znanosti raziskovanje (Forschung), filozofije pa ideja razlaganja (Deutung)",¹² ne da bi pri tem kakorkoli podpiral ustaljeno novokantovsko delitev na t.i. nomotetične in idiografske znanosti ali dualizem na inteligibilno in empirično sfero. Kot izrecno zahtevo, ki jo je že v tridesetih letih naslovil na idejo razlaganja, je odpoved vsakršnemu onstranstvu in hkrati s tem še iskanju nekakšnega sveta po-sebi, ki naj bi veljal celo kot temelj vsemu pojavnemu. Še mnogo pozneje v *Negativni dialektiki* vztraja na tem, da ni mogoče spoznanju končnega pripisovati resnice, če je ta izpeljana iz absolutnega.

Kot refleksija o zgodovini je z Adornovim prispevkom pred nami dobesedno negativna filozofija zgodovine, ki smisla zgodovinskega dogajanja ne more prepustiti nečemu nezgodovinskemu in tudi ne abstraktni logiki nujnosti napredka. S tem da Adorno izhaja iz pojmovanja pojma kot izrazito posredovanega momenta, se upravičeno zastavlja vprašanje o navzočnosti Kantove misli in Kantovega pojmovanja zgodovine pri kritiki tako Hegla kot Marxa. Vprašanje je, kako Kant stopa v Adornovo pojmovanje pojma zgodovine kot diskontinuitete ali kar zgodovine, pojmovane kot permanentne katastrofe. Je ta primerjava sploh umestna, glede na to, ker Adorno zelo skromno omenja Kanta v tem delu svoje *Negativne dialektike*?

Zgodovinsko dejstvo Auschwitza nastopa pri Adornu kot "zgodovinski znak", s tem se "kaže določena afiniteta do Kantove filozofije zgodovine, v kateri igra pojem 'zgodovinski znak' centralno vlogo".¹³ Po Kantu gre namreč za "Geschichtszeichen", t.j., kakor ga sam opisuje z latinskimi izrazi "signum rememorativum, demonstrativum, prognosticon",¹⁴ ki si ga je Adorno prisvojil, kot ugotavlja Lothar Düver. Na podlagi te ugotovitve je vsekakor zanimiv vpogled v Kantov prikaz tega pojma, ko razpravlja o zgodovini najnovejše dobe, ki ji je sam priča.

Kant se kritično sooča s pojmovanjem človeške zgodovine, ko gre za dilemo ali človeštvo dejansko nenehno napreduje k nečemu boljšemu ali večno miruje, ali pa celo nenehno propada. Iz teoretskih spekulacij, ki načenjajo celo različne klasifikacije in posamična poimenovanja glede medsebojno razhajajočih se pojmovanj o razvoju zgodovine, Kant zavzame dokaj pragmatično stališče. A priori se sam ne identificira s katerikoli od treh omenjenih stališč, izrecno pa zahteva izkustveni dokaz za dogaja-

¹¹ Ibidem, str. 399.

¹² Theodor W. Adorno: *Die Aktualität der Philosophie*, Philosophische Frühschriften, Gesammelte Schriften, Band 1, Suhrkamp, Frankfurt 1973, str. 334.

¹³ Lothar Düver: *Theodor W. Adorno. Der Wissenschaftsbegriff der Kritischen Theorie in seinem Werk*, Bouvier Verlag, Bonn 1978, str. 159.

¹⁴ Immanuel Kant: *Der Streit der Fakultäten. Zweiter Abschnitt, Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik*, Werkausgabe XI, Suhrkamp, Frankfurt 1978, str. 357.

nje, ki naj bi v sebe vključevalo možnost, da človeška zgodovina napreduje k boljšemu.

Biti mora kakšno povsem jasno, izkustveno preverljivo in ugotovljivo dejstvo, ki pripelje do sklepa, da "lahko napovemo neki dogodek kot učinek, če pride do okoliščin, ki pri tem součinkujejo. Da pa morajo te okoliščine, kadarkoli že, nastopati, se da kakor pri verjetnostnem računu pri igri pač napovedati na splošno, ne da se pa določiti, ali bodo nastopile še za mojega življenja in bom imel o tem izkušnjo, ki bo to napovedovanje potrdila. - Torej je treba poiskati neki dogodek, ki bi kazal na obstoj takšnega vzroka in tudi na od časa neodvisen nastop njegove vzročnosti v človeškem rodu. Ta dogodek bi dovolil sklepati o napredovanju k boljšemu kot o neogibni posledici, to sklepanje pa bi lahko nato razširili na zgodovino preteklega časa, da je človeški rod zmerom napredoval, vendar tako, da bi tega dogodka ne imeli za vzrok napredovanja, marveč le kažočega nanj",¹⁵ tak dogodek pa je po Kantu francoska revolucija.

Tako Kant v svojem času ravno v francoski revoluciji identificira dogajanje, ki mu dokazuje moralno prizadevanje za napredek človeškega rodu k boljšemu; ta pomeni, da je o razvoju človeške zgodovine mogoče govoriti kot o dejanskem napredku. Ne glede na to, da se ta revolucija "lahko posreči ali ponesreči",¹⁶ je po njegovem "negativno zagotovljen napredek k boljšemu".¹⁷ Četudi "je lahko tako polna gorja in grozodejstev, da bi se ji naklonjen človek, če bi lahko upal, da jo bo vdrugič srečno izpeljal, kljub temu nikoli ne odločil opraviti ta eksperiment za takšno ceno - trdim pa, da je ta revolucija prisotna v čudeh vseh gledalcev, (ki sami niso vpleteni v to igro) kot želja po soudeležbi, ki meji skoraj na navdušenje in pri tem je bilo že njeno izražanje povezano z nevarnostjo, tako da ne more biti njen vzrok nič drugega kakor moralna zasnova človeškega rodu".¹⁸ Kant je zelo očitno izrazil načelno podporo, celo najglobljo moralno potrebo in pripravljenost po soudeležbi, skratka, "biti zraven" je njegov solidarnostni klic s trenutkom, ki je v njegovem času pomenil eno samo diskontinuiteto glede na poprejšnjo zgodovino.

Moment diskontinuitete, ki ga je Kant moral upoštevati in tudi mislil vseskozi pozitivno, je pri Adornu glede na pojav fašizma mišljen izrazito negativno. Ravno fašizem je v ljudeh izoblikoval "nov kategorični imperativ: urediti svoje mišljenje in delovanje tako, da bi se Auschwitz več ne ponovil, naj se ne zgodi več kaj podobnega".¹⁹ Ta izrazito negativni "zgodovinski znak" je razlog, zakaj je Adorno izrazil še naslednjo misel: "Zahteva, da naj Auschwitz ne bo nikdar več, je prva za vzgojo."²⁰ Triumf kulture je hkrati pomenil njen neuspeh, integracija fizične smrti v kulturo je bila tolikšna, da je Adorno v času, ko je nastajala Negativna dialektika, z Brechtovimi besedami ponovil, da je vsa kultura "zgrajena iz pasjega govna. Leta pozneje, kot je to bilo zapisano, je Auschwitz neizpodbitno dokazal neuspeh kulture. Da se je nekaj takega lahko zgodilo sredi vse tradicije filozofije, umetnosti in razsvetljenih znanosti, ne pove več kot samo, da te, torej duh, niso uspele človeka dojeti in ga spremeniti".²¹

Filozofija je v svoji zgodovini zelo malo ali nič upoštevala človeško trpljenje. Adorno s temi svojimi prizadevanji v sodobni filozofski misli vsekakor ni sam, z materialistično zarezo skozi svet pa je filozofiji nehote ustvaril novo predmetno

¹⁵ Ibidem. Slovenski prevod v: Vestnik IMŠ, SAZU, Ljubljana 1987, št. 1, str. 32.

¹⁶ Ibidem, str. 358. Vestnik IMŠ, str. 32.

¹⁷ Ibidem, str. 359. Vestnik IMŠ, str. 33.

¹⁸ Ibidem, str. 358. Vestnik IMŠ, str. 32.

¹⁹ Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 358.

²⁰ Theodor W. Adorno: *Erziehung nach Auschwitz, Kulturkritik und Gesellschaft II*, str. 674.

²¹ Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 359.

območje. Kot filozofska refleksija o človeškem trpljenju filozofija vedno znova, kritično, tudi kritično odklonilno, načenna vprašanje identitete med umom in stvarnostjo. Z mikrološko analizo razkriva neidentiteto med umom in stvarnostjo, in pri tem resnico kot afiniteto in ne kot adekvatnost sooča z zgodovinsko danimi pogoji, ki žal vedno ne nudijo tega, za kar si je Adorno s Horkheimerjem tako zelo prizadeval, namreč, samopotrjevanje in samoohranjanje uma.

Toda še tak pesimizem teorije ali kar somrak uma ni razlog, ki bi Adornu preprečeval, da bi mišljenju odvzemal nekaj optimističnega, tj. v Adornovem jeziku povedano odrešenijskega, kakor to izhaja iz sklepnega zapisa v *Minimi Moraliji*. Vsekakor Adorno ni, glede na Kantovo klasifikacijo različnih oblik razvoja človeške zgodovine, zagovornik "terorističnega predstavnega načina človeške zgodovine", ki pri-sega na nekakšen razvoj navzdol, na "propadanje v hujše". K hermenevitični razlagi stvarnosti sodi tudi tak negativni zgodovinski znak, kot je Auschwitz; od tu je tudi razumljiva Adornova preinterpretacija tradicionalnega odnosa med teorijo in prakso, kritika, ki je v času Adornovega življenja za mnoge marksiste bila ena najostrejših. Kot prvo in zelo načelno razhajanje z marksizmom temelji ravno v pojmovanju odnosa med teorijo in prakso. Ta odnos seveda tudi zelo odločilno vpliva še na Adornovo pojmovanje filozofije zgodovine in antropologije.

Adorno Heglu zelo pogosto oporeka z Marxom, toda pričakovanja, da je z Marxom razrešeno ali odgovorjeno na katerokoli od vprašanj, povezanih z odnosom med zgodovino in naravo, z upanjem, utopijo, s spravo, z odrešenjem itd., je napačno in ni v duhu Adornovih razmišljanj. Na niti enem samem mestu Adorno ne sooča Heglovega pojma napredka z znano Marxovo tezo o svetovni zgodovini na podlagi človeške emancipacije, v pomenu nastajanja praktičnega humanizma, kot s seboj posredovanega humanizma, ki naj bi bil razrešena uganka zgodovine.

Danes, trideset let po Adornovi izrecni najavi programa za izdelavo novega, spremenjenega pojma dialektike iz *Drei Studien zu Hegel*, je še bolj jasno, zakaj Adorno take Marxove - nekoč, v šestdesetih letih tako zelo popularne - razrešitve ni mogel sprejeti. Nikjer ne najdemo slavonspevov Marxovemu enačenju naturalizma s humanizmom, razrešitev, ki naj bi bila, vsaj po Marxu, dejanski razplet spora med človekom in naravo, med bivanjem in bistvom, med svobodo in nujnostjo. Toda ravno na tem mestu nas znova ustavi že naslovna formulacija tega, drugega modela njegove negativne dialektike, ki očitno ni obšla poskusa Marxove razrešitve tam, kjer Hegla izrecno zavrača. Še jezik kaže na svoje poreklo v Marxovi terminologiji. Preveč je očitna, da bi jo ignorirali ali vsaj skušali zamolčati v trenutku, ko so nekdanji levičarji, "zasanjani demokrati in verniki socializma čez noč postali liberalci", marksizem in utopija pa se spremenila samo še v "moro preteklosti",²² kot ugotavlja Hauke Brunkhorst.

V času, ki je pred nami, bo ravno to poglavje iz Negativne dialektike za interprete Adornove misli zanimivo vsaj po tem: zakaj ravno Marx? Je sploh mogoče na takšno vprašanje pri Adornu odgovoriti? Ko je Adorno pisal Negativno dialektiko, je takratnemu vzhodnemu marksizmu izrekel najostrejšo kritiko in teoretski prezir, toda marsikaj pri njem dokazuje, da ni zaklinjalec znane misli: marksizem ne, Marx da! Kot da bi bila Adorna ves čas usmerjala Marxova misel, da je svoboda posameznika osnovni pogoj za svobodo družbe v celoti. Samo z nominalizmom pojma svobode, razvitem že pri Marxu, je mogoče zavračati deklarirano občost marksizma, ki je in ostaja za Adorna index falsi.

²² Hauke Brunkhorst: *Der entzauberte Intellektuelle. Über die neue Beliebtheit des Denkens*, Junius Verlag, Hamburg 1990, str. 68.

Ni nepomembno, kako filozofija misli zgodovino. Marxu je priznaval, da s svojim pojmovanjem zgodovine v njej razbere nekaj povsem nominalističnega, ko zavrača univerzalizem, ki je v bistvu mistifikacija, tj. dobesedno sprevračanje realnih razmerij z nog na glavo. Kajti za Marxom ponavlja, da zgodovina v svojem razvoju vse do danes nima in tudi ne premore nekakšnega celokupnega subjekta, ki bi jo konstruiral. Kolikor bolj je bila filozofija izpostavljena pojmu univerzalne zgodovine - temu sledi Hegel, pozneje še Lukács s svojim pojmovanjem subjekta kot totalitete vseh dosedanjih zgodovinskih posredovanj - toliko bolj se izpostavlja nevarnosti, da pozablja na svoj dejanski substrat, ki je samo konkretno zgodovinsko delovanje dejanskih, posamičnih individuov kot subjektov. Pri Marxu in pri Engelsu preberemo, da "zgodovina ne počne ničesar, ne 'razpolaga z nikakršnim bogastvom', ona 'ne bije nikakršnih bojev!' človek, dejanski, živi človek je tisti, ki vse dela, z vsem razpolaga in se bori".²³ Do tu je Adorno z Marxom lahko solidaren. Vprašajmo se, kje in zakaj prične kritizirati Marxa?

Je Adornova misel v bistvu dokument, ki opozarja, da nas noben "mojster mišljenja"²⁴ ne more več prepričati o emancipacijskem in revolucionarnem poslanstvu filozofije? Tovrstne komentarje dobimo iz vrst najboljših poznavalcev in interpretov Adornove, pa tudi Marxove misli. Nadnaslov dela, kjer v poglavju o Svetovnem duhu in naravni zgodovini razpravlja o Marxu in Engelsu, se glasi: "Universalhistorie-Antagonismus kontingent?"²⁵ Kot da bi Adorno že z naslovno formulacijo želel opozoriti, da je zgodovino nujno misliti bolj glede na pojem kontingentnosti v primerjavi z Marxom in Engelsom, ki sta jo po njegovem preveč mislila glede na pojem nujnosti. Če vzamemo spekulacije o tem, kako je z antagonizmi v človeški družbi, potem je Marx po Adornovem prikazu zelo daleč od tega, da bi jih po vzoru antropologije postavil v bistvo človeka ali kar v pradobo, ki je še pred tem opisana s toposom zlate dobe.

Adorna moti Marxovo vztrajanje pri historični nujnosti in ga mestoma imenuje celo "socialdarwinist".²⁶ Ekonomiji pripada primat nad oblastjo, ki se ne sme izvajati drugače kot ekonomsko. Iz vseh teh dejstev sta Marx in Engels povzela za pojmovanje zgodovine konsekvence, ki jih Adorno opisuje z izrazom kot "oboževanje (Vergottung) zgodovine" v tem smislu, ker je na podlagi "primata ekonomije s historično stringenco nujno utemeljiti imanentnost srečnega konca".²⁷ Pri tem sta Marx in Engels izvirni greh človeštva prevedla v politično ekonomijo, ki temelji na totaliteti mednjalnih odnosov. Na tej predstavi pred-sveta in pred-zgodovine temelji njuno pričakovanje "neposredno bližajoče se revolucije", revolucija dobesedno stoji pred vrati, čaka da z njo človeštvo stopi v ta pravo zgodovino. Pri tem nista slutila, da se sistem gospodstva tudi po uspešni revoluciji lahko ponovno obnavlja bodisi v obliki centralizacije ali v podobi politike, kot nečesa po-sebi bivajočega.

Adorno takšnemu mišljenju najprej očita predvsem premočno zavezanost totaliteti kot hipostazi občega in ravno tovrstna nagnjenja je treba pregnati iz zavesti ljudi. Samo v tem, če se v pričakovanju ljudi zlomi zahteva po absolutnosti, vidi Adorno možnost, "da kritična družbena zavest ohranja svobodo misli, da bi nekoč lahko bilo drugače".²⁸ Adorno nikakor ne izključuje možnosti, naj bi bilo drugače, kot je, nekaj drugega in povsem drugačnega od tega kar je, še manj zanikuje tako potrebo;

²³ Friedrich Engels, Karl Marx: Die heilige Familie, MEW 2, Dietz Verlag, Berlin 1959, str. 98.

²⁴ Huke Brunkhorst: Der entzauberte Intellektuelle. Über die neue Beliebtheit des Denkens, str. 67.

²⁵ Theodor W. Adorno: Negative Dialektik, str. 315.

²⁶ Ibidem, str. 349.

²⁷ Ibidem, str. 315.

²⁸ Ibidem, str. 317.

nasprotno, zelo odločno je treba zavrniti tiste interpretacije njegove misli, ki na podlagi kritike razsvetljenstva v Dialektiki razsvetljenstva - kritika mita, ki je prešla v razsvetljenstvo in razsvetljenstvo, ki se ponovno končuje v mitu - skušajo dokazati nekakšno njegovo "ničejanstvo", v pomenu večnega vračanja enakega. Samo takrat, svari Adorno, lahko teorija "premakne neizmerno breme historične nujnosti", če je ta nujnost spoznana kot "videz, ki je postal stvarnost, zgodovinska determiniranost pa kot metafizično naključna. Metafizika zgodovine takšno spoznanje onemogoča".²⁹

Kaj je v tem Adornovem pojmovanju zgodovine v primerjavi z Marxom bistveno novega? Predvsem je to pojmovanje zgodovine na podlagi pojma kontingentnosti; kakor pa se da Adorna razumeti ne v pomenu nekakšne toge naključnosti, ampak bolj v pomenu možnosti, da je nekaj drugače, kakor pa je. Je s tem Adorno med vrsticami še enkrat potrdil trajen vpliv, ki ga je nanj naredilo branje Blochovega Duha utopije, ta je učinkoval kot nekakšen Nostradamus? Samo sklepamo lahko in povemo, da ne gre za dokončen sklep, ker nam ga ravno Adorno sam prepoveduje.

Bo v prihodnje močno na novo in drugače brati Marxa ravno zaradi Adornovega pojmovanja zgodovine, ki ne vztraja več na nujnosti, ampak na kontingentnosti antagonizmov, pristop, ki bo seveda na novo zastavil vprašanje odnosa med teorijo in prakso glede na včerajšnji marksistični vzorec. Kot teoretska opora v tej smeri je vse-kakor znamenito Marxovo pismo Kugelmannu, ki ga Adorno sam omenja,³⁰ saj Marx v njem izrecno svari pred možnostjo padca v barbarstvo, tendence, ki so bile v njegovem času že očitne.

Adornova kritična razmišljanja o Marxu in marksizmu pa načenjajo še primerjavo njegovih stališč z Lukácsom. Kot, da bi Adorno mestoma komentiral in povzemal stališča, ki jih je Lukács izdelal v svoji znani kritiki stalinizma. Znano je, da je Lukács v sodobni filozofiji izdelal filozofsko daleč najboljšo analizo in kritiko stalinizma.³¹ Adorno te kritike ne omenja, zato si upravičeno postavljamo vprašanje, če že spet ni na delu zamolčan Lukács vpliv, dejstvo, ki je pri takem mislecu kot je Adorno težko razumljivo. Kakšen nasprotnik Lukácsa bi morda oporekal tej trditvi, češ, da Adorna njegova povsem samostojna analiza pripelje po logiki stvari same do istovetnih zaključkov kot Lukácsa. Kakorkoli že, poznavalec Adornove in Lukácsve misli ne more mimo ugotovitve o bistveni istovetnosti njunih stališč, istovetnost, ki nam danes, še dolgo po smrti obeh, deloma uspe razložiti, zakaj se je neka praksa socializma morala sesuti.

Četudi neradi, moramo Fredricu Jamesonu³² priznati, da ni neutemeljeno razmišljanje o zgodovini s pomočjo kontingentnosti, ki z Adornovo pomočjo odpira sila boleča vprašanja o smiselnosti revolucionarnega boja, diktature, terorja itd. Pretekle, krvave revolucije, neizmeren heroizem s katerim je socializem nastal, soočenje s tragičnim dejstvom, da se socializem po tem prvem uspešnem dejanju ni mogel več uspešno reproducirati, postavlja Nietzschejevo vprašanje: "čemu?" Kot da bi danes ne mogli več opravičiti nekdanjega revolucionarnega nasilja, ki ga po mnenju mnogih niti ne bi bilo, da nismo tako zelo pojem zgodovine mislili glede na kategorijo nujnosti. Je za to kriv in soodgovoren Marx? A vendar nas pri tem bolj kot kdor koli drug ravno Kant prepričuje, da je vzrok za revolucijo sama moralna zasnova v člo-

²⁹ Ibidem.

³⁰ Theodor W. Adorno: *Marginalien zu Theorie und Praxis, Kulturkritik und Gesellschaft II*, str. 769.

³¹ Georg Lukács: *Brief an Alberto Carocci* (8. II. 1962). Cit. iz Georg Lukács: *Marxismus und Stalinismus. Politische Aufsätze, Ausgewählte Schriften IV*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1970, str. 172-191. V tej knjižici so zbrani vsi najpomembnejši Lukácsovi teksti na temo kritika stalinizma.

³² Fredric Jameson: *Spätmarxismus. Adorno oder Die Beharrlichkeit der Dialektik*, Argument, Berlin 1991, str. 117.

veškem rodu. Kar po Kantu revolucijo najgloblje osmišljuje in s tem moralno opravičuje, je želja po pravičnosti, ki je nihče ne more odvzeti ljudem. In ravno potreba po pravičnosti je njen prvi vzrok. S Kantovo pomočjo lahko zavrnemo očitke o preuranjenosti revolucije, namreč, boj za pravičnost, tudi za socialno, ni nikdar preuranjen.

Adorno zgodovino primarno nikakor ne pojmuje kot zgodovino razrednih bojev, ugotavlja Friedemann Grenz. Pri tem izraža docela točno ugotovitev, da je zanj zgodovina "poostritev nasprotja med nujnim gospodstvom in močno svobodo",³³ kar je še posebej razvidno v njegovem prvem modelu negativne dialektike, kjer razpravlja o Kantu in njegovem pojmu svobode.

Je Adornovo misel mogoče jemati kot vsaj delni korektiv nekdanje tako zelo iskrene vere v brezrazredno družbo? Vprašanje je, če se da brezrazredno družbo misliti tako kot mnoge njegove druge kategorije, namreč negativno? Družba se po Adornu ne ohranja pri življenju kljub svojim antagonizmom, ampak samo z njihovo pomočjo. Tudi se zaveda, da so "profitni interesi in s tem razredni interesi objektivni motor proizvodnega postopka, od katerega je odvisno življenje vseh",³⁴ in njegov primat tudi pomeni smrt prav vseh. Vendar gre za nekaj, kar ljudem sploh omogoča življenje, da preživijo in brez tega tudi ne bi bilo možnosti za drugačno, spremenjeno življenje. Skratka, to po Adornu implicira nekaj, kar je v "nespravljenem spravljenem"³⁵ oziroma v nepomirljivem, pomirjeno. S temi razmišljanji smo po Adornu očitno pri pojmu sprave in pomiritve, miselnem motivu, ki je v njegovi filozofiji eden najglobljih.

So njegova razmišljanja o spravi danes še vedno aktualen odgovor na vprašanje, kaj zdaj, "po sesutju socializma" boljševiske provenience, stopa na mesto nekdanjega ideala brezrazredne družbe. Ne gre za totalno pozabo vsega poprejšnjega, če bi, bi to pomenilo samo totalno konverzijo. Totalen konvertit pa je že po Lukácsu ocenil samo nekdo, ki je poslednjeražredni intelektualec. Danes po že sklenjeni Adornovi misli vidimo, da ta v celoti taka, kot je, učinkuje na način, ko je očitno, da noče proizvajati iz nekdanjih, še tako gorečih marksistov, sicer v povsem spremenjeni zgodovinski situaciji, zagrizene antimarksiste. Kot da bi Adornov pojem sprave varoval kakšnega marksista, da ne postane še renegat, tj. dobesedno odpadnik, saj je že pred tem postal kritik Marxa in marksizma, in kot marksist že zdavnaj heretik.

Morda je vse to še najlažje razložiti z Adornovim odnosom do pojma totalitete, kajti kakor ga je srdito zavračal, tako ga je še bolj predpostavljajal in priznaval zato, da bi sploh lahko izpeljal njegovo kritiko. Mišljenju, ki po pozitivističnem vzoru ni sposobno misliti pojma celote ali se mu zavestno odpoveduje in ga pri svojem preučevanju sploh ne upošteva, je očital, da še sploh ni teorija. Tudi Adorno ne more brez Lukácsve dialektike totalitete, ki še vedno zelo odločilno vpliva na Adornovo filozofijo zgodovine. Po Lukácsu je ravno kategorija totalitete, "ki vsestransko določa vladanje celote nad deli"³⁶ in kot taka odločilna za opazovanje zgodovine, značilna za marksizem, ne pa izdelan koncept revolucije. Kategorija totalitete je kot "izhodiščna točka in cilj, predpostavka ter zahtevek dialektične metode",³⁷ z njeno opustitvijo preneha tudi dialektika.

Posredovanje, ki vztraja na totaliteti, tudi Adornovo misel postavlja v tesno bližino z marksizmom, mnogo bolj, kot bi morda Adorno želel. Za mnoge interprete

³³ Friedemann Grenz: *Adornos Philosophie in Grundbegriffen. Auflösung einiger Deutungsprobleme*, Suhrkamp, Frankfurt 1974, str. 57.

³⁴ Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 314.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Georg Lukács: *Geschichte und Klassenbewußtsein. Studien über marxistische Dialektik*, Luchterhand, Neuwied und Berlin 1970, str. 94.

³⁷ *Ibidem*, str. 97.

njegove misli je, četudi negativna navzočnost kategorije totalitete, celo zadosten razlog, da ga še vedno imajo za marksista. Iz najnovejše literature tu nedvomno izstopa Jamesonovo delo o Adornu, v katerem zelo odločno trdi: "Kakorkoli že: Adornovo življenjsko delo stoji in pade s pojmom 'totalitete'".³⁸ Četudi še tako zelo modificirana oblika marksizma, ki je obšla logiko predpisane marksistične znanstvene aksiomatike, je po Jamesonu pri Adornu vendar navzoč historični materializem. Kakor izhaja iz uvoda tega dela, je, z očitno "prednostjo historične situacije",³⁹ ta materializem celo bistvenega pomena. Vendar pri Adornu nikakor ne gre za marksizem, ki bi bil pisan kot program, opozarja Jameson, ugotovitev, s katero se je treba strinjati.

Adornova dialektika ostaja v prostoru med totaliteto in fragmentom, saj doje-manje fragmenta ni možno brez celote in posamičnega ne moremo razumeti brez ob-čega. Kritika Hegla poteka ob hkratnem priznavanju, ki mestoma prehaja celo v evfo-rično navdušenje, tako da ravno na podlagi Adornovih študij o Heglu ne moremo vedno in na vseh mestih odločno oporekati tistim interpretacijam Adorna, ki ga imajo delno ali kar v celoti še za heglovca. Po Adornu bi celo svetovni duh bil smiselni samo, če bi ga izkusili kot nekaj negativnega. Zato je pretirana Jayeva ocena glede odnosa Lukács - Adorno, odnos, ki ga je razumel kot "Theodor W. Adorno and the Collapse of the Lukácsian Concept of Totality".⁴⁰

Prav nič, kar je povezano še s tako minimalnim poskusom za izrekanje totalitete, utopije, sprave, miru ni po Adornu pozitivno določeno, in tudi ne more biti. Z vsa težo zgolj negativnega izrekanja Adorno nikakor že a priori ne izključuje možnosti sprave, miru, sreče, itd. Predvsem je tu izrecna želja, da bi bilo drugače, kot je, nekaj čisto drugega. Zanimivo je, da je v svojih različnih tekstih kar nekajkrat izrazil zelo jasna merila, po katerih bi sreča in mir dejansko bila vidna in razpoznavna. Kajti vse to se po njegovem da razbrati iz tega, kako komunicirajo ljudje med seboj in ljudje s stvarmi.

V njegovi filozofiji ima utopija in utopično zelo pomembno in izstopajoče mesto, celo tako, da si utopijo kot smiselno predstavlja samo v pomenu "spremembe celote",⁴¹ je torej nekaj totalnega, kakor poudarja pogovor na temo o utopiji skupaj z Ernstom Blohom leta 1964. To pa je eno tistih mest, ki nehoti dokazujejo še vedno možno navzočnost kategorije totalitete v Adornovi misli. Kakor izhaja iz pogovora z Blohom, je sprememba celote pogojena z možnostjo, da bi lahko bilo povsem drugače, kot je, in po njegovem globokem prepričanju prav vsi ljudje to v svoji notranjosti vedo. Gre za pričakovanja, da bi lahko bili mnogo bolj svobodni, kot smo, in ne zgolj zato, da bi živeli brez lakote in strahu. Pri tem zelo odklanja pojmovanje utopije v pomenu nečesa, kar predstavlja "samo ponavljanje vedno enakega 'danes'".⁴²

V sodobnem času smo soočeni s tem, kar je Adorno imenoval "krčenje utopične zavesti",⁴³ in utopija nima več utopičnega, tj. pozitivnega pomena, ampak negativnega, kajti učinkuje samo še utopistično. Zaveda se, da so v sodobnem svetu možnosti za udejanjenje utopije zelo majhne, vedno manjše in ljudje se identificirajo s tako nemočnostjo na način, ki ga je Freud opisoval kot "identifikacija z napadalcem".⁴⁴

³⁸ Fredric Jameson: Spätmarxismus. Adorno oder Die Beharrlichkeit der Dialektik, str. 15.

³⁹ Ibidem, str. 11.

⁴⁰ Martin Jay: Marxism and Totality. The Adventures of a Concept from Lukács to Habermas, Polity Press, Cambridge 1984, str. 241.

⁴¹ Etwas fehlt ... Über die Widersprüche der utopischen Sehnsucht. Ein Gespräch mit Theodor W. Adorno. Cit. iz Gespräche mit Ernst Bloch, (Hrsg. von Rainer Traub und Harald Wieser), Suhrkamp, Frankfurt 1975, str. 61.

⁴² Ibidem, str. 59.

⁴³ Ibidem, str. 60.

⁴⁴ Ibidem, str. 61.

Gre za začaran, "uročen svet" (Verhexung der Welt). Ostaja potreba in nujnost razčarati ga, toda Adorno ni mogel odgovoriti kako. Podobno kot Lukács leta 1918 zavrača "metafizično predpostavko, da dobro lahko izhaja iz slabega, da je možno - kot pove Razumihin v 'Razkolnikovu' - lagati vse tja do resnice".⁴⁵ Je danes, že dolgo po tem, ko je Adornova in Lukácsseva misel dokončno sklenjena, možna trditev, da je za oba ta dva markantna misleca v bistvu sprejemljiva samo etična pot v smeri dejanskega napredka? Drugega možnega odgovora dejansko ni.

Toda še tako precizna in na visoki teoretski ravni izoblikovana stališča v zvezi z negativno utopijo in upanjem niso Adorna obvarovala pred mnogimi, kritičnimi napadi nekaterih, predvsem levo usmerjenih teoretikov, še posebej ob revolucionarnem študentskem gibanju leta 1968. Adornovi negativni dialektiki Frank Böckelmann v svojem delu *Über Marx und Adorno* očita abstrakcionizem, kajti gre za filozofijo, ki je od prakse povsem neodvisna. Kot taki ji manjka ravno tisto subtilno posredovanje med teorijo in prakso, ki je tako zelo značilno za Lukácsa. Zato je Böckelmann Adornove aporije glede posredovanja med teorijo in prakso že v naslovni formulaciji izrazil kot: "Težave neke teorije, k kateri stvarnost ne sili".⁴⁶

Vsekakor bo t.i. leva teoretska pozicija morala v prihodnje odgovoriti na vprašanje, če marksizem kot razvita teorija - Adornov izraz - sploh potrebuje kaj takega kot odpravo filozofije in svoje udejanjenje. Vsi dosedANJI poskusi njegovega udejanjenja so se končali s pretvorbo teorije v taktiko. V tem smislu je Adorno v letu svoje smrti, v krajšem prispevku z naslovom *Resignation* skušal tudi odgovoriti in zavrniti številne očitke, iz katerih izhaja, da celotna frankfurtska šola ni bila pripravljena, iz sicer teoretsko izdelanih stališč, povleči "praktične konsekvence". V tem prispevku je Adorno ravno zaradi takih očitkov podal zanimiv pojem in sicer "represivna netoleranca proti mišljenju",⁴⁷ ker mišljenju očita, da ne vsebuje kažipota za akcijo. Še preciznejši je v prispevku *Marginalien zu Theorie und Praxis*, kjer predlaga, da na novo razmišljamo o odnosu med teorijo in prakso. Načelo enotnosti med teorijo in prakso "je imitiralo napačno identiteto med subjektom in objektom"⁴⁸ in s tem obnavljalo gospodstvo v praksi.

Vendar danes, če še priznavamo za legitimno filozofsko vprašanje posredovanje med teorijo in prakso, stvar ni več transparentna niti z znano Marcusejevo ugotovitvijo, da je nek določen zgodovinski subjekt abdiciral. Kar govori Adornu v prid ta trenutek, je deloma že nakazal Marcuse s svojimi ugotovitvami, da se spreminja v utopijo to, kar je nekoč veljalo za znanstveno resnico, kajti socializem ni več na poti od "utopije k znanosti", kot je domneval Engels, ampak socializem spet postaja utopija. Toda, če je Marcuse v svojem času hkrati s tem odločno trdil, da se zaradi tega "marksizem ne pretvarja v utopijo",⁴⁹ je zdaj aktualno vprašanje, če marksizem ne samo, da ne postaja utopija, ki jo je med prvimi slutil ravno Adorno in sicer kot negativna utopija, ampak je tudi marksizem sam soočen s t.i. koncem utopij. Vendar je v tej zvezi treba dejati, da Adorno nikdar in nikjer ne pristaja na tezo o koncu utopične zavesti, saj bi bil to konec mišljenja samega. Adornizem med drugim pomeni ohranjati utopično zavest.

Pogovor med Blochom in Adornom leta 1964 je skušal precizirati vprašanje

⁴⁵ Georg Lukács: *Taktik und Ethik. Politische Aufsätze I (1918-1920)*, (Hrsg. Jörg Kammler und Frank Benseler), Luchterhand, Darmstadt und Neuwied 1975, str. 33.

⁴⁶ Frank Böckelmann: *Über Marx und Adorno. Schwierigkeiten der spätmарxistischen Theorie*, Makol Verlag, Frankfurt 1972, str. 125.

⁴⁷ Theodor W. Adorno: *Resignation, Kulturkritik und Gesellschaft II*, str. 795.

⁴⁸ Theodor W. Adorno: *Marginalien zu Theorie und Praxis, Kulturkritik und Gesellschaft II*, str. 766.

⁴⁹ Herbert Marcuse: *Kraj utopije. Esej o oslobodjenju, Stvarnost*, Zagreb 1972, str. 11.

vsebine utopije. Kot izhaja iz pogovora, gre najprej za vprašanje, ali je to sreča ali svoboda. Bloch je opozoril na dejstvo, da so utopije zelo dolgo nastopale kot izključno družbene in razmišljale o spremembi sveta in o socialni sreči, vedno pa so bile odvisne od konkretnih družbenih razmer. Bloch pri tem zelo izpostavlja kategorijo možnosti, ki jo je filozofija dokaj zanemarjala; po soglasni Blochovi in Adornovi oceni tudi Hegel. Na podlagi tega je možen sklep, da je utopija odvisna od tega, kako mislimo kategorijo možnosti. Skupno Blochovim in Adornovim razmišljanjem o nara-vi utopije je vsekakor to, da je utopija razumljena kot anticipacija nečesa drugega, glede na to, kar je. Utopična zavest je kot anticipirajoča zavest, ki apelira na drugačnost, vendar ne daje nobenega določenega navodila, kako in še manj s kakšnimi sredstvi.

Po Adornovem uvidu se vsebina utopičnega nikakor ne izčrpa samo z eno ali dvema kategorijama, tako ne moremo jemati samo kategorijo sreče kot ključno za utopijo. Adorno vidi smisel utopije v možnosti spremembe prav vseh kategorij, skratka, utopija je po tej plati univerzalna, zato je tudi po idealističnem vzoru ne moremo reducirati samo na kategorijo svobode. Na podlagi določanja vsebine utopičnega po Adornu izhaja celo usmerjenost filozofije. Tako istovetenje utopije samo s svobodo pomeni, da je vsebina idealizma enaka z utopijo, kajti po Adornu idealizem ne želi dejansko drugega kot realizacijo svobode, in pri tem sploh ne pomisli na realizacijo sreče. Kot da bi Adorno še enkrat čutil potrebo zavrniti idealizem in materializem glede njunega pojmovanja utopije. Ne zadošča samo izolirano pojmovanje sreče, kakor tudi ne svoboda.

Adorno je precej razmišljal o smrti in o tej večni utopiji, povezani ravno z mislijo o neumljivosti in nesmrtnosti. Ena izmed utopij je življenje brez smrti in nikakor ni mogel razumeti poveljevanja smrti v sodobni filozofiji. Po Ernstu Blochu je smrt celo najmočnejša anti-utopija, "ugasla negacija", ki sama s seboj in iz sebe ven, svojega nasprotja, tj. življenja ne more dati več. Adorno je zato vsakršni metafiziki smrti, pod očitnim vplivom groze zaradi umiranja v fašističnih koncentracijskih taboriščih in paralizirane možnosti za doživljanje transcendence in vsega metafizičnega, vsakokrat izrecno oporekal s svojimi razmišljanji o nesmrtnosti in upanju.

Vendar se Adorno zaveda, da bi z odpravo smrti dejansko izginila utopija in bi je sploh več ne bilo. V tem je po svoje paradoks utopije, da jo v bistvu sploh omogoča nekaj takega, kot je smrt, kajti samo tam je utopija, kjer je hkrati še misel o smrti. V "antinomiji smrti" je po Adornu za "spoznavno teorijo utopije" zelo odločilna konsekvence, "namreč, da se utopije ne sme prikazovati pozitivno".⁵⁰ Vsakršen poskus opisovanja in prikazovanja utopije bi po Adornu pomenil ne samo zanemarjanje "antinomije smrti", ampak govor o "odpravi smrti tako, kot da bi smrti ne bilo".⁵¹ V tem je po Adornu verjetno najgloblji metafizični razlog, da se o utopiji sme govoriti samo negativno, tako kakor je to storil tudi Marx. Še z novozaveznim izročilom je možno to opisati z naslednjimi besedami: "Upanje pa, ki se vidi, ni upanje. Kajti kar kdor vidi, čemu bi to še upal? Če pa upamo, česar ne vidimo, pričakujemo v potrpežljivosti."⁵²

Adornov "materializem brez podob" (Materialismus bilderlos)⁵³, ki si tako zelo očitno prizadeva po "vstajenju mesa",⁵⁴ se zaveda, da je smrt neizrazljiva, tudi "misel,

⁵⁰ Etwas fehlt ... Über die Widersprüche der utopischen Sehnsucht, str. 68.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Rim 8, 24-25.

⁵³ Theodor W. Adorno: Negative Dialektik, str. 207.

⁵⁴ Ibidem.

da je smrt povsem poslednje, se ne da misliti", ⁵⁵ in ravno v tem kontekstu ateist in materialist Adorno govori o nesmrtnosti in večnosti. Zato je Adorno zelo natančen v poskusu določiti vsebino svoje negativne utopije. Gre mu namreč za "določeno negacijo" tega, kar zgolj je, to pa Adorno še najlažje razloči v smislu "dialektičnega principa določene negacije", ⁵⁶ s preinterpretacijo Spinozinega stavka *Verum index sui et falsi* (Resnično je indeks samega sebe in napačnega) v *Falsum index sui et veri* (Napačno je indeks samega sebe in pravičnega). Kajti kakor ne smemo utopije z ničimer dokončno upodobiti, ker ne vemo, kaj naj bi bilo pravilno, tako je Adorno povsem odločen v trditvi, da pa vemo povsem gotovo, kaj je napačno. Zato določena negacija, kajti negacija ni abstraktna, ampak se nanaša na nekaj zelo konkretnega in določenega. Zanimivo je, da ravno ta njegov pojem določene negacije pri tistih njegovih interpretih, ⁵⁷ ki so brali njegova dela z vidika primerjave s teološko problematiko, velja celo za izhodišče razmisleka o njegovi t.i. negativni teologiji. Vendar je tu izraz negativna teologija treba rabiti samo v najširšem smislu, podobno kot še pri Blochu.

Adorno se zaveda, da je nevarnost prepovedati konkretizacijo utopije v tem, ker ogroža utopično zavest samo, njeno eksistenco in s tem željo, da bi bilo zares drugače. Nič kaj ni prizanesljiv do Marxove kritike francoskih utopistov in Roberta Owna, kajti ta kritika - ne Marxovo pojmovanje utopije - je po njegovem soodgovorna zato, da je iz koncepta socializma utopija dejansko izginila. Leta 1964 je torej kar pri Marxu, Adorno razbral delno soodgovornost za sivino takratnega socializma v vzhodnem bloku. Torej, vendar enkrat tudi Marx!

Adorno je v času svojega življenja bil priča teoriji socializma, ki je bila sovražna utopiji. Socializem boljševiške provenience se je po njegovi sodbi reducirjal samo še na aparaturo in sredstvo za samoohranjanje, s tem pa je izginila vsakršna prednost vsebine. Zaradi tega je tak socializem nastopal kot ideologija, ki je obvladovala posameznika in dušila vse utopično. Vendar je Bloch, sam žrtev take represije opozarjal na dokaj identične tendence v zahodnem svetu, ki jih je sam doživljal po izgonu iz Vzhodne Nemčije. Izginjanje utopije iz življenja ljudi je razumel kot univerzalno dejstvo, ki ga je še najlažje prikazal kar z znanim Brechtovim stavkom iz njegovega dela *Aufstieg und Fall der Stadt Mahagonny* (1929): "Nekaj manjka." ⁵⁸

Kar manjka in je manjkajoče, torej z ničimer konkretno določljivo, Adorno spet ne postavlja zunaj zgodovine. Jasno je nekaj, da pri poskusu odgovora na ta vprašanja pri Adornu še "včerajšnji" marksistični vzorec s svojim kolektivnim subjektom povsem odpove. Njegova konkretna filozofija sicer vztraja na predpostavki docela negativne utopije, vendar razmišljanja v tej smeri ustavlja Adorno sam s svojo hermenevitično naravnostjo, ki na podlagi zgodovinske konstelacije bivajočega povzema, da pravo spoznanje ne potrebuje nekaj manj, ampak prej nekaj več subjekta. Pri tem pa subjekt sam ni a priori določljiv, po Marcusejevem uvidu dan kot ready made, za vse večne čase.

Adorno odklanja idealizem, ker je po njegovem idejo pravičnega življenja napačno usmeril samo navznoter. Subjekt je subjekt samo kot "produktivna predstavitvena moč" in "šifrirana" dejavnost, "v kateri se realno reproducira življenje ljudi in v njej utemeljeno anticipira svobodo". ⁵⁹ Toda tak materializem načinja še vprašanje

⁵⁵ Ibidem, str. 364.

⁵⁶ Etwas fehlt ... Über die Widersprüche der utopischen Sehnsucht, str. 70.

⁵⁷ Lothar Stresius: Theodor W. Adornos negative Dialektik. Eine kritische Rekonstruktion, Verlag Peter Lang, Frankfurt 1982, str. 231.

⁵⁸ Etwas fehlt ... Über die Widersprüche der utopischen Sehnsucht, str. 74.

⁵⁹ Theodor W. Adorno: Zu Subjekt und Objekt, Kulturkritik und Gesellschaft II, str. 754-755.

sreče ljudi in ne več samo kot idealizem svobode. Pri tem Adorno zelo samozavestno izgovarja besedo sreča, kajti zaveda se, da je tudi ta trajno sporočilo materialistične zarezze skozi svet. In kakor sta šla v zgodovini materializem in idealizem vsak v svojo smer, tako velja to še bolj za svobodo in srečo.

Za Heglovo pojmovanje subjektivnosti, za katero Adorno spet ugotavlja, da je obča in totalna identičnost, ki postaja celo tako samozadostna, da spominja že kar na nekaj božanskega; značilno zanjo je, da zelo sramežljivo govori o pojmu sreče. Heglovo načelo individualnosti kot udejanjena subjektivnost po Adornu še vedno "vleče s seboj kantovsko in fichtejevsko dihotomijo med - transcendentalnim - subjektom in - empiričnim - individuom".⁶⁰ Takšno pojmovanje pa ni brez posledic za svobodo, kajti ta je na koncu spet potopljena samó v sámo sebe. S tem Hegel spet potrjuje nastrojenje celotnega idealizma, namreč zaradi pomanjkljivo določene konkretne subjektivnosti Hegel sam ruši vse svoje trditve o identičnosti svobode in nujnosti. Zato je Heglova filozofija misel, ki "odpira perspektivo izgube, ki ga je involvirala vzpon individualnosti v devetnajstem stoletju, vse tja globoko v dvajseto".⁶¹

Za kakšno izgubo gre pri tem, če jo skušamo precizirati s pomočjo Adornove analize in kritike Hegla? Očitno gre za nekaj občega, ki ruši individualnost, vse to pa načenja po Adornu aporijo, ki se razteza "na teleološki pojem sreče človeštva, ki bi bila sreča posameznika".⁶² Kajti kot nekam grenko ugotavlja Adorno, bi po njegovem prišlo do sreče samo takrat, če "bi se kategorija posameznika več ne zapirala v sebe".⁶³ Sreča namreč ni konstanta, tj. kakšna invarianta, "bistvo nesreče pa je samó nekaj vedno enakega".⁶⁴ Nekaj intermitirajočega, dobesedno prekinjajočega, prinaša s seboj sreča v odnosu do celote obstoječega, kar kaže samo na njegovo partikularnost. Adorno ne more pritrjevati Heglovi misli, iz katere izhaja, da so časi sreče v zgodovini prazne strani in da napredek uma ni napredek sreče. Z vsem tem Heglova misel izraža nekaj represivnega in "insuficienco individualne sreče nasproti utopiji".⁶⁵ Paradoks te misli je vsekakor v tem, ker v svoj zgodovinski optimizem sreče ne uspe vpo-
tegniti oziroma gre za optimizem z one strani sreče. Misel, da so obdobja sreče kot nepopisane strani zgodovine, je povrhu sprta še tudi z zgodovinskimi dejstvi samimi, zakaj ravno devetnajsto stoletje je po Adornu kolikor toliko srečno obdobje v Evropi.

Adornov zelo očiten teoretski napor je, da bi, podobno kot Max Horkheimer, s svojo nedvomno materialistično pojmovano etiko rešil objektivnost sreče znotraj zgodovine, kot tudi zgodovine ne more misliti onkraj sreče. Že Horkheimer je v Materializmu in morali (1933) spregovoril o "pravici na srečo",⁶⁶ tako da je upravičeno govoriti o sovplivanju Horkheimerjeve in Adornove misli. Iz Adornovega zapisa o sreči izhaja še naslednje: "Stališče mišljenja do sreče bi bila negacija vsake lažnive sreče. Takšno stališče postulira ostro proti splošno uveljavljenemu nazoru, idejo o objektivnosti sreče, kakor je bila negativno koncipirana v Kierkegaardovem nauku o objektivnem obupu".⁶⁷ Ko gre za objektivnost sreče, mora Adorno dati spregovoriti še Marxu, spoznanje, ki se obrača proti Heglu. Ne da se tudi obiti zelo očitnega in pozitivnega Kantovega vpliva, ko razpravlja o sreči v svoji Estetski teoriji.

⁶⁰ Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 343.

⁶¹ *Ibidem*, str. 344.

⁶² *Ibidem*, str. 345.

⁶³ *Ibidem*, str. 346.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ Max Horkheimer: *Materialismus und Moral*. Cit. iz Marx Horkheimer: *Kritische Theorie. Eine Dokumentation* (Hrsg. von Alfred Schmidt), Band 1, Fischer Verlag, Frankfurt 1968, str. 94.

⁶⁷ *Ibidem*, str. 347.

Sreča mišljenju ni tuja, za Adorna najprej v tem smislu, ker kot je v *Resignation* poudaril, gre pri sreči mišljenja, "za srečo ljudi".⁶⁸ Obče razvojne tendence sodobnega časa so usmerjene tudi proti mišljenju. Povsem adornojsko zveni sklepni del tega prispevka, kjer pove, da je srečen ta, ki nesrečo sploh še lahko izgovarja. Samo tako seže sreča globoko v univerzalno nesrečo in tisti, ki to zmore, vsekakor ni resigniral. Skratka, sreča za mišljenje je, če se je uspelo ohraniti kot "odprto mišljenje",⁶⁹ odprtost mišljenja pa pomeni še odprtost za srečo ljudi in samo v odprtem mišljenju se ohranja utopija.

Za razpoznavnost sreče je potrebno nekaj mikrološkega, saj za njeno univerzalnost ni možnosti, kajti: "Vsaka sreča je fragment celotne sreče, ki se jo ljudem krati in se je oni odrekajo."⁷⁰ Kot za večino drugih Adornovih kategorij velja tudi za njegovo pojmovanje sreče, da jo je mogoče določiti le negativno, v kontekstu celote negativnega vedenja. Ta negativnost je določena tudi z dejstvom, da svet ni absolutno zaprt, kot je mislil s svojim obupom in pesimizmom Schopenhauer, ki mu Adorno nikakor ne pritrjuje. Kafka je zgleden poskus upreti se toku sveta, kot nečemu absolutnemu in v sebe zaprtemu, zato zavrača poskus, da bi obupana zavest postala absolut sveta.

Zelo očiten je pri Adornu poskus ohranjati odprto možnost za drugače bivajoče kot pa je s svojo kategorijo drugega (des Anderen), ki kaže na laž identitete. Ne glede na to, koliko je v kakšnem trenutku vsakršni sreči onemogočeno, da se uresniči, je v bivajočem kljub vsemu še prostor za drugo in drugačno od tega, kar je. Tudi s tem svojim spoznavnoteoretskim optimizmom Adorno zavrača Hegla zaradi njegovega očitnega vztrajanja na nečem vedno enakem, sovražnem sreči.

⁶⁸ Theodor W. Adorno: *Resignation, Kulturkritik und Gesellschaft II*, str. 798-799.

⁶⁹ *Ibidem*, str. 798.

⁷⁰ Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 396.

Brentano in Veber

MATJAŽ POTRČ

POVZETEK

Opozorjeno je na podobnost med Brentanovim reizmom in med ekologizmom. To omogoči pogled na to, kako Vebrova pozna filozofija stvarnosti oziroma realnosti deli isto temeljno zgradbo z Brentanovimi pojavi oziroma fenomenimi.

ABSTRACT

BRENTANO AND VEBER

Similarities are pointed out between Brentano's reism and ecologism. This makes it possible to see Veber's late philosophy of reality sharing the same basic structure with Brentano's phenomena.

I. BRENTANO

je tukaj predstavljen v svojem poznem reističnem obdobju. To obdobje je potemtakem sprejeto kot reprezentativno in značilno za njegovo delo.

A. Reizem

je nauk, ki dopušča zgolj konkretne, realne stvari. Brentano je bil aristoteljanec, in je tako menil, da obstajajo univerzalije ali obči pojmi v partikularijah, v posamičnih stvareh. Ne obstaja ideja konja. So zgolj posamični konji.

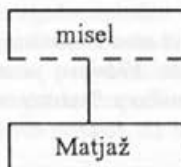
Brentano pa je Aristotelu tudi nasprotoval. Drugače kot Aristotel, je menil, da naj bo znanstveni opis omejen na psihološko kot na spoznavno in ontološko najbolj gotov del stvarnosti. Tako znanstveni opis ne vključuje konjev, ampak misli o konjih.

Pravzaprav reizem trdi, da naj v ontologiji ne bo misli. Dopuščene so zgolj konkretne posamične stvari, ki mislijo, misleči-na-konje. Misleči-na-konje so misleče-stvari. Misleči-na-konje so konkretne stvari, in tako niso pojavi oziroma fenomenimi, saj je vprašljivo, ali so pojavi oziroma fenomenimi konkretni. Če pa naj že govorimo o pojavih oziroma o fenomenih, jih moramo na poseben način zgraditi. Misleče-stvari konec koncev niso celi misleci. Vendar pa tudi niso deli mislecev. Obstajajo na svoj lasten račun. Kako naj predstavimo takšno stanje?

Tako ni nič čudnega, da vključuje glavna teza reizma načelo zgradbe pojavov. To načelo, ki mu bomo pozneje dejali načelo Organske Enotnosti (OE), trdi, da je pojav akcidenčna celota, ki ima substanco in nič drugega za svoj lastni del. Tako je

tale moja misel na mačko akcidenčna celota, ki vsebuje svojega nosilca, v našem primeru Matjaža, kot svoj lastni del. Glede na reistično načelo zgradbe pojavov ni nikakršnega drugega lastnega dela pri pojavu, kakršna je misel.

Da je pojav reističen, pomeni po Brentanu, kako ni zgolj akcidenca, ki bi bila pridana substanci, kot je s tem pri Aristotelu. Za Aristotela so pojavi, kot na primer misli ali lastnosti, akcidenčni glede na substanco. Po Aristotelu je Matjaž substanca. Obstajal bi še vedno, tudi če ne bi imel te posamične misli. Pojavi, kakršne so misli in lastnosti, so odvisni od substanc, ki so realne, stvarске. Vendar pa pojavi niso realni. Tako obstaja del realnosti (lastnosti, misli), ki ni realen. Ali pa vsaj ni tako stvarski, kot so drugi deli stvarskosti (Matjaž, stol).

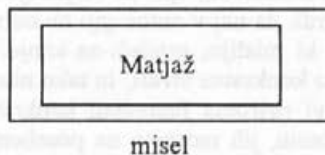
Matjaž je substanca in je zato je ponazorjen kot celotni pravokotnik. Pridani so mu lahko drugi nepopolni pravokotniki, in sicer je lahko njihovo število neskončno. Misel je zgolj en sam tak en pravokotnik. Dejstvo, da Matjaž nosi modri suknji, bi predstavili z naslednjim pravokotnikom. Ti pravokotniki so akcidence, odvisni so od substance. Odvisnost je prikazana s pomočjo črtkanega dna pri pravokotniku za misel in s pomočjo premice, ki ta pravokotnik misli povezuje s popolnim pravokotnikom, ki ponazarja substanco.

Poglavitna Brentanova zamisel je v oporekanju takšnemu mnenju. Zanj je vsak del realnosti realen. Misel je prav tako realna, kot je realen tudi Matjaž. In rjavost je prav tako realna, kot je stol, ki mu običajno pravimo rjavi stol. Vse to - ne le Matjaž, ampak prav tako tudi rjavost in misel - je realno. Vse to so stvari, res.

Dopustiti, da je vse stvar ter da ni ontološko drugotnih pojavov, je temelj Brentanovega reizma. Ker smo vajeni, da pravimo, kako sta Matjaž in še prej stol stvari, je zanimivo še z drugega zornega kota, kako naj misli rečemo stvar.

Če naj rečemo, da je misel stvar, to najprej pomeni, da obstaja sama po sebi. Misel je pojav. Brentano je pojave dojel kot neodvisne, in sicer najprej kot neodvisno področje preučevanja. Zato je Brentano začetnik pojavoslovja oziroma fenomenologije, ki je v svojem temelju prav take vrste neodvisno preučevanje pojavov. Reizem kot ontološka teza in pojavoslovje kot neodvisno preučevanje pojavov sta si kar najožje sorodna.

Navedimo sedaj diagram reistične misli:

Pravokotnik, ki predstavlja misel, kaže, da je ta misel neodvisna ter da je potemtakem bitnost zgolj na svoj račun. Zato jo predstavlja celi pravokotnik. V tej misli, oziroma v tem pojavu, pa je še en pravokotnik, namreč pravokotnik, ki predstavlja Matjaža. Matjaž je substanca. Substanca ni neodvisna od misli, kot je to bilo v

aristotelovskem okviru. Substanca je vložena v misel kot njen lastni del. To pomeni, da pojavi obstajajo po substanci, vendar pa od le-te niso bistveno odvisni. Najprej obstaja pojav (v našem primeru je to misel) sam po sebi. Je popolna stvar. Tak en je pomen pojavoslovja oziroma fenomenologije in tak en je pomen reizma.

Razširitev tega je trditev, ki smo jo bili že navedli: da obstajajo zgolj misleče stvari, zgolj misleci, in da potemtakem ni nikakršnih misli.

A. Ekologizem

je psihološki nauk, ki je postavljen nasproti mnenju, da počivajo poglobitni spoznavni mehanizmi in izvori znotraj organizma ter v organizmovi glavi. Tako so po mnenju kognitivizma reprezentacije oziroma predstave in psihološki mehanizmi v moji glavi pomembni pri zaznavanju mačke. Ekologizem se temu postavlja po robu ter trdi, da se moje zaznavanje mačke dogaja zavoljo moje dejavne vključenosti v okolico in zavoljo mojega preiskovanja okolice. Mačko bom zaznal le v primeru, ko bo v moji okolici na nek način zame pomembna. Tako sta pri zaznavanju pomembna organizem ter njegovo okolje. Ker je poudarek pri zaznavanju odmerjen okolju, pravimo ekologizem temu psihološkemu nauku, ki ga je razvil J.J. Gibson.

V naslednjih vrsticah bi želel predstaviti glavne teze ekološke psihologije. Teze zanikajo vsakršno temeljno razliko med organizmom ter okoljem, zanikajo potrebo po spoznavnih posrednikih, ter trdijo, da zasnujejo pomen afordanse oziroma nudenja v okolju.

1. Ni temeljne razlike med organizmom in okoljem

Glede na filozofsko tradicijo, ki jo je prevzela kognitivistična psihologija, sta si organizem in njegovo okolje postavljena eden nasproti drugemu. Tipični zaznavni položaj lahko opišemo kot problem, kako naj določen organizem zazna nek predmet.

zaznavajoči
organizem

zunanji
predmet

Zaznavni položaj zajema organizem in zunanji predmet, ki ju predstavljata dva neodvisna pravokotnika. Najprej to pomeni, da je zunanji predmet neodvisen od organizma. Mačka, ki jo zaznavam, je od mene neodvisna.

Razdaljo, ki je bila uvedena med organizem ter med zunanji predmet, naj bi potem premostil poudarek na notranje vsebine v organizmovi glavi. Takšna poteza se vsaj na začetku zdi nenavadna.

Ekološki nazor ne dopušča takšne temeljne razlike med organizmom ter med njegovim okoljem. Po mnenju ekologizma obstaja organizem, prav tako pa obstaja okolni svet, okolje temu organizmu. Kar lahko ponazorimo takole:

organizem

okolje

Organizem je del okolja. Okolje lahko vidimo kot nekaj neodvisnega. Vendar pa s tem ni tako. Okolje namreč v svojem jedru vsebuje organizem. Organizem je lastni del okolja. Organizem je vključen v svoje okolje. V tem smislu ni temeljne razlike med organizmom in med njegovim okoljem. Tvorita celoto.

Vkolikor skušamo orisati nek predmet, mačko kot okolje, podobno kot smo to storili v primeru, ko sta bila organizem in predmet predstavljena ločeno, se soočimo z nekaterimi težavami. Ni tako, da bi bil v položaju zaznavanja organizem del (zaznane) mačke. S tem v nasprotju je organizem ves čas soočen s kopico različnih dražljajev. Naloga organizma je, da svojo pozornost usmeri na nek posamičen predmet v tem zaznavnem toku v svoji okolici. Zatorej organizem izbira predmete iz svojega okolja. Tako so posamični predmeti drugotni glede na nasploh pomembno prisotnost okolja v zaznavnem položaju.

Ko pa skušamo predstaviti organizmovno misel na mačko, kot smo to storili že prej, lahko uporabimo isto obliko diagrama, ki smo ga sedaj uporabili kot opis organizmome vpetosti v njegovo okolje.

Ekologizem trdi, da ni temeljne razlike med organizmom ter med njegovim okoljem; ni je na tak način, kot je to bilo predstavljeno v okviru kognitivističnih prikazov. Oskrbeli smo diagram organizmome vključenosti v njegovo okolje.

Mar naj to sedaj pomeni, da organizma in okolja sploh ne moremo več ločiti enega od drugega? To bi bila napaka druge vrste. Opaziti je mogoče, da smo vselej uporabljali ločen (in popolen) pravokotnik za organizem, četudi je bil ta pravokotnik vložen v drugi pravokotnik, kot je to bilo v primeru misli.

Dejansko ne obstaja takšna temeljna ločitev med organizmom ter med njegovim okoljem, kot je bilo predpostavljeno v okviru kognitivisti ne psihologije (pravzaprav v primeru kognitivističnega pristopa sploh ni bilo okolja, ampak je bil zgolj predmet). Organizem pa je še vedno različen od svojih predmetov. Tega ni težko ilustrirati, kot sem to storil ob neki drugi priložnosti, s primerom učenja. Učenje poleg organizma vključuje tudi okolje, njuno medsebojno delovanje pa je že kot tako dokaz, da sta ta dva različna.

Organizem in njegovo okolje sta različna, vendar pa med njima ni vrzeli, saj sta en v drugega vključena.

2. Ni spoznavnih posrednikov

To je posledica prejšnje trditve. Če ne obstaja temeljna razlika med organizmom ter med njegovim okoljem, potem ni nikakršne potrebe glede uvajanja spoznavnih posrednikov. Kaj so spoznavni posredniki in čemu naj bi jih sploh kdo želel uvajati?

Spoznavni posredniki so v primeru kognitivističnih zaznavnih teorij stvari, ki so postavljene med organizem in med predmet, katerega ta organizem zaznava. Epistemologija je zgolj drugačen naziv za spoznavno teorijo. Spoznanje se nanaša na različne načine, s pomočjo katerih se približujemo okolnemu svetu ter z njim vzpostavljamo stik. Ni mogoče, da bi spoznavni stik vzpostavljala prav vsaka bitnost. Spoznavni stik lahko vzpostavim s stolom. O stolu lahko mislim in ga lahko zaznavam. Stol pa z menoj ne more vzpostaviti podobnega stika. Stolu ni mogoče, da bi name mislil ali pa da bi me zaznaval.

Velja se spomniti, da je pri predstavitvi kognitivistične teorije zaznavanja obstajala vrzel med organizmom ter med njegovim predmetom (mačko). To vrzel naj bi premoščale nekatere bitnosti, za katere je veljala predpostavka, da bržčas obstajajo v organizmovi glavi. Opazili smo, da se je po predpostavki kognitivističnih teorij zaznavanja dogajalo v organizmovi glavi veliko stvari.

Mehanizmi in bitnosti v glavi organizma naj bi le-tam obstajali zato, da bi bilo mogoče premostiti prej njo vrzel med organizmom ter med predmetom. Kako je mogoče, da jaz zaznavam stol, le ta pa, kot nam je znano, mene ni zmožen zaznavati? Zdajšnji odgovor je, da obstajajo spoznavni posredniki, kakršne so misli o stolu ali predstave stola, ki mi omogočijo, da stol zaznavam. To je tudi razlog, zakaj so sploh bili uvedeni spoznavni posredniki.

Tod so nekateri opazili določeno težavo. V primeru kognitivističnih teorij zaznavanja ni lahko oskrbeti razlage, čemu pride do premostitve vrzeli med organizmom ter med predmetom. To težavo, tako se dozdeva, sedaj presegajo predstave in podobni spoznavni posredniki (to so posredniki, ker so pač postavljeni med organizem ter med njegov predmet). Razlagalno breme je tako zgolj preloženo na nove vrste bitnosti, na spoznavne posrednike. Vendar pa spoznavna moč le-teh še ni pojasnjena. Zakaj so ti spoznavni posredniki tako pametni, kot se pač zdi, da so? Z drugimi besedami se znajdemo pred dilemo tretjega človeka. Da bi razložili obstoj človeka smo bili vpeljali idejo človeka. Sedaj pa je potrebna tretja vrsta človeka, če naj razložimo, kako je ideja sploh povezana z našim prvim človekom, in tako dalje ad infinitum.

Ekologizem se takim vrstam težav izogne, ko enostavno zatrdi, da ni spoznavnih posrednikov. Nikakršne potrebe ni, da bi vpeljali tak no vrsto posebnih bitnosti, kot so misli ali predstave, kajti ni vrzeli med organizmom ter okoljem, ki bi jo morali premostiti. Spomnili pa se bomo, da smo predstave vpeljali zato, da bi to vrzel premostili.

3. Pomen zasnujejo afordanse (ponujanja)

Lahko bi nas tudi spomnili, da smo kljub vsemu govorili o mislih. Mar misli običajno niso zaznane kot spoznavni posredniki? Glede na stališča pojavnoslovja oziroma fenomenologije, misli niso spoznavni posredniki in jih preučujemo kot samostojne bitnosti, na njihov lasten račun.

Zastavimo pa sedaj vprašanje, od kod izvira pomen, če ni misli, predstav ali podobnih bitnosti, ki imajo vlogo spoznavnih posrednikov.

Odgovor je enostaven. Odpravili smo spoznavne posrednike. Ostalo nam je zgolj neposredno razmerje med organizmom ter med njegovim okoljem. Sedaj lahko pride do pomena le s pomočjo neposrednega razmerja med organizmom ter med njegovim okoljem.

Gibson pripominja, da organizem, ko je pač vpleten v svoje okolje, pozivajo različne zadeve v tem okolju. Tako pravi, da se mi stol ponuja, naj nanj sedem, medtem ko se drugemu organizmu, denimo mravlji, ponuja, naj nanj spleza. Tako vidimo, da pride do pomena zavoljo organizmove neposredne praktične vpetosti v okolje, ne pa s pomočjo katerihkoli posrednikov najsižebodi. Poleg tega lahko nadalje opazimo, da je pomen odvisen od določene vrste organizma. Medtem ko prisotnost stola meni pomeni nekaj določenega, pa zopet nekaj docela drugega pomeni za druge vrste organizem, kakršna je na primer mravlja. Torej je lahko ista fizikalna razporeditev različno okolje za različne vrste organizmov. Prav lahko zgradimo teorijo pomena vzdolž teh izhodišč, kot sta to storila Barwise in Perry v svoji situacijski semantiki.

B. Reizem: vzporednice s tezami B 1-3

Mar obstajajo vzporednice zgornjim ekološkim tezam v reističnem pojavnoslovju oziroma fenomenologiji? Obstaja kognitivistična vrsta pojavnoslovja oziroma fenomenologije, kjer se zdi, da je te vzporednice veliko težje najti, ali pa jih sploh ni mogoče

najti. Vendar pa bom na kratko skušal pokazati, da obstajajo vzporednice med ekologizmom in reizmom.

1. Ni temeljnega razlikovanja med organizmom ter med okolico

Vkolikor si ogledamo zgradbo in diagram pojava oziroma fenomena, lahko brez težav vidimo, da ni temeljne razlike med organizmom ter med njegovim okoljem. Pojav, kakršna je denimo misel, vključuje substanco, in potemtakem organizem kot svoj lastni del. Kljub temu da substanca ali organizem in pojav oziroma fenomen nista eno in isto, ju ne smemo ločiti. Vkolikor organizem oziroma substanco pojavu odvajamo, ne ostane ničesar, nikakršne misli nimamo več na razpolago. Tako imamo vzporednico med ekologizmom in pojavoslovjem glede odsotnosti temeljne razlike med organizmom ter med okoljem.

2. Pojavi ali fenomenom niso spoznavni posredniki

Morda bi kdo lahko mislil, da so pojavi, kakršne so denimo misli, spoznavni posredniki. Vendar pa nič ne bi bilo bolj tuje nazorom reizma. Pojavi, denimo misli, niso spoznavni posredniki, so bitnosti na svoj račun. Pojavi oziroma fenomenom so najprej stvari, res. Tako imamo drugo vzporednico med ekologizmom ter med reističnim pojavoslovjem oziroma med fenomenologijo.

Tudi v okviru Husserlovega pojavoslovja oziroma fenomenologije, ki ni vselej predstavljena reistično, pojavi oziroma fenomenom niso spoznavni posredniki, to pot zategadelj, ker naj bi bili transcendentalne in ne psihološke bitnosti.

3. Pomen zasnujejo zgolj pojavi oziroma fenomenom

Mar v reizmu obstaja katerikoli pomen izven pojavov oziroma fenomenov? Ne, pomen zasnujejo zgolj pojavi. Misel na mačko, tako se zdi, pomeni "mačka". Mar misel svoj pomen dobi od zunaj? To ni mogoče, če misel ni spoznavni posrednik. Če pa ne obstaja nič drugega, kar bi lahko zasnovalo pomen, lahko pomen pride zgolj po pojavih oziroma fenomenih. In res je tako. Pomen se pojavi kot razmerje med substanco (organizmom) ter med pojavom oziroma fenomenom kot celoto. Tako smo prišli do tretje vzporednice med ekologizmom ter med reističnim pojavoslovjem oziroma fenomenologijo.

C. Organska Enotnost

Pri vsem tem primerjanju ekologizma in reističnega pojavoslovja oziroma fenomenologije je pomembna Teza Organske Enotnosti (OE), glede na katero je

pojav = def akcidenčna celota, ki ima substanco in nič drugega za svoj lastni del.

Tezo je formuliral Chisholm, ki je tako sledil napotkom reističnega Brentana.

Pojav je akcidenčen, ker njegov obstoj ni nujen. Sploh ni nujno, da bi obstajala moja misel na mačko.

Pojav je celota, ker je ne glede na vse neodvisen v svojem obstoju. Neodvisen je v tem smislu, da ni zgolj pridruževanje akcidenčnega dela substanci.

Vendar pa je pojav zavezan substanci v tem smislu, da ima substanco za svoj lastni del. Moja misel na mačko ne bi bila mogoča, vkolikor sam ne bi obstajal.

Pojav vsebuje zgolj substanco in nič drugega kot svoj lastni del.

Načelo OE odslikuje poglavitno zgradbo živega, in to je tudi eden izmed razlogov, zakaj mu pravimo Organska Enotnost.

Ob poteku naše razprave smo videli, da isto zgradbo, nearistotelovsko zgradbo Organske Enotnosti (OE), lahko zasledimo v primeru misli ter v primeru okolij.

Tako misli kot okolja vključujejo organizme kot svoje lastne dele. Spomnimo se, da vključuje zgradba Organske Enotnosti (najmanj) dva vložena pravokotnika.

Sedaj se bomo ozrli na Vebrovo ekološko oziroma okolno filozofijo. Skušali bomo pokazati, da je združljiva z glavnimi tezami Brentanovega reizma.

II. WEBER

je bil Meinongov učenec. Meinong je želel, da ga nasledi v Grazu. Veber pa se je odločil, da pride v Ljubljano, kjer je imel stolico za filozofijo od 1919 do začetka štiridesetih let. Napisal je precej knjig, med drugim o filozofiji psihologije, o etiki in estetiki.

Prvo obdobje Vebrove filozofije je meinongovsko. Tako je denimo v etiki skušal najti "logiko srca", pričeneši s psihološkimi raziskavami. Temu je sledilo preučevanje razmerij med etičskimi predmeti. Podobno je bilo v primeru estetike.

A. Razlike glede na Meinonga

Postopoma je Veber razvil nekaj razlik v svoji filozofiji glede na Meinongovo. Najbolj pomembni med temi razlikami sta njegov poudarek, ki ga odmerja področju občutkov, ter njegov nauk o zadevanju stvarnosti. Obe področji sta v sorodu. Občutki so prvi in začetni korak k pristopu do stvarnosti oziroma do realnosti.

1. občutki

so bili prvo področje, kjer je Veber poskušal v nasprotju z Meinongom postaviti svoj lasten poudarek. Občutki se nanašajo na barvo, na površino in na glas, kot je ta zaznan že preden je na njegovi podlagi zaznana mačka. Vsaka vrsta občutkov pa ima že svoje lastne predmete in s tem tvori temelj pojavom izkustev:

občutki ← predstave ← misli ← čustva.

Medtem ko je Brentano pripoznal zgolj zadnje tri vrste izkustev, pa je Veber menil, da morajo hierarhijo podgraditi občutki. Puščice kažejo odvisnosti med izkustvi. Tako so čustva močna le, če se ob istem času pojavijo tudi misli in predstave. Če se jezim na mačko, potem imam v tem trenutku nujno na razpolago predstavo mačke. Vsaka vrsta izkustva pa v svojem temelju zahteva občutke, saj so predstave zgrajene iz občutkovnih elementov.

Veber je menil, da obstaja hierarhija občutkov glede na njihovo bližino k stvarskosti. Tako so vidni občutki že v največji meri oddaljeni od dojemanja stvarskosti oziroma realnosti, občutki otipa pa so ji najbližji. Slušni občutki so nekako bolj proti sredi te lestvice. Jasno je torej, da je Veber občutke dojel kot most k stvarnosti, česar pri Meinongu in Brentanu ni mogoče zaslediti.

2. stvarnost (zadevanje)

Podobno kot na mnogih drugih področjih, je bil Veber prepričan, da je načel novo pomembno področje filozofskega zanimanja, stvarnost oziroma realnost. Stvarnost terja poseben smisel psihološkega dostopa. Ta psihološki dostop pa je tudi že neodvisno ontološko zasnovan. Glede predstave mačke obstaja dojemanje, da je to stvarna, realna mačka. Pokrajino lahko opazujemo zgolj v naravi, medtem ko lahko sliko pokrajine zgolj analiziramo.

(a) Opazovanje in analiza

Opazovanje je temeljna dejavnost, v katero so organizmi nenehno vpeti. Opazovanje pa je prepleteno tudi z analizo. Vodi nas k stvarnosti, ki je dinamična, naše psihološke dejavnosti pa pušča pasivne.

Analiza na drugi strani poveča naše psihološke dejavnosti, stvarnost pa je v njenem primeru statična.

Uvajanje posebnega pomena, ki ga Veber pripisuje opazovanju, lahko razumemo kot kritiko statičnih teorij zaznavanja, kar je zelo blizu kritiki, ki jo izvaja ekološki Gibson. Statične teorije zaznavanja (kot smo videli v I.B.1.) so prišle s položajem, ki je vključeval predmet (mačko) in opazovalca. Vprašanje pa je bilo, kako naj bo zaznavanje predmeta (mačke) sploh možno. Odgovor na vprašanje zahteva mnogo predelav informacije, kar naj bi se dogajalo v opazovalčevi glavi, prav tako pa mnogo predstav, ki naj bi se vključile v razlagalno podobo. Vendar pa je po Gibsonovem in Vebrovem mnenju ta podoba napačna. Naš zaznavni položaj ni statičen, temveč je dinamičen. Ves čas smo obkladani z vse preveč informacijami.

B. Je A 1-2 mogoče zaslediti pri Brentanu?

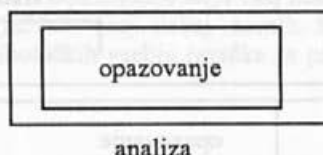
1. občutki

Brentano se je postavljajl po robu pripoznanju pomena občutkov. Zanj so občutki pripadali področju fizikalnega, fizikalnemu pa ne pripada razvidnost, ki je nujna za psihološke pojave. Vendar je Brentano iskal realnost, stvarnost in stvarno. Zlagoma je postal prepričan, da obstajajo zgolj realne, obstoječe stvari. Tako ni abstraktnih oziroma ontološko odvisnih bitnosti. Vendar pa se je še nadalje oklepal prvotnosti razvidnosti in samo-razvidnosti. Tako ne obstaja dobrot, ampak zgolj dobri ljudje. In prav tako ne obstajajo misli, temveč obstajajo zgolj misleči, misleče-stvari.

2. stvarnost

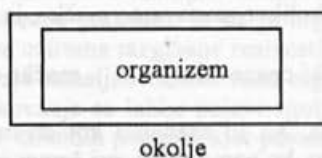
Mar obstaja bližina med Brentanom in Vebrom glede stvarnosti oziroma realnosti?

Delno smo na to že odgovorili v prejšnji razpravi. Bolj podroben odgovor morda ni takoj docela razviden. Lahko pa se ozremo na razmerje opazovanja in analize, kot ga razume Veber. To razmerje lahko predstavimo s pomočjo diagrama,

ki ga lahko pojasnimo na naslednji način: Opazovanje je na mestu substance in analiza je na mestu akcidence. Pravzaprav kaže ta diagram eno-stransko ločljivost. Opazovanje lahko obstaja brez analize, vendar pa analiza ne more obstajati, ne da bi svoj temelj imela v opazovanju. Tako obstajajo močne bitnosti, ki zgolj opazujejo, kakršni so psi in druge živali. Vkolikor pa je nek organizem zmožen analizirati, ima nujno na razpolago ozadje opazovanja. Tako ljudje, ki analizirajo, nujno obvladajo večščino opazovanja, kajti brez občutka realnosti, ki jim ga to daje, ne bi bili zmožni preživeti. Tako je lahko v določenem organizmu zgolj opazovanje. Vkolikor pa obstaja v nekem organizmu analiza, bi njena možnost izginila v primeru, ko se ob istem času ne bi pojavilo tudi opazovanje. Tako pripada opazovanju v tem razmerju mesto substance.

Tega diagrama pa ne bi smeli zamenjati z nekim drugim diagramom, ki tvori sam temelj možnosti, da gre opazovanju tolikšen pomen:

Ta diagram postavi Veber v bližino Heideggra in biti-v-svetu. Slednji izraz, ki se zdi malce zapleten, pravzaprav pomeni, da je organizem substanca, po kateri obstaja svet. V tem smislu je bil Veber blizu povnanjenega in ekologiziranega dela pojavoslovja oziroma fenomenologije.

Vendar pa ekologizirano pojavoslovje oziroma fenomenologija uporablja isto vrsto temeljne diagramske zgradbe, ki jo lahko uporabimo za predstavitev Brentanovega reističnega prikaza pojavov. Vkolikor to upoštevamo, lahko trdimo, da sta diagram opazovanja (in analize) ter diagram organizma (in okolja) med seboj povezana. Poleg tega pa sta oba tudi blizu zgradbi Brentanovega pojava.

C. Opazovanje in analiza

V svoji knjigi "Vprašanje stvarnosti" je Veber vpeljal razliko med dvema izvoroma vednosti: med opazovanjem in analizo. Potem se ozre na zorni kot predmeta in organizma pri opazovanju in analizi. Najprej zatrdi, da je v primeru opazovanja predmet dejaven, organizem pa psihološko nedejaven. Dočim pa je v primeru analize predmet nedejaven in je organizem psihološko dejaven:

	vrednost	
	opazovanje	analiza
predmet	aktiven	aktiven
organizem	pasiven	pasiven

Kako naj vse to razumemo? Analiza ločuje stvari in pojme v njihove sestavne dele. Opazovanje pa je včasih razumljeno bodisi kot odvisno, ali kot zopet neodvisno od teorije. V nasprotju z analizo, meri opazovanje na stvarnost oziroma na realnost. Če tako opazujemo obnašanje elektronov pri fizikalnem poskusu, ne vidimo elektronov, temveč zgolj učinke, za katere menimo, da jih elektroni povzročajo pri merilnih instrumentih. Vendar pa tudi predpostavljamo, da ne gledamo zgolj na naključno obnašanje merilnih instrumentov. Predpostavljamo, da se z našim opazovanjem dotikamo nečesa realnega - elektronov.

Za opazovanje velja, da je pri njem predmet dejaven, kajti z njegovo pomočjo se usmerjamo na realnost. Vkolikor zaznavamo mačko, je podoba takšna:

organizem (psihološki opazovalec)

mačka (predmet)

Mačka je opazovana, ko jo zaznamo kot stvarsko. Mačko pa zaznavam kot realno na primer v primeru, ko name skoči, pri čemer je dokaj jasno, da me namerava napasti. V tem primeru nimam časa, da bi jo analiziral. Moram jo opazovati. Predmet (mačka) je dinamičen in dejaven, jaz pa sem psihološko nedejaven. Zgolj odzivam se obnašanjso.

Na drugi strani pa mačko analiziram, ko je dovolj časa in je slednja nedejavna - ko na primer kar precej časa sedi pred menoj, ne da bi se premikala. V tem primeru se lahko zavzamem in se ukvarjam z njeno barvo, z njenimi ušesi in različne zadeve med seboj primerjam. V tem primeru je mačka kot predmet nedejavna, sam pa sem psihološko dejaven. Analiziram.

Veber pravzaprav kritizira preveč enostavno postavljanje psihološkega opazovalca in predmeta enega nasproti drugemu. Predlaga nekaj bolj korenitega, ko trdi, da je predmet (mačka) v primeru opazovanja dejaven. Predmet, ki ga opazujem, ni del enostavnega postavljanja nasproti v shemi, ki zajema organizem in predmet. Opazovani predmet je del okolice. In okolje je dinamično, razgibano. Samo dejstvo, da opazujem prav mačko in ne kakšnega drugega predmeta v svojem okolju (ne opazujem stola, ki stoji za mačko, in prav tako ne drevesa tam v daljavi), kaže, da se iz določenega razloga mačka dejavno vsiljuje mojemu zaznavanju. Ker je na ta način dejavna, terja mojo pozornost. Pozornost pa je pravzaprav odziv na dražljaj, oziroma na realni predmet. Zato je v tem smislu pasivna ter je glede tega drugačna od psihološko dejavne analize.

V tem smislu vključuje Veber v preučevanje zaznavanja kontekst in okolje. Zaznavanje je pomembno, saj je blizu opazovanja. Opazovanje pa nas vodi k stvarnosti, onkraj golih dozdevkov. Ne glede na to, da nam stvarnost oziroma realnost nikoli ni dana v docela čisti obliki. Opazovanje terja vsaj nekaj analize. To pomeni, da je opazovanemu vselej priključeno vsaj nekaj zornih kotov. Sicer ne bi bilo nikakršnega porazlikovanja psiholoških vsebin (mačke in psa tako ne bi bili zmožni ločevati med seboj).

D. Ekologizem in Veber

Videli smo, da lahko brentanovsko pojavoslovje oziroma fenomenologijo in reizem interpretiramo kot združljivo z gibsonovskim ekologizmom. V primeru brentanovskih pojavov ni temeljnega razlikovanja med organizmom in okoljem. Spoznavnim posrednikom ni odmerjen osrednji pomen, in pomen je omejen zgolj na zgradbo pojavov. Pomen izvira od organizma, ki je v vlogi substance v oporo pojavu oziroma fenomenu.

Zdajšnja trditev bo, da zasledimo podobno naravnost v primeru Vebrove filozofije stvarnosti. Oglejmo si znova temeljne točke, in bodimo pri tem pozorni, ali veljajo za Vebrovo stališče.

1. Ni temeljne razlike med organizmom ter med okoljem

Za Vebra je nadvse pomembno, da ni dopuščena nikakršna temeljna razlika med organizmom in okoljem. Ko vpelje opazovanje kot prvotno dejstvo, Veber kritizira vse teorije, ki bi vzele za svoje izhodišče temeljno razliko med organizmom in okoljem. Veber pravi, da je opazovanje praktično in da je organizem nedejavna, ko je vpleten v opazovanje dinamične oziroma razgibane realnosti. Razgibano vključevanje organizma pomeni, da ne obstaja temeljna razlika med organizmom ter med njemu okolnim svetom. Takšno razlikovanje se lahko pojavi zgolj kot posledica izvzetega stališča, in slednje se zgodi le v umetnih pogojih, kjer postane možna analiza. Takšne umetne okoliščine se pojavijo pri večini psiholoških poskusov, kjer je smoter izločitev in analiza zgolj neke omejene zaloge parametrov. Pri tem je okolje izključeno, organizem in predmet pa se pojavita kot nasprotna eden drugemu. Vebra pa zanima življenje "na ulici", in ne okoliščine v laboratorijih, kjer se vrše poskusi.

2. Ni spoznavnih posrednikov

Podobno kot pri Gibsonu in v primeru Brentanovih pojavov oziroma fenomenov, pri Vebro spoznavnim posrednikom, kakršni so predstave in psihološke podobe, ni pripisan poseben pomen. Saj tudi ni temeljnega razlikovanja med organizmom in okoljem, ki bi ga morali premostiti.

Veber dopušča predstave, vendar pa predstave pri njem niso spoznavni posredniki zavoljo dejstva, ker tvori njihovo substanco opazovanje (stvarnost). Pri mojem zaznavanju mačke se lahko pojavi predstava, vendar pa se ne bi mogla pojaviti brez podpirajočega jo opazovanja mačke kot stvarne stvari. Tako je predstava, vkolikor se pač pojavi, zgolj pomožna oblika. Je zgolj en element v območju opazovanja, podobno kot je mačka zgolj en element v primeru zaznavnega opazovanja.

3. Pomen zasnujejo afordanse (ponujanja)

Kaj pa glede pomena v Vebrovi filozofiji stvarnosti? Namig v to smer lahko zasledimo v Vebrovem razlikovanju med zadevanjem neživih ali živih stvari v okolju. Moja naravnost bo druga na, če mislim, da je ta kos vrvi vrv, ali pa če mislim, da je ta kos vrvi kača. Nasploh pa je še bolj pomembna praktična naravnost, ki jo ima organizem, ko se ukvarja s svojim okolnim svetom. Svet je neodvisen, vendar pa psihološko, in celo kot stvarnost, svet lahko svoj smisel pridobi zgolj po psiholoških veščinah in po organizmovih izkustvenih zmožnostih. Tako je pomen povezan z organizmovimi izkustvi.

SKLEP

Pregled nam je ob pomoči bližine med ekologizmom in reistično Brentanovo filozofijo pokazal, da obstajajo podobnosti med brentanovskim pojavoslovjem oziroma fenomenologijo ter med Vebrovo filozofijo stvarnosti, pri čemer smo sledili najpomembnejšim ekološkim točkam. Videli pa smo tudi, da obstaja podobna temeljna zgradba pri Vebrovih poglavitnih razlikovanjih (opazovanje - analiza, opazovanje kot okolna vpetost organizma), ter pri Brentanovi zgradbi pojavov. Ta zgradba predstavlja akcidenčne ali naključne celote, ki vsebujejo substance kot svoje lastne dele.

Tako lahko sedaj sklenemo:

III.: Vebrova filozofija stvarnosti je v svojih temeljnih načelih blizu Brentanovi razlagi pojavov oziroma fenomenov.

LITERATURA

- Barwise, J. in Perry, J. (1981) *Situations and Attitudes*. MIT Press, Cambridge: Mass.
- Baumgartner, W. (1992). Ein Brief Franz Brentanos an Carl Stumpf. "Acta Analytica" 8. Röhl Verlag: Würzburg.
- Brentano, F. (1981). *The Theory of Categories*, prev. Chisholm, R. M. and Guterman, N., The Hague: Nijhoff.
- Chisholm, R. (1982). "Brentano's theory of substance and accident". in *Brentano and Meinong Studies*, Rodopi, Amsterdam.

- Dreyfus, H. L. (1991): *Being-in-the-World, A Commentary on Heidegger's Being and Time, Division 1*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Gibson, J.J. (1979). *The Ecological Approach to Visual Perception*. Boston: Houghton-Mifflin.
- Potrč, M. (1993). *Phenomenology and Cognitive Science*, Röll Verlag: Würzburg.
- Potrč, M. (1989). "Heidegger and Ecologism". V: *Categorisation and Intentionality*. Bayreuth: Universität Bayreuth, Lehrstuhl für Philosophie.
- Potrč, M. (1993). "Phenomenology and Cognitive Science". V: Casati, R. and White, G. (izd.): *Philosophy and the Cognitive Sciences*. The Austrian Ludwig Wittgenstein Society: Kirchberg am Wechsel.
- Potrč, M. (1993). "Phänomenologie, ökologischer Ansatz und neuronale Netze." V *Neue Realitäten*. XVI Deutscher Kongreß für Philosophie. Allgemeine Gesellschaft für Philosophie in Deutschland: Berlin.
- Potrč, M. (1991). "The sensory basis of content in Veber"; *Slovene Studies, Society for Slovene Studies*, Edmonton, Alberta, Canada, Volume 13, number 1.
- Smith, B. (1987). *The Substance of Brentano's Ontology*, Topoi 6, D. Reidel.
- Van Inwagen, P. (1990). *Material beings*, Ithaca and London: Cornell University Press.
- Veber, F. (1939). *Vprašanje stvarnosti. (Quest for Reality.)*(Die Frage der Wirklichkeit.) AZU, Ljubljana.

Schelling in mitologija / Mitološka redukcija filozofije II. del

BORUT OŠLAJ

MITOLOŠKOST TEOZOFIJE

Videli smo, da filozofija identitete že po svoji formi, utemeljeni v suhem logisticizmu, brezčasovnem sistematiziranju, nikakor ni mogla ustrezno odpraviti vseh težav in zadovoljiti Schellingovega romantičnega hrepenenja po nerazlikovani celoti.

Kakšna je razlika med umetnostjo in mitologijo? To vprašanje se nam nujno zastavlja po Schellingovem neuspehu z umetnostjo in rehabilitacijo mitološkega v "Raziskovanjih o bistvu človeške svobode" in v "Vekovih sveta". Neka temeljna razlika med njima mora nujno obstajati, sicer Schelling, po opustitvi umetnosti kot organona filozofije, ne bi videl v mitologiji nove zvezde rešiteljice. Na tem mestu se ne bomo spuščali v širšo problematiko pomena umetnosti. Zadovoljili se bomo s tezo, ki bo hkrati fungirala kot predpostavka. Umetnost, v specifičnem pomenu besede, ni vsako risanje po zidovih votline in nalaganje kamna na kamen, temveč se s stališča zahodnoevropske kulturne zgodovine začne po propadu mikenskega kraljestva in se dokončno razvije v okvirih grškega polisa. Osnovna struktura življenja v starih civilizacijah, kot so Egipt, Asirija in Babilon, Kreta in Mikene, se toliko razlikuje od naše zahodne kulture, da je skorajda nemogoče uporabljati enolični pojem umetnosti, ki bi lahko v sebi zajel vse specifične razlike med omenjenimi kulturami. Funkcija umetnosti v helenski in posthelenski kulturi je izrazito terapevtskega značaja. Nastanek umetnosti je vezan na obdobje razdvajanja in vse močnejše artikulacije logosa, katerega analitičnost je sploh omogočena z razliko. V ozadju vsega pa stoji nema enotnost mitološkega univerzuma Miken. Glede na to, da je umetnost na nek usoden način zavezana razliki racionalnega univerzuma, pa čeprav vedno kot njegovo nasprotje, ni mogla odpraviti tega, na čemer je utemeljena, ne da bi odpravila tudi samo sebe. Schelling je nujno moral spoznati, da dvoličnost umetnosti, njeno domovanje v razliki med racionalnim in iracionalnim, nikakor ne more biti tista poslednja čista osnova filozofije, skozi katero bi ta lahko ubežala univerzumu distinktivnih apoliničnih oblik.

Pojem mitologije je neprimerno bolj enoličen od pojma umetnosti, saj je s tem, da je pred-logičen, nedvomno trdneje določen. Schelling v svojem miselnem razvoju vedno bolj dojema, da je tisto logično usodno določeno z razliko, in da kot tako nikakor ne more biti sredstvo za povratek v obljubljeni raj nerazlikovanja. Mitologiji, kot tistemu pred-logičnemu in predrefleksijskemu, pokloni Schelling svoje poslednje upanje.

Schelling je bil prvi, in morda doslej edini filozof, ki se je tako globoko in hkrati alarmantno zavedal pomembnosti, ki jo ima mitologija za filozofijo, vkolikor najgloblji smoter slednje vendarle ni v ničemer drugem kot v lastni samoodpravi. Če

govorimo izjemno abstraktno in odmislimo konkretne okoliščine, v katerih živimo, potem je jasno, da je filozofijo mogoče odpraviti le tako, da odpravimo neposredne vzroke njenega nastanka, to je samo logično refleksijo. Korak nazaj, v fantazijsko, alogično carstvo mitologije, se ob reševanju tega problema ponuja kar sam po sebi. Razlika med filozofijo in mitologijo postane tako razlika med pojmom in eksistenco. Schelling je že dovolj zgodaj vedel, da "nobena posamična stvar ni določena s svojim pojmom, temveč z nečim, kar je določeno z njegovo eksistenco".⁶⁸ Leta 1809 je dokončno opustil stališče ideje in idealnega zaradi polnosti življenja in eksistence. In zdi se, da se samo tako lahko znebimo fantoma refleksijskega mišljenja. Zdaj, ko zavrže ideale zgodnje romantične estetike, po kateri je umetnost pomiritev nasprotnih polov filozofije, idealnega in realnega, se Schelling "vrača k izvorni poetski moči, izmed form pa, v katerih se lahko ta uresničuje, izbere mitologijo, s katero se bo individuum ostvaril celoviteje kot ob pomoči omejene umetniške forme".⁶⁹

Osrednji pojem Raziskovanj je pojem svobode, utemeljen na povsem svojevrstni interpretaciji staroperzijske mitologije dobrega in zlega. "V kolikor se želi obdržati svobodna kreativna moč, mora biti predpostavljen prav neidentičen odnos subjekt - objekt."⁷⁰ Razlika med subjektom in objektom pa je utemeljena na razliki dobrega in zlega, razuma in volje. V Raziskovanjih dobi volja nedvomni prius nad razumom; razum je nekaj, kar je utemeljeno na "slepi volji", "kaosu". Razum je prispeval k razdvajanju sveta in človeka, človeka in Boga; naloga volje pa je, da reši veliko zgodovinsko krizo in omogoči človeku vračanje k Bogu. Tega prehoda pa ni mogoče izvršiti z mišljenjem, temveč le z voljo.

"V zadnji in najvišji instanci sploh ni nobene druge biti razen volje. Volja je prabit, in edinole zato so primerni vsi njeni predikati: neutemeljenost, večnost, neodvisnost od časa, samopotrditev. In vsa filozofija teži samo k temu, da bi našla ta najvišji izraz."⁷¹ Schelling uvidi, da filozofija ni več problem stroke, temveč eksistenčni problem par excellence. Ker pa je eksistenca neprimerno bolj povezana in odvisna od iracionalnega nivoja (volja) kot od racionalnega, je rešitev znotraj nje nemogoče pričakovati od mišljenja, ki je povsem kontemplativno, v ničemer praktično, zaposleno samo s tistim, kar je nujno. Brezčasovno in nespremenljivo polje, na katerem je edino mogoče izpeljevati logično misel po zakonih nujnosti, se izkaže kot docela neprimerno sredstvo za reševanje eksistenčnih stisk, ki z idealnimi brezčasovnimi in nespremenljivimi razmerami, v katerih se tako elegantno giblje logika, nima prav nič skupnega. Identiteta, ki je sicer omogočena v idealnih pogojih, v katerih funkcionira mišljenje, je čista utopija na ravni eksistence. Zmotno bi bilo, če bi mislili, da postane eksistenca predmet Schellingove filozofije - kot je to primer v Sartrovem eksistencializmu - temveč ravno obratno, filozofija postane predmet eksistence, ali še drugače, obstoj filozofije kot take se izkaže za najgloblji eksistenčni problem. Schellingov revolucionarni obrat je v tem, da uvidi, da filozofije ni mogoče dovršiti tako, da bi skozi logično aparaturo, v namišljenih pogojih in v sistematični obliki ponovno združili razbitost sveta. Identiteta je tisto gonilo filozofije, ki je samo zasnovano na razliki, in sicer tisti razliki, ki je vzrok nastanka filozofije. Da bi sploh prispevali k odpravi filozofije kot eksistenčnega problema, jo je treba zagrabit v njenih korenih. Nemogoče je odpraviti razliko v tistem, kar je samo nastalo na razliki. Lotiti se je je treba pred nastankom filozofije in tistega, kar je bilo pred to razliko.

⁶⁸ Schelling: *Abhandlungen Erläuterung des Idealismus des Wissenschaftslehre*, str. 419, v Schellings Werke.

⁶⁹ Petrović: Predgovor, str. 36.

⁷⁰ Petrović: Predgovor, str. 37.

⁷¹ Schelling: *Izbrani spisi*, str. 161.

Problem filozofije namreč ni vsebovan v njej sami, temveč v tistem, iz česar je nastala. Logično in estetsko sta področji, ki sta filozofiji notranji, z njima pa je lahko dosegla samo to, da se je grizla v lasten rep. Filozofije ni mogoče odpraviti, ne da bi nehala obstajati; to je vedel že Schelling, zapisal pa šele Marx. Paradoksalno, toda resnično: Problema filozofije ni mogoče rešiti znotraj filozofije. V njej ga je mogoče zastaviti, rešiti pa samo zunaj nje. Marx je to poskušal v ekonomiji, Schelling v mitologiji.

Nasprotje nujnosti in svobode, s katerim Schelling začenja svoja Raziskovanja, se izkaže, za razliko med esenco in eksistenco, med logičnim, na identiteti in nujnosti zasnovanim mišljenjem in dejansko razklanostjo eksistence. Schelling se s pojmom nujnosti več ne ukvarja, zakaj njegova zgodnja filozofija, ki jo je pozneje imenoval negativna, je na nujnosti logičnega mišljenja bolj ali manj tudi zasnovana, ne glede na to, da je bil njegov namen ravno nasproten temu. Glavna pozornost gre zdaj svobodi, ki je mogoča samo, kolikor obstaja neidentiteta subjekta in objekta. Skozi pojem svobode Schelling izpelje prehod od identitete k razliki. Kolikor se je do tedaj o svobodi sploh razpravljalo, je bilo to vedno v okvirih abstraktnega idealizma, utemeljenega na identiteti. "Idealizem namreč daje po eni strani samo najbolj obči, po drugi strani pa zgolj formalen pojem svobode. Realni in živi pojem pa je, da je zmožnost dobrega in zlega."⁷² Realna razlika med dobrim in zlim je tista osnova, na kateri idealizem sploh lahko eksistira. "Živi realizem" dobrega in zlega postane Schellingu za nekaj časa tista pozitivna osnova, iz katere lahko filozofija črpa svojo vsebino.

Schelling še vedno izhaja iz absoluta - Boga, toda z neko bistveno razliko. Če je bil absolut v Sistemu še neka čista, idealistična, neomadeževana tvorba, postane zdaj absolut sam nekaj živega in razklanega. Med Bogom in stvarmi ni istovetnosti. Stvari so "toto genere" različne od Boga. "Toda ker nič ne more biti zunaj Boga, je to protislovje mogoče razrešiti samo tako, da imajo reči svoj temelj v tistem, kar v Bogu samem ni on sam, tj. v tistem, kar je temelj njegove eksistence."⁷³ Ta temelj eksistence je narava v Bogu, "bitje, ki ga od njega sicer ni mogoče ločiti, ga pa je mogoče razlikovati". Schelling upa, da je s pojmom temelja dal novoevropski filozofiji tisto "živo osnovo", ki je le-tej dosedaj manjkala. Po samorazodetju Boga je vse pravilno, red in oblika, toda v temelju, ki se nikoli ne razodene, ostane nepravilno, kaotično. Stvarstvo, luč, logos, to nikakor ni vse, na vseh rečeh je neka neoprijemljiva osnova realnosti, "ostanek, ki se nikoli ne izide, tisto, česar tudi z največjim naporom ni mogoče preliti v razum, temveč večno ostaja v temelju".⁷⁴ V tem je Schelling za korak naprej od Hegla, ki je samo do konca prignani akademski filozof uma, kvazi dialektik, ki ne vidi, da je pravo nasprotje lahko samo logično - alogično, um - norost. Žižek zapiše, da se "heglovski dialektični proces izkaže za neko krožno gibanje brez dna, brez temelja, za neko zgolj negativno gibanje, ki se vrti v krogu okoli neke luknje, nekega manka - to, kar mu manjka, je prav temelj, opora, podlaga, neko pozitivno realno, ne-logično (nepojmovno) izhodišče... Temeljna Schellingova postavka je torej, da logika, forma logičnega pojma in njegovega samorazvoja, njegovega dialektičnega samogibanja, ne zaobseže vse realnosti, vse dejanskosti: je nekaj, kar pobegne temu logično - dialektičnemu gibanju, in Schelling skuša to 'nekaj' zajeti kot realni temelj boga, kot to, kar v bogu še ni bog sam, še ni umska božja eksistenca, kot

⁷² Schelling: Izbrani spisi, str. 163.

⁷³ Schelling: Izbrani spisi, str. 170.

⁷⁴ Schelling: Izbrani spisi, str. 171.

gon, pulzijo, kot temačno strast boga.⁷⁵ Schelling gre globlje, neprimerno globlje od Hegla v tem, ko uvidi, da je pojmovno mogoče samo skozi vzpostavitev neke absolutne razlike do nepojmovnega, ki je bolj realno od samega pojmovnega. Na tem predpojmovnem področju se lahko najbolje znajde mitološki način pripovedovanja. Schelling še enkrat pripoveduje neko mitologijo, ki je bila že neštetokrat povedana, pa vendarle drugače, vznemirljiveje. Sproblematiziral je mitologijo, o kateri, se je zdelo, ni mogoče ničesar povedati: bila je to pripoved o kaosu. "Brez te predhodne teme ni realnosti kreature; mrak je njena nujna dediščina. Edinole Bog - on sam eksistirajoč - prebiva v čisti luči, kajti edinole on je sam od sebe."⁷⁶ Mitologija kaosa postane tako temelj filozofije in bivanja sploh. Schelling je prepričan, da so vsi osnovni problemi bivanja vsebovani v prehodu iz noči v svetlobo, iz kaosa v red, ali še drugače: vse se odloči že pred stvarjenjem. "Stvari potekajo tako, kot da so 'kocke že padle', kot da je igra že odigrana, še preden se prebudimo k zavesti."⁷⁷ Filozofija zdaj ni več brezglavo in obsesivno tekanje za resnico, resnica pa ni več nekaj, kar bi bilo mogoče konstruirati znotraj same filozofije. S tem ko Schelling vztraja na ključnem momentu prehoda kaotičnega v urejeno, iz dionizičnega v apolinično, ko skuša prvega narediti za temelj drugega, implicitno postavlja filozofijo v podrejen položaj, zakaj skozi mitologijo postanejo vidni temelji nje same. Schellingov obrat k mitološkemu pa ne pomeni samo poskus novega utemeljevanja filozofije, temveč hkrati deluje kot svojevrsna filozofija filozofije. Znotraj Schellingovih prizadevanj je filozofija filozofije mogoča samo kot pripoved o tem, kar se je enkrat za vselej zgodilo. Med resnico in legendo tako ni več nobene razlike. "Kaj neki zadržuje zasluteni zlati čas, ko bo legenda spet postala resnica in resnica legenda?" Človek ima neko "so-vedenje o stvarjenju. To bistvo je vez, ki človeku omogoča, da vzpostavi neposreden odnos do najstarejše preteklosti... nek davni dogodek mu postane tako znan, kot da mu je bil priča!"⁷⁸ Kako je mogoče to so-vedenje o stvareh, ki so se zgodile v preteklosti, ki nikoli ni bila sedanjost? Povsem jasno je, da tukaj odpove vsaka metodološka eksaktnost in pojmovna jasnost. Schelling nas prisili, da se skupaj z njim potapljamo v neskončni ocean domišljije in fantazije, in samo od nas je odvisno, ali bomo temu verjeli ali ne. Morda ne gre niti toliko za to, ali temu verjamemo, kolikor za sposobnost, da se združimo s silnicami tovrstne intuicije, ki nas po neki imanentni logiki pripelje do istih uvidov. Skupna človeška preteklost pa je tista, ki omogoča, da je lahko domišljija o "skupni preteklosti" enaka pri različnih individuih. O takšni domišljiji je treba še nekaj poudariti. Schellingu nikakor ne moremo očitati subjektivne samovolje, saj se zdi, da je njegov razvoj vodila neka "notranja logična nujnost", ki pa je iz osrčja klasične nemške, pojmovno rigorozne filozofije, prek številnih doživetij notranjega zdvumljenja pripeljala do mitološkega, z domišljijo prepojenega dotika z resnico - legendo.

Vrnimo se zdaj spet za nekaj trenutkov k vsebini Raziskovanja. Tisto kaotično, temno in nepravilno v Bogu je nekaj, kar v njem samem še ni on sam; kar skratka še ni luč in urejenost. Prvi učinek razuma v predstavi Boga je ločevanje sil, kajti samo prek Boga se lahko vzpostavi in v njem razvije enost. "...razum poudarja idejo ali enost, ki se skriva v ločenem temelju. Sile, ki so se v tem ločevanju ločile (pa niso šle povsem narazen), so snov, iz katere je pozneje konfiguriralo telo."⁷⁹ Bog sam hrepeni, da bi našel samega sebe, to hrepenenje je prvi vzgib razuma. Toda volji, ki si želi

⁷⁵ Slavoj Žižek: Schelling: Brezdanost zla in realno v Bogu, v Filozofija skozi psihoanalizo, Ljubljana, 1984, str. 34 (od citiramo - Žižek: Schelling).

⁷⁶ Schelling: Izbrani spisi, str. 171.

⁷⁷ Žižek: Schelling, str. 44.

⁷⁸ Schelling: Izbrani spisi, str. 242.

⁷⁹ Schelling: Izbrani spisi, str. 173.

razodetja, ki želi red in obliko, nasprotuje volja temelja, ki je egoistična samozazrtost in kreaturna želja po večnosti. Do stvarjenja lahko pride samo tako, da se vzporedni volji, od katerih je ena želela večnosti, druga pa čas, razvežeta v sukcesijo. Da bi se Bog lahko udeležil, je moralo priti do potlačitve samovoljnega temelja v večno preteklost (stvarjenje Schelling podrobneje opiše šele v "Vekovih").

Zmožnost dobrega in zlega v človeku temelji na naslednjem: "Vsako bitje... ima v sebi dvojno načelo, ki pa je pravzaprav samo eno in isto, le da je gledano iz obeh možnih strani. Prvo načelo je tisto, ki jih ločuje od Boga, ali zaradi katerega so v golem temelju", drugo načelo pa je "vnaprej izoblikovano v razumu".⁸⁰ Načelo, ki izvira iz temelja, je temno, je samovolja kreature in kolikor še ni povzdignjeno v enost z lučjo, ostaja zgolj slepa volja in zasvojenost. Volji kreature pa stoji nasproti razum "kot univerzalna volja, ki se prve poslužuje in si jo podreja kot golo orodje."⁸¹ Toda enost temelja in razuma, ki je v Bogu nerazdružljiva, "mora torej biti razdružljiva v človeku - in to je zmožnost dobrega in zlega."⁸² Razlog, zakaj je človek razdvojeno, tragično in paradokсно bitje, opiše Schelling takole: "To povzdignjenje najglobljih središč v luč se razen v človeku ne dogaja v nobeni nam vidni kreaturi. V človeku je vsa moč mračnega načela in prav v njem tudi vsa sila luči. V njem je najgloblji prepad in najvišje nebo, ali obe središči. Človekova volja je v večnem hrepenenju skrita kal Boga, ki je samo še v temelju; božanski življenjski pogled, zaprt v globini, ki ga je ugledal Bog, ko je dobil voljo do narave."⁸³ Nedvomno ena najglobljih misli o človeku.

Človek se od Boga razlikuje po tem, da je volja kreature, temelja, lahko v njem delujoča vzporedno z voljo logosa, luči in urejenosti, medtem ko je ta v Bogu večno potlačena osnova, na kateri se Bog razodeva kot absolutna luč in razum. Dobro in zlo, kot človekova možnost izbire med univerzalno voljo ljubezni in egoističnim besnenjem samovolje temelja, izbire, ki je svobodna, kljub temu da je nujna, ti dve kategoriji nista mišljeni kot zgolj etični, temveč predvsem kot absolutno ontološki, ki kažeta človekovo tragično usodo neodpravljljive razdeljenosti med logičnim - apolitičnim in alogičnim - dionizičnim. Človek je neuspeli stranski produkt ob stvarjenju Boga, produkt, pri katerem je spodletel poskus, da bi se počeli razvezali v zaporedje. Toda po drugi strani je ta hkratna prisotnost počel prednost glede na Boga, kjer je eno počelo večno potlačeno v preteklost. V univerzalnem smislu je človek torej celo polnejši od samega Boga, toda tragika človeka je, da ima ta polnost izjemno grenak priokus.

Vzrok za nastanek filozofije, ki ga je Schelling na začetku svoje filozofske poti formuliral dokaj abstraktno (podobno kot Hegel: razpad totalitete), dobi zdaj realno vsebino. V trenutku, ko postane ta vzrok realen, postane hkrati tudi očitno, da je rešitev problema znotraj filozofije nemogoča.

Zlo, ki vedno teži h kaosu, "to je nazaj k onemu stanju, v katerem začetno središče še ni bilo podrejeno luči...",⁸⁴ postane tako "pratemelj za eksistenco". Volja temelja je "vse pertikularizirati ali narediti kreaturno", "božja volja je univerzalizirati vse, povzdigniti vse v enost z lučjo ali v njej ohranjevati".⁸⁵

Tisto nedvomno, kar nam skuša Schelling s tem povedati, je, da je dobro zasnovano na zlu, toda ne abstraktno, temveč realno, da je možnost pojmovnega utemeljena

⁸⁰ Schelling: Izbrani spisi, str. 174.

⁸¹ Ibid.

⁸² Schelling: Izbrani spisi, str. 176.

⁸³ Schelling: Izbrani spisi, str. 175.

⁸⁴ Schelling: Izbrani spisi, str. 186.

⁸⁵ Schelling: Izbrani spisi, str. 193.

na realnosti ne-pojmovnega, alogičnega. Toda pojmovno ni istovetno z božjo lučjo, ta je "čista radost in ljubezen", medtem ko je "pojmovno" človekov način, da bi se osvobodil kreaturnosti temelja, ki ga vleče v nasprotno stran od božje popolnosti. S Schellingom postane očitno, da "pojmovno" ni tukaj, da bi dosegli absolut, temveč da bi preprečili zlom in uničenje. Vsi dosežki moderne znanosti niso v ničemer spremenili človekovega tragičnega bivanjskega položaja, temveč so samo pomagali, da je lažje preživel, da si je naredil to življenje bolj udobno. Prvi, ki je to jasno formuliral, je bil Nietzsche. Tako kot je napisal "Zaratustro" v umetniškem jeziku, z namenom, da bi se izognil metafiziki, tako je Schelling napisal "Raziskovanja" v mitološkem jeziku,⁸⁶ z bolj ali manj istim namenom. Nietzsche je o umetnosti najprej teoretiziral (Rojstvo tragedije), čemur je sledil korak zlitja filozofije in umetnosti (Zaratustra). V celoti gledano, je bilo to početje zanj, kot tudi za filozofijo neuspešno. Schelling je po začetnem navdušenju nad umetnostjo hitro doumel, da na tak način problemov ne bo mogoče odpraviti. Sledil je korak k mitologiji, najprej na teoretični ravni (Filozofija umetnosti), tej fazi pa je dokončno sledilo zlitje filozofije in mitologije v "Raziskovanjih". Ne samo da Schelling rehabilitira in reinterpretera staroperzijsko mitologijo, tudi jezik, v katerem govori, nima več nič skupnega s filozofsko tradicijo. Spis "Raziskovanja o bistvu človeške svobode" predstavlja nedvomni vrhunec Schellingove miselne poti, ki pomeni obenem konsekvantno nadaljevanje in konec njegovih prizadevanj v zgodnjih spisih in sistemih.⁸⁷ Nenazadnje Schelling po "Raziskovanjih" (1809) vse do svoje smrti - se pravi polnih 43 let - ni objavil skorajda ničesar več. Njegovo zrelo snovanje se je tako dogajalo v samoti pisanja vedno novih verzij njegovega velikega dela, "Vekov sveta", ki pa za njegovega življenja ni bilo nikoli objavljeno.

Schellingova radikalnost iz Raziskovanj je v Vekovih že nekoliko omiljena. Ne gre sicer za spremembe v sami vsebini, temveč bolj za sam način pisanja. Z ozirom na to, da se mu je delo zataknilo že pri Preteklosti, pomenijo Vekovi na nek način samo dodatno pojasnitev in bolj nazorno predstavitev drame Boga pred stvarjenjem, ki je bila nosilec že v Raziskovanjih. Glede na Raziskovanja nam Vekovi ne prinesejo ničesar bistveno novega, razen morda tega, in to je odločilno, da postaja jezik spet bolj filozofski. Ali to pomeni, da je bil Schelling z načinom pisanja v Raziskovanjih nezadovoljen?

Nietzschejev propad se je začel s pojasnjevanjem "Zaratustre". Ali se Schellingu primeri isto?

Vekovi so do Raziskovanj pojasnjevalni v nekem specifičnem smislu. Schelling se sicer niti enkrat eksplicitno ne obrne na temo Raziskovanj (dobro - zlo, svoboda); brez kakršnekoli pojasnitve uporablja zdaj namesto izrazov temelj, luč, temno, tradicionalne filozofske kategorije, kot so bit, bivajoče, bistvo. "...bit. Kajti če si jo mislimo čisto kot tako, je nesebična, je popolna zamaknitev v sami sebi; toda prav s tem priteguje vase svoje nasprotje, in je nenehna želja po bistvu, sla, pritegniti nase bivajoče ali subjekt, da bi lahko z njegovo pomočjo stopila iz zgolj potencialnega stanja v delujoče."⁸⁸ Toda čeprav vedno pogosteje sega po tradicionalnih filozofskih kategorijah, vendarle ohrani skupni predmet z Raziskovanji: dogajanje v Preteklosti, ki nikoli ni bila sedanost, le da skuša zdaj to dogajanje kar se da nazorno predstaviti in

⁸⁶ Ta teza velja bolj na splošni ravni, saj Schnellingov spis nikakor ni čista mitologija, kar pravzaprav sploh ni potrebno dokazovati, medtem ko "Zaratustra" lahko deluje tudi kot povsem samostojno umetniško delo.

⁸⁷ "Raziskovanja" vsebujejo tudi izjemno bogate antropološke nastavke, ki jih tukaj nisem mogel posebej povdarjati.

⁸⁸ Schelling: Izbrani spisi, str. 256.

širše utemeljiti. V Raziskovanjih je Schelling zajel tako Preteklost (božja drama pred stvaritvijo), kot sedanost (antropološke raziskave o razmerju dobrega in zla v človeku, ki je nujno nadaljevanje razrešene drame ob stvaritvi). Vse, kar je Schelling tukaj zajel na en mah, ustvaril v enem kosu v silnem "mitološkem navdihu", skuša zdaj v Vekovih graditi sistematično in postopno. Na ta način pa skozi zadnja vrata postopno vstopa čedalje več filozofskih kategorij, ki v tem, še vedno mitološkem svetu delujejo nenaravno, če že ne smešno.

Schelling zdaj povsem odkrito razpravlja tudi o razmerju med filozofijo in teozofijo. "Tu je meja med teozofijo in filozofijo, katero si bo iskalec resnice skušal ohraniti nedotaknjeno. Prvi ima, kar se tiče globine, obilice in živosti vsebine ravno toliko prednosti pred drugim, kot jo ima dejanski predmet pred svojo sliko, kot jo ima narava pred svojo upodobitvijo."⁸⁹ Teozofski sistemi imajo po Schellingovem mnenju vsaj to prednost, da je v njih vsajena narava, medtem ko v drugih ni nič drugega kot ne-narava in gola umetnost. Če naj že zdaj nekoliko prehitimo, lahko v nekoliko paradoksnih oblikah zapišemo, da gre pri Schellingu za to, da bi pojasnil, kako je pojasnjevanje, in s tem filozofija odvečna in nepotrebna, ker zanjo ni žive globine. Mitološka pripoved namreč nikoli ne pojasnjuje, lahko je samo pojasnjevana, toda to ni več njena stvar. Ona sama, v svoji samozadostnosti, je resnica, ki se daje na spregled v pripovedni obliki. S tem ko Schelling vedno bolj privzema funkcijo pojasnjevanja, pa čeprav samo tega, kako s filozofijo ne moremo priti daleč, se spet postavlja na stališče klasičnega filozofa.

Časovna dimenzija, ki je bila implicitno že vseskozi navzoča v Raziskovanjih, postane zdaj eksplicitno ogrodje Vekov. V času je boj dveh načel, "enega, ki žene naprej, ki priganja k razvoju, in drugega, ki ustavlja, zadržuje, ki se razvoju upira. Če bi ta drugi ne nudil odpora, potem ne bi bilo časa."⁹⁰ Toda še preden je možen pričujoči čas, je treba tudi v samo prabitje postaviti neko preteklost, katere čas temelji na razliki biti in bivajočega, dveh volj, ene, ki noče, ki si skratka želi večnosti in druge, ki se želi razvezati v čas, in se osvoboditi tesnobe večnega mirovanja. Gibanje časa je mogoče samo v toliko, v kolikor se razvija na osnovi večno potlačenega mirovanja in večnosti. "Če torej spoznavamo protislovje, spoznavamo tudi neprotislovno. Če je prvo gibalno časa, potem je drugo bistvo večnosti." "Torej je pravzaprav protislovje strup vsega življenja in vse življenjsko gibanje ni nič drugega kot poskus premagovanja tega strupa."⁹¹ Schelling v razmerju med protislovnim in neprotislovnim da nedvomni poudarek na neprotislovno, zakaj on ve, da je iz neprotislovnega vse izšlo, in se vanj vse vrača. Za in nad vsakim časom obstaja nekaj, kar ni v času. Schelling tako na najlepši način obudi od mrtvih enega velikanov filozofije, Anaksimandra. Približevanje filozofa miselnemu bogatstvu in živosti filozofije prvih predsokratikov pomeni zanj nepresegljivo čast.

Neprotislovnost in protislovnost sta utemeljeni v razmerju biti in bivajočega, oziroma tistega, kar je "na sebi", in tega, kar želi postati "za sebe". "Zato je torej negibljiva volja, ki nič noče, najvišje in prvo. Kajti v najvišjem nemiru življenja, v najsilovitejšem gibanju vseh sil še vedno skozi vse učinkuje volja, ki ničesar noče. Tja je vse usmerjeno, tja vse hrepeni."⁹² Če je mirujoča volja prvo, potem je nezavedno tiho iskanje samega sebe drugo. "Toda čim bolj je ta mirnost užitekapolna, tem prej se mora v večnosti... poroditi tiho hrepenenje, da bi prišla sama do sebe..."⁹³ Volja, ki si

⁸⁹ Schelling: Izbrani spisi, str. 247.

⁹⁰ Schelling: Izbrani spisi, str. 255.

⁹¹ Schelling: Izbrani spisi, str. 256-257.

⁹² Schelling: Izbrani spisi, str. 268.

⁹³ Schelling: Izbrani spisi, str. 270.

želi mirovanja, se s tem zanikanjem znajde v nasprotju "s prosto izlivajočim se bistvom, znajde se kot strogost v nasprotju z blagostjo, kot tema v nasprotju z lučjo, kot večni NE, ki prihaja v nasprotje z DA."⁹⁴ Schelling zdaj še enkrat opiše potek stvarjenja, ki je mogoče samo tako, da se simultanstvo obeh volj razveže v zaporedje, kjer se ena volja "vede le kot temelj, kot predhodnica druge."⁹⁵ Z nastopom besede se začenja čas, logos izvrši ločitev Preteklosti od Sedanjosti. Beseda ustvari apolinični univerzum distinktivnih oblik, kar je v popolnem nasprotju z dionizičnim vrtincem Preteklosti. "Ker pa ločitev nikoli ne more biti popolna in ker v razhajanju sil vedno ostaja določena enost, se v ločitvi odpre pogled enosti, pogled, ki zaradi svoje jasnosti sega do večnosti."⁹⁶ V vsakem individuu obstaja spomin na večnost, in šele ta spomin lahko človeku omogoča dejansko osmišljanje njegovega življenja. Nastop besede, luči, razuma je nedvomni akt simbolizacije in je celo terapevtskega pomena - kot se izrazi Žižek - za samega Boga. Toda če z besedo Bog odreši samega sebe, ali je potem beseda odrešilna tudi za samega človeka? Kolikor je človekov najgloblji cilj vendarle povratek nazaj v enost, toliko beseda, ki je vendarle posledica ločitve, temu smotru ne more zadostiti, še posebej ne, ker se z besedo oddaljujemo od skupnega vira življenja. Veliko pozneje v Filozofiji mitologije Schelling zapiše: "Jezik je izbledela mitologija, v njem se samo v abstraktnih in formalnih razlikah hrani to, kar mitologija hrani v živem in konkretnem."⁹⁷

Schelling je trikrat začenjal s pisanjem Vekov, vsakič je nezadovoljen z doseženim odložil pero, ga kmalu spet vzel v roke in poskusil znova, toda v nobenem od treh poizkusov mu ni uspelo priti iz Preteklosti v Sedanjost, od Boga pred stvarjenjem k razodetemu Bogu in človeku.

Schellingova kozmološka vizija dobi v Vekovih že značaj igre, v čemer se ne približa samo Anaksimandru, temveč tudi Heraklitu. "Vse je bilo samo zato, da bi ono skrito, ki je izrekajoče bivajočega in biti, zapazilo prav to bivajoče in bit kot samega sebe."⁹⁸ Schelling ve, da je celotno dogajanje brezsmiselno, bit je samo zato, da postane bivajoče, želja bivajočega pa ni nič drugega kot ponovni povratek v bit. Ta samozadostna igra biti in bivajočega je na povsem isti ravni kot Anaksimandrova igra apeirona in Heraklitova igra ognja, ki se po meri prižiga in ugaša. Da je iz tovrstnega predlogičnega in brezvrednostnega (kolikor je glavna lastnost igre prav odsotnost vrednot in smislov) sveta nemogoče narediti prehod k logosu, je najbolj alarmantno pokazala usoda Nietzscheja. Nietzsche je vseskozi mislil in upal, da je umetnost na isti brezvrednostni ravni, kot njegova igra večnega vračanja. Na koncu pa se je vendarle moral prikloniti spoznanju, da je umetnost, tako kot vse ostale človekove dejavnosti, samo sredstvo, na ta način pa je nujno morala ostati znotraj meja metafizike.

Ali torej Schelling ne more preiti v Sedanjost, v ta apolinični univerzum distinktivnih oblik zato, ker se preveč dobro zaveda, da bi s tem padel nazaj v metafiziko⁹⁹ in bi skratka končal tam, kjer je svoje prizadevanje tudi začel? Ne smemo pozabiti, da je glavni namen Schellingove filozofije vendarle neka predlogična neposredna enotnost čutnega sveta, in zdelo se je, da je v mitološkem svetu teozofije to tudi dosegel. Njegova nezmožnost, da bi zmožni prehod v Sedanjost,

⁹⁴ Schelling: Izbrani spisi, str. 279.

⁹⁵ Schelling: Izbrani spisi, str. 314.

⁹⁶ Schelling: Izbrani spisi, str. 292.

⁹⁷ Schelling: Filozofija mitologije, Beograd 1988, str. 60 (od tu citiramo - Schelling: Filozofija mitologije).

⁹⁸ Schelling: Izbrani spisi, str. 308.

⁹⁹ Metafiziko razumemo kot vsako človekovo aktivno poseganje v temeljno dualistično strukturo sveta. Več o tem v spisu "Ens metaphysicum".

morda ni prav nič drugega kot njegov strah pred simbolizacijo in abstrakcijo, ki sta nosilki apoliničnega univerzuma. Dokler se je Schelling gibal v igrivem in brez-vrednostnem čutnem svetu mitološkega, je bil na cilju, toda narediti zdaj prehod iz tega neobremenjenega in srečnega sveta v metafizično obremenjenost in težo našega vsakdana; ali ni v tem vsa tragedija, in ali ni morda tukaj meja, ki je ne bo mogla filozofija nikoli prestopiti. Filozofiji je usojeno, da meče svoj pogled na ono stran, in s tem, da to počne, pomeni, da je na tej strani, pomeni, da je metafizična.

Dolgotrajni molk enega največjih filozofskih genijev, ki je umolknil star komaj 34 let, je več kot pretresljiv. Nemogoče je bilo, da bi Schelling lahko obstal na sredini med temo in lučjo, predlogičnim in pojmovnim, neprotislovno večnostjo in protislovnim gibanjem. Pogreznitev pradejanja je dokončna, ta "nikoli več ne more biti prinešena pred zavest. Če bi kak človek slučajno zanj vedel, bi se morala zavest sama vrniti v nič, v neomejeno svobodo in prenehati bi morala kot zavest."¹⁰⁰

Druga rešitev je svet refleksije, izbledele mitologije, ki pa mora nujno trpeti bolečino odmaknjenosti od vira življenja. Molc.

POZNA FILOZOFIJA

Ne samo da Schelling znotraj koncepta Vekov ni mogel narediti prehoda k logosu, temveč tudi sama "filozofija" ni mogla obstati v tem predlogičnem večnem vrtincu teme in groze, najsi je bilo mogoče tukaj odgovoriti na vsa vprašanja, ki si jih je filozofija zaman prizadevala rešiti v racionalistični tradiciji. Če se giblješ na meji pojmovnega, tvegaš, da znožiš. Schelling se je tega pravočasno zavedel, Nietzsche ne.

Schellingova želja, da bi znanost postala "historia", pripoved o tem, kaj se je zgodilo, kar naj bi imelo za posledico, da bi "resnica postala legenda in resnica legenda", je ostala le želja. Schelling je želel samo še pripovedovati tako, kot to počne mitologija v svetu, kjer med mislijo in dejanskostjo ni razlike. Vrnitev v "zlato dobo".

Prišli smo do točke, na kateri moramo vzpostaviti naslednjo izjemno pomembno distinkcijo, distinkcijo, ki je v vsej svoji razvidnosti postala očitna šele s Schellingom, obenem pa je usodno opredelila značaj filozofije v 19. in 20. stoletju. Gre za razliko med filozofijo kot ljubeznijo do modrosti, to je tisto izvorno filozofijo, ki ima za predmet celoto sveta, filozofijo, ki se je nujno morala spraševati tudi o pomenu same sebe, in filozofijo kot znanostjo, to je tisto filozofijo, ki ima za svoj predmet raziskovanja neko partikularno področje človekovega vedenja in delovanja. Vse do tega trenutka smo se skupaj s Schellingom gibal (določena izjema je samo Filozofija umetnosti) v izvirnejši in prvotnejši obliki filozofije. Schelling je bil nedvomno tisti filozof, ki je Filozofijo kot ljubezen do modrosti pripeljal do njenega konca,¹⁰¹ kjer je postalo jasno, da je lahko smiselna samo še kot Filozofija filozofije, utemeljena v tistem, kar je pred njo samo. Skozi Schellinga je Filozofija na tej stopnji že postala eksistenčni problem par excellence. Za to filozofijo je veljalo, da si bil Filozof le toliko, kolikor si imel vsaj toliko estetske moči kot pesnik. Tudi v tem pogledu je sodil Schelling med največje Filozofe; s tolikšno mero umetniško ustvarjalnega čuta, se je postavil ob bok Talesu, Anaksimandru, Parmenidu, Heraklitu in Empedoklesu. Schelling je prepričljivo pokazal, da je morala biti Filozofija nujno tako dolgo neuspešna, dokler je stavila na logos in racionalnost. Ker problema Filozofije ni bilo

¹⁰⁰ Schelling: Izbrani spisi, str. 325.

¹⁰¹ Zaradi lažjega razumevanja bom odslej Filozofijo, ki je ljubezen do modrosti, pisal z veliko začetnico, filozofijo kot znanost pa z malo.

mogoče rešiti znotraj apoliničnega - že posredovanega - univerzuma, je bila edina možnost, hkrati pa izjemno pogumna poteza, skok v temno carstvo mitološkega. Nemogoče je bilo dolgo obstati v tem dionizičnem svetu teme, čeprav je ta lahko, zaradi svoje neposredne bližine virov življenja, edini nudil človeku najgloblje trenutke vzhičenja in radosti. "Misli si torej, če si kdaj to užil, tiste redke trenutke blažene in popolne zadostnosti, ko si srce ničesar ne želi, da bi si lahko zaželel, da bi večno ostali tako, kot so, in da bi dejansko bili kot večnost: misli si take trenutke in poskusi se spomniti, kako prav v njih, ne da bi se tega zavedal, ne da bi sam kaj za to storil, spet nastaja volja, ki te kaj kmalu spet potegne k sebi in te povleče v delujoče življenje."¹⁰² Čeprav je Schelling trikrat poizkušal, mu vendarle ni uspelo - znotraj tako zastavljenega Filozofskega projekta - priti nazaj v urejeni svet logosa in besede. Problem tako radikalno zastavljene Filozofije, kot je Schellingova, je v tem, da je meja, ki loči svet logosa od predlogičnega dionizičnega sveta tako ostra, da je možna samo alternativna izbira ali - ali. Kontinuiran in postopen prehod iz enega sveta v drugega se je izkazal za nemogoče dejanje. Edina možnost bi lahko bil samo preskok. Zakaj forma preskoka Schellingu ni bila dovolj, to vprašanje puščam na tem mestu odprto. Filozofija je tako lahko ostala samo pred vrati same sebe, čeprav z "resnico v žepu", ali pa v svoji lastni hiši posredovanega sveta logosa, kjer pa se je morala že vnaprej sprijazniti z bolj ali manj neplodnim razpravljanjem o številu plešočih angelov na konici igle.

Glede značaja Filozofije je uspelo Schellingu pokazati naslednjo resnico. Njen končno doseženi uspeh je lahko samo v tem, da pokaže, da ostane vsako njeno prizadevanje nujno neuspešno. Neuspeh Filozofije pa pomeni ravno njen uspeh, zakaj s tem je dejansko prišla do tistega poslednjega, do česar se lahko sploh dokoplje: razbiti svet je nemogoče zediniti. Ta tragedija je podobna Hamletovi: "Dionizični človek je podoben Hamletu: oba sta enkrat resnično pogledala v bistvo stvari, spoznala sta, gnusi se jima, da bi ravnala: kajti njuno ravnanje ne more spremeniti ničesar v večnem bistvu stvari in smešno ali sramotno se jima zdi, ko jima pripisujejo sposobnosti, da bi svet, ki je razbit, zopet zedinila. Spoznanje uniči ravnanje." Tako Nietzsche.

Schelling je eden največjih Filozofov sploh, čeprav do današnjega časa krivično zanemarjen. Razlog za to gre iskati v tem, da je njegovo Filozofijo presojala filozofija s svojo pozitivistično metodologijo. Tisti poznejši filozofi, ki so še bili na isti duhovni ravni kot Schelling, pa so ga bodisi slabo poznali, ali pa so o njem molčali (Nietzsche, Heidegger).

Teza, da se je Schelling pozneje distanciral od svoje teozofske faze, ker da se je baje ustrašil lastne radikalnosti, ki v tistem, pretežno konservativno krščanskem času ni mogla računati na nič drugega kot na obsodbo, je nekoliko preenostavna. Prej bo držalo, da se je Schelling v svojem raziskovanju dotaknil neke meje, ki je filozofija ni več mogla prestopiti. Nedvomno pa ostaja, da je pozni Schelling akademski filozof, toda z razlogom.

To je obdobje, v katerem je Filozofija postala filozofija. Nič več se ne ukvarja s samo seboj, temveč pristopa k predmetu, ki so zunaj nje s tipično znanstveno distanco. Začenja se filozofija disciplin. Schellingova predavanja o "Filozofiji mitologije" (še prej pa njegova Filozofija umetnosti, vendar v povsem drugačnem kontekstu) pomenijo začetek partikularizacije Filozofije.¹⁰³ Distanca. Prej je bil "v", zdaj je "zunaj". Ne samo, da se spremeni pozicija, iz katere Schelling govori, spremeni se

¹⁰² Schelling: Izbrani spisi, str. 271.

¹⁰³ V nekem smislu pomeni to že Kant, toda na vsebinski ravni se je Filozofija šele s Schellingom lahko transformirala v filozofijo.

tudi sam način govora, ki gre zdaj spet v smeri večje pojmovne eksaktnosti.

Predavanja o filozofiji mitologije, ki jih je imel Schelling v Berlinu (1842/1845), naprej razvijajo nastavke, ki so bili dani že v Filozofiji umetnosti. Zakaj čuti Schelling potrebo, da v okviru svoje pozitivne filozofije razodetja posebej spregovori samo o mitologiji, najbrž ni treba posebej pojasnjevati. Njegov odnos do mitologije je zdaj neprimerno bolj previden, loteva se je s precejšnjo mero spoštovanja. Schelling se zaveda, da se je na racionalni ravni nemogoče ustrezno približati mitologiji. "Vsak smisel v mitologiji je čisto potencialen, kot v kakšnem kaosu, ne da bi se dal omejiti, partikularizirati. Čim bi to poskušali, bi se nam pojav popačil, celo razdrli; če pa pustimo smisel takšen, kot je, in se pri tem veselimo neskončni možnosti odnosov, potem smo na pravi poti, da razumemo mitologijo."¹⁰⁴ Schelling sicer pravi, da je v njej gotovo neka resnica, toda ne takšna, ki bi se lahko "trdno prijela in izrazila." Njen smisel se nam vedno znova izmika, "za njim smo prisiljeni teči, ne da bi ga kdaj koli dosegli."¹⁰⁵ Razlog temu je v tem, da se mitologija nahaja v nekem drugem svetu, "do katerega zgodovinsko znanje ne seže".

Z ozirom na to, da razume Schelling mitologijo kot "tegonijski proces"¹⁰⁶ (Uran - Zeus), pomeni, da že sama sukcesija "mitološkega razvoja" implicira neko izgubo. Ali še drugače: V procesu mitologije same je na delu nek postopek izgubljanja tistega prvotnega - priordialnega. Pot od divje čutnosti k preudarjeni modrosti je imanentna že mitologiji. Ta pot je najbolj značilna v značajih posameznih vrhovnih bogov, ki so si sledili na najvišjem prestolu (Uran - Kron - Zeus). Tega Schelling sicer ne izraža eksplicitno; implicitno stališče, da že sama mitologija pomeni določen odmik, da je skratka tudi mitologija na nek način že sredi sveta simbolizacije, pa sledi iz naslednjega: Schelling je prepričan, da stoji na začetku mitologije, ki je politeizem, absolutni monoteizem. Toda človeštvo se ne začneja z absolutnim, temveč z relativnim monoteizmom.¹⁰⁷ S prehodom k zgolj "relativno - Enemu", pride do "alteracije zavesti".¹⁰⁸ Ker je človek torej že na samem začetku viru odtujen, pomeni mitologija, ki se začneja z razpadanjem relativnega monoteizma, prvo in najpreprostejšo obliko simbolizacije. "Čim je človek skrenil iz centra",... ne stoji več kot Bog nad stvarmi. temveč pade na isto stopnjo z njimi". Tako "nastaja iz stremljenja in prerivanja, da se že v razbitem in razcepljenem zadrži prvobitna božanska enotnost, tisti srednji svet, ki ga imenujemo svet bogov..."¹⁰⁹ Mitologija predstavlja tako prvo obliko sredstva, "da se ponovno vzpostavi ukinjena enotnost."¹¹⁰ Ta enost pa se ne dosega dejansko, temveč skozi njen proces, ki prikazuje "realni razvoj" teogonije. Ker pomeni mitologija zgodovino samega Boga, je ta za človeka pomembnejša od filozofije. "Dokler je človeštvo in vsak njegov del še potopljen v mitološko gibanje in dokler je, da se tako izrazimo, nošen s tem tokom, je na poti k resnici."¹¹¹ Mitološko v Schellingovi Filozofiji je seveda nekaj povsem drugega kot mitologija v njegovi pozni filozofiji. Zdaj je mitologija veda o politeistični teogoniji. Prej pa mitologija še ni bila mišljena kot scientia, temveč kot mitična pripoved o enem samem Bogu, še preden je to sploh postal. Razlika je torej dvojna: Prej je bil govor o enem Bogu, zdaj o več, prej je skušal govoriti o enem Bogu iz njega samega, zdaj govori o politeizmu iz določene

¹⁰⁴ Schelling: Filozofija mitologije, str. 22-33.

¹⁰⁵ Schelling: Filozofija mitologije, str. 21.

¹⁰⁶ Schelling: Filozofija mitologije, str. 196.

¹⁰⁷ Schelling: Filozofija mitologije, str. 174.

¹⁰⁸ Schelling: Filozofija mitologije, str. 191.

¹⁰⁹ Schelling: Filozofija mitologije, str. 205.

¹¹⁰ Schelling: Filozofija mitologije, str. 214.

¹¹¹ Schelling: Filozofija mitologije, str. 210.

akademske distance. S stališča njegove pozne filozofije, zgodovina Boga sploh ne sodi v mitologijo, ker se ta začenja šele z politeizmom.

Ob tem je treba poudariti, da med Schellingovo mistično fazo teozofije in njegovo pozno filozofijo ni - glede razvoja misli - nobenega protislovja. S tem da v filozofiji mitologije jasno poudari, da je do alteracije človekove zavesti (izvirni greh) prišlo na prehodu iz absolutnega v relativni monoteizem, iz katerega se - zato ker je relativni - nujno razvije politeizem, postane očitno, da šele z mitologijo (politeizmom) vstopimo v svet simbolov in logosa. Vkolikor se torej pozni Schelling giblje izključno v okviru logosa, brez tiste poetične intuicije in domišljije, ki je nosila njegovo Filozofijo, lahko vzame za predmet raziskovanja samo tisto, kar je tudi samo že otrok apoliničnega sveta; zdaj tudi mitologija. Schelling je lahko govoril o problemih monoteističnega Boga, torej tistega, ki je še pred logosom, v jeziku, ki ga je nemogoče izžrpati v mejah logosa. Zato zdaj, ko govori iz pozicije, ki je znotraj teh meja, o problemih teozofske faze ne more spregovoriti ničesar. Med obema fazama tako ni prav nobenega protislovja. Skeptični smo celo do tistih prevladujočih trditev, ki trdijo, da predstavlja Schellingova pozitivna filozofija korak nazaj.

V okviru naših raziskav se kaže korak k pozitivni filozofiji ne samo kot logičen, temveč tudi absolutno nujen. S tem ne mislimo, da pomeni ta korak v vrednostnem smislu nekakšno napredovanje, ne; na vrednostni ravni primerjati obe fazi je ne samo nesmiselno, temveč tudi nemogoče, ker gre za dva popolnoma različna svetova, predlogičnega in logičnega, in tisto, kar je v prvem smiselno, je v drugem nesmiselno, in obratno. Ali ne predstavlja Schellingova pozitivna filozofija tisto dolgo iskano Sedanjost iz Vekov sveta, tisto, česar tam ni mogel ustvariti, ker se mu je zdel preskok iz enega v drugi svet prepoceni "trik". Pozna filozofija pa deluje zdaj v razmerju do Preteklosti točno kot preskok, vmes pa ni ničesar, ker ničesar ne more biti.

Tudi ostala Schellingova predavanja v okviru pozitivne filozofije v ničemer ne spodkopavajo njegove mistične faze. Če zdaj on o tem ne govori več, to ne pomeni, da se je od tega distanciral, temveč da se o tem iz tega stališča lahko samo še molči, ali pa se povsem abstraktno izraža takole: "Začetek pozitivne filozofije je tisto, kar eksistira pred vsakim pojmom." "Pojem je tukaj posterius, bivajoče tisto, kar predhodi."¹¹² "Pozitivna filozofija izhaja iz absolutne vsebine predstave, za začetek ima tisto, za kar edino ve, da je, da bi izhajajoč od njega, prišla do tega, kaj je."¹¹³

Smisel Schellingove pozitivne filozofije ni samo v tistem splošno znanem obratu Heglove negativne filozofije, temveč predvsem v tem, da Schelling zdaj še enkrat, iz nekega drugega, svetlejšega zornega kota poudari to, kar je v bistvu vedno poudarjal, da pred logičnim obstaja nek pozitivni, alogični temelj, ki je eksistenca in osnova vsemu. Schelling se zdaj ne dotika več vsebine temelja. Zadovolji se s tem, "da je", tisto drugotno vprašanje, "kaj je", pa se nanaša že na izpeljano, to je na esenco.

Če se je Schelling v svoji mistični fazi izgubljal znotraj temelja, zdaj, v pozitivni filozofiji nanj samo pokaže s prstom, ne da bi se ga dotaknil, in s tem nakaže njegovo mesto, ki se začenja tam, kjer se končujejo vidne meje simbolnega sveta.

¹¹² Seren Kjerkegor: Šelingova pozna filozofija, Beograd 1984, str. 11.

¹¹³ Kjerkegor: Šelingova pozna filozofija, str. 16.

Filozofska diskusija v tibetanski akademiji

LENART ŠKOF

POVZETEK

Prispevek obravnava dialektično diskusijo, kakršno gojijo v tibetanskih samostanskih šolah. Podani so osnovni podatki o zgodovini filozofske logike s področja severnega budizma, osnove logičnega instrumentarija ter pravila diskusij in primer diskusije.

V nadaljevanju sledi razmislek o in-formalni logiki ter o pojmu diskusije kot filozofske kulture.

ABSTRACT

PHILOSOPHICAL DEBATE IN THE TIBETAN ACADEMY

The article deals with dialectical debate cultivated in the Tibetan monastic schools. Basic data on history of philosophic logic from the region of northern Buddhism, the elements of logic instrumentality and the rules of debate as well as an example of debate, are presented.

In addition, there is a reflection on in-formal logic and on idea of debate as a philosophic culture.

Prispevek skuša podati pojem **izvirne tibetanske dialektike**. V budizmu je diskusija pomembno sredstvo pri spoznavanju novih resnic - s področja epistemologije, ontologije in logike. Veliko filozofskih tekstov hinduizma in budizma vsebuje zapise diskusij, ki so se v smislu izvirne dialektike ukvarjale z različnimi filozofskimi problemi.

V splošnem je analiza usmerjena k filozofski diskusiji, kakršna živi še danes v nekaterih tibetanskih samostanskih šolah. Podani so oris logičnega instrumentarija budizma, nekatera osnovna pravila diskusij in primer diskusije. V sklepnemu delu so obravnavana nekatera vprašanja logike, ki ni formalna in ki mora v skladu s tem vsebovati določene prvine, ki jih lahko imenujemo filozofska kultura. Prispevek se večkrat nanaša na celotno tradicijo dialektike v severnem budizmu, saj so področja Tibeta in Mongolije dialektiko spoznala v 12. stoletju (Tibet - iz Indije) oziroma v 13. stoletju (Mongolija - iz Tibeta).

Dialektična tradicija se je v Tibetu ohranila do današnjih dni. Živi v nekaterih samostanskih šolah, kjer dialektiko gojijo mojstri, ki učijo študente razmišljati in filozofirati na način dialoga. Da današnja tibetanska dialektika pomeni resničen vpogled v indijsko tradicijo dialoga, nam potrjuje dejstvo, da je ostala šola dialektike takorekoč nespremenjena od Phyva-pa Chos-kyi Seng-ge-ja dalje (1109-1169), ko je bila dis-

kusija tudi prinešena v Tibet. Dharmakirti, največji indijski budistični logik (7. stoletje), je zapisal pravila diskusij, ki so se odvijale v šestih stoletjih (od približno 1. stoletja naprej) pred njim. Tibetanska logika je pomembna predvsem zaradi tibetanskih prevodov Dharmakirtijevih logičnih tekstov, ki so se, z izjemo dela Nyaya - bindu, v izvirniku izgubili. Dharmakirti je napisal sedem logičnih razprav, ki so postale osnova budistične logike v Tibetu. Pred orisom njegovega dela, kakor se kaže v pravilih in načinih diskutiranja, še nekaj zgodovinskih podatkov o razvoju indijske logike.

Osnovna razprava nyaya šole, avtor razprave je Gautama, vsebuje pravila in nasvete za vodenje diskusij. Etičnost, tehnika, logične zmote, primeri, v katerih je diskusija končana - so glavni poudarki njegovih razprav o diskusijah. Zelo verjetno je, da so podobni sistemi obstajali tudi v budistični Hinayani, o čemer pričajo v nekaterih spisih zapisane diskusije, katere vsebujejo veliko dialektičnih pojmov in tehnik. Nagarjuna (250-320) je bil naslednji pomembni logik - budistične smeri, po njegovem delovanju in vplivih pa se osnovna oblika indijskih logik ni več veliko spreminjala. Kot bomo videli, za to tudi ni bilo pravih potreb. Dignaga in Dharmakirti sta zadnji dve veliki imeni v razvoju indijske logike. Dignagov sistem je v osnovah in izhodiščnih točkah podoben nyaya sistemu, tako da gre verjetno za vplive, ki jih je imela hinduistična logika na Dignago. Njegov sistem je bil osnova, iz katere je zgradil Dharmakirti sedem razprav: "Pramana-Vartika", prva razprava in hkrati glavni del vsebuje ogrodcje celotnega dela ("telo"). Ostalih šest razprav tvori nekakšne "ude" le tega. "Pramana-Vartika" je sestavljena iz štirih poglavij, v katerih avtor obravnava sklepanje, veljavnost spoznanja, čutno zaznavanje in silogizem. Od ostalih razprav velja omeniti "Pramana-Viniškaya" in "Nyaya-Bindu", ki se v prej omenjenih področjih navezuje na glavno delo. Izjemno pomembno delo pri študiju dialektičnih diskusij v Tibetu je tudi tekst tibetanskega filozofa (in logika) Sakya Pandite "Entrance for the Wise" (v angl. prevodu).

Po teh uvodnih stavkih si bomo ogledali potek in značilnosti izvorne tibetanske dialektike.

Diskusije potekajo pred in po predavanjih, njihov smisel pa razberemo iz besed enega od diplomantov "Tibetan Institute of Buddhist Dialectics": "...diskusije so kot reka, ki teče in teče..." (Lieberman 1991: 38). Diskusija se začne z nastopom dveh udeležencev - "branilca" in "izzivalca". Izzivalec zastavi prvo vprašanje s simboličnim tleskom z rokami pred branilčevim nosom. Branilec sedi, izzivalec stoji. Po tej uvodni postavitvi se diskusija lahko začne...

Preden pa si predložimo primer diskusije, je treba podati osnovna vprašanja glede odnosa med logiko in meditacijo ter najpomembnejše elemente logičnega instrumentarja in kritičnega mišljenja, ki so potrebni za potek vsake diskusije.

Vprašanje, ki se zastavlja ob obravnavanju budistične logike, je v odnosu med logiko in meditacijo, prakso. Vsi budistični teksti so sestavljeni iz treh delov: stika z doktrino, razmisleka o njenem pomenu in meditacije (Perdue: 1976, 4). Ob tem seveda ne moremo reči, da se vse filozofske šole strinjajo s takšno razdelitvijo. Toda, razlike med šolami so pogosto v njihovi metodi, medtem ko je cilj skupen vsem (Lieberman: 1992, 45).

Zato bomo vseeno sledili prvotni zamisli o treh prvinah budističnih tekstov, pri čemer druga kategorija ne bo nujno pomenila logične analize.

Perdue (1976) zagovarja misel, da je debata vključena v vse tri prvine - kot tekst, podan prek diskusije, potem kot tekst, obravnavan v njej, in nazadnje tudi kot del "analitične meditacije", ki je v diskusiji posameznika s samim seboj. Seveda pa gre pri diskusiji predvsem za drugi element. Tega se bomo tudi držali, medtem ko se v

izredno težavno vprašanje o razmejitvi in sami meji med logiko in meditacijo ne bomo spuščali.

Budistične šole svoj cilj dosegajo prek modrosti, znanja, ki se naslanja na tekste in učitelje, le-to pa mora biti vseskozi podkrepljeno in vzdrževano z meditacijo. Na ta način je mogoče razumeti cilj diskusije, kakor ga razlaga Dalai Lama - najbolje je, da doseže budist oboje - učenost in praktično izpolnitev, v nasprotnem primeru pa naj daje prednost meditaciji, saj z njo izpolni vsako vsebino, ki je prisotna v zavesti (Perdue: 1976, 7).

V začetku učenja dialektične diskusije so učenci podvrženi osnovnim vajam filozofskega razmišljanja. Glavni poudarki so na natančnosti odgovorov in hitrosti razmišljanja:

npr. - "je kategorija kategorija? da, ker..."

"ali ne-kategorija ni kategorija? ne, ker..."

Takšne začetne vaje so zelo abstraktne (in zato težavne), so pa pomembne zaradi pridobivanja osnovnega znanja (nas zanima posebej vidik diskutiranja). Diskusija ima tri pomembne elemente:

- mentalni element (hitrost in natančnost misli),
- vokalni element (artikuliranost, ne-obskurnost glasu in govora),
- fizični element (tlesk z rokami, telesne geste, obnašanje).

Primarni tekst za učenje dialektičnih veščin je Dharmakirtijev tekst "Pramana - Vartika", ki je izvleček Dignagovih tekstov o veljavnem sklepanju. Tibetanska logika je dvo-vrednostna, kar v praksi pomeni, da na vsako dano propozicijo oziroma vprašanje branilec odgovori z 'da' ali 'ne'. Sistem sklepanja ima naslednje stopnje:

- 1.) izzivalec postavi na dan določen problem, neko izvorno filozofsko stališče;
- 2.) branilec se s tem strinja ali ne strinja (gre seveda za formulacijo problema);
- 3.) izzivalec potrdi svoje izvorno stališče;
- 4.) branilec ima na izbiro štiri možnosti - sprejme problem in začne diskusijo; argumentira, da še ni dosežen sporazum glede teme; trdi, da v trditvah, izrečenih v sklopu postavitve problema oziroma stališča, ni logičnega sledenja; zahteva nadaljnja pojasnila ("zakaj?").

Na tak način se diskusija začne, pomembno je, da sodeluje še tretji udeleženec, tj. sodnik, ki diskusijo nadzira in v trenutku odločilnega dokaza tudi razglasi avditoriju zmagovalca. Priča je lahko tudi avditorij, ki ima drugače pomembno vlogo - zapis diskusije. Namen diskusije ni zмести in premagati "nasprotnika", temveč, da skušamo s svojimi argumenti branilca prepričati in mu tudi dokazati, da se moti. Kateri so logični postopki, ki jih uporabljajo v diskusijah?

Osnovni formi sklepanja sta silogizem in logična posledica (prasanga, consequence). (Povzeto po Perdue: 1976, 11- 26). Silogizem je podlaga Dharmakirtijeve logike, ki je osnova budistične logike:

1. premisa: "Karkoli je posledica, je nujno 'nestalen pojav.'" (tj. 'impermanenten pojav')
2. premisa: "Zvok je posledica."
- sklep: "Zvok je 'nestalen pojav'."

Premisi bi lahko zapisali tudi v univerzalno-afirmativni obliki, toda omeniti je treba, da je v budistični logiki pomen subjekta, v tem primeru zvoka, drugačen kot v evropski tradiciji, saj zvok kot subjekt ni niti "ves zvok" niti "en zvok". Referent subjekta je splošnost zvoka, to pomeni - vsak, ves in vsi zvoki. Silogizem je seveda v tesni zvezi z epistemologijo, ki temelji na pglavitnem zakonu vzroka in posledice. Brez osnovnega smisla te povezave ni mogoča budistična logika. Sestavine silogizma

so torej naslednje: subjekt (zvok), predikat ('nestalen pojav'), razlog (posledica), prisotnost razloga v subjektu (da je zvok posledica), pozitivno sledenje (karkoli je razlog je nujno "ta" predikat), nasprotno sledenje (negacija prejšnjega) in sklep. Sodba sledenja ustreza zgornji premisi, prisotnost razloga v subjektu spodnji.

Druga logična oblika je, kot že rečeno, posledica. Tako kot silogizem, je sestavljena iz subjekta, predikata in razloga, vendar se od njega razlikuje po tem, da je samo sredstvo, s katerim pokažemo absurdnost določenega nasprotnikovega sklepa v diskusiji, glede na njen tok (*reductio ad absurdum*!). Posledica je veljavna, četudi ni "resnična".

Osnovno pravilo Dharmakirtijeve logike pravi, da je treba začeti diskusijo z argumentom, ki "eksistira v subjektu", kar v budistični logiki pomeni, da argument spoznavamo:

- neposredno - s petimi čuti: oči, uho, nos, jezik, telo (npr. nekdo vidi ogenj in sklepa - "Na gori je ogenj") - tj. s petimi vrstami čutne zavesti; druga možnost je spoznanje prek intelekta, ne-čutne zavesti, ki je obenem šesta vrsta zavesti;
- posredno, primer je silogizem *nyaya* - objekt je čutom skrit;
- iz zapisanih virov.

Oglejmo si silogizem *nyaya*:

1. hipoteza : "Na gori je ogenj."
2. razlog : "Zato, ker se vidi dim."
3. obči odnos + primer: "Kjer se vidi dim, tam je tudi ogenj, kot na primer v kuhinji."
4. aplikacija: "Tako je na tej gori."
5. sklep : "Torej, na tej gori je ogenj." (silogizem je povzet po Uršič 1987: 207)

Silogizem, sestavljen s pomočjo posrednega zaznavanja je mogoč edino prek določenega znanja, v tem primeru o tem, da prisotnost dima pomeni prisotnost ognja.

Diskusija se v splošnem lahko začne, ko izpolnjuje pogoje osnovnega logičnega instrumentarija - silogizma s svojimi sestavnimi elementi, logične posledice in treh vrst spoznanja argumenta, ki nastopa v diskusiji.

Argument mora biti neprotisloven, zanesljiv in jasen. Zelo pomembno je, da se ne mešajo med seboj pogledi različnih filozofskih šol, izogibati se je treba nerelevantnim temam, postavljanju več vprašanj v trenutku, ko je diskutant na vrsti, ter uporabljati je treba samo en veljaven sklep. Navodila dobimo tudi glede obnašanja - elegantno vedenje, jasen in pomensko konsistenten govor, celo vesel obraz so osnovna priporočila, ki naj bi pripomogla k uspešnemu poteku dialoga. Velik poudarek je torej tudi na morali dialoga, saj ni dovoljeno žaliti, poniževati nasprotnika. Cilj diskusije naj ne bi bila zgolj in samo zmaga, temveč stremljenje k resnici, argumentom, ki bi nasprotniku dokazali, da se moti. Do sedaj je bil opisan predvsem ideal diskusije, seveda pa to ni ovira za nemoteno diskutiranje. Namreč, v prvi vrsti ne gre za to, da se pravila ne bi smela v določenih primerih prilagajati in celo spreminjati. Če spremembe zadostijo poteku diskusije, so takoj "sprejete" in postanejo del dialoga. Vse skupaj je le način izgradnje strukture - "doing form" vse, kar sledi na podlagi forme imenujemo "doing inquiry" (izraza sta povzeta po K. Libermanu).

Po obravnavi temeljnih elementov diskusije, si lahko ogledamo kratek primer dialektične diskusije:

Izzivalec: "Nerojen plod v materinem telesu ni človek."

Branilec: "Sprejemem."

I.: "Če ubiješ tega nerojenega otroka, sledi, da nisi omadeževan z elementarnim grehom uboja človeškega bitja."

B.: "Sprejemem."

I.: "Če ubiješ nerojenega otroka, sledi, da si omadeževan z elementarnim grehom

uboja človeškega bitja, zato ker piše v spisih moralne discipline, da 'nekdo je omadeževan z elementarnim grehom uboja človeškega bitja, če ubije embrio'."

B. : "Sprejemem, da piše tako."

I. : "Če je tako, potem je bitje v materinem trebuhu človek."

B. : "Kje je razlog za to ?"

I. : "Zato, ker je tisti, ki ubije človeka omadeževan z ..."

B. : "Tukaj ni logičnega sledenja."

I. : "Sklep sledi, ker je človek subjekt v stavku, ko je zapisano embrio."

B. : "Sprejemem."

I. : "Končano !" (Tshar !) Funkcija diskusije se pokaže že v prvem branilčevem stavku, ko le-ta lahko sprejme očitno napačne trditve, ki jih postavi izzivalec. V zgornjem primeru to mogoče ni tako očitno, boljši primer je diskusija, ki jo najdemo v Perdue (1976, 36):

Izzivalec: "Karkoli je barva, je nujno rdeče."

Branilec: "Sprejemem."

itd.

Na tak način je jasna naloga izzivalca - prek svojega filozofskega (in seveda logičnega) znanja mora branilcu dokazati, da je sprejel nemogočo trditve. Pri tem se v poteku diskusije razjasni osnovni pojmi, ki so za dokaz potrebni (v tem primeru kaj je barva, kaj je rdeče, belo, itd.) in konec diskusije nastopi v tistem trenutku, ko branilec na noben način ne more več posegati v diskusijo s svojim začetnim nasprotovanjem in variacijami le- tega. Na ta način bi lahko rekli, da predstavlja posamezna diskusija zaključeno celoto obravnavanja določene teme. Samo tako je mogoče postaviti trden dokaz. Seveda pa so mogoče različne poti do iskanega dokaza. Zaključek diskusije z besedo "Tshar!" obenem pomeni začudenje izzivalca nad branilčevimi trditvami, saj je jasno, da je v poteku dialoga zagovarjal (oziroma moral priznati) popolnoma nasprotni in kontradiktorni trditvi.

Med diskusijo se večkrat zgodi, da poskuša eden od diskutantov spodkopati samozavest drugega z napovedjo zmage, ki pa seveda ni vedno zanesljiva. To je dovoljeno, priča oz. sodnik v primerih zlorab diskusijo prekine. Takšne možnosti (napovedi zmage) imajo pomen predvsem v tem, da prisilijo nasprotnika, da se, kolikor je to mogoče, zbere in postavlja samo nesporne in konsistentne argumente, predpogoj za takšno argumentiranje pa je seveda odlično poznavanje tekstov.

RAZVOJ LOGIKE BREZ SISTEMA IN DISKUSIJA KOT FILOZOFSKA KULTURA

Dejstvo, ki narekuje naše vprašanje po logiki, ki se je razvila brez ograjenja sistema ali bolje rečeno, v svoji izvorni dialektični obliki, je tibetanska posebnost v primerjavi z evropskimi logikami dvajsetega stoletja, saj vemo, da je šla evropska logika v svojem razvoju v formalizacijo logičnega sistema. Ogrodje logike tvori v evropskih logikah dvajsetega stoletja prav nastanek formalnih sistemov, česar v tibetanski logiki (seveda vse do danes) ni. Tibetanska logika je utemeljena v razpravah indijskih filozofskih klasikov, ki pa še vedno predstavljajo (s spremembami, o katerih smo že govorili) jedro tibetanske logike. Naš namen je v poskusu izpostavitve tistih značilnosti takšne "in-formalne logike", ki so po našem mnenju pomembne za razumevanje izvirne dialektike kot logike diskusij.

Pri obravnavi diskusije in pravil le-te, smo videli, da tvori osnovo vsakega dialoga "**etični konsenz**" - tako bomo namreč poimenovali vse tisto, kar je po našem

mnenju s strani izvajalca bistveno za potek dialoga. Kaj "etični konsenz" je, bomo poskušali ponazoriti z naslednjo shemo, oziroma odnosom:

etični konsenz - tok diskusije
(priprava na dialog in cilj dialoga)
(dialog sam)

Z zgornjo razliko smo hoteli pokazati velik pomen, ki ga pripisujemo sintagmi "etični konsenz". Pomeni natanko to, da mora diskutant sam s seboj, pred potekom dialoga (in seveda to ohraniti tudi med potekom dialoga), da mora torej diskutant doseči enotnost s samim seboj, "konsistentnost", s katero se bo podal na iskanje resnice, na dialogični potek "misli, izraženih v jeziku". To ni nič drugega kot namen diskusije, vsebovan v mišljenju, predpostavka, brez katere diskusija ni diskusija, ampak zgolj ena od zmešnjav. Glavna sestavina etičnega konsenza (poleg konsistentnosti) je **odgovornost**, ki je vsebovana tudi v pravilih in namenih, ki smo jih v tibetanski dialektični formi spoznali. Prek odgovornosti kot etične predpostavke in v poteku dialoga njegovega imanentnega elementa je razumljiv položaj diskusije nasproti kritikam, ki so jih o tibetanski dialektiki izrekli nekateri (predvsem evrocentrični!) filozofi (Lieberman 1992: 43). Namreč, glavni očitke proti takšni logiki je bil, da je "sterilni sholasticizem". Kritike vsebujejo ugovore glede resničnega poznavanja tekstov, ki da je zaradi nenehnega memoriranja vprašljivo (Smith), nadalje neoriginalnost (Tillemans), okostenelost itd. K takšnim ugovorom lahko povemo le to, da gre pri vajah diskutiranja za veliko več kot zgolj nekakšne bralne vaje v urjenju diskutiranja ter da brez globljega poznavanja originalnih tekstov in temeljnih pojmov budistične filozofije nikakor niso mogoče diskusije, v pomenu, ki smo ga predstavili. Najpomembnejše dejstvo, ki (po našem mnenju) odgovarja takšnim in podobnim ugovorom, je v odgovornosti, ki smo jo poskušali razumeti v okviru etičnega konsenza oziroma ki konsenz šele vzpostavlja kot etičen. Odgovornost kot etičnost diskusije (kot celote) je odgovornost do samega sebe, do drugega diskutanta, avditorija kot priče in poslušalca diskusije in v sklopu vsega naštetega - predvsem do **resnice**! Skozi takšno optiko bi morali biti ugovori tibetanski dialektiki precej bolj tehtni.

Mislim, da smo že z izpostavitvijo etičnosti diskusije povedali tisto, kar nedvomno tibetanski logiki, kot logiki dialektičnih diskusij, daje izrazito avtonomnost nasproti evropski logiki dvajsetega stoletja. Logične razprave, logični problemi v takšni formi ne zapadejo apriornemu bremenu aksiomatike, ampak kot je bilo že omenjeno - diskusija teče naprej in naprej, z vsemi logičnimi predpostavkami kot implicitnimi elementi. Takšne možnosti filozofiranja pa pomenijo neomejen prostor logičnega raziskovanja, logičnega pogovora, ki metaforično - ne pomeni le ene izmed logičnih zgradb (med ostalimi ...), temveč se bolj nagiba k nekakšni "univerzalni" zgradbi logičnega prostora (z univerzalno zgradbo mislim predvsem na razprtost dialektike, ki nas privede v notranjost vsakega teksta in ki pušča odprte možnosti interpretacij).

Z izpostavitvijo etičnosti diskusije smo se približali morda najpomembnejši opredelitvi diskusije. Na podlagi tibetanske diskusije bomo tvegali sklep, da velja takšna zastavitev na celotnem področju severnega budizma (začetki v Indiji, prenos v Tibet v 12. stoletju, in prek Sakya Pandite, velikega tibetanskega logika v 13. stoletju, tudi prenos v Mongolijo). Opredelitev, ki je verjetno bistvena za razumevanje diskusije kot celote, je pojem **filozofske kulture**. Uporabljata ga tako Lieberman (1992) kot Perdue (1976), z izpostavitvijo vprašanja o in-formalnemu značaju logike in o etičnosti smo se mu približali tudi sami. Jasno je, da pojem, kot je filozofska kultura, močno presega logiko kot skupek prvin in diskusijo kot analizo določenega teksta, saj

vnaša v diskusijo nove razsežnosti.

Element, s katerim je treba pri tem začeti, je prav gotovo sam nastanek diskusij, ki pomeni druženje ljudi v forumih z namenom, da bi dva ali več diskutantov prišlo do razlage teksta. Takšna oblika ostaja osnova tibetanske diskusije vse do danes. Po besedah Daniela Perdua (1976, 30), so diskusije nekakšne drame, uprizorjene za igralce in gledalce. V tej povezanosti akterjev z občinstvom smo že izpostavili trenutek, ko občinstvo poseže v potek diskusije, to se zgodi v primerih, ko zaideta izvajalca v težave. Takšna pravica občinstva je razlog za popolno zbranost diskutanta.

Odgovornost, ki pomeni odnos do samega sebe, nasprotnika, občinstva in resnice (teksta), je središčni pojem, ki nas vodi k razumevanju diskusije kot filozofske kulture. Je element, ki v diskusiji vzpostavlja odnos med zgolj logično formo in vsem tistim, kar smo imenovali etični konsenz oziroma dejavnost diskutanta. Kajti zgolj sledenje logične forme v logiki, ki eksistira brez sistema, bi onemogočalo kakršenkoli vstop v diskusijo, začetek sploh. Diskutant je tako nosilec logičnih form, če gre seveda za diskusijo. Zato je v prvi vrsti pomemben človeški dejavnik.

Elementi kot so mentalni, vokalni, fizični, so samo vsebina etičnega konsenza in pogoji, ki diskusijo iz logične tekme povzdignejo v filozofsko kulturo, ki pomeni povezanost diskutanta s tekstom in prek teksta z nasprotnikom ter občinstvom. Če smo zgoraj razliko med evropsko logiko sistemov in budistično in-formalno logiko videli v metafori univerzalne zgradbe logike (v budizmu), lahko vsebino te metafore še enkrat ponovimo. Pomeni namreč odprtost diskusije, ki zaradi svoje narave lahko poseže v skoraj vsa področja človeškega vedenja.

Skupnost vsega omenjenega je moč imenovati filozofska kultura. To je diskusija kot celota, ki ni udeležencu diskusije nekaj zunanjega, temveč jo mora diskutant imeti v sebi, in se je preko predpostavk - etičnosti in odgovornosti, tudi zavedati.

Tibetanska izvorna dialektika ponuja v svoji obliki diskusij vpogled v budistično filozofijo, kakor jo gojijo v samostanskih šolah in je še danes eden najpomembnejših elementov pri spoznavanju filozofskih tekstov.

LITERATURA

- Geshe Lobsang Tharchin, 1979, *The Logic and Debate Tradition in India, Tibet and Mongolia*, Rashi Gempil Ling, Howell.
- Harvey, Peter, 1992, *Buddhism*, Cambridge UP, Cambridge.
- Liberman, Kenneth, 1992, *Philosophical Debate in the Tibetan Academy*, *The Tibet Journal*, Vol. XVII, No. 1., New Delhi.
- Perdue, Daniel, 1976, *Debate in Tibetan Buddhist Academy*, LTWA, Dharmasala.
- Stcherbatsky, Theodor, 1962, *Buddhist Logic*, Dover Publications, Vol. 1, New York.
- 1974, *The Central Conception of Buddhism and the Meaning of the Word "Dharma"*, Motilal Banarsidass, Delhi.
- Uršič, Marko, 1987, *Matrice Logosa*, DZS, Ljubljana, pogl. 10.
- Vidyabhusana, S. Chandra, 1978, *A History of Indian Logic*, Motilal Banarsidass, Delhi.

O nekaterih metodah za ugotavljanje anketarjevih želja in prepričanj na podlagi dane preferenčne lestvice

FRIDERIK KLAMPFER

POVZETEK

Ena od temeljnih nalog sleherne prepričljive teorije odločanja, ki izhaja iz podmene, da so opazljive akterjeve odločitve bolj ali manj zvest odsev njegovih želja in prepričanj in kot take najprimernejši dostop do njih, je, da nam omogoči določiti na eni strani vlogo, ki jo pri odločanju igrajo njegove želje/vrednotenja, na drugi pa vpliv, ki ga imajo nanj njegova prepričanja o stanju svetu in učinkih njegovega delovanja v njem.

Namen članka je podati strnjen pregled nekaterih rešitev omenjenega problema (von Neumann-Morgensternove, Ramseyeve in Jefreyeve) in izpostaviti njihove prednosti in pomankljivosti. Kljub ugotovitvi, da nobena od rešitev ni optimalna, kar bi lahko vzbudilo dvom v celoten projekt praktične racionalnosti, navaja avtor v sklepu nekatere razloge teoretične in praktične narave, zaradi katerih je takšno prizadevanje vendarle lahko smiselno.

ABSTRACT

SOME METHODS FOR ESTABLISHING THE AGENT'S DESIRES AND CONVICTIONS AS BASED ON A GIVEN PREFERENCE SCALE

For a decision theory bayesian type the agent's decisions (to act rather in this than in that way) result from his beliefs about the state of the world (i.e. about the possibility, that this or that statement, describing certain relevant state of the world would turn out to be true) as well as from his assessments of the outcomes, that his actions would probably yield in this kind of world. Therefore one of its main tasks is to provide a satisfying criterion for distinguishing the contributions of agent's beliefs (i.e. his assessment of the probability that the action will have the outcome he expects) from the contributions of desires (i.e from the assessments of desirability or utility of the expected outcome).

The article offers a short survey over some proposed solutions (von Neumann-Morgenstern's, Ramsey's and Jeffrey's), arguing that none of them is entirely satisfactory, but concluding that despite this fact there are enough good reasons (theoretical as well as practical ones) for everyone to insist on attaining more clarity and consistency in her system of beliefs and desires and that for this purpose each of the proposed solutions can be a useful device.

1. UVOD

Temeljni problem, s katerim se mora spoprijeti vsaka logika odločanja (tj. teorija akterjeve pravilne izbire med dejanji, ki so mu v odločitveni situaciji na razpolago), ki se opira na Bayesovo načelo praktičnega razsojanja, je, ali in kako je mogoče na podlagi akterjeve lestvice preferenc izračunati njegove porazdelitve verjetnosti in zaželenosti. V članku bom najprej zaporedoma na kratko orisal rešitve, ki so jih podali von Neumann in Morgenstern, Ramsey in Jeffrey, ter poskusil vsako od njih ovrednotiti glede na razmerje med tem, kar mora akterjevim željam in prepričanjem pripisati vnaprej, in tem, kar nam o akterjevih vrednotenjih in verjetjih omogoča izvesti na podlagi njegovih izborov. V zaključku članka pa bom poskušal na kratko odgovoriti na vprašanje, v čem bi lahko bila praktična vrednost dokazovanja, da je tak izračun mogoč, za dejanskega akterja, ki mu vse prevečkrat spodleti izpolniti kriterije praktične razsodnosti.

2. BAYESOVO NAČELO

Bayesovo načelo praktičnega razsojanja nam narekuje, naj dejanja, ki so nam v dani odločitveni situaciji na voljo, glede na njihovo pričakovano korist oz. zaželenost (ta je za vsako razpoložljivo dejanje enaka skupnemu seštevku produktov med verjetnostmi posameznih za izvedbo dejanja relevantnih stanj in zaželenostmi izidov/posledic, ki jih ima dejanje v okoliščinah tega stanja) razvrstimo v enotno preferenčno lestvico, nato pa izberemo tisto med njimi, pri katerem je numerična vrednost pričakovane koristi oz. zaželenosti najvišja.

Predočimo si to na naslednjem primeru:¹ Vzemimo, da nekdo pod vplivom spoznanj o škodljivosti kajenja za zdravje sprejema odločitev o tem, ali naj kajenje opusti ali ne. Označimo dejanji, med katerima lahko izbira, s K (kaditi še naprej) in $\neg K$ (prenehati kaditi), za njegovo odločitev relevantni stanji stvari pa z $\checkmark$ (živeti do 65. leta starosti ali dlje) in $\neg \checkmark$ (umreti pred 65. letom starosti) in vzemimo, da zaželenosti posameznih alternativ razvršča takole: najraje bi kadi še naprej in živel do 65. leta ali še dlje ($K \& \checkmark$), raje bi opustil kajenje in živel vsaj 65 let, kakor kadi še naprej in umrl pred 65. letom (torej preferira $\neg K \& \checkmark$ pred $K \& \neg \checkmark$), najmanj pa ga privlači možnost, da bi opustil kajenje in kljub temu umrl pred 65. letom starosti ($\neg K \& \neg \checkmark$).

Bayesovo načelo mu bo v tem primeru (pod pogojem, da je, kot smo predpostavili, prepričan o tem, da ima kajenje za posledico zgodnejšo smrt) narekovalo, naj pred razvrstitvijo vsakega od možnih izidov (t.j. kombinacij dejanje&stanje) v enotno preferenčno lestvico numerične vrednosti za zaželenost dejanj² obremeni s

1 Primer povzemam po R. Jeffrey, *Etika i logika odlučivanja*, v: Namjera i čin; zbornik tekstova iz teorije činjenja, ured. N. Mišević in N. Smokrović, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1983, str. 105-16; spreminjene so le vrednosti za zaželenost posameznih izidov.

2 Pri čemer mora biti mogoče iz pripisa numerične vrednosti za zaželenost dejanj razbrati ne le, kakšen je njihov vrstni red po velikosti, ampak tudi, kakšne so razlike/razdalje med zaželenostmi posameznih dejanj. Ali, rečeno v terminih teorije odločanja: odločanje s tveganjem zahteva od nas, da vrstne lestvice nadomestimo z intervalnimi. M. Resnik, *Choices; an introduction to decision theory*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987, str. 82.

(pogojno) verjetnostjo zadevnega stanja z ozirom na to dejanje.³ Naj bodo njegovi pripisi numeričnih vrednosti za (pogojne) verjetnosti in zaželenosti naslednji (če zapišemo "verjetnost, da bo živel 65 in več let, če bo še naprej kadil", kot $ver(\check{Z}/K)$):

$$\begin{aligned} ver(\check{Z}/K) &= 0,6 & ver(\neg\check{Z}/K) &= 0,4 \\ ver(\check{Z}/\neg K) &= 0,8 & ver(\neg\check{Z}/\neg K) &= 0,2 \\ za\check{z}(K \& \check{Z}) &= 50 & za\check{z}(K \& \neg\check{Z}) &= -60 \\ za\check{z}(\neg K \& \check{Z}) &= 30 & za\check{z}(\neg K \& \neg\check{Z}) &= -70 \end{aligned}$$

Dejanji bosta torej imeli zanj glede na dana stanja naslednjo pričakovano zaželenost:

$$\begin{aligned} zaK: \\ ver(\check{Z}/K) * za\check{z}(K \& \check{Z}) + ver(\neg\check{Z}/K) * za\check{z}(K \& \neg\check{Z}) &= 0,6 * 50 + 0,4 * (-60) = 6 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} za\neg K: \\ ver(\check{Z}/\neg K) * za\check{z}(\neg K \& \check{Z}) + ver(\neg\check{Z}/\neg K) * za\check{z}(\neg K \& \neg\check{Z}) &= 0,8 * 30 + 0,2 * (-70) = 10 \end{aligned}$$

Bayesovo načelo razsojanja bo našemu kadilcu torej zapovedovalo, naj - zato ker je, kot kažeta zgornji enačbi, pričakovana zaželenost za K manjša od tiste za $\neg K$ - opustitev kajenja ($\neg K$) v preferenčni lestvici postavi nad nadaljnje kajenje (K) in jo izbere kot razumnejšo od obeh možnosti, kljub temu da bi bila njegova dominantna izbira po vsemu sodeč ta, da s kajenjem nadaljuje.⁴

3. IZRAČUN AKTERJEVE PORAZDELITVE VERJETNOSTI IN ZAŽELENOSTI NA PODLAGI DANE PREFERENČNE LESTVICE

V teoriji preferenc, ki se opira na Bayesovo načelo praktičnega razsojanja, so izidi razvrščeni v preferenčno lestvico glede na pričakovano zaželenost za akterja. Če bi našli ustrezen način, kako v oblikovanju preferenčne lestvice oz. obnašanju ob izboru ločiti delež akterjeve stopnje prepričanja (porazdelitve verjetnosti) od prispevka njegovega vrednotenja (porazdelitve zaželenosti), bi lahko zgolj na podlagi dane lestvice izračunali obe količini.

Omenjeni problem bi bil zlahka rešljiv, če bi lahko našli objektivno, torej od

3 V pripisu verjetnosti se mora akter držati naslednjih pravil: a) za verjetnosti ne sme izbrati negativnih vrednosti, in b) vsota verjetnosti vseh stanj mora biti v vsaki vrstici verjetnostne matrike - torej za vsako izmed razpoložljivih dejanj - enaka (po konvenciji je ta vsota enaka 1, posamezne verjetnosti pa ležijo na intervalu med 0 - stanja zanesljivo ni oz. ne bo - in 1 - stanje zanesljivo je oz. bo). Glej R. Jeffrey, *Logik der Entscheidungen*, str. 32-3.

4 Torej kljub temu, da za vsako stanje posebej kajenje preferira pred njegovo opustitvijo (izid $K \& \check{Z}$ ima namreč raje od izida $\neg K \& \check{Z}$, izid $K \& \neg\check{Z}$ pa raje od izida $K \& \check{Z}$). To kaže, da vodi načelo dominance do boljše izbire le tedaj, kadar lahko z zanesljivostjo rečemo, da verjetnosti stanj niso odvisne od izbire dejanj, kadar torej med enimi in drugimi ni kavzalnih vezi. Težava je v tem, da si lahko, kadar se v zatrdanju ali zanikanju obstoja takih kavzalnih vezi sklicujemo na dosedanje izkustvo, običajno pomagamo le z opaženimi statističnimi pravilnostmi, pri ocenah verjetnosti prihodnjih dogodkov, o katerih nimamo nobenega preteklega izkustva, pa smo sploh prepuščeni le bolj ali manj podprtim ugibanjem (rešitev dileme med nadaljevanjem oboroževalne tekme in razoroževanjem je tako odvisna od tega, ali menimo, da obojestransko kopičenje jedrskega orožja povečuje verjetnost izbruha spopada v prihodnosti ali ne).

akterjevega aktualnega izbora oz. obnašanja neodvisno merilo za njegov pripis verjetnosti stanjem, ali za njegovo vrednotenje izidov. Če bi lahko predpostavili, da se akter v presoji verjetnosti stanj ravna po t.i. pogostnosti ali objektivni verjetnosti, bi bilo mogoče na podlagi njegovega izbora med dejanji brez težav izračunati njegove vrednosti/zaželenosti za izide. Podobno bi lahko ob predpostavki, da so akterjeve vrednosti linearne v denarju, ocenili stopnjo njegovega verjetja v resničnost različnih trditev.⁵ Toda brez podpore dokaznega materiala sta ti podmeni enako samovoljni.⁶ Kako torej rešiti to enačbo z dvema neznankama?

Bayesovo načelo nam omogoča izbirati med dvema alternativama: bodisi a) iz znanih pripisov zaželenosti izidom izračunamo verjetnosti, ki jih akter pripisuje stanjem, ali pa b) iz verjetnosti, ki jih pripisuje relevantnim stanjem stvari, izračunamo akterjevo porazdelitev zaželenosti za izide. Pogoj za oba izračuna pa je - ne glede na to, ali izhajamo iz znanih vrednosti za zaželenosti ali pa iz znanih pripisov verjetnosti⁷ - informacija, da je akter med poljubnima dvema dejanjema D_1 in D_2 ravnodušen (kar razberemo iz tega, da ju na lestvici preferenc uvršča na isto mesto). Edinole v tem primeru je pričakovana zaželenost obeh dejanj enaka, tako da lahko po vnosu znane količine iz enačbe izračunamo neznano.

Poglavitna slabost izračuna akterjevih vrednosti za verjetnosti stanj oz. zaželenosti izidov iz preferenčne lestvice po opisanem postopku je v tem, da ene od dveh porazdelitev ne moremo izmeriti, če hkrati z dano preferenčno lestvico ne poznamo tudi vrednosti za drugo porazdelitev, ob tem pa smo še dodatno odvisni od srečnega naključja, da je akter ravnodušen med dvema dejanjema.⁸ Ker je z eno in isto preferenčno lestvico za izide združljivih vse preveč različnih numeričnih pripisov zaželenosti, tak pripis tudi ni enoznačen. Bayesova metoda nam ne daje nikakršnega jamstva za to, da sta dva različna pripisa zaželenosti, ki izhajata iz ene in iste preferenčne lestvice za izide, med seboj ekvivalentna, torej da bosta v povezavi z neko skupno matriko verjetnosti vodila do ene in iste preferenčne lestvice za izide.⁹

3.1 Von Neumann-Morgensternova metoda

Ta metoda (ki temelji na izvirno Ramseyevem predlogu) nam omogoča, da iz poljubno dane preferenčne lestvice za izide:

- 5 Akterjev pripis verjetnosti p poljubnemu stanju S (oz. propoziciji P) ($\text{verS}=\text{p}$) bi v tem primeru definirali v terminih njegove pripravljenosti na sklepanje poštenih stav in ga tolmačili kot "pripravljenost akterja, da vplača/stavi p tolarjev in prejme 1 tolar, če (se izkaže, da) je S (oz. P) resničen, oz. 0 tolarjev, če (se izkaže, da) je S (oz. P) neresničen". Ibid., str. 67-8.
- 6 Davidson, *Filozofija kao psihologija*, v: Namjera i čin, ured. N. Mišćević in N. Smokrović, str. 95-104; 100.
- 7 To velja seveda le tedaj, kadar so verjetnosti stanj nepogojene, tj. kadar je pogojna verjetnost poljubnega stanja S glede na dejanje D (verS/D) enaka njegovi nepogojeni verjetnosti (verS).
- 8 Ker je zaželenost vsakega dejanja z ozirom na njegove možne izide/posledice obremenjena z verjetnostjo stanja oz. okoliščin, v katerih take izide prinaša, se pričakovane vrednosti za zaželenost izidov, na podlagi katerih so ti razvrščeni v enotno lestvico, nujno razlikujejo od vrednosti, kakršne jim izhodiščno pripiše akter. Omenjeno zagato lahko razrešimo le tako, da najdemo nek način za poistovetenje zaželenosti izidov z njihovimi pričakovanimi vrednostmi - denimo tako, da gledamo na razpoložljiva dejanja kot na loterije, na njihove možne izide pa kot na dobitke, ki nam jih prinaša (tega se je prvi domislil P. Ramsey).
- 9 Jeffrey, *Logik der Entscheidungen*; str. 57.

B
C
A

in verjetnosti, ki jih akter pripisuje različnim stanjem (te so po predpostavki neodvisne od izbire dejanj), izračunamo zaželenosti, ne da bi bili v tem odvisni od srečnega naključja, da je akter ravnodušen med dvema izidoma.

Vzemimo, da imamo opravka s preferenčno lestvico oz. njenim izsekom, ki vsebuje zgornje tri izide, in da želimo natančno določiti, na kateri točki lestvice v intervalu med B in A leži C. Von Neumann in Morgenstern predlagata, da v takem primeru akterja soočimo z izbiro med loterijo "B če X, A če $\neg X$ "¹⁰ in dejanjem, ki z gotovostjo prinaša izid C, in spreminjamo verjetnost p za X vse dotlej, dokler ne najdemo zanj vrednosti, ob kateri je akter med obema ponujenima alternativama ravnodušen.¹¹ Z vnosom znanih vrednosti za verjetnost X (p) in $\neg X$ (1-p) lahko ob poljubni¹² določitvi zaželenosti za B=1 in A=0 nato po Bayesovem načelu izračunamo, kje na lestvici leži izid C oz. kolikšna je njegova zaželenost.

Von Neumann-Morgensternov predlog ima dve poglobilni pomanjkljivosti: 1) da bi lahko izračunali zaželenost izida, potrebujemo poleg preferenčne lestvice vsaj še eno znano verjetnost za stanje X, na katero se nanaša loterija (v tem zaostaja za Ramseyevo metodo, ki omogoča meritve izključno na podlagi znanih preferenc), in 2) sloni na nedokazani in sploh težko dokazljivi podmeni, da se akterjevi pripisi verjetnosti za različna stanja X-a vsaj v grobem prekrivajo z objektivnimi verjetnostmi teh stanj.¹³

3.2 Ramseyeva metoda

Ramseyeva metoda, ki pomeni zgodovinsko predhodnico in idejni izvor von Neumann-Morgensternove metode, predlaga, da izračunamo akterjeve porazdelitve zaželenosti in verjetnosti na podlagi njegove preferenčne lestvice po naslednjem postopku: če imamo neko preferenčno lestvico (ali ustrezen izsek le-te), na kateri sta izida A in B različno razvrščena (kar pomeni, da akter med njima ni ravnodušen),

10 Pri čemer je X poljuben dogodek, v zvezi s katerim velja naslednje: a) akterju lahko utemeljeno pripišemo porazdelitev verjetnosti, ki se v grobem ujema z objektivno verjetnostjo dogodka, in b) njegovo verjetnost lahko po potrebi spreminjamo. Primerna kandidata zanj sta, denimo, eden ali več zaporednih metov kovanca ali kocke ali pa poteg ene ali poljubnega števila kart iz svežnja le-teh.

11 Z uporabo loterije nad izidi vlečenja ene ali več kart iz svežnja 52 kart lahko razdelimo interval lestvice med mejnima izidoma B in A na 52 delov in tako določimo numerično vrednost verjetnosti za X na 1/52-inko natančno.

12 Iz česar pa še ne sledi, da je taka določitev nepravilna - v skladu z Bayesovo teorijo je namreč neko poljubno porazdelitev zaželenosti s pomočjo enačbe $ZA\ddot{X}X=a*za\ddot{X}X+b$ vedno mogoče transformirati v porazdelitev zaželenosti, v kateri je najvišja numerična vrednost zaželenosti 1, najnižja pa 0.

13 Tretji ugovor bi lahko zadeval strogost zahtev racionalnosti, ki jih mora akter izpolniti pri utjevanju svojih preferenc: sposoben mora biti razvrstiti ne le izide, ki so relevantni za njegovo odločitev, ampak tudi vse loterije nad temi izidi, vse sestavljene loterije nad osnovnimi loterijami..., pri tem pa poleg osnovnih pogojev razvrščanja zadovoljiti še kup dodatnih pogojev: pogoj kontinuitete, boljšega dobička, boljše možnosti in zvedljivosti sestavljenih loterij. Toda odločilna prednost pristopa, ki vidi v razmerah negotovosti v vsakem dejanju loterijo nad enim ali več izidi odločitve, je v tem, da je pričakovana zaželenost takega dejanja - pač zato, ker gre za loterijo nad izidi - enaka njegovi zaželenosti. M. Resnik, nav. delo, 95-9.

potem lahko zanju vedno najdemo neko "etično nevtralno stanje" N ,¹⁴ glede na katero bo akter ravnodušen med loterijama "B če N, A če $\neg N$ " in "A če N, B če $\neg N$ ". Iz tega lahko z gotovostjo sklepamo, da je verjetnost, ki jo akter pripisuje stanju N, enaka $1/2$.

S pomočjo tako določenega etično nevtralnega stanja N z verjetnostjo $1/2$ je mogoče lestvico zaželenosti med izidoma A in B (pri čemer je, vzemimo, B uvrščen nad A, torej velja $zaB > zaA$) razdeliti tako, da najprej sredino lestvice izenačimo z vrednostjo loterije "A če N, B če $\neg N$ ". Da bi na lestvici določili točki $1/4$ in $3/4$, je treba najti nek izid C, ki ima enako pričakovano vrednost za zaželenost kot zgornja loterija, nato pa točko $1/4$ izenačiti z zaželenostjo loterije nad izidoma A in C (glede na N) "A če N, C če $\neg N$ ", točko $3/4$ pa z zaželenostjo loterije nad izidoma B in C "C če N, B če $\neg N$ ". Z uporabo takšne metode je mogoče nadalje razdeliti še četrтинke, nato osminke, šestnajstinke,...dane preferenčne lestvice in iz naše prvotne lestvice z dvema izidoma dobiti naslednjo lestvico, ki vsebuje tudi loterije nad njimi:

1	B
$3/4$	C če N, B če $\neg N$
$1/2$	B če N, A če $\neg N$; A če N, B če $\neg N$; C
$3/8$	D če N, C če $\neg N$
$1/4$	A če N, C če $\neg N$; D
0	A

Na podlagi tako razširjene lestvice lahko nato izračunamo zaželenosti tudi za poljubne druge loterije nad izidi, kot denimo (i) "A če M, B če $\neg M$ ", in za poljubne izide kot (ii) "A, če M" ali (iii) "B če $\neg M$ " (pri čemer M ni nujno etično nevtralno stanje) in z njihovo pomočjo še verjetnost p za poljubno stanje M ($verM=p$), ki nastopa v teh loterijah.¹⁵

Ramsey torej reši problem izračuna akterjeve porazdelitve verjetnosti in zaželenosti izključno iz njegove preferenčne lestvice, tako da dopusti v tej poleg izidov nastopati tudi loterijam nad izidi (oz. natančneje, s tem ko razume dejanja kot loterije nad njihovimi možnimi izidi). S pomočjo tako razširjene lestvice zaželenosti lahko enoznačno izračunamo vrednosti akterjevih pripisov verjetnosti za vsa stanja, na katera se nanašajo njegove loterije, brž ko določimo numerični vrednosti za poljuben par izidov, med katerima akter ni ravnodušen (denimo vrednosti 0 in 1 za spodnji in zgornji mejni izid), pa tudi (tako natančno, kot to zahteva Bayesovo načelo) numerične vrednosti zaželenosti za vse izide in loterije z razširjene preferenčne lestvice.

Da bi bila Ramseyeva metoda izračunavanja uporabna, morata biti izpolnjena naslednja dva pogoja: 1) da tako razširjena preferenčna lestvica zadovoljuje kriterije koherentnosti, da jo torej lahko v skladu z Bayesovim načelom izpeljemo iz akterjeve

14 To je tako stanje N, za katero velja, da je akterjeva preferenčna lestvica med izidi neodvisna od tega, ali je N resnično ali neresnično oz. ali se bo N zgodil ali ne.

15 In sicer - če označimo zaželenost loterije "A če M, B če $\neg M$ " z d, pričakovani zaželenosti za izid "A če M" z e in za izid "B če $\neg M$ " z f - po enačbi $p=(d-f)/(e-f)$, ki jo dobimo po obratu iz $d=p \cdot e + (1-p) \cdot f$. Jeffrey, Logik der Entscheidungen; 56.

poljubne, predhodno dane porazdelitve verjetnosti za stanja in zaželenosti za izide,¹⁶ in 2) da imamo za poljubno podrobno razdelitev lestvice zaželenosti na voljo poljubno veliko število (v končni instanci neskončno mnogo) različnih izidov.¹⁷

Prednost Ramseyeve metode pred von Neumann-Morgensternovo je v tem, da ji za enoznačen pripis porazdelitev verjetnosti za stanja in zaželenosti za izide akterju zadošča že razširitev njegove preferenčne lestvice za izide (z loterijami nad izidi) na podlagi identifikacije etično nevtralnega stanja. Tako lahko shajamo brez sporne podmene, da so njegove porazdelitve verjetnosti za stanja, ki nastopajo v loterijah, med katerimi mora izbirati, vsaj v grobem enake objektivnim verjetnostim teh stanj. V primerjavi z Jeffreyevo teorijo preferenc pa bi ji lahko očitali dvojje: 1) da se v njej (tako kot pri Bayesu) akterjevi porazdelitvi verjetnosti in zaželenosti nanašata na različni vrsti bitnosti (prva na stanja stvari, druga pa na dejanja oz. njihove izide), in 2) da sili akterja, da razvrsti v svojo preferenčno lestvico tudi take loterije nad izidi, ki postavljajo na glavo njegova najbolj temeljna prepričanja o svetu.¹⁸

3.3 Jeffreyeva metoda

Jeffrey poskuša izdelati tako teorijo preferenc, ki bi v nasprotju z Ramseyevo verjetnost in zaželenost pripisovala eni sami vrsti objektov oz. bitnosti, namreč propozicijam. Njegova teorija zahteva od akterja, naj ponujene osnovne propozicije in tiste propozicije, ki jih lahko iz njih oblikujemo z logičnimi operacijami (negacijo, konjunkcijo in disjunkcijo), glede na njihovo zaželenost in verjetnost razvrsti v enotno preferenčno lestvico in izbere tisto dejanje, ki bo uresničilo najbolj zaželeno propozicijo (oz. natančneje, tisto, ki v največji meri povečuje verjetnost, da bo ta resnična).¹⁹

16 Zgled za izsek iz razširjene preferenčne lestvice, ki tega pogoja ne izpolnjuje: če je v lestvici zaželenosti loterija "B če M, A če $\neg$ M" uvrščena nad izid "B če M", ta pa nad izid "A če $\neg$ M". V skladu z Bayesovim načelom namreč za zaželenost loterije glede na stanje M z dobitkoma A, če M nastopi, in B, če M ne nastopi, velja $\text{zaž}(A, M, B) = \text{ver}M * \text{zaž}(A \& M) + \text{ver}\neg M * \text{zaž}(B \& \neg M)$; vrednost za zaželenost loterije je lahko potemtakem kvečjemu enaka vrednosti tistega od njenih posameznih izidov, ki je bolj zaželen, nikakor pa ne more biti večja.

17 Zaradi tega pogoja je Ramseyeva teorija ranljiva za t.i. St. Petersburgski paradoks. Ta kaže, da lahko iz neskončnega niza izidov navzlic njihovi končno veliki zaželenosti vselej konstruiramo neko neskončno zaželeno loterijo, ki bi jo moral akter brezpogojno igrati. Ramseyeva teorija namreč implicira, da ob upoštevanju vseh možnih loterij med dogodki, ki zanimajo akterja, vselej obstaja neka neskončno zaželeno loterija, če le obstajajo taki dogodki, katerih zaželenosti so sicer končne, toda poljubno visoke. Jeffrey, *ibid.*; 186.

18 O podmeni in upravičenosti tega očitka več kasneje, ob oceni Jeffreyeve teorije preferenc.

19 Govor o zaželenosti in verjetnosti propozicij predpostavlja, da predmet/objekt naših želja in prepričanj niso stanja stvari v svetu, ampak resničnost propozicij, katere jih opisujejo. Takšno psihološko vse prej kot nesporno stališče - njegova podmena je, da so omenjena mentalna stanja propozicionalne narave - implicira, da reči: "A želi, da X" pomeni isto kot reči "A želi, da je (oz. bi bila) propozicija, ki jo izražajo stavki 'X obstaja', 'X je', 'X se je zgodil', 'res je, da X', 'resnična'. Ker pa si ne moremo želeli, da bi imeli nekaj, kar že imamo, niti ne, da bi bilo resnično nekaj, o čemer že vemo, da je resnično, ima teorija preferenc opraviti prej z zaželenostmi kot pa z željami. Zaželenost propozicije, da X, je potemtakem merilo za akterjevo vrednotenje možnosti, da je to, kar propozicija zatrjuje (namreč, da X), resnično. Jeffrey meni, da sta z njegovim pojmom preferenc med propozicijami združljivi tako "pasivna" kot "aktivna" interpretacija o tem, kaj je pravzaprav tisto, kar je v poljubni propoziciji, da X, predmet akterjevega vrednotenja: a) da gre za vrednotenje novice, da (je) X (resničen), tako da lahko iz akterjevih pripisov pozitivnih in negativnih zaželenosti različnim propozicijam razberemo, katere so zanj dobre in katere slabe novice, in b) da izraža pripis zaželenosti propoziciji, da X, stopnjo akterjeve pripravljenosti izvršiti tisto dejanje, s katerim bo to propozicijo po svoji volji uresničil oz. naredil verjetnejšo. Jeffrey, *ibid.*; 99.

Verjetnost in zaželenost poljubne propozicije za akterja lahko v Jeffreyevi teoriji določimo na dva načina: a) iz znanih akterjevih porazdelitev za verjetnosti in zaželenosti vseh možnih kombinacij resničnostnih vrednosti osnovnih propozicij ali pa b) iz njegove preferenčne lestvice (le da pripis v tem primeru ni enoznačen). Oglejmo si najprej prvi način.

Vzemimo, da so akterjevi pripisi verjetnosti in zaželenosti za vse možne kombinacije resničnostnih vrednosti poljubnih treh osnovnih propozicij A, B in C takšni, kot so v tabeli spodaj:

	A	B	C	ver	zaž
1	1	1	1	0,1	-2
2	1	1	0	0,1	-1
3	1	0	1	0,2	-1
4	1	0	0	0,1	0
5	0	1	1	0,2	-1
6	0	1	0	0,1	0
7	0	0	1	0,1	1
8	0	0	0	0,1	2

Verjetnost poljubne osnovne propozicije (npr. A) ali katerekoli od propozicij, ki jih lahko tvorimo iz teh z logičnimi operacijami (npr. A&B), v tem primeru izračunamo tako, da preprosto seštejemo verjetnosti vseh tistih primerov (kombinacij), v katerih je ta propozicija resnična (se pravi, kjer ima resničnostno vrednost 1).²⁰

Zaželenost poljubne propozicije je enaka izmerjenemu povprečju zaželenosti primerov, v katerih je ta propozicija resnična, izračunamo pa jo tako, da zaželenost vsakega primera, v katerem je propozicija resnična, pomnožimo z verjetnostjo tega primera, da tako nastale produkte seštejemo in dobljeno vsoto nato delimo z verjetnostjo propozicije (torej z vsoto verjetnosti vseh tistih primerov, v katerih je resnična).

Akterjeva preferenčna lestvica med propozicijami mora, da bi lahko iz nje sklepali na akterjevo porazdelitev verjetnosti, zadovoljiti naslednje pogoje: 1) obstajati mora nek par porazdelitev verjetnosti in zaželenosti (ver, zaž), ki zadovoljuje aksiome verjetnosti in zaželenosti in za katerega velja, da razvršča v preferenčni lestvici poljubno propozicijo A na isto mesto kot propozicijo B, nad njo ali pod njo, pač glede na to, ali je $zažA =, >$ ali $< zažB$ (t.i. eksistenčni pogoj); 2) poleg osnovnih propozicij mora vsebovati tudi vse tiste propozicije, ki so nastale iz njih z negacijo, konjunkcijo in disjunkcijo (za vsak par osnovnih propozicij), z izjemo nujno neresničnih propozicij N (t.i. pogoj zaključenosti); 3) vsebovati mora vsaj eno dobro propozicijo D, katere negacija je slaba propozicija (t.i. D-pogoj)²¹; in 4) vsako dobro in

20 Verjetnost A je tako npr. enaka vsoti verjetnosti prvih štirih primerov, tj. 0,4, verjetnost A&B pa vsoti verjetnosti 1., 2., 5. in 6. kombinacije resničnostnih vrednosti, torej 0,5. Kot opozarja Jeffrey, ta metoda ni obrnljiva - zgolj na podlagi znanih verjetnosti za A, B in C ni mogoče izračunati verjetnosti za vse primere kombinacij njihovih resničnostnih vrednosti.

21 Torej propozicijo, do katere akter ni ravnodušen - in ki je zato v preferenčni lestvici uvrščena nad nujno resnično propozicijo R, katere zaželenost ima za akterja vrednost 0 - in katere verjetnost leži nekje med 0 in 1 - kar pomeni, da tudi njena negacija $\neg D$ ni uvrščena na isto mesto kot R.

slabo propozicijo s pozitivno (ne-ničelno) verjetnostjo, ki je uvrščena na njej, mora biti mogoče izraziti kot disjunkcijo dveh enako verjetnih, med seboj nezdružljivih propozicij, ki sta enako zaželeni kot ta propozicija, se pravi v preferenčni lestvici uvrščeni na isto mesto kot ona (t.i. pogoj razstavljalivosti).

Toda tudi če poljubna preferenčna lestvica izpolnjuje vse navedene pogoje, lahko enoznačno določimo zgolj a) razmerja med verjetnostima poljubnih dveh propozicij, ki sta na preferenčni lestvici uvrščeni na isto mesto (med katerima je akter ravnodušen),²² in b) verjetnosti vseh tistih propozicij, ki so na preferenčni lestvici uvrščene na isto mesto kot R (do katerih je akter ravnodušen).²³

Razmerje med verjetnostima poljubnih dveh propozicij A in B, med katerima je akter ravnodušen, določimo po naslednjem postopku: iz dane preferenčne lestvice najprej glede na oddaljenost njunih negacij od R razberemo, ali velja $verA > verB$ (v primeru, da je $\neg A$ na preferenčni lestvici bolj oddaljen od R kakor $\neg B$), $verA < verB$ (če je $\neg A$ bližje R kakor $\neg B$) ali pa $verA = verB$ (če sta $\neg A$ in $\neg B$ enako oddaljena od R). Ko ugotovimo, da je numerična vrednost tega razmerja, denimo, nekje med 0 in 1, ga - tako natančno, kot se od nas zahteva - določimo na ta način, da razstavimo B na disjunkcijo n enako zaželenih propozicij $B_1, B_2, B_3, \dots, B_n$, od katerih ima vsaka verjetnost $verB/n$.²⁴ Verjetnost disjunkcije prvih m (ki je neko poljubno število med 1 in n) tako dobljenih propozicij bo tedaj enaka $m \cdot verB/n$; če potlej od akterja zahtevamo, naj vse z razstavitvijo dobljene propozicije in vse disjunkcije med različnimi števili le-teh razvrsti na svojo lestvico preferenc, bomo lahko iz verjetnosti disjunkcij, med katerih negaciji je akter razvrstil propozicijo $\neg A$, razbrali, znotraj katerega intervala se nahaja numerična vrednost razmerja $verA/verB$.²⁵

Tudi v izračunu verjetnosti propozicije, ki je v akterjevi preferenčni lestvici uvrščena na isto mesto kot nujno resnična propozicija R (torej tista, do katere je akter ravnodušen), si pomagamo s postopkom razstavitve, le da moramo v tem primeru tako propozicijo izraziti kot disjunkcijo med 2^n propozicijami $D (D_1, D_2, \dots, D_{2^n})$, nastalimi z njeno n-kratno razstavitvijo, in enakim številom propozicij $S (S_1, S_2, \dots, S_{2^n})$, nastalih z

22 Seveda pod pogojem, da niso ne ti propoziciji ne njuni negaciji uvrščeni na isto mesto kot R, se pravi, da akter ni ravnodušen do njiju in da za njuno verjetnost velja $0 < ver < 1$.

23 Na podlagi lege propozicij in njihovih negacij na dani preferenčni lestvici glede na lego R lahko njihove verjetnosti sicer med seboj primerjamo (dobre in slabe propozicije z verjetnostjo 0 npr. prepoznamo po tem, da so propozicije, nastale z njihovo negacijo, uvrščene na isto mesto kot R, verjetnosti dveh propozicij A in B, ki sta uvrščeni na isto mesto preferenčne lestvice, pa lahko - ne oziraje se na to, ali je akter do njiju ravnodušen ali ne - primerjamo s pomočjo neke tretje propozicije C pod pogojem, da sta vsaka zase nezdružljivi s C in da je njena verjetnost različna od 0), ne moremo pa jih natančno izračunati.

24 Tako lahko - pod pogojem, da akter verjame v obstoj poštenih kovancev ali pošteno premešanih kart, s čimer postane pri Jeffreju, podobno kot pri von Neumannu in Morgensternu, določitev razmerja verjetnosti odvisna od sovpadanja subjektivne in objektivne verjetnosti - poljubno propozicijo B ("jutri bo lepo vreme") s trikratno razstavitvijo, npr. s trikratnim zaporednim metom kovanca, razstavimo na 8 propozicij $B_1 (=B \& C_1 \& C_2 \& C_3)$, ki označuje propozicijo "jutri bo lepo vreme in v vseh treh metih kovanca bo padla cifra"), $B_2 (=B \& C_1 \& C_2 \& \neg C_3)$, ki označuje propozicijo "jutri bo lepo vreme in v prvih dveh metih kovanca bo padla cifra, v tretjem pa grb"), $B_3 (=B \& \neg C_1 \& \neg C_2 \& \neg C_3)$, ki označuje propozicijo "jutri bo lepo vreme in v vseh treh metih kovanca bo padel grb"), ki so vse enako zaželeni kot izhodiščna propozicija B in katerih verjetnost znaša $1/8 \cdot verB$. Število razstavitvev (in s tem z njo dobljenih propozicij) lahko poljubno spreminjamo, odvisno pač od tega, kako natančna mora biti določitev razmerja verjetnosti (pri razstavitvi z desetimi zaporednimi meti kovanca dobimo 2^{10} , tj. 1024 novih propozicij, torej bo določitev na $1/1024$ -tinko natančna).

25 Če smo, denimo, propozicijo B s pomočjo trikratnega meta kovanca razstavili na 8 propozicij $B_1, B_2, \dots, B_8$, akter pa je v preferenčni lestvici propozicijo $\neg A$ uvrstil med propoziciji $\neg(B_1 \vee B_2)$ in $\neg(B_1 \vee B_2 \vee B_3)$, potem lahko iz znanih verjetnosti za ti dve disjunkciji sklepamo, da je razmerje $verA/verB$ večje od $1/4$ in manjše od $3/8$.

n-kratno razstavitvijo njene negacije.²⁶

To, da razen za propozicije, do katerih je akter ravnodušen, ne omogoča enoznačnega pripisa verjetnosti, pa ni edina pomankljivost Jeffreyeve teorije preferenc. Da bi lahko s pomočjo razstavitve ene od propozicij izračunali zaželenosti in verjetnosti za vse neničelne propozicije, razvrščene na dani preferenčni lestvici, zgolj na podlagi informacij o numeričnih vrednostih za verjetnosti in zaželenostih, ki jih lahko razberemo iz te lestvice, moramo ob samovoljnem pripisu zaželenosti 0 in 1 nujno resnični propoziciji R in dobri propoziciji D razpolagati vsaj še z informacijo o obstoju neke tretje propozicije z zaželenostjo $1/2$.

S samovoljnim pripisom vrednosti 0 in 1 omenjenima propozicijama ni težav, težje pa je najti neko tretjo, med njima uvrščeno propozicijo, ki bi ji lahko pripisali zaželenost $1/2$, ne da bi pri tem zašli v nasprotje s samovoljnima pripisoma vrednosti 0 in 1 ali z dano preferenčno lestvico. Jeffreyu sicer uspe pokazati, da lahko ob podmeni, da preferenčna lestvica navzgor ni omejena (torej, da za vsako na njej uvrščeno propozicijo obstaja vsaj še ena propozicija, ki je uvrščena nad njo), na lestvici zmeraj določiti točko z vrednostjo $1/2$, ne pa tudi, da v vsaki preferenčni lestvici nujno obstaja neka propozicija s tako zaželenostjo, torej propozicija, ki je uvrščena natanko na to točko. Izpolnitev zgoraj navedenih štirih pogojev za tako jamstvo ne zadostuje. Največ, kar nam lahko zagotovi, je, da bo taka preferenčna lestvica ob podmeni, da je lestvica zaželenosti s samovoljnima pripisoma $zažR=0$ in $zažD=1$ enoznačno določena in da vrednosti za zaželenost propozicij navzgor niso omejene, vsebovala propozicije, katerih zaželenosti bodo ležale poljubno blizu nad točko $1/2$.²⁷

Jeffreyev predlog, da bi akterjeve porazdelitve verjetnosti in zaželenosti izmerili na podlagi tega, kako na svojo preferenčno lestvico med propozicijami, ki so objekt njegovih želja in prepričanj, razvršča propozicije, nastale iz le-teh z logičnimi operacijami, nam torej ne omogoča, da bi enoznačno določili akterjevi porazdelitvi verjetnosti in zaželenosti. Ali ima v primerjavi z orisanimi konkurenčnimi rešitvami kakšno drugo, morda odločilno prednost?

Jeffrey vidi prednost svoje teorije pred Ramseyevo v tem, da nadomesti loterije nad izidi in podobne kavzalne odnose z logičnimi operacijami med propozicijami. Ramsey zahteva od akterja, naj razvrsti v svojo preferenčno lestvico različne loterije nad izidi,²⁸ se pravi, naj se izreče o zaželenosti obstoja različnih kavzalnih vezi v

26 Pri propozicijah, do katerih je akter ravnodušen, lahko postopek razstavitve uporabimo le na opisan posredni način. Ker velja, da $zažA=zaž-A=0$ (tj. ker mora biti akter, če je ravnodušen do poljubne propozicije A, ravnodušen tudi do njene negacije $-A$), sta A in $-A$ v lestvici uvrščena na isto mesto kot R, tako da se v oceni verjetnosti ne moremo opreti na razdaljo $-A$ do R.

27 Jeffrey, *ibid*; 180. Tak dosežek pa je kaj boren, če pomislimo, da si Jeffreyeva teorija s pristankom na neomejeno vrednost zaželenosti nakopile na vrat St. Petersburgski paradoks. Jeffrey se ga poskuša otresti na dva med seboj sprta načina. Po eni strani dokazuje, da je loterija z neskončnim zaporedjem izidov, ki imajo končno velike vrednosti za zaželenosti, neskončno zaželena le pod pogojem, da zaželenosti denarnih izplačil navzgor ne omejimo, to pa naj bi bila podmena, brez katere njegova teorija brez težav shaja (češ da ta nujno še ne implicira, da so zato zaželenosti nasploh navzgor omejene). V isti sapi pa priznava, da je njegova teorija, tako kot Ramseyeva, nezdružljiva z obstojem propozicije, ki ji akter pripisuje neskončno veliko pozitivno ali negativno zaželenost, in zavrne St. Petersburgski paradoks s pragmatičnim ugovorom, češ da je ta, ki nam ponuja igranje St. Petersburgske igre, bodisi slepar, ki se pretvarja, da ima neskončno velike zaloge denarja, ali pa nekdo, čigar pričakovane vrednosti za igro so končno velike. *Ibid.*; 189.

28 Pri čemer nam njihovo mesto na lestvici, ki se mora ujemati z njihovimi zaželenostmi, razkriva po eni strani verjetnosti izidov dejanja/loterije glede na relevantna stanja, po drugi pa zaželenosti, ki jih akter pripisuje tem izidom.

svetu.²⁹ Pri tem ga lahko sooči z loterijami, ki postavljajo na glavo njegova najbolj temeljna verjetja o vzrokih in učinkih. Če vsebuje njegova lestvica poljubna izida A (da bo naslednji teden izbruhnila atomska vojna) in B (da bo naslednji teden lepo vreme) ter poljubne loterije glede na stanje C (da bo pri naslednjem metu kovanca padla cifra), potem bo moral vanjo po Jeffreyevem prepričanju razvrstiti tudi loterijo nad izidoma A in B z ozirom na stanje C: "A če C, B če $\neg C$ " (da bo naslednji teden izbruhnila atomska vojna, če bo pri naslednjem metu kovanca padla cifra, in da bo lepo vreme, če bo padel grb), in sicer ne oziraje se na to, ali v obstoj take kavzalne vezi sploh verjame ali ne.

Medtem ko naj bi Ramseyeva metoda akterja silila k ovrednotenju kavzalnih vezi (loterije), v možnost obstoja katerih sploh ne verjame, in s tem k zamišljanju, kakšna bi bila njegova prepričanja (tj. porazdelitev verjetnosti) in želje (tj. porazdelitev zaželenosti) v svetu s povsem drugačnimi, komaj predstavljaljivimi kavzalnimi vezmi, ga Jeffreyeva sooča z mnogo manj begajočo nalogo, da razvrsti vse tiste propozicije, ki nastanejo iz na njegovi preferenčni lestvici prvotno uvrščenih propozicij (tj. iz propozicij, med katerimi preferira oz. do katerih je ravnodušen) z logičnimi operacijami negacije, konjunkcije in disjunkcije.³⁰ Z nadomestitvijo izbora med loterijami z izborom med sestavljenimi propozicijami je akterju omogočeno, da se v izračunu svoje porazdelitve verjetnosti in zaželenosti opre izključno le na svoje lastne dejstvene podmene o verjetnostih in zaželenostih takih stanj v svetu (kavzalnih vezi), kakršna pozna.

Tako zatrjevana prednost pa je varljiva, če vemo, da Ramsey z loterijami poistoveti razpoložljiva dejanja, z dobitki pa njihove izide glede na neko stanje. Da bi se izognili očitku, da lahko posamezne loterije predpostavljajo obstoj kar najbolj neverjetnih kavzalnih vezi, bo torej povsem zadoščalo, če dovolimo akterju izbirati le med takšnimi loterijami $L(A, C, B)$, pri katerih sta dobitka A in B možna izida dejanja, ki je akterju na voljo, z ozirom na stanje C. Z vpeljavo tovrstne omejitve namreč ne storimo nič drugega, kakor da akterja, namesto da bi ga soočili z novimi izbiri, raje napotimo nazaj na njegovo izhodiščno odločitveno situacijo.

Razlog za nenavadnost loterije, k oblikovanju katere naj bi Ramseyeva metoda domnevno silila akterja, je prav v tem, da ne spoštuje razlike med vlogo izidov dejanj in vlogo stanj v loterijah. Od akterja bi lahko zahtevali, naj oblikuje loterijo nad propozicijama, da bo prihodnji teden izbruhnila vojna oz. da bo prihodnji teden lepo vreme, glede na poljubno stanje C, denimo, glede na to, ali bo v naslednjem metu kovanca padla cifra ali grb, le v primeru, če bi predhodno v matriki svoje odločitvene situacije ti dve stanji sveta v prihodnjem tednu razvrstil na mesto možnih izidov/posledic svojega dejanja (tj. meta kovanca), njegova dejanska izida (padec vržnega kovanca na cifro ali grb) pa na mesto zanje relevantnih stanj - za kaj takega pa bi

29 Po Jeffreyevem mnenju niso namreč loterije tipa "A če C, B če $\neg C$ " nič drugega kot trditve o obstoju kavzalne vezi med A, B in C, in jih je treba brati kot "A se zgodi (vselej), če (kadar) se zgodi C, in B se zgodi (vselej), če (kadar) se C ne zgodi" (ali v primeru stave na propozicijo C z dobitkoma A in $\neg A$: "akter prejme A, če C, in plača A, če $\neg C$ ").

30 V zagovor idealizaciji, ki jo taka zahteva predpostavlja - akter namreč lahko ve, da preferira A pred B, ne da bi moral vedeti, ali preferira tudi $\neg A$ pred $\neg B$ oz. $A \& B$ pred $A \vee B$ - navaja Jeffrey, da na ta način akter pridobiva na jasnosti in krepi poznavanje sebe in lastnih želja (ibid.; 196). Kot merilo za racionalnost izbire med propozicijami je taka zahteva nedvomno prestroga, saj bi jo lahko izpolnil kvečjemu Bayesovski robot. Povsem smiselno pa je v njej videti ideal, za katerim naj si prizadeva sleherni razsodni akter.

moral tako nenavadno kavzalno vez že predpostaviti.

Druga možnost bi bila, da opisujeta omenjeni propoziciji dve za izid dejanj, ki so mu na voljo, relevantni stanji - toda v tem primeru od njega ne bomo mogli zahtevati, naj oblikuje in razvrsti loterijo, ki bi imela ti dve propoziciji za dobitka. Jeffreyev očitak je potemtakem zgrešen: akter bo moral omenjeno loterijo oblikovati le, če predhodno verjame v obstoj težko verjetne kavzalne vezi, kakršno implicira loterija, če torej v danem primeru verjame, da lahko z metom kovanca določa prihodnje stanje (dobesedno) celotnega sveta. Toda v tem primeru bo takšno verjetje nujno odsevalo v načinu, kako formulira svojo odločitveno situacijo. Ramseyeva metoda zato akterju ne dela sile z zahtevo, naj svoja prepričanja postavi na glavo, temveč mu nalaga le, naj jih prevede v izbor tiste loterije, katere dobitki mu glede na njegove želje največ obetajo.

Če sklenem: domnevne prednosti Jeffreyeve teorije preferenc med propozicijami pred alternativnimi rešitvami (predvsem Ramseyevo) so navidezne in le težko odtehtajo njene nesporne slabosti: psihološko dvomljivo teorijo o tem, da so objekti naših želja in prepričanj propozicije (oz. njihova resničnost), nujnost podmene, da se akterjeve subjektivne verjetnosti prekrivajo z objektivnimi, ranljivost za St. Petersburgski paradoks, omejeni domet njegove metode za enoznačno razbiranje verjetnosti iz preferenčne lestvice, itn.

4. SKLEP

Kot sem v kratkih ocenah, ki so spremljale orise posameznih rešitev, že poudaril, ima vsaka od njih v primerjavi z drugimi svoje specifične odlike, vendar tudi slabosti, tako da bo njihova končna ocena odvisna predvsem od teže, ki jo bomo pripisali različnim kriterijem (rešitve, ki shajajo z manj številnimi in šibkejšimi³¹ podmenami, dajejo praviloma manj natančne rezultate). V sklepu mi tako preostane le še, da pokažem, v čem bi lahko bila "uporabna" vrednost praktične logike za dejanskega akterja.

Praktična vrednost logike ali normativne³² teorije odločanja ima več razsežnosti: najprej in predvsem je kažipot, ki oskrbuje akterja s pravili in načeli razumnega oz. optimalnega izbora tistega izmed razpoložljivih dejanj, ki mu v razmerah negotovosti - glede na relevantna stanja stvari - zagotavlja najbolj zaželen izid. Drugi vidik njene uporabnosti je "sokratski": z izpolnitvijo zahteve, naj zaradi utrditve svojih porazdelitev verjetnosti in zaželenosti preferenčno lestvico razširi z novimi elementi (najsi gre za loterije nad izidi ali za sestavljene propozicije), pogloblja akter znanje o lastnih aktualnih in hipotetičnih željah in prepričanjih, s tem pa vednost o tem, kdo je in kaj bi želel biti. Poleg tega črpa akter iz logike odločanja napotke v zvezi z najustreznejšo dinamiko svojih želja in prepričanj, navodila o tem, s kakšno hitrostjo in v kolikšnem obsegu naj jih revidira v luči novih spoznanj, s katerimi ga oskrbuje čutno izkustvo, oz. kaj sme na podlagi predhodnega izkustva predvideti o verjetnosti in zaželenosti

31 Podmena je v konceptualnem smislu šibka, če je njena veljavnost odvisna od veljavnosti relativno majhnega števila z njo povezanih (šibkih) propozicij in če ta sama ni sporna.

32 Jeffrey večkrat poudari, da je njegova teorija preferenc med propozicijami normativna, torej predpisovalna, in da kot takšna ne opisuje ali pojasnjuje dejanskega odločanja in obnašanja akterjev (kolikor ti pač nikoli niso bayesovski roboti), temveč formulira le najspešnejše norme za razumno odločanje in prepričanja, s tem pa tudi podlago za njihovo morebitno kritiko. Ibid.; 204-5, 268.

prihodnjih dogodkov.³³ In končno, akter s tem, ko zaradi razjasnitve odnosa med svojima porazdelitvama verjetnosti in zaželenosti razširja lestvico preferenc, ne povezuje med seboj le na prvi pogled povsem različnih elementov, temveč obenem povečuje tudi koherentnost svojih izborov in odločitev (in s tem zmanjšuje nevarnost konfliktov med njimi).³⁴

Vse naštetu kaže, da je lahko logika oz. teorija odločanja prav koristen pripomoček: ne predpisuje sicer ideala, v skladu s katerim naj živimo, zmore pa nam precej povedati o tem, kako ga bomo najlažje dosegli.

33 V tej zvezi se v teoriji odločanja zastavlja tudi problem indukcije, in sicer kot vprašanje o tem, kakšno verjetnost šmemo (je razumno) pripisati propoziciji A_{n+1} (da bomo, denimo, v $n+1$ -em poskusu iz svežnja kart izvlekli črno karto ali da bo imel prvi moški, rojen v letu 2000, kromosom XY), če na osnovi preteklega izkustva vemo, da $A(n)$ (da smo v prvih n poskusih vsakokrat izvlekli črno karto ali da so imeli vsi doslej rojeni moški kromosom XY). Odgovor teorije je v tem primeru razmeroma ohlapen: verjetnost zaporedja $A(n)$ za $n=1,2,3...$ je določena z izhodiščno oceno verjetnosti za prvi člen zaporedja in zaporedjem - z verjetnostjo niza predhodnih členov pogojenih - verjetnosti naslednjih členov zaporedja (torej $\text{ver}(A_2/A(1))$, $\text{ver}(A_3/A(2))...$), ki opisuje hitrost, s katero se mora akter učiti iz izkustva. Akter pa ima razmeroma proste roke pri določanju tako začetne verjetnosti kot tudi hitrosti, s kakršno se želi učiti iz predhodnih primerov.

34 Jeffrey gre v že omenjenem članku *Etika in logika odločanja* celo tako daleč, da vidi v stanovitni urejenosti duha, ki je posledica naraščajoče koherentnosti želja, prepričan in izborov, moralno vrline, čeprav priznava, da je takšno afirmativno moralno ovrednotenje doslednosti usodno odvisno od podmene, da smo ljudje po naravi moralno dobri in da naša predstava o sreči zato ne more biti povsem moralno sprevrnjena (nav. delo; 112-3.). Jeffrey pri tem spregleda, da koherentnost izborov ni toliko akterjev cilj, kolikor izhodiščna podmena teorije odločanja. Ker imajo posamezni izbori svoj smisel edinole v kontekstu večje celote obnašanja, mora teorija odločanja vnaprej predpostaviti njegovo uniformnost, na ta način pa vse prevečkrat podleže skušnjavi, da bi izborom v tolmačenju pripisala usklajenost, stanovitnost in razsodnost, ki jim je dejansko primanjkuje (Davidson, nav. delo; 103.).

Nekateri (meta)antropološki labirinti znanosti o človeku II. del

RAJKO MURŠIČ

II. FILOZOFSKI VIDIKI

1. NEKAJ MARGINALIJ O FILOZOFSKI ANTROPOLOGIJI

Če "spregledam" zgodnjegrške "homo mensura" začetke filozofije, se mi pogled najdlje ustavi pri Kantu. Antropologijo je postavil v poseben položaj med filozofskimi naporu pri razkrinkavanju resničnega videza sveta, torej v filozofiji kot znanosti o najvišji maksimi uporabe našega uma.

Vprašanja, s katerimi se ukvarjajo metafizika, etika in religija, so po njegovem pisanju po vrsti:

Kaj lahko vem?

Kaj lahko storim?

Kaj lahko upam?

To, da je v vseh treh vprašanjih skrit subjekt izjave, je očitno, zato Kant izvede še četrto vprašanje, ki zaobsega vsa tri prej naštet:

Kaj je človek?¹

Antropologija je torej že v izhodišču modroslovnih naporov na nekakšnem piedestalu radovednosti: postala naj bi nekakšna vseprežemajoča tvarina modrosti. Pri tem pa je treba jasno vedeti, da je vprašanje: "Kaj je človek?" drugačno od vprašanja: "Kaj je bistvo človeka?", s čimer filozofi preradi povzročajo težave znanstveno mislečim naivcem.

Velika vrednost iskanja (filozofskega) bistva človeka je v postavljanju vprašanj, ki so zakrita pod plaščem vsakdanjih trivialnosti. Pomembno je predvsem dejstvo, da so filozofski pogledi nujno holistični, prav tako kot antropološki. Holistični pogledi predstavljajo nekakšne temeljne okvirje, nekakšen univerzalen razred človeškega miselnega sveta, zato so si mysticizem, filozofija in antropologija zmeraj nevarno blizu. Korak k mysticizmu se lahko pri filozofiji zgodi takrat, ko se filozofija odpove linearni logiki (Heglov mysticizem "svetovnega duha", Marxov mysticizem "novega sveta", ...).

Po drobitvi poheglovske filozofije in pod vplivi raznih vitalističnih smeri mišljenja se v našem stoletju začne prva prava šola filozofske antropologije, katere najpomembnejši predstavnik je Max Scheler.

Scheler vidi osnovni pomen filozofske antropologije v nekakšni povezavi aspektov znanstvenega raziskovanja človeka, v prikazih izhajanja specifičnih mono-

¹ Immanuel Kant, *Logika*, Grafos, Beograd, 1985, s. 35.

polov iz osnovne strukture človeške biti (jezik, zavest, orodja, orožja, ideje o pravici in krivici, država, upravljanje, prikazovalne funkcije umetnosti, mit, vero, znanost, zgodovino, družbenost).² Schelerjeva opredelitev filozofske antropologije je vredna citiranja:

"Pod tem smatram osnovno znanost o bistvu in bistvenem oblikovanju (izgradnji) človeka; o njegovem odnosu do kraljestva narave (anorgansko, rastline in živali), kot tudi do temeljev vseh stvari, o njegovem metafizičnem bistvenem poreklu, kakor tudi o njegovem fizičnem, psihičnem in duhovnem izvoru v svetu; o silah in močeh, ki ga vzpodbujajo in ki jih sprošča; o osnovnih smereh in zakonih njegovega biološkega, psihičnega, duhovno-zgodovinskega in družbenega razvoja, tako o njegovih bistvenih sposobnostih, kot o njihovi dejanskosti. Tu je vključen tudi problem duše in telesa ter noetično vitalni problem. Takšna antropologija bi lahko dala vsem znanostim, ki se bavijo s predmetom 'človek', naravoslovnim in medicinskim, prazgodovinskim, etnološkim, zgodovinskim in družboslovnim znanostim, normalni in razvojni psihologiji, kakor tudi karakterologiji, glavni temelj filozofske narave in hkrati zanesljive cilje njihovega raziskovanja."³

Ena od doslej najbolj celovitih realizacij tega projekta je bil (znanstven) zbornik *Antropologija* danes, ki je leta 1952 izšel pod uredniškim vodstvom A. L. Kroeberja.

Osnovna zagata filozofske antropologije je preprosto v tem, da v svoji težnji po razkritju človekovega bistva ne more biti holistična prav na empirični ravni. Narava je za naše pojmovanje večna in neuničljiva (ne glede na entropično zamrznitev), vendar ostaja takšna prav zaradi večnega spreminjanja. Človek je neznaten del narave, njegovo duhovno kraljestvo, ki ga gradi v obupanih poskusih, da bi se rešil kletke sprememb (torej smrti), je zgolj odsev neke povratne zveze, ki jo lahko spremljamo v naravi: na podlagi minljivosti posameznikov ostaja princip, ki je (vsaj za en velikostni red "višja") podlaga spreminjanju družbe/kulture, nedotaknjen. Zvičajnost "narave in družbe" je očitno iste baže kot Heglova zvičajnost uma.

Vrnimo se k Schelerju:

"Nov princip stoji izven vsega tega, kar lahko v najširšem smislu imenujemo življenje. To, kar človeka napravi za človeka, /.../ je princip, ki je nasproten vsemu in vsakemu življenju nasploh, tudi življenju v človeku; novo bistveno dejstvo /.../ se lahko zvede le na .../ višjo osnovo stvari samih: na isto osnovo, katere velika manifestacija je 'življenje'.⁴

Od izjave: "Jaz sem." ("Spoznav samega sebe!" - slavni delfski izrek je moto filozofiranja), sledi izjava: "(Nekaj) je." To "nekaj" je bit in človek je del te biti. V vsaki refleksiji je človek izhodiščna in zaključna točka obenem in zategadelj nedoločljiv. Radovednost vodi človeka po vseh možnih poteh izven samega sebe, potem pa se slej ko prej vrne na izhodišče, toda takrat "ve, da nič ne ve".

Rešilna biljka filozofije še zmeraj ostane poimenovanje, ki naj zabriše težave definicije, projekcija imena pa hkrati zaobsega neko celoto ter o tej celoti sami ne pove ničesar.

² Max Scheler, *Položaj človeka u kozmosu*, Veselin Masleša/Svjetlost, Sarajevo, 1987, s. 102.

³ Prav tam, s. 113.

⁴ Prav tam, s. 44-45.

2. MOŽNA REŠITEV PARADOKSA SAMOZAVEDANJA JE PLETENJE SIMBOLNE MREŽE

S katerekoli strani se poskušamo prebiti h kateremukoli znanju, je vseeno, vedno potrebujemo čvrsto vzpostavljen pojmovni aparat, ki ga nivoju znanstvenega raziskovanja ponavadi (vnaprej) prispeva filozofsko konsistenten sistem. Vedeti pa moramo, da so "čisti pojmi" vendarle samo orodje ali modeli, ki nam pomagajo pri prekopavanju in "osmišljanju" "arheološkega najdišča".

Med bistvi in pojmi ni mogoče vzpostaviti ekvivalenčne relacije. Pojemovno opredeljevanje je v bistvu povsem arbitrarno početje, ki mora za silo ustrezati ponavljajoči se dejanskosti človekovih izkušenj. Bistvo se včasih res razkrije v besedah, še pogostejše pa je treba besede odtrgati od reči, da se bistva razkrijejo (o bistvu ljubezni ne moremo vedeti ničesar, če ne ljubimo - pojem ljubezni nam pri tem ne pomaga prav nič).

Človeški duh se mora v iskanju opore zateči k pletenju pajkove simbolne mreže, polne inovativnih prijemov. Metafore, v katere poskušamo ujeti življenje (torej procese), zmeraj povzročajo nastanek novih metafor, ki tvorijo simbolno mrežo, pri tem pa igrata pomemben del partiture procesa povratne zveze in entropije. Pri vsaki spremembi v kulturah/družbah je potrebno splesti novo simbolno strukturo, ki pojasnjuje in opravičuje novonastalo stanje, vedno pa proces novih simbolizacij temelji na enem (ali več) ireduktibilnem označevalcu, ki (za nazaj) usmerja (in osmišlja) "lebedeče" označevalne misli v usmerjene in urejene pojme. Govorim seveda o znamenitem "označevalcu brez označenca".⁵

Vsaka simbolizacija pomeni ustvarjanje meja, ki jih v naravi ni - cilj je v pojmovnem ustvarjanju razredov stvari, ki so temelj vsakega (urejenega) razmišljanja. Življenje samo je temelj možnega izomorfizma med dejanskim in ideelnim svetom: znanstvenik, ki raziskuje kulturo, na nek način s simbolnimi dejanji razlage metaforizira življenje v kulturo.⁶

Ker bo verjetno res držalo, da "... naravo in besede spoznavamo istočasno ...",⁷ in narobe, lahko iz simbolnega sveta precej zanesljivo sklepamo na svet okoli nas, čeprav je ravno problem verifikacije izkušenj oz. ustrežanja naših predstav o dejanskosti z dejanskostjo samo večni filozofski problem (ki je morebiti celo nerešljiv). Princip verifikacije je precej soroden procesu naravne selekcije. Max Planck je bojda nekoč izjavil, da nova znanstvena resnica zares zaživi šele takrat, ko nosilci stare umro.⁸

Filozofija se od znanosti na tej točki razlikuje v tem, da, če tematizira nek problem na filozofski ravni, te tematizacije nikoli več ne opusti.

Za filozofe in za znanstvenike (še bolj pa za "navadne" ljudi) velja, da ne bi mogli živeti, če ne bi bili prepričani v skladnost (ali celo istovetnost) "notranjega" in "zunanjega" sveta. Edward Sapir piše o znanstvenikih:

"Znanstveniki se za svoje teorije ne borijo zato, ker verujejo, da so resnične, temveč zato, ker si želijo, da bi bile takšne."⁹

V vsakem primeru smo v bistvu trčili na ideologijo.

⁵ Castanedov "nagual" je gotovo tak izpostavljen koncept, ki napravi metaforo, a vendarle venomer uhaja skozi in v njen izraz.

⁶ Edmund Leach, *Kultura i komunikacija*, Prosveta, Beograd, 1983, s. 52.

⁷ Thomas S. Kuhn, *Struktura naučnih revolucij*, Nolit, Beograd, 1974, s. 258.

⁸ Prav tam, s. 211.

⁹ Edward Sapir, *Ogledi iz kulturne antropologije*, Prosveta, Beograd, 1984, s. 278.

2.1. Ideologija

Emocionalna komponenta ideologije je brez dvoma pri vsej stvari najmočnejša in najpomembnejša, navidezna iracionalnost pa pri bolj podrobnem in poglobljenem pogledu na stvari (pogosto) razkrije nezavedno (čisto) logično strukturo. O ustreznosti govora o "iracionalni logiki" ne mislim razpravljati, rad pa bi posebej opozoril na to, da je tudi logika sama del kohezivnih sil, ki držijo skupaj naš (notranji) svet.

Roy Wagner pravi o tem takole:

"Ker je misel neločljiva od delovanje in motivacije, nimamo toliko opraviti z različnimi 'logikami' ali racionalnostmi, kot s celovitimi načini bivanja, ustvarjanja sebe in družbe."¹⁰

Z določenega zornega kota bi bilo mogoče vse kulturne sisteme strpati v ideologijo, a se s tega zornega kota antropologi s kulturo niso posebej pogosto ukvarjali. Ideologija s pomočjo (skupinskih) obrazcev, formul ali formalnih predstav kanalizira moč (kolektivnih) čustev. Ideološki pritisk daje pojavne oblike kulturnega življenja v najširšem pomenu besede.¹¹

Ideologija uredi povsem arbitrarna stališča in reducira inkonsistenco množice različnih individualnih stališč z razlago, da so dejanja, ki jih forsira neka skupina ljudi, v obče dobro vseh ljudi (celotne skupnosti).¹²

Jasno je, da resnice po sebi ni: zmeraj ima družbene/kulturne razsežnosti.¹³

Ker je družbena ureditev zmeraj tudi moralni red¹⁴ (v jedru ideologije je vrednotni sistem), se celo izkaže, da je resnica pravzaprav zmeraj ideološki produkt. (Racionalna resnica je le posebni primer ideološke resnice in v tem je njena nemoč).

Ideologije so zmeraj vezane na zamejene skupnosti, vendar pa se moč ideologije ne konča na plotovih skupnosti, ampak se ideologija pravzaprav (kot sila) zares manifestira šele takrat, ko se poskuša širiti onkraj meja, v katerih je bila konstituirana. Podlaga (zvižgača) ideologije je identifikacijska: ideologija, ki identifikacijo omogoča, ima za "interpelirane" člane skupnosti absolutno vrednost, zato tisti (Drugi), ki ne sodijo v meje njihove identifikacije, preprosto ne sodijo v "razred ljudi". S tega (antropološkega) zornega kota je Marxova opredelitev ideologije kot napačne, sprevrnjene zavesti, ki ne reflektira lastne biti, enostavno nezadostna.

Jasno moram izpostaviti še nekaj: ideologija potrebuje za lastno delovanje dvom v obstoječi red, ta začetni dvom pa prispeva proces samozavedanja. Na vprašanje o sebi je namreč treba odgovoriti takoj, ko se pojavi, s primernim odgovorom pa, jasno, priskoči na pomoč ideologija. Razlog za dvom se skriva v načinu delovanja procesa samozavedanja: vsakdo se mora zavedati "letečega" označevanja od vrste na lastno osebo in nazaj, če že ne na samega sebe kot na nekaj hkrati "v sebi" (pri sebi) in "zunaj sebe".

Človeško bitje je neke vrste camera obscura: je točka, skozi katero se zunanji svet spreobrača v notranjega. Najverjetneje je prav v težavah s samozavedanjem razlog k pehanju k ločitvi človeka od sveta, v razklanosti življenja od bivanja. Onkraj pojavnega sveta se ne more skrivati nikakršen svet resničnih bistev:

"Mislim, da ne obstaja nikakršen od teorije neodvisen način za rekonstrukcijo takšnih fraz, kot so 'zares tam'; pojem skladnosti med ontologijo neke teorije in tem,

¹⁰ Roy Wagner, *The Invention of Culture*, The University of Chicago Press, Chicago, 1981, s. 117.

¹¹ Edward Sapir, n.d., s. 141.

¹² David Papineau, *For Science in the Social Sciences*, The MacMillan Press Ltd., London, 1978, s. 169.

¹³ Peter L. Berger, Thomas Luckmann, *Družbena konstrukcija realnosti*, Razprava iz sociologije znanja, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1988.

¹⁴ A. I. Hallowell, *Kultura, ličnost i društvo*. Antropologija danas, Vuk Karadžić, Beograd, 1972, s. 533.

kar ji 'zares' odgovarja v naravi, mi sedaj izgleda v bistvu iluzoričen."¹⁵

V tem smislu je Wittgensteinovo osrednje modrovanje v Traktatu toliko bolj jasno:

"Logika izpolnjuje svet; meje sveta so tudi njene meje. Torej v logiki ne moremo reči: to in to v svetu je, tistega pa ni.

To bi namreč na videz predpostavljalo, da izključujemo nekatere možnosti, temu pa ni tako, saj bi sicer morala logika preseči meje sveta; če bi namreč mogla te meje opazovati z druge strani.

Česar ne moremo misliti, tega ne moremo misliti; torej tudi ne moremo reči, česar ne moremo misliti."¹⁶

3. SIMBOLNA MREŽA JE GNEZDO, V KATEREM SE IZ FILOZOFskega JAJCA IZVALI ZNANOST

Pot novoveške filozofije od Descartesovega "cogita" do Heglovega poenotenja mišljenja in biti (absolutnega duha) je bil zadnji poskus, da bi filozofija zaobsegla vse, kar je zaobseči mogoče, izvirmi greh (ples samozavedanja s smrtjo v viharjem ritmu življenja) pa je oviral tudi napore filozofije življenja, ki je poskušala izpod ruševin starega racionalnega sveta izkopati življenje. To početje ni bilo uspešno, saj se glede mesta človeka v svetu še danes bijejo bitke med pripadniki različnih filozofskih smeri. Razjasnitev nekaterih osnovnih antropoloških pojmov bi gotovo veliko pripomogla k preseganju "krize".

Na črepinjah filozofskega jajca se je torej izvalila znanost o človeku, ta pa nastopa v vlogi raziskovalca in pojava hkrati. Filozofija je človeka obtežila s pahljačo božanskih atributov in ga s tem pahnila na trdna tla. Po Nietzschejevi ugotovitvi, da je bog mrtev, se je pojavila evidentna težnja po tem, da bi prisodili božanskost človeku samemu. Drugi pol te iztreznitve ob razbitem filozofskem jajcu je brstenje nove znanosti, (kulturne) antropologije.

Novoizvaljena znanost si od filozofske dediščine vzame osnovno sistematiko, nekakšen najsplošnejši kategorialni aparat, vkolikor zadeva področje raziskave. Paradigmo kot osnovni pojmovni aparat znanosti posebej izpostavlja Thomas S. Kuhn.¹⁷

Paradigme so urejene od najsplošnejših (recimo kulturnih) do najožjih, ki so relevantne le za določeno stroko. Paradigmo je mogoče razumeti tudi kot metaforično mrežo, ki uredi "lebdeče" podatke na podlagi najustrežnejših znanstvenih teorij.

Osnovna (kulturna) paradigma je nekakšna konvencija o svetu v najširšem pomenu besede, vezana na neko zgodovinsko obdobje konkretne kulture/civilizacije. Šele od teh najsplošnejših konsenzov je odvisen raziskovalčev pogled na opazovane pojave. Ta solipsizem ima vendarle "zdrave" temelje: izkrivljene slike sveta je treba na nek način "zravnati" skozi proces stalne kritike. Splošnih razločevalskih aparatov je torej prav toliko, kot je ljudi, vendar pa lahko na nivoju največjih skupnih imenovalcev obstajajo posamezne šole. Na podlagi konvencionalizma, animizma, atomizma, naturalizma, psihologizma, historicizma, egalitarizma in podobnih filozofskih in kvazifilozofskih usmeritev pride do skrajno različnih nastrojenosti že na samem začetku konkretnih znanstvenih raziskovanj.¹⁸

¹⁵ Thomas S. Kuhn, n.d., s. 267.

¹⁶ Ludwig Wittgenstein, Logično filozofski traktat, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1976, (teza 5.61), s. 131-133.

¹⁷ Thomas S. Kuhn, n.d., s. 185.

¹⁸ I. C. Jarvie, The Revolution in Anthropology, Routledge and Kegan Paul, London, 1970, s. 74-77.

Metafizične, še bolj pa versko-ideološke miselne tvorbe imajo izrazite pretenzije po razlagi sveta z eno samo mislijo ali celo besedo. Filozofija je v svoji spekulativni naravi vedno v nevarnih vodah poenotenj (poenostavljanja že znanega z novim in neznanim ter z novimi izrazi, ki jih živ krst ne sme in ne more razumeti) in totalizacije vsega dosegljivega. Žlahtni del filozofskega delovanja je v tem, da odpira vprašanja in zgolj nakazuje možne smeri rešitev - tudi za ceno lastnega sesutja (ali odvrženih lestev). Edino možno dokazovanje stvari zunaj izkustva je dokazovanje v vodah čiste logike (in matematike).

Znanstvene paradigme so zaradi parcializirajočega delovnega principa večno capljajoče sheme, ki se (razžaganemu) svetu približujejo v nepravilno zaviti neskončni spirali. Je pa znanost v nasprotju s filozofijo nagnjena tudi k temu, da poskuša svet razlagati na podlagi najbolj preprostih možnih sodb. Znanost verjame, da svet ne more biti zapleten, ker "deluje" na podlagi preprostih pravil/principov/zakonov, da pa se stvari zapletajo zgolj v praktičnem "izvajanju" teh zakonov.

Razlog je zelo preprost: da bi bilo mogoče reproducirati obstoječe stanje, mora biti opisan v preprostem jeziku. Naš razum je enostavno preskromen, da bi lahko ponotranjil protislovja gibanja. Le napor uma, bi rekli filozofi, in njegov neprekinjen trenaj nam omogoča soočanja z veliko bolj zapletenimi modeli od tistih, največkrat prav smešno poenostavljenih modelov sveta, ki smo jih bili deležni v osnovnošolskih učbenikih. Problem je v tem, da noben zakon resničnemu svetu povsem ne ustreza.

Oboževanje zakonov vodi tudi v znano stališče, da je vse urejeno že, če je karkoli urejeno (Claude Lévi-Strauss), oziroma, da zakoni veljajo povsod, če veljajo kjerkoli (paradigma misli 19. stoletja), česar v tem trenutku nismo pripravljeni kar tako sprejeti kot veljavno.

Posebne težave povzročajo znanstveni konceptualizaciji sistemi moralnih pravil, vrednot in estetskih norm, ki predstavljajo enega od cementov družbe/kulture, a jih s konceptualnim aparatom družboslovnih znanosti ni mogoče razložiti, sama humanistična epistemologija pa še ni razvila konsistentnega načina znanstvene obravnave teh fenomenov.

V vsakem primeru je glavno hranilo, ki ga filozofija pokloni znanosti (o človeku), paleta kategorij.

3.1. Kategorije - človek v lastni mreži

Filozofske kategorije tvorijo nekakšno paradigmo, okoli katere se strukturirajo pomeni miselnih elementov. V tem okviru govorimo o najsplošnejših formah, odnosih med njimi in zakonih realnosti, torej o nekakšnih aksiomih mišljenja, o resničnosti katerih se ne sprašujemo.

Aristotel je naštel deset kategorij: substanca, kvaliteta, kvantiteta, relacija, dejavnost, trpnost, čas, mesto, položaj, stanje (imetje, opremljenost). Kant jih je razširil na dvanajst, izpostavil pa je štiri: kvantiteto, kvaliteto, relacijo in modus (način). Kategorije dajejo videz predeterminiranosti, delujejo, kot da bi bile v našem duhu "že od prej". Človek je z rojstvom pahnjen v svet. To pomeni, da je neka reč, ki jo je mogoče opisati znotraj prostora in časa. Ker je živ, sledi še nekaj komplikacij. Najprej se mu zunanji svet razcepi na živo in neživo naravo, živa narava na svet ljudi in svet ostalih živih bitij, človeški svet pa na tistega, h kateremu pripada, in na tistega, ki mu je tuj. Potem se (praktično fraktalno) cepi še družba: temeljni razcep je na "jaz" in na ostale ljudi, "jaz" pa je obenem del najrazličnejših družbenih skupin. Delitve se na tej točki, kjer gre v bistvu za kulturne determinante, preselijo še na ideelno stran, saj posameznikovi položaji v družbi korespondirajo z ureditvijo njegovega "notranjega"

sveta, ki si ga na videz deli z družbo. Notranji svet se v najočitnejši obliki razcepi na dveh oseh: oseh prostora in časa.

Prostor nam kljub neevklidskim (tudi končnim in omejenim) modelom ne povzroča resnih konceptualnih težav, saj posameznik prevzame formo treh koordinat, več težav pa povzroča čas.

Za čas sicer utemeljeno menimo, da teče povezano, in ne samo to, samo po sebi umevno se nam zdi, da "teče" linearno, povezano, in da je vedno in vsepovsod enak in da ga enostavno ni mogoče preskočiti.

Toda v največjem delu človeških dejavnosti ni mogoče govoriti o kakršnemkoli (linearnem) sosledju oziroma razvoju, temveč o ciklični raztrganosti ali vsaj zaštrnanosti, predvsem pa ima svoje omejeno območje "delovanja", saj je vezan na nekakšne velikostne rede znotraj socialnih dogodkov. Nekateri rituali se, recimo, ponavljajo vsakih petdeset let. Vmes o času, ki sicer determinira sam ritual, ne moremo govoriti.

Obe temeljni kategoriji znanstvenega delovanja, prostor in čas, delujeta v našem pojmovnem aparatu le, če sta povsem ločeni - nastopata v nekakšni komplementarni enotnosti. V čistem prostoru ni časa in v čistem času ni prostora.

Nikjer ni občega, vseprežemajočega, povsod enakega časa. Čas je čista abstrahirana miselna tvorba, ki nam omogoča orientacijo v nerazpoznatni gmoti dogodkov. Različni nivoji so, na katerih smo deležni iluzije časa kot nečesa, kar obstaja neodvisno od nas. Tako "ima" vsaka zaokrožena celota (strukturirana entiteta) svoj čas.

Strukturalistična misel je ločila čas, ki se kaže kot "lasten" čas v spremembah v neki določeni strukturi (diahronija) od evolucijskega časa kot sosledja sinhronih stanj znotraj posameznih diahronih "obodobij". Sinhrona zgodovinska stanja (po Wittgensteinu stanja stvari) so časi, v katerih deluje neka struktura, diahrona zgodovinska stanja pa so sosledja znotraj vsakokratne strukturne urejenosti neke opazovane reči. Če na stvar pogledamo "od daleč", vidimo nekakšno nit evolucije.

Temeljni problem našega dojetja časa je v tem, da preprosto ni mogoče določiti, definirati sedanjosti in prihodnosti. Vse, kar je, je namreč preteklost.

V zvezi s tem govori Lévi-Strauss tudi o socialnem prostoru in času,¹⁹ kar pomeni še kvalitativno ločevanje fenomenov, ki jih sicer za silo trpamo v isti žakelj (družbo, naravo in človeka). Kljub parcializacijam znanosti, pa je ob razkosavanju fenomena opazovanja treba ves čas imeti pred očmi dejstvo, da brez zaključne holistične sinteze ne moremo ničesar razumeti.

3.2. Razkritje epistemološkega jedra

Na dveh oseh imamo opoziciji med posameznikom in skupnostjo ter časom in prostorom. Na strani posameznika imamo razcep med subjektom in objektom, na strani skupnosti med družbo in kulturo, na koordinati prostora se razcepita materialni in ideelni svet, na osi časa sledimo razcepu med preteklostjo in sedanjostjo, na sredi kartezijskega koordinatnega sistema pa je singularna točka celotnega sistema, človek, seveda razcepljen na objekt raziskave (raziskovanega) kot raziskovalca.

Znanost o človeku lahko imenujemo antropologija, ki bi morala zaobseči tako sedanjost kot preteklost, tako subjekt kot objekt, tako družbo kot kulturo, tako stvaren kot idealen svet, v katerega je pahnjeno človeško bitje - že na prvi pogled preveč za eno samo monolitno znanost.

¹⁹ Claude Lévi-Strauss, Socialna struktura. Antropologija danes, Vuk Karadžić, Beograd, 1972, s. 461.

III. VIDIKI IN TEMNE LISE ZNANOSTI O ČLOVEKU

1. NEKAJ SPLOŠNIH OPOMB O ZNANOSTI

Znanost je intelektualna zabava vedoželjnih ljudi, ki govorijo o rečeh, za katere verujejo, da naj bi bile v skladu z našimi izkušnjami, in to na način, ki mora zadostiti nekaterim pravilom, ki jih imenujejo metode. Jedro "moči" znanstvenih izjav je v tem, da imamo dovolj razlogov verjeti jim, ker so v vsakem trenutku preverljiva, preverjanje pa je procedura ponovitve postopka, po katerem je znanstvenik prišel do izjave. Zato je mogoče govoriti o tautološkosti.

Temelja znanstvenih izjav sta neprotislovnost in preverljivost. Znanost o človeku ima dovolj težav z obema komponentama, kar jo že na prvi stopnji refleksijske (metagovorice, ki sega na polje filozofije) postavlja pod vprašaj. Osnovna vera, na kateri temelji znanost, je, da je svet, ki se nam kaže (najverjetneje) res takšen - če pa se nam že ne kaže, pa ga je mogoče aproksimirati z matematičnimi metodami, da nam postane vsaj logično razumljiv. Matematično-logične metode so sicer metode iz sveta, ki se ne pokriva z metodami praktičnih znanosti, toda s tem si ni potrebno preveč beliti glave, saj je stvar zmeraj ali vsaj ponavadi (v praksi) uspešna - naša pamet razen dvojice deduktivnega in induktivnega sklepanja nima boljših orodij za tolmačenje sveta.

Inovativna srčika znanstvenega početja je izmišljanje teorij in hipotez. Toda teorije se morajo dejanskosti na daleč izogniti, da o njej kaj povedo. Tako npr. gravitacijski zakon pojasnjuje mehanizem za določanje medsebojnega vpliva dveh teles, ne pojasni pa samega dejavnika, ki dinamiko gravitacije sploh povzroča, torej gravitacije same. (Tega, da zaradi matematičnih težav ne moremo napovedovati gibanja več kot treh teles v skupnem gravitacijskem sistemu, za zdaj ne kaže načenjati.)

Znanstveno je vse tisto, kar je mogoče z razumom razumeti, z logiko rekonstruirati in s čuti (in njihovimi podaljški) preveriti. Dokler znanost ne doseže stopnje normalne znanosti, pahljača teorij nekako lebdi v praznem prostoru, potem pa pride do procesa kondenzacije, v katerem se neka določena teorija izkaže za najplodnejšo. Šele paradigmatska teorija dopušča in omogoča vzpostavitev čvrstega klasifikacijskega sistema, ki je pogosto cilj znanstvenega naprežanja.

Antropologija še zmeraj ni dosegla nivoja klasične učbeniške "normalne" znanosti, saj še zmeraj sestoji iz palete različnih šol, ki jih je težko uskladiti, velika verjetnost pa je, da konsenzualno poenotenje v razpravah o človeku pravzaprav ni možno, razen v kolikor kot novo paradigmo prepoznamo prav pluralno metodološko usmeritev "znanosti o človeku".

1.1. Indukcija in dedukcija - dirjanje Ahila za resnico

Za simuliranje dogajanj v dejanskosti z modeli mišljenja uporabljamo matematična pomagala. Matematika temelji na deduktivni metodi in z brezprizivno resničnostjo rezultatov podarja znanosti vtis veljavnosti. V resnici pa se lahko v aktivnem delovanju znanost poslužuje samo metod induktivnega sklepanja, ki pa še zdaleč niso zanesljive. Indukcija namreč operira zgolj z verjetnostjo - v dejanskosti znanstvenega sklepanja ni popolne indukcije (kot v matematiki naravnih števil). Indukcija torej ni popolna, deduktivno zagovarjanje znanstvenih teorij pa je nemogoče. Na tem mestu igra glavno vlogo smelost spekulativnega duha, ki pa je še kako kulturno in družbeno pogojen. Konec koncev celo matematične "zakonitosti" ne padajo z neba kot kakšne zvezdice zaspanke, ampak jih mora domiselni spekulativni duh povezovati med seboj

na podlagi predhodnih izkušenj.

Brušenje teorij je v bistvu soroden proces kot klesanje kipa. V znanosti je najboljše zdravilo proti čezmernemu glorificiranju čarobne palice neke možne rešitve brezkompromisna in vsestranska kritika vsakega postopka in vsake sodbe. Toda falsifikacijski prijemi največkrat vodijo v iskanje še bolj spekulativnih teorij, ki jih je še težje falsificirati.

Znanstveni mozaik sveta je zmeraj nujno nepopoln, saj induktivistično zasnovani sklepi ne morejo zadostiti temeljni deduktivistični zahtevi po popolni veljavnosti posledic, ki iz njih logično izhajajo. Znanost o dejanskosti pove veliko, a nikoli dovolj, indukcija je nekakšno Ahilovo dirjanje za želvo: možno se le redkokdaj sprevrže v dejansko. Znanstveni modeli so izomorfni polju možnega (verjetnega), ne pa polju dejanskega. Samo totalitarna ideologija deluje v polju "absolutnih resnic". Krog je sklenjen: resnica (znanost) se giblje na polju možnega, neresnica (ideologija) pa na polju dejanskega.

Ker je cilj znanosti v vzpostavitvi konsistentnega (torej neprotislovnega) modela nekega pojava, se mora vsaka teorija odreči vsemu posamičnemu. Prakso, ki naj bi jo razložila, transformira v pojmovni sistem, v splošne opredelitve.

Takoj ko nam uspe zbrkljati skupaj nek teoretični sistem, opazimo, da smo se v grmenju nevihte zatekli pod edino drevo daleč naokoli: artikulirali smo zgolj odnose med osnovnimi pojmi teorije, ničesar pa povedali o samem predmetu raziskave, ki nas v resnici zanima. In predmet antropoloških raziskav v vsaki teoriji dejansko nastopa kot osnovni pojem: človek, družba, kultura, svet, zgodovina, dogodek, vednost ... Z uporabo deduktivnih metod odkrivamo le odnose med osnovnimi in malo manj osnovnimi pojmi, sami "predmeti" pa ostanejo zunaj analize - filozofije torej ne bo nikoli konec.

Vseeno pa je za paradoksi indukcije in dedukcije nekaj luči. Pri deduktivnih sklepanjih ne moremo povedati ničesar logično novega, pri induktivnem pristopu pa imamo mnogo razlogov, da z veliko gotovostjo predpostavimo nekaj, kar naj bi izhajalo iz že znanega. Nujni sklepi so ali tautologije ali oženja obsega izjav, medtem ko sklepi v modusih indukcije pravzaprav v resnici povedo nekaj "več", kot se skriva v nizu premis.

1.2. Blišč in beda znanosti

Znanost je praktična dejavnost, ki z neverjetnim metodološkim aparatom potrjuje, opravičuje in spreminja naša življenja, zato je vpogled v znanost kot temeljno ideologijo našega časa za antropologa (in etnologa) "eksistenčna" nuja.

Znanosti v "pravem" pomenu besede se ukvarjajo s svetom zunaj človeka. Logika in matematika sta nekakšni mejni dejavnosti - pravzaprav sta onkraj kakršnekoli topološke umestitve. Najmlajše izmed znanosti se ukvarjajo s človekovim svetom, ki se kaže bodisi pojavno (materialna kultura in artefakti duhovne ter socialne kulture) bodisi ideelno (miselni sistemi, intelektualne stvaritve ...)

Lévi-Strauss je v antropologiji načel vprašanje analogije med fizikalnimi metodami ukvarjanja z mehaničnimi modeli (ob maloštevilnih objektih) in med metodami, ki zaradi velikega števila opazovanih objektov hkrati zahtevajo statistične metode.

Nobenih modelov ni mogoče graditi brez dejstev, pravzaprav znanstveno obdelanih podatkov, podatkov pa ni zunaj referenčnega okvira, ki ga v obliki znanstvenega aparata prispeva določena teorija (z žegnomo eksterne ideologije) na principih diferenciacije, objektivizacije, simbolizacije in klasifikacije.

Pogledi na etnografijo, ki naj bi bila nekakšna lopata znanosti o človeku - njen

namen naj bi bil nereflektirano zbiranje podatkov na terenu -, so skrajno naivni: v resnici nereflektirane etnografije (brez vnaprejšnjih vplivov teorije) ni. Vsak podatek, ki ga etnograf shrani v svoj herbarij, je že ob nastanku selekcioniран, torej "obdelan".

Še manj pa bi bila mogoča klasifikacija etnografovega zbranega materiala brez "pomoči" predhodnega teoretičnega modela. Ta predhodnost je le pogojna, saj se v praksi zbiranje podatkov in kreiranje teorij največkrat v resnici vršita (po principih povratne zveze) hkrati. Etnografsko delo je v svojem bistvu zmeraj tudi teoretično. T.i. deskriptivna etnografija kot svoj stranski učinek nujno proizvede nekakšno teorijo, ki pa ji prostor nameravanega obsega etnografskega dela ne zadostuje. Etnologija (vkolikor gre za komparativno znanost ali znanost o "ethnosih") ni isto kot metaetnografija, sama antropologija pa sicer lahko vsrka nekatere metaetnografske probleme, vendar jih v lastnem "delovnem področju" ne more "predelati". Odgovore na vprašanja teorij kaže iskati na ravni refleksije znanstvenega dela kot takšnega, torej pri filozofiji znanosti.

Seveda pa naivna etnografija ne more pledirati zgolj na klasifikacijo kot ultimativni cilj lastne dejavnosti, saj bi je bilo konec, ko bi postavila kakršnokoli klasifikacijo zbranega materiala. Klasifikacijski sistem namreč za svojo utemeljitev potrebuje veliko širšo utemeljitev od "terenskih" naporov, njegov cilj je namreč resnica, ta pa se v znanosti skriva na najvišjih točkah spekulativnih spiral, vendar zgolj in samo v idealnih modelih.

Življenje je ena od temeljnih kategorij, ki je znanost s svojimi metodološkimi napori ne more zreducirati na nek model. Biologija na primer obravnava svet živih bitij, življenje pa ostaja ireduktibilen osnovni pojem, okoli katerega se celotno delo biologov vrti (nekako tako, kot samo bivanje omogoča fiziko). Življenje, pravzaprav sam živ človek, je ireduktibilno jedro "znanosti o človeku". Paradoks centralne točke tega, kar je nujno neulovljivo, se kaže kot pogoj same znanosti. V znanosti o človeku je to sam človek in njegovo življenje, ki je svoj "causa finalis" previdno skrilo v jedro svojega bivanja. Ironično in žalostno, pa tudi smešno, je spoznanje, da znanost ne more in celo ne sme priti do "končnega" spoznanja o objektu, ki ga želi razložiti s svojimi pristopi.

Meta-etnologije (meta-antropologije) ni mogoče ločiti od teorij (filozofije) znanosti nasploh. Ni mogoč pretres katerekoli posamične znanosti zunaj temeljitih pretresov znanosti kot take. Ali je meta-znanost še znanost, pa naj ostane odprto vprašanje.

Boj triumvirata (Zinovjev, Stalin, Kamenjev) z levo opozicijo s Trockim na čelu

MARJAN BRITOVŠEK

POVZETEK

V Anthroposu bo objavljena serija dokumentov z uvodnimi študijami, ki obravnavajo eno najbolj dramatičnih obdobj v zgodovini mlade sovjetske republike v času, ko je Lenin zapuščal politično prizorišče, njegovi najožji sobojevniki pa so se zapletli v ostre frakcijske boje in je vsak hotel po svoje tolmačiti Leninov nauk. Prvotno je avtor nameraval izdati dokumente v posebnem zborniku pri Cankarjevi založbi, kar pa zaradi pomanjkanja finančnih sredstev ni bilo mogoče. Iz tega zbornika je avtor napravil izbor dokumentov z uvodnimi študijami, ki bralca uvajajo v tematiko. Mnogo kritičnih pripomb leve opozicije je zgodovina potrdila in zato njihove analize niso izgubile aktualnosti.

ABSTRACT

STRUGGLE OF THE TRIUMVIRATE (ZINOVJEV, STALIN, KAMENJEV) AGAINST THE TROTSKY'S LEFT-WING OPPOSITION

Anthropos is about to publish a series of documents preceded by introductory studies, dealing with one of the most dramatic periods in the history of the young Soviet republic. When Lenin was withdrawing from the political stage, his closest fellow-combatants became involved in an intense struggle between the different fractions in which everyone was interpreting Lenin's doctrine in their own way. Originally, the author intended to publish the documents in a collection by Cankarjeva Založba Publications, however, due to lack of finance, this has not been realised. He has therefore made a selection of the documents together with introductory studies to introduce the reader to the topic. In the course of history, several left-wing criticisms have been confirmed which makes them interesting even today.

Tik pred Leninove smrtjo je prišlo do razcepa v partiji, ki ga je Lenin v svojem testamentu že predvidel, zaradi vedno slabših odnosov med Trockim in vodilnim jedrom, posebej med Trockim in Stalinom. Leninov generalni štab so sestavljali ljudje, ki so bili po svojih značajih in idejnih dispozicijah izredno komplicirani. Lenin kot voditelj je znal tako heterogene sobojevnike pritegniti in jih združiti okrog skupne platforme ter tako obvarovati partijo, da ni razpadla v frakcije. Leninov umik s poli-

tičnega prizorišča 9. marca 1923 je globoko pretresel komunistično gibanje. Brez Lenina je bilo težko obvladati položaj in reševati probleme. Ko je Lenin zbolel, dejansko v partiji ni bilo voditelja, ki bi ga lahko nadomestil.

Zinovjev, Kamenjev in Stalin, čeprav različni po značajih in hotenjih, so posebjali staro leninsko gardo - tradicijo stranke. Na XII. kongresu RKP/b/ aprila 1923 je Stalin prvič omenil obstoj vodilne trojke. Med Leninovo boleznijo je bilo v politbiroju samo šest članov. To so bili: Zinovjev, Kamenjev, Stalin, Trockij, Buharin in Tomski. Trojka - po Stalinovih ocenah jedro partije - se je povezala, da bi Trockemu preprečila vzpon na mesto Leninovega naslednika v stranki. Prvotno Trockega niso nameravali izključiti iz stranke oziroma z vodilnega položaja. Priznavali so mu zasluge in pravico do pomembnega mesta v politbiroju, niso pa ga imeli za vrednega, da bi se povzpел na Leninovo mesto. Misel, da bi se to lahko zgodilo, jih je strašila in združevala. Različnost pogledov na razvoj Sovjetske zveze je ustvarila temelj za frakcijske boje, na katere je Lenin opozarjal v svojem testamentu. Leninu ni bilo treba v politbiroju ustanavljati svoje skupine, sposoben si je bil zagotoviti večino za svoja stališča. Zastavljalo se je vprašanje, kako se bodo oblikovali tabori oziroma fronte brez Lenina in kako se bo izoblikovala večina v trdno vodstvo, ki ga je dotlej zagotavljala nesporna Leninova avtoriteta, njegova moč prepričevanja in taktična spretnost.

Kriza v partiji se je začela jeseni 1923 kot manjši izbruh nezadovoljstva v vrstah skrajne levice in dosegla vrh z razkolom v politbiroju. Frakcijski spor med trojko /Zinovjev, Kamenjev, Stalin/ in levico s Trockim na čelu v letih 1923 do 1924 se je razvnel v vsej širini leta 1923 v mesecu decembru, ko so se oblikovale ostre fronte frakcijskega boja med obema strujama v komunističnem gibanju. Spomladi leta 1923 so bili po dveh letih nove ekonomske politike (NEP) neposredni cilji le-te doseženi. Lakota je minila, gospodarstvo dežele pa si je opomoglo od težkih udarcev državljanske vojne in vojnega komunizma, toda nad partijo je visel nerešen gospodarski problem takojmenovanih škarij: nesorazmerja med cenami kmetijskih proizvodov, ki so padale, in cenami industrijskih proizvodov, ki so rasle. Izraz "kriza škarij" je prvič uporabil Trockij v svojem govoru na XII. kongresu RKP/b/. Zaradi lakote so se cene kmetijskih proizvodov leta 1921 zelo dvignile v primerjavi s predvojnimi, toda od pomladi leta 1922 so stalno upadale, medtem ko so cene industrijskih proizvodov nenehno rasle.

Jeseni 1922 je dosegla divergenca cen največji vzpon. Razmere so se še poslabšale zaradi tendence po združevanju državnih industrijskih obratov v sindikate, ki so lahko ustvarjali monopolne viške.¹ Posledica tega je bila, da je državna industrija sredi leta 1923 zašla v težak položaj. Morala je znižati cene, število brezposelnih pa je naglo raslo. Skupinice razočaranih levih ekstremistov so iz napol ilegalnih zapečkov napadale vodstvo z očitki, da je izdalo stvar delavcev.

Do nove akutne gospodarske krize je prišlo prav v času, ko je partijo zaposlovalo subtilno vprašanje političnega nasledstva. Reakcija na krizo škarij je bila protislovna. Gospodarska, tehnična in administrativna vprašanja so postala predmet manipulacij v boju posameznikov in frakcij za politični vpliv. Akuten problem za vlado je predstavljalo vprašanje stabilizacije valute. Vlada, ki se je financirala s pomočjo tiskanja bankovcev, je zama skušala premostiti inflacijo, ki je dosegla astronomske številke. Sokolnikov kot komisar za finance je videl v valutnem problemu resno oviro za gospodarski napredek. Trockij in njegovi pristaši so valutno krizo povezali z zamudo

¹ Dobb M., *Soviet Economic Development since 1917*, London 1957, stran. 158-160; Pravda z dne 25. decembra 1923.

pri izvajanju načrtnega gospodarstva, Sokolnikov in njegovi privrženci pa so skušali doseči stabilizacijo valute, izboljšanjem trgovinske bilance. Po prizadevanju Sokolnikova, Buharina in Stalina je CK v oktobru 1922 sklenil ukiniti državni monopol v zunanji trgovini. Leva opozicija je menila, da bodo takšni ukrepi zadali težak udarec prizadevanjem za načrtni industrijski razvoj, okrepile pa se bodo pozicije tistih, ki so hoteli, da bi gospodarski razvoj določali tržni zakoni. Ljudski komisar za zunanjo trgovino Krasin in Trocki sta odločno nasprotovala svobodnemu monopolu. Končno je posredoval tudi Lenin. Zunanjetrgovinski monopol so znova potrdili.

Poseben problem je predstavljala tudi majhna delovna storilnost v industriji, ki se je le počasi večala. V nekaterih industrijskih panogah so v težnji po konsolidaciji osredotočili proizvodnjo v najbolj rentabilnih obratih. Sam Trocki je podpiral takšne politično škodljive ukrepe za konsolidacijo industrije, čeprav je zaradi le-teh rasla nezaposlenost.² Gospodarski funkcionarji, ki so simpatizirali z levico, so začeli posvajati zahtevo, ki je postala osnovna programska točka opozicije: zahtevali so državno subvencijo za industrijo, da bi pospešili njeno obnovo in razvoj.

Spor okoli gospodarske politike se je kompliciral zaradi neurejenih odnosov, ki so postali bolj ali manj permanenten problem sovjetskega političnega življenja med partijo in vodilnimi specialisti v državni industriji. Neurejeni odnosi med partijsko organizacijo in obratnimi direktorji pa so imeli negativne posledice za razvoj proizvodnje. Rastoči partijski aparat se je začel vmešavati v pristojnost direktorjev, posledica pa so bili stalni prepiri. Leninova prizadevanja, da obvlada zlo birokratizma, niso naletela na razumevanje njegovih sobojevnikov. Avtokratična sila partijske birokracije je bila zato na XII. kongresu RKP/b/ glavna tarča napadov vseh opozicijskih skupin in vseh nezadovoljnejšev.

V obdobju priprav na XII. kongres RKP/b/, ko so krajevne partijske konference volile kandidate, so organizacijska prizadevanja sekretariata obrodila sadove. Stalin je praktično imel nadzorstvo nad večino delegatov, kar je okrepilo njegov položaj v trojki. Skoro neopazno je postajal odločilna oseba v partiji. Obdan z jedrom delegatov, ki so mu bili predani, in z jasnimi cilji, si je obetal uspeh. Leta 1923 ni nihče, najmanj pa Trocki, videl v Stalinu nevarnega tekmeca. Trockemu se tedaj ni zdelo mogoče, da bi postal sicer energični, organizacijsko spretni, toda politično brezbarvni človek njegov tekmec. Znatno kasneje je ugotavljal, da je Stalin tedaj že imel v rokah centralno kontrolno komisijo, organizacijski biro in partijski sekretariat, medtem ko je Zinovjev imel večino v politbiroju in v CK, kar mu je jamčilo prvo mesto v trojki. Tajni boj med njim in Stalinom pa zato ni bil nič manj oster. Cilj obeh je bil, da zase pridobiva večino na strankinem kongresu. Zinovjev je povsem obvladal petrograjsko organizacijo, njegov politični družabnik Kamenjev pa moskovsko. Oba najmočnejša partijska centra sta torej potrebovala le malenkostno podporo drugih, da obdržita večino na kongresu. Ta večina je bila potrebna pri izvolitvi članov CK in za sprejem takih resolucij, kot je to želel Zinovjev. Toda te večine ni dobil, kajti večina partijskih organizacij razen moskovske in petrograjske je bila pod strogim nadzorstvom generalnega sekretarja.³

Leninov začasni umik iz političnega življenja je sicer takoj postavil v ospredje potencialno rivalstvo med Trockim in Zinovjevim, obema najbolj vidnima kandidata za nasledstvo. Vendar, ko je Lenina prvič zadela kap, so še vsi mislili, da njegova bolezen ni težka in da bo kmalu spet začel z delom. Bil je star komaj nekaj nad petdeset let in zdravstveno je bil izredno odporen. Javnosti sprva sploh niso obvestili o

² Dvenadcatyj s'ezd, stran 309-352.

³ Trocki, Stalin, Köln 1922, stran 466.

Leninovi bolezn. Čeprav je bila širša javnost prepričana, da bo Trocki Leninov naslednik, je ožji krog Leninovih sobojevnikov odločno nasprotoval takšni rešitvi. Edina možna rešitev se jim je zdel direktorij, sestavljen iz voditeljev stranke, iz polnopravnih članov in kandidatov politbiroja. Ta načrt so kasneje spremenili. Trocki ni imel opore v politbiroju. Osebnostno sovražstvo med Trockim in Zinovjevom je imelo politično ozadje. Trocki je bil kritičen do nekaterih implikacij NEP. Zavzemal se je za planiranje in podporo industriji. Vendar Trocki tedaj še ni aktivno podpiral opozicijske skupine, ne samo zaradi partijske discipline, ampak tudi zaradi mržnje, ki jo je ta skupina delila do njega zaradi sindikalne diskusije. Zinovjev, ki se je skliceval na tradicijo NEP in na zvezo med kmeti in delavci, ki jo je Lenin tako goreče zagovarjal, je lahko računal na podporo vodilnih članov politbiroja Kamenjeva in Stalina. Vodilna trojka je v prvih mesecih leta 1923 stopila na zgodovinsko prizorišče.

RKP/b/ se je pripravljala v izredno zapletenih pogojih na svoj XII. kongres. Politično vzdušje v SZ pred kongresom je bilo zelo napeto. Medtem ko je Lenin umiral, so njegovi sobojevniki spletkarili. V tem obdobju si je vodilna skupina trojka utrdila v svojih stališčih in si krčila pot k uspehu. Prvotno so nameravali kongres sklicati že v marcu, saj so se od leta 1918 vsi kongresi vršili v enem mesecu. Toda zaradi negotovosti glede Leninovega zdravja in razrvanosti v politbiroju, so kongres preložili na april. Politično poročilo CK naj bi imel Lenin, ki pa se zaradi bolezni kongresa ni mogel udeležiti.

Ob vprašanju, kdo naj na partijskem kongresu poda politično poročilo, je stopilo v ospredje vprašanje nominalnega vodstva. Glavni referat na kongresih je dotlej vedno imel Lenin. Ko se je politbiro sestal na večer pred kongresom, je Stalin, ki je za kulisami spretno zgradil svoj vodilni položaj, kar je Trocki z budnim očesom opazoval kot je razvidno iz njegovega pisma, predlagal, naj nastopi na kongresu kot politični poročevalec CK Trocki. Na seji politbiroja je, kot navaja Trocki, Stalin izjavil: "Politični referat mora seveda imeti Trocki." "Tega nisem mogel sprejeti," je zapisal, "kajti po mojem mnenju bi to pomenilo, da želim stopiti na Leninovo mesto v trenutku, ko je Lenin težko bolan. Odgovoril sem nekako takole: 'Gre za krajši čas. Upajmo, da bo Lenin kmalu okreval. Medtem mora imeti glavni referat generalni sekretar. To je v skladu z njegovo funkcijo in bo izpodneslo tla raznim špekulacijam. Sicer pa obstajajo med Vami in menoj resne razlike v mišljenju, posebno v ekonomskih vprašanjih in jaz sem v manjšini.' 'In če bi ugotovili, da ni razlik v mišljenju?' je vprašal Stalin in s tem namignil, da bi bil pripravljen na koncesije, to se pravi na kompromis. Kalinin je posegel vmes. 'Kakšne razlike v mišljenju?' me je vprašal. 'Vaše predloge bo politbiro vedno sprejel.' Vztrajal sem, naj Stalin poda politično poročilo. 'Na noben način,' mi je odvrnil z demonstrativno skromnostjo. 'Partija tega ne bo razumela. Glavni referat mora podati najbolj popularni član CK'".⁴

Politbiro je nato sklenil, naj poda glavno poročilo Zinovjev. S tem je Zinovjev postal nominalni partijski voditelj v tem in naslednjem letu. Osnutke resolucij je v skladu z običajno prakso predhodno odobril CK in objavljeni so bili v Pravdi, še preden se je kongres sestal. Razprave s Trockim v politbiroju niso bile lahke. Kot razberemo iz pisma, ki so ga Zinovjev, Stalin, Kamenjev, Tomski in Rikov naslovili članom politbiroja in tovarišem, ki so se udeležili zasedanja politbiroja 22. marca 1923 so bila notranja trenja v politbiroju zelo globoka. Takole so se branili ob pismu Trockega z dne 23. marca 1923: "Daleč smo od tega, da bi idealizirali delo našega politbiroja. Brez dvoma ima svoje pomanjkljivosti. Zdaj, ko dobiva politbiro zaradi bolezni Vladimirja Iljiča vse bolj vlogo vlade, je nujno treba izboljšati njegovo delo.

⁴ Trocki, Stalin, str. 466-467.

Glede tega tudi dajemo plenumu CK praktične predloge. Toda odločno in kategorično protestiramo proti poskusom enega izmed članov politbiroja, da neutemeljeno kritizira celotno delo najpomembnejšega partijskega organa ... V zadnjih mesecih smo večkrat poskušali ustreči tov. Trockemu, da bi ustvarili pogoje za skupno delo v politbiroju. V tem smislu smo prosili tov. Trockega, naj prevzame čitanje referata na kongresu glede vprašanja državne industrije..

Še enkrat poudarjamo. Brez popolnega sodelovanja in enotnosti na kongresu se partija lahko znajde v zelo težkem položaju. Vsa prikrita nesoglasja, otenki, grupštvo lahko udari navzven in oslabi delo naše organizacije. Vsa protislovnost tekoče aktivnosti odpira skrajno ugodna tla za to. Zato smo vsi dolžni popuščati, da bi uskladili delo in odstranili razna trenja v partiji. Skrb za odstranitev teh trenj mora postati osnovno prizadevanje vsakega iskrenega člana partije. Kajti že najmanjše nesoglasje bi v tem času omogočilo, neodvisno od volje posameznih tovarišev, združitve vseh, tudi najbolj raznovrstnih elementov, in objektivno dezorganizacijo partije. Ker so razna organizacijska in praktična popuščanja neobhodno nujna in smo nanje tudi povsem pripravljeni, mora biti povsem jasna in natančna politična linija partije, zlasti v osnovnih vprašanih tekočega obdobja. Eno takih globoko načelnih, bistvenih vprašanj je vprašanje odnosov med proletariatom in kmeti ter odnosov med partijo in državnim aparatom ...⁵

Na preliminarni diskusiji politbiroja je Stalin dosegel med voditelji, člani politbiroja, sporazum, ki ga je sprejel tudi Trocki. Stalin je kot izvedenec za organizacijska vprašanja partije podal organizacijsko poročilo CK RKP/b/, Trocki pa je imel poseben referat o industriji, v katerem je razvijal probleme industrijskega planiranja, ki so mu bili najbolj pri srcu. V marcu in aprilu so objavili v Pravdi teze referatov na kongresu.

XII. kongres RKP/b/ se je začel 17. aprila 1923 v Andrejevi dvorani kremeljskega dvorca. Trajal je do 25. aprila. Na kongresu je bilo navzočih 408 delegatov s pravico odločanja, ki so zastopali 386.000 članov partije, 417 delegatov pa je imelo posvetovalni glas. Po socialnem sestavu je bilo 53% delegatov delavcev.⁶ To je bil prvi kongres brez Lenina in zadnji pred njegovo smrtjo. Stalinu kot generalnemu sekretarju še ni uspelo usmerjati razprav na kongresu. Delagati so govorili svobodno, ne da bi prej predložili svoje zapiske. Vsekakor pa je bilo pri izboru delegatov CK že čutiti roko generalnega sekretarja. Položaj, s katerim so se soočili partijski voditelji, je bil izredno zamotan. Zavedali so se, da bo moral Lenin za določen čas zapustiti politično življenje. Nekateri so menili, da se ne bo več vrnil na mesto voditelja partije in države, drugi pa so bili bolj optimistični. Da je Lenin napisal "testament" in v odstavku na koncu spisa priporočil, naj Stalina odstavijo, je bilo znano le ožjemu krogu voditeljev. Zadnji Leninovi spisi so neprijetno zadeli vodilno skupino, posebno še Stalina, ki se je bal, da bi Lenin po morebitni vrnitvi v politično življenje ostro nastopil proti njemu.

Sam kongres ni dal kakih senzacionanih rezultatov. Bil je tipičen za razdobje, ko so se vodilni člani partije še borili med seboj. Glavni govorniki so nastopali s premišljeno skromnostjo. Leninovo ime je bilo na ustih vseh.

Zinovjev in Kamenjev sta s svojima govoroma na kongresu uvedla nenavadno in dotlej neobičajno "častčenje Lenina". Začetek Leninovega kulta je imel za cilj, da v imenu partijske enotnosti okrepi avtoriteto partijskega vodstva. Postavil je načelo, katerega ostrino je kasneje sam čutil na svoji koži: Vsaka kritika partijske linije, celo tako imenovani levi kritikizem, je objektivno menjševiški kritikizem.

⁵ Dvenadcatyj s'ezd RKP/b/. Stenografičeskij otčet, stran 819.

⁶ Ibidem, stran 418-421.

Stalin je za razliko od svojih kolegov ustvarjal videz studiozne skromnosti. V obeh govorih na kongresu - o partijski organizaciji in o nacionalnem vprašanju - se je direktno lotil svoje tematike, brez kaknega retoričnega pohvalnega govora o bolnem voditelju. Spomnil se je Lenina le v toliko, da je sebe prikazal kot njegovega skromnega učenca in interpreta.

Trocki in Stalin sta se še izogibala, da bi vprašanje nasledstva postavila na ostrino. Stalinova pozicija je bila šibkejša ali vsaj ogrožena zaradi Leninovega osebnega napada nanj. Leninova pripravljenost, da se nasloni na Trockega proti Stalinu, je bila očitna. Stalin je dokaj jasno opazil, da se Zinovjev razhaja s Trockim v vsakodnevnikih stikih in je imel močno osebni interes, da se v javnosti obravnava čim manj nesoglasij. Pozicija Trockega, ki se je zavedal svoje lastne izolacije in brez nad upal na Leninov povratek, je bila brez perspektivna. Stalin in Trocki sta se na XII. kongresu RKP/b/ iz različnih razlogov odločila, da preprečita razcep v partijskem vodstvu.

Vodilna skupina je sicer povsem obvladala kongres. Toda v trojki so bili opazni premiki. Zinovjev je očitno izgubil svoj vodilni položaj. Zgleda, da je precenil svoj položaj v vodilnem jedru. Pri Stalinu je bila slika povsem drugačna. Zaradi njegovega navidezno zadržanega nastopa se mu je ugled povečal. Njegovi umirjeni in premišljeni nastop je na kongresu utrdil njegovo pozicijo. Leninovemu pojmu o interpretaciji demokratičnega centralizma je dal poudarek na centralizem. Partija je bila zanj "organizem", ki zahteva absolutno podreitev članov vodilnemu centru. V to smer je bila osredotočena dejavnost sekretariata. Kot sestavni del tega mehanizma so imeli člani samo eno dolžnost oziroma funkcijo in sicer, da poslušajo. Leninovo dinamično podobo revolucionarne avantgarde, ki vodi delavce, je Stalin spremenil v statično shemo hierarhične organizacije. Trocki se je kasneje retrogradno pritoževal, da je XII. kongres pomenil začetek konca Leninovega režima in prvi vzpon stalinizma kot nove politične orientacije.⁷ Nekaj takšnih kritičnih zapažanj vsebuje že pismo Trockega z dne 8. oktobra 1923.

V vodstvu partije se po XII. kongresu ni nič spremenilo. Stalin je oprezno čakal. V politbiro so izvolili bolnega Lenina, trojko (Zinovjev, Kamenjev, Stalin), izoliranega Trockega, Rikova in Tomskega. Kandidatom Buharinu, Kalininu in Molotovu se je pridružil sindikalist Rudzutak. Organizacijski biro in sekretariat, ki ju je Stalin povsem obvladal, sta ostala nespremenjena.

Globoka Leninova kritika sovjetskega vladnega sistema je splahnela ob prepirih o specifičnosti reorganizacijskih načrtih, medtem ko se je moč sekretariata vse bolj krepila. Leninove ideje o reformi CK in CKK so Stalin in njegovi privrženci izkoristili za krepitev sekretarita. CK so sicer razširili od 27 na 40 članov. Sekretariat pa je imel pri izbiri 14 novih kandidatov glavno besedo.

Nova centralna kontrolna komisija, ki so jo razširili (od 5 na 30 članov) je dobila večje kompetence, je bila povsem pod vplivom Stalina. Njen novi predsednik je bil Kujbišev, ki je načeloval devetčlanskemu prezidiju, katerega člani so imeli pravico, da se udeležujejo sej politbiroja. Centralna kontrolna komisija je poleg sekretariata postala najzanesljivejše orodje v Stalinovih rokah.

XII. kongres RKP/b/ je dal, ne da bi formalno spremenil sestav politbiroja, Stalinu največjo oblast.

Vodilna skupina je vkljub manjšim notranjim trenjem povsem obvladala kongres. Trocki ni niti namignil o kakih nesoglasjih med njim in drugimi člani. Na kongresu ni bilo opaziti frakcijskih razmejitvenih linij. Na mesto voditelja, ki ga je

⁷ Trocki, Stalin, stran 457.

Lenin zapustil zaradi bolezni, naj bi stopila "kolektivna volja, kolektivna misel, kolektivna energija in kolektivna odločnost". Lenin je želel, da bi njegovi najožji sobojevniki kolektivno vodili državo, skratka zavzemal se je za kolektivno vodstvo.

Ko je 20. aprila 1923 Trocki govoril na kongresu RKP/b/, se je vsekakor izognil vsem vprašanjem, ki bi lahko izzvala viharo diskusijo. Teze o industriji, ki jih je sestavil, so kritično pretresli na petih sejah politbiroja v februarju, marcu in aprilu, na dveh plenarnih CK v dneh od 22. do 24. februarja in od 30. do 31. marca 1923. Odnosi med Trockim, politbirojem in plenarnim CK so se zaostri ob vprašanju odnosov med industrijo in kmečkim gospodarstvom, to je ob vprašanju medsebojnih odnosov delavskega razreda in kmetov ter tudi ob vprašanju odnosov med partijo in državnim aparatom, zlasti še ob vprašanju vodilne vloge partije v državni in gospodarski graditvi. Protokoli zasedanj politbiroja in navedenih plenarnih CK niso objavljeni in zato je težko presoditi globino nesoglasij. Trocki se je v referatu predvsem osredotočil na vprašanje gospodarske politike. To je bila vsekakor pomembna tema in ključno vprašanje gospodarske politike. Končno je imel priložnost, da je obrazložil svoje nazore delegatom iz vse dežele, dočim jih je dotlej lahko obrazložil le zaključnemu krogu voditeljev. Politbiro je pooblastil Trockega, da poda svoje poglede kot uradno politiko, čeprav se je z njegovimi nazori prav tako malo strinjal kot Trocki s Stalinovo politiko do neruskih narodov.

V svojem referatu je pozval stranko, naj uredi gospodarstvo dežele in se spojme s težko nalogo prvobitne socialistične akumulacije. V uvodu je podal oris dvehletnih izkušenj NEP in ponovno opredelil njegove osnovne principe. Dvojni namen NEP je bil po njegovem mnenju, razviti pomožne gospodarske sile Rusije in usmeriti ta razvoj v socialistične tirnice. Industrijska proizvodnja je počasna in zaostaja za obnovo privatnega gospodarstva. Zaradi tega nastaja med obema gospodarskima sektorjema neskladje, ki se zrcali v škarjah med visokimi cenami industrijskih in nizkimi cenami kmetijskih proizvodov. (Metafora, ki jo je Trocki začel uporabljati, si je priborila domovinsko pravico v ekonomskih krogih). Kmetje niso mogli kupovati industrijskega blaga in niso imeli spodbude za prodajo svojih proizvodov. "Škarje" so grozile, da bodo razrezale gospodarske vezi med mestom in deželo in uničile politično zvezo med delavci in kmeti. "Škarje" morajo biti zaprte. Namesto da bi zviševali cene kmetijskih proizvodov, je treba znižati cene industrijskih proizvodov. Industrijo je treba nujno racionalizirati, modernizirati in koncentrirati, zato pa je potrebno načrtovanje. Trocki se ni zavzemal, kot so to kasneje trdili njegovi nasprotniki, za ukinitvev NEP-a v korist planiranja. Pozval je partijo, naj se neha "umikati" in naj pride k socialistični izgradnji v okviru NEP.

Po mnenju Trockega je NEP ustvaril okvire za dolgoročno sodelovanje, za boj in tekmovanje med socialističnim in privatnim sektorjem v gospodarstvu. Sodelovanje in boj je ocenjeval kot dialektično nasprotje enovitega procesa. Pozival je partijo k obrambi in razširitvi socialističnega sektorja. Prepričan je bil, da socialistično plansko gospodarstvo ne bo moglo z enim zamahom odpraviti NEP. Načrtovano gospodarstvo se razvija v okviru mešanega gospodarstva tako dolgo, dokler socialistični sektor ne bo počasi povsem absorbiral privatnega sektorja, ga spremenil ali eliminiral in tako prerasel okvire NEP. Trocki se je zavedal, da ni mogoče odpraviti z dekreti NEP, privatne trgovine in nasilno uničiti privatnega kmetijstva, prav tako se ni navduševal za administrativno proklamacijo "prehoda v socializem". Njegov govor na XII. kongresu in "teze" spadajo med zgodovinske dokumente, ki odražajo gospodarske ideje Trockega. Delegate je navdušil bolj elan njegovega govora kot vsebina. Mnogi se niso mogli znebiti občutka, da Trocki želi doseči, da se partija odpove NEP in se vrne h

katastrofalni politiki vojnega komunizma. Mnogi pa so se spraševali, kako bo politika Trockega učinkovala na kmete.

Trocki se je zapletel v konflikt tudi z industrijskimi direktorji in menežerji. Kritično je orisal položaj v industriji in bičal novo gospodarsko birokracijo zaradi samozadovoljnosti, domišljavosti in nepoštenosti.

Pomladi leta 1922 je dal pobudo za ustanovitev posebne najvišje gospodarske institucije, katere šef je verjetno želel postati.⁸ V svojih tezah o industriji je poudaril politični pomen industrializacije, ki edina lahko ustvari trdno osnovo za proletarsko diktaturo.⁹ Zavzemal se je za politiko pravičnega razmerja med trgom in planom. Sovjetska oblast se mora izogniti nevarnostima: na eni strani nespametnemu administrativnemu vmešavanju v tržno gospodarstvo (kako škodljivo je to bilo, kažejo rezultati vojnega komunizma), na drugi strani pa pomanjkljivemu reguliranju tržišča.

Kot razberemo iz razprav v politbiroju je postal problem gospodarskega planiranja povod za osebno politično rivaliteto. Trockega je obsedla ideja o smotnosti enotnega načrta in nedeljene avtoritete. Svoje sobojevnike iz stare Leninove garde je grobo obdolžil nesposobnosti. Stalin je izkoristil sporna ekonomska vprašanja za to, da je Trockega še bolj izoliral.

Značilno za XII. kongres je bilo, da ni prinesel tistega, kar so vsi pričakovali. Resolucije, ki so jih sprejeli na XII. kongresu, so le z nekaj priložnostnimi, premišljenimi stavki razkrivale osnovne konflikte in rivalstvo. Protislovna stališča v vprašanjih gospodarskega planiranja in industrializacije so se vedno jasneje oblikovala. Na to opozarjajo Leninove zle slutnje v njegovem testamentu. Leninova pisma bi lahko Stalina politično uničila, če bi jih kdo z dovolj avtoritete znal pravilno izkoristiti. Trocki pa se ni hotel opredeliti, ko je XII. kongres razpravljal o gruzinskem vprašanju, čeprav ga je Lenin izrecno prosil, naj Stalina napade. V težnjah, da bi se izognil sporu, je Trocki grajal tovariše, ki so ga v svojih govorih branili pred trojko. Svoje zaveznike je pustil na cedilu. Zamudil je priložnost, da brzda trojko in diskreditira Stalina. Pred partijo se ni zavzel za Gruzince in Ukrajince, ki jih je sicer v politbiroju branil. Molčal je tudi, ko so delegati poudarjali potrebo znotraj partijske demokracije. Pojasnjeval je kongresu gospodarske koncepcije, katerih zgodovinskega pomena mnogi delegati niso dojeli. Trocki je celo okrepil vodilno trojko, ko se je solidarno s politbirojem zavzemal za enotnost in disciplino v partiji. V ozračju bojazni in sumničenj se je trojka lažje uveljavila in prisilila opozicijo k molku. V svoji vnemi, da okrepi partijo, je Trocki oslabil svojo lastno opozicijo. Gotovo ni bilo pomanjkanje popularnosti tisto, kar je Trockega odvrnilo od nastopa proti trojki na kongresu. V letu 1923 je imel še realne možnosti, da postane Leninov naslednik. Zmaga je bila dosegljiva, vendar Trocki ni storil niti koraka, da bi si jo vzel. Vzroki nedelavnosti Trockega nam niso znani. V svojem izgnanstvu je zapisal, da je tedaj zamudil priložnost: "Ne dvomim, da bi zmagal, če ne bi na večer pred XII. kongresom nastopil v imenu bloka Trocki-Lenin proti stalinističnemu birokratizmu. V letih 1922/23 bi bilo še mogoče osvojiti vodilne položaje z javnim napadom na frakcijo, ki se je hitro oblikovala.

XII. kongres je nudil številne dokaze, da se vpliv generalnega sekretarja krepi. Po kongresu je začel Stalin igrati vedno večjo vlogo v partijskem življenju, vsekakor pa se je še zelo skrbno izogibal javnim nastopom proti svojim kolegom. Razširjeni CK, ki je bil izvoljen na XII. kongresu, je znova imenoval Stalina na položaj generalnega sekretarja. Trocki ni niti poskusil, da bi to preprečil, prav tako ni predlagal

⁸ Dvenadcatyj s'ezd, stran 523.

⁹ Ibidem, stran 105.

drugega kandidata, kar bi Lenin vsekakor storil. V Leninovi odsotnosti tudi ni imel možnosti, da bi lahko izpodrinil Stalina. Trojka je slejkoprej obvladala politbiro in z njegovo pomočjo tudi CK. Imela je glavno besedo tudi v novi centralni kontrolni komisiji, ki so jo izvolili kot najvišje disciplinsko razsodišče partije. Kujbišev, ki je bil imenovan za njenega predsednika, je bil Stalinov najožji sodelavec. Proti Trockemu so začeli voditi prikrito kampanijo. Njegovo vlogo so skušali zmanjšati s sklicevanjem na njegovo menjševiško preteklost. Trojka ni imela razloga, da bi že takrat obračunala s Trockim, on sam pa tudi ni dal povoda. Prav tako ni bilo jasno, kako bi reagiralo članstvo partije v primeru javnega konflikta. Toda Stalin ni izgubljal časa v boju za oblast. Izkoristil je svoje kompetence v kadrovski politiki in odstranjeval iz vodilnih organov bivše člane partije, ki bi se domnevno lahko priključili Trockemu. Prosta mesta so zasedli privrženci trojke. Z veliko skrbnostjo je Stalin vodil evidenco o napredovanjih in odstavitvah. Pri tem so ga vodila Leninova načela, naj bodo napredovanja povezana s partijskim stažem. Ta princip je avtomatično privilegiral staro gardo.

Poletje, ki je sledilo XII. kongresu partije, je bilo obdobje varljivega miru v partijskem življenju. To obdobje je bilo v pravem pomenu besede medvladje, ko je en voditelj umiral, prava narava in značaj nove osebnosti, ki mu bo sledila pa se še ni jasno pokazala. Vsaka pretenzija na vodilno mesto, ki še ni bilo izpraznjeno, je izzvalo zavist in sovraštvo med potencialnimi kandidati. Kongres je dozdevno postavil trojko na vodilno mesto za čas Leninove odsotnosti. Trocki je še vedno upal, da bo Lenin ozdravel. Razcep, ki ga je Lenin v testamentu že predvidel in se bal njegovih posledic, je že tlel pod površino partijske discipline.

V letu 1923 je Stalin spretno utrdil svoje pozicije. Funkcionarji, ki jih je imenoval sekretariat na mesto okrajnih ali krajevnih sekretarjev, za svoje delo niso bili odgovorni članom svoje organizacije, ampak generalnemu sekretarju. V skladu s takim položajem se je izostril njihov posluš za navodila generalnega sekretarja. Možnosti, da postanejo delegati na kongresu so imeli le kandidati generalnega sekretariata.

Trocki je vsekakor registriral kot je razvidno iz pisma z dne 8. oktobra 1923 te spremembe v partiji in dojel njihov pomen, toda ni mogel storiti ničesar, da bi zaustavil ta proces. Stalinu se je lahko upiral le v okviru politbiroja in CK, kjer pa je bil izoliran. Buharin se je vse bolj nagibal trojki. Med 40 člani novega CK je imel Trocki le tri politične privržence: Rakovskega, Radeka in Pjatakova. Vsi aduti so bili v rokah drugih. Trocki je vse bolj postajal ujetnik vodilne skupine. Videti pa je bilo, da trojka, ta neenaka vprega, ki jo je držal skupaj strah pred Trockim, ni nikdar našla skupnega koraka. V naslednjih letih je Zinovjev pogosto omahoval med Stalinom in Trockim. Med drugim in tretjim Leninovim napadom kapi, je postajal položaj Zinovjeva vedno težji. Dokler so še računali na Leninov povratak, je trojka nastopala kot nekaj provizoren direktorij. Zinovjeva sta javno podpirala Kamenev in Buharin, v ozadju pa Tomski. Stalinova podpora je bila vedno dvomljiva. "Blok z Zinovjevom in Kamenjevom je Stalin utesnjeval."¹⁰

Strah pred Trockim je strnil člane politbiroja okoli Stalina. Težak gospodarski položaj in ponovna oživitvev skrajno levih skupin sta v oktobru leta 1923 izzvala v vodstvu partije resno krizo, katere rezultat je bil prestop Trockega na stran opozicije. Z zakritega prizorišča boja v politbiroju je padla zavesa. Začel se je dramatični boj med trojko in levo opozicijo s Trockim na čelu.

¹⁰ Trocki, Stalin, stran 394.

Krivoverci v komunizmu - jugoslovanska alternativa stalinizmu*

AVGUST LEŠNIK

POVZETEK

Avtor v razpravi obravnava v šestih točkah (Bistvo koncepcije KPJ do socialističnega razvoja v Jugoslaviji /1945-48/; Zgodovinske dimenzije ustanovitve Informbiroja; Jugoslovanski "ne" Stalinu leta 1948; Šesti partijski kongres - vsebinski preobrat?; Normalizacija odnosov in novi dvomi; Teoretični vidiki) vzroke, genezo in posledice jugoslovanskega spora s stalinizmom v času IB. Pri tem ugotavlja, da je bil jugoslovanski koncept graditve socializma - do spora z IB - istoveten sovjetskemu. Do spora je prišlo šele potem, ko se jugoslovansko državno in partijsko vodstvo ni strinjalo s sovjetskim vsiljevanjem podrejene vloge v medsebojnih ekonomskih in političnih odnosih, kajti ne gre prezreti, da je bila Jugoslavija - v primerjavi z državami socialističnega bloka - vojaško, politično in kadrovsko neodvisna. Vsiljeni spor je potemtakem povzročil iskanje lastne družbene poti (samoupravljanje). Pri tem avtor opozarja, da se partija - navkljub novemu programu (1952) ne odreka oblasti oziroma vodilni idejni vlogi v tako proklamirani samoupravni družbi. To pa predstavlja tisto točko, da se novonastajajoči družbeni sistem ni mogel iztrgati iz okvirov stalinizma; pot k jugoslovanskemu "neostalinizmu" je bila odprta.

ABSTRACT

"THE COMMUNIST HERETICS" - THE YUGOSLAV ALTERNATIVE TO STALINISM

In the paper, the author deals in six points with the causes, the evolution and the consequences of the Yugoslav conflict with the stalinism in the time of Inform Bureau. These points are: the essence of the Yugoslav Communist Party concept on socialist development in Yugoslavia (1945-48); Historical dimensions of the establishment of Inform Bureau; The Yugoslav "No" to Stalin in 1948; The sixth congress of the Party - a substantial change?; The normalisation of relationship and new doubts; Theoretical aspect. He concludes that the Yugoslav concept of the socialist construction and the Soviet were identical until the conflict with the IB. The conflict only arose after the Yugoslav state and party leadership had refused to play an inferior role in the political and economic relationship with

* Založba Decaton v Mainzu je izdala (1993) zbornik razprav s skupnim naslovom "Krivoverci v komunizmu - alternative stalinizmu" (Ketzer im Kommunismus - Alternativen zum Stalinismus). Avtor je bil s strani uredniškega odbora zbornika naprošen, da napiše prispevek z naslovom "KPJ proti Stalinovemu dogmatizmu". Pričujoči zapis je nekoliko predelana "nemška" verzija, vendar ohranja vsebinsko sporočilo.

the Soviets which the letter were imposing. Saying this, one must not overlook the fact that unlike other social states, Yugoslavia was military, politically and otherwise independent from the Soviet Union. The imposed conflict, therefore, compelled Yugoslavia to search for its own way, which eventually found expression in self-management. Here the autor points out that Party, despite a new programme (1952) did not give up power and a leading ideological role in the newly proclaimed self-management society. This proves that the newly formed social system could not break away from the Stalinist framework. On the contrary, it paved the way to the Yugoslav "neo-stalinism".

Sredina petdestih let je - z začetim procesom destalinizacije - v mnogočem mejna črta v razvoju komunističnega gibanja. To je čas, ko so se na stečaj odprla vrata procesu kritičnega obravnavanja dotakratne politike in teorije v samem gibanju, pa tudi čas, ki pomeni dokončni razpad prejšnje centralistične strukture mednarodnega komunističnega gibanja, porojene z ustanovitvijo kominterne (1919). Pojavilo se je več partij, ki niso bile več pripravljene tolerirati nobenega "vodilnega centra". Vrsta ključnih postavk dotedanje teorije in prakse komunističnih partij, temelječe na stalinističnih "resnicah", je bila podvržena ostri kritiki. V tem širokem procesu prenovе komunističnega gibanja je imela ključno vlogo jugoslovanska partija, kajti v njenem sporu z VKP(b) v okviru Informbiroja, ki je izbruhnil leta 1948, ni šlo več samo za upor in "krivoverstvo" posameznikov, pač pa za upor in "krivoverstvo" neke partije v celoti.

1. Bistvo koncepcije KPJ do socialističnega razvoja v Jugoslaviji (1945-1948)

Programsko usmeritev KPJ v prvih povojnih letih (do spora z IB) lahko rekonstruiramo iz praktičnih ukrepov, saj so bili teoretični pogledi akterjev nove družbe - tako kvantitativno kot vsebinsko - skromni. V teh pogledih je obstajala le poenostavljena predstava o poteh, načinu in težavah, ki se bodo pojavile v procesu ustvarjanja novega družbenega sistema. Še več, do vseh novih vprašanj in problemov KPJ ni imela svojega izdelanega stališča, zato je bila "prisiljena", da v obliki idejnih in konkretnih rešitev sprejme tisto, kar je nudila sovjetska teorija in praksa. O tem govori tudi podatek, da je od 1500 članov KPJ, kolikor jih je bilo leta 1947 v partijski organizaciji vlade FLRJ, le 60 preučevalo zgodovino jugoslovanskega delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, vsi ostali pa zgodovino VKP(b).¹ Eden prvih in največjih prijemov v tej smeri je bila koncepcija prve jugoslovanske ustave (sprejeta 31. I. 1946) po vzorcu sovjetske ustave iz leta 1936. Razen manjših razlik v definiranju oblik lastnine produkcijskih sredstev (jugoslovanska je poznala državno, zadržno in privatno,² medtem ko je sovjetska ustava dovoljevala privatno lastnino samo v okviru ohišnice³) ter metod delovanja lokalnih organov državne oblasti,⁴ sta

¹ R. Radonjić, Sukob KPJ s Kominformom i društveni razvoj Jugoslavije (1948-1950), Zagreb 1979, str. 55.

² Ustav FNRJ, Beograd 1946, str. 9.

³ Ustav SSSR, Sarajevo 1945, str. 37.

⁴ M. Pijade, Izbrani govori in članki 1941-1947, Ljubljana 1950, str. 85-110 (Govor o osnutku ustave FLRJ na seji Ustavodajne skupščine FLRJ, 17. I. 1946). Moša Pijade (1890-1957) je avtor prvih pisanih

bili ustavi istovetni. Kot vse tedanje KP na oblasti, je tudi KPJ izhajala iz predpostavke, da je razlastitev kapitalističnega razreda prvo in začetno dejanje diktature proletariata. Nacionalizacija produkcijskih sredstev in ustvarjanje državne lastnine - je bil torej pglavitni programski cilj KPJ, ki ga je začela uresničevati takoj, ko je bila postavljena nova državna oblast in njeno nadzorstvo nad državo.

V zgodovinskih okoliščinah, kakršne so bile v letih 1945-48, iz več razlogov ni bilo možno razpravljati o novih in drugačnih poteh razvoja socializma. Osnovni razlog je tičal v odnosu med KPJ in VKP(b). V vsej svoji zgodovini je KPJ kot članica KI sprejemala njeno generalno politično usmeritev ter izhajala iz dejstva, da si je ZSSR kot prva socialistična dežela pridobila bogate in preverjene izkušnje, kot tudi, da je našla temeljne rešitve, sprejemljive za vse komunistične partije in novonastale socialistične dežele. V tej zgodovinski fazi - ko so bili v okrilju komunističnega gibanja prepričani, da obstaja samo sovjetska pot v socializem, ko gre za graditev državne lastnine in administrativno-centralističnega sistema upravljanja družbenih zadev, zlasti še gospodarstva - je bilo seveda iluzorno pričakovati kakršnekoli širše in načelne razprave v okviru KPJ o novih poteh socialističnega razvoja.⁵ To tem bolj, ker si je bilo treba za takšno razpravo o alternativnih poteh razvoja socializma v Jugoslaviji najprej pridobiti lastne izkušnje. Pri tem ne gre prezreti, da je treba iskati vzroke za zaostajanje teoretične misli o graditvi nove družbe tudi v dejstvu, da so se teoretični gibanja v obdobju med obema vojnama in med vojno ukvarjali pretežno s pripravi in vodenjem narodnoosvobodilnega boja in revolucije, kakor tudi, da so mnogi, ki so se ukvarjali s širšimi vprašanji, v tem boju padli.

Bistvo koncepcije KPJ o družbenoekonomskem sistemu v Jugoslaviji, temelječe na podlagi sovjetskega "modela", je bilo do spora z IB sledeče: državna lastnina produkcijskih sredstev, državno centralistično-administrativno planiranje produkcije in delitve kot temeljni zakon socialističnega razvoja ter postopno omejevanje in popolna likvidacija sleherne oblike privatne lastnine. Ideje o delavskem upravljanju se v tem obdobju niso mogle pojaviti. Nasprotno, v teoriji je bilo sprejeto stališče, da pripada aparatu socialistične države vodilna pozicija organizatorja in kontrolorja družbenih procesov, zlasti procesov materialne proizvodnje in delitve, kar je temeljni kamen etatičnega pogleda na družbeni razvoj. K sprejetju takšne koncepcije so pripomogle tudi številne druge zgodovinske okoliščine tedanjega časa. Ne gre prezreti, da je bila Jugoslavija v prvem povojnem obdobju pod vojaškopoličnim in gospodarskim pritiskom zahodnoevropskih držav in ZDA ter tretirana kot najbolj vdani sovjetski satelit. V tem kontekstu so se obsežni načrti gospodarske graditve naslanjali pretežno na Sovjetsko zvezo. Tudi splošna gospodarska struktura je bila v prid formiranju centralizma. Državna lastnina in centralizem v upravljanju družbenih zadev sta bili sprejeti za tisto pot in metodo, ki naj prepreči, da se v prvih povojnih letih izogne gospodarskemu polomu, ki bi utegnil nastopiti zaradi velikega vojnega razdejanja in sploh pomanjkanja za življenje potrebnih sredstev. Prav tako je vladalo prepričanje, da je brez državne lastnine in administrativnega upravljanja nemogoče

predpisov "O nalogah in ustroju narodnoosvobodilnih odborov" kot organov ljudske oblasti na osvobojenih ozemljih, sprejetih v Foči, februarja 1942 (Ibidem, str. 9-18). Po vojni je bil nosilec najvišjih funkcij v zakonodajnih telesih ter avtor mnogih ustavnih in zakonskih določil, med drugim je redigiral ustavo iz leta 1946.

⁵ Od te splošne ocene izstopa programski članek "Temelji demokracije novega tipa" (1946), v katerem J. B. Tito piše: "...Ni nujno, da bi pot za doseg tega cilja bila in niti ne more biti v vseh deželah prav takšna, kakršno zaznamuje velika oktobrska revolucija. Bilo bi nemarksistično in nedialektično, če bi postavljali to vprašanje dogmatično. Te poti imajo lahko in tudi imajo mnogo skupnih stikališč, toda specifični pogoji in karakter notranjega razvoja določajo v sleherni deželi tudi specifične poti za doseg resnične ljudske demokracije" (J. B. Tito, Graditev nove Jugoslavije II, Ljubljana 1950, str. 210-211).

akumulirati večja sredstva - materialne in človeške sile - za gospodarsko graditev, kar je bil prvi pogoj za hitrejši gospodarski razvoj Jugoslavije, tedaj ene najbolj nerazvitih evropskih držav.⁶

Formalno KPJ ni imela napisanega akcijskega programa za prvo obdobje povojnega socialističnega razvoja, pač pa je njen program vgrajen v dokumentih Ljudske fronte, Zveze sindikatov in drugih množičnih organizacij ter dokumentih organov ljudske oblasti. S tem ideje KPJ pravzaprav dobivajo svoj formalni in javni izraz v programih množičnih organizacij, ki jih je sama ustvarila. To sta bila pot in način, da so široke ljudske množice sprejele ideologijo in politiko partije, hkrati pa tudi pot za njihovo aktiviziranje, da so uresničevale program partije. Takšen zunanji videz je prikrival stvarno vlogo in položaj partije v družbi. Pri tem ne gre prezreti, da so v Moskvi - ker niso "KPJ" pogosto zasledili v časopisnih člankih, govorih, deklaracijah - ugotovili, da je KPJ "utonila" v množičnih organizacijah in izginila. V resnici pa je bilo ravno nasprotno. Prav v tem obdobju, ko se je navzven zdelo, da partije v javnem političnem življenju skoraj ni, je bila najbolj navzoča, saj je bil njen vpliv najmočnejši in najneposrednejši.

Z analizo tekstov programskih dokumentov partije in državnih organov v letih 1945-1948, objavljenih razprav in govorov voditeljev KPJ in FLRJ, je mogoče rekonstruirati koncepcijo vodstva KPJ o družbeni ureditvi, ki se je ustvarjala, čeprav politični jezik ni popolnoma ustrezal njeni vsebini. V političnem besednjaku ni pogosto srečati kategorij, kot so "socializem", "komunizem", "diktatura proletariata", "socialistična država" in podobno, marveč prevladuje ljudskodemokratska frazeologija: "ljudska oblast", "ljudska demokracija", "oblast delovnega ljudstva", "ljudska država" in podobno. Celó v ustavi iz leta 1946 ni nikjer omenjena beseda "socializem". V bistvu se je nadaljevala tradicija iz časa narodnoosvobodilnega boja.

Druga pomembna ugotovitev iz analize dokumentov je, da načela političnega sistema - nastalega v vojni oziroma revoluciji,⁷ ki ga je sankcionirala ustava in splošni zakon o ljudskih odborih⁸ leta 1946 - sploh niso vprašanje. Drugače povedano: politični sistem z odločilno vlogo države in partije velja za "trajni" in "dokončni model", v katerem ne bo sprememb. Vsa pozornost je bila pravzaprav usmerjena na graditev gospodarskega sistema. Tako v teoriji kot v praksi je bila državnemu aparatu dana monopolna vloga pri uveljavljanju družbenih zadev; s tem je bila izključena možnost, da bi obstajala kakršnakoli drugačna oblika lastnine razen državne, saj sta bili pod njeno oblastjo in upravljanjem tudi združna in privatna lastnina.

Ko je mlada revolucionarna družbena struktura izvajala splošno smer oblikovanja etatističnega sistema, se je že toliko preobrazila v etatistično družbeno ureditev, da po treh, štirih letih ni bilo skorajda nobenega področja družbenega življenja - od gospodarstva do kulture in umetniške ustvarjalnosti - ki ga ne bi zajemalo državno

⁶ Avtentičen izvor za analizo doktrine o gospodarskem sistemu so dela Borisa Kidriča (1912-1953), najjuglednejšega ekonomskega teoretika KPJ in ustvarjalca gospodarskega sistema Jugoslavije v letih od 1946 do njegove smrti 1953. Načela graditve administrativno-centralističnega gospodarskega sistema je B. Kidrič razložil v ekspoziciji v ljudski skupščini FLRJ (21. VII. 1946) ter nato v razpravi "O značaju našega gospodarstva" in v članku "O nekaterih načelnih vprašanjih našega gospodarstva" (B. Kidrič, Zbrano delo III, Ljubljana 1978, str. 65-79 in 165-177).

⁷ Josip Broz Tito (1892-1980), generalni sekretar CK KPJ, je že na plenumu CK KPJ konec aprila 1941 v Zagrebu jasno predložil perspektivo narodnoosvobodilnega boja: "...sedaj je treba izdati vse ukrepe za prevzem oblasti, da je buržoazija ne bo nikdar več prevzela, da se bo vstaja proti okupatorju razvijala tako, da to ne bo nikakršna buržoazna revolucija, temveč da bodo delovne množice prišle neposredno do oblasti" (J. B. Tito, Delavski razred in Zveza komunistov Jugoslavije 1926-1977 /Izbor govorov in člankov/, Ljubljana 1978, str. 124-133).

⁸ M. Pijade, Izbrani govori in članki, str. 111-139; O predlogu splošnega zakona o ljudskih odborih.

upravljanje in vodenje. V letih 1945-1949 je bil revolucionarni etastični sistem zgrajen. Toda prav takrat, ko je bilo konstituiranje administrativnega sistema bolj ali manj končano, se je začel - v času spora z IB (1948-53) - radikalni prelom z dotedanjo stalinistično teorijo in prakso družbenega razvoja. Začrtan je bil razvoj samoupravnega sistema kot alternativa stalinističnemu etatizmu.

2. Zgodovinske dimenzije ustanovitve Informbiroja

Ko je pravzaprav Stalin maja 1943 sprejel odločitev o formalni razpustitvi kominterne, je izhajal iz točne ugotovitve, da se s to odločitvijo ne bo nič bistvenega spremenilo v strukturi in naravi odnosov v mednarodnem komunističnem gibanju, predvsem pa, da se vloga sovjetske partije kot "vodilne partije" oziroma "centra" mednarodnega komunističnega gibanja ne bo zmanjšala. Toda že v času druge svetovne vojne so bile mnoge partije v položaju, da samostojno odločajo, ne da bi se predhodno posvetovala s KI oziroma kasneje s sovjetskim vodstvom. Predvsem se je ta praksa kazala in po vojni nadaljevala pri jugoslovanski, delno pa tudi pri češkoslovaški in poljski partiji. Stalin je zaključil, da je treba v pogojih zaostrene "mednarodne razredne borbe" in globoke blokovske razdelitve sveta tem težnjam in praksi narediti konec. To pa je bilo mogoče doseči edino s ponovno oživitvijo kominternskega tipa "železne" discipline v mednarodnem komunističnem gibanju, z monolitno enotnostjo, oziroma z rigorozno vzpostavitev novega kurza "vodilne partije". To je postalo za sovjetsko stran "nujno", kajti s prihodom desetih KP na oblast ni bil ogrožen samo prejšnji tip odnosov med komunističnimi partijami, temveč je sedaj stopilo v ospredje tudi vprašanje odnosov med socialističnimi državami. Ta novi problem je imel pomembne teoretične in politično-praktične dimenzije. Poleg tega je v tedanji razdelitvi sil ZSSR v določeni meri zaostajala za Zahodnimi silami, predvsem na ekonomskem in vojno-strateškem področju (nuklearno orožje). Stalin je ocenil, da bo bližnja konfrontacija med nasprotnima blokoma zelo težka in dolgotrajna, ter zaključil, da je treba vse omenjene "šibke točke" lastnega tabora kompenzirati z maksimalno mobilizacijo in koncentracijo vseh razpoložljivih političnih potencialov. Da bi se to doseglo, je Stalin potreboval kontrolo nad vsemi političnimi potenciali, s katerimi je razpolagalo mednarodno komunistično gibanje. V novih mednarodnih okoliščinah na eni in spremembah v komunističnem gibanju na drugi strani, se je sovjetsko vodstvo v letu 1947 odločilo, da ustanovi novo mednarodno komunistično telo - "Informacijski biro komunističnih in delavskih partij".⁹ Ustanovitev IB je bila tako ena prvih potez, ki so bile povlečene v hladni vojni dveh nasprotnih vojaškopoličnih grupacij.

Stalinsko vodstvo sovjetske partije in države je v IB, kot prej v KI, videlo predvsem pomemben instrument svoje politike, ki je absolutizirala sovjetske izkušnje, ocenjevala možne poti graditve socializma in podcenjevala procese, ki so se sprožali po drugi svetovni vojni z osvobodilnimi gibanji. Temu je ustrezalo oblikovanje bloka socialističnih držav, zasnovano na centralizmu in popolni podreditvi državopartijski politiki ZSSR; njegovemu utrjevanju bi moral znatno pripomoči prav IB. Gornjo trditev potrjuje tudi podatek, da so bile - od sedemdesetih tedaj delujočih KP na svetu - vključene v IB samo evropske, in še od teh samo pomembnejše partije na oblasti ter

⁹ Informbiro (IB, Kominform) je bil ustanovljen v Szklarski Porebi na Poljskem konec septembra 1947 na zasedanju devetih KP kot posvetovalni organ evropskih komunističnih in delavskih partij (1947-1956). Praksa je pokazala, da je IB pomenil le novo obliko institucionalizacije v mednarodnem delavskem gibanju, medtem ko so se v praksi ohranili stari, kominternski odnosi.

samo dve iz kapitalističnih dežel (francoska in italijanska). Stalinistično pojmovanje sodelovanja in povezovanja socialističnih držav, ki so ga inspirirale hegemonistične težnje, se je izrazilo v sovjetskem prizadevanju, da bi usmerjalo in določalo zunanjo politiko vseh socialističnih držav ter da bi s pomočjo raznih oblik gospodarskega sodelovanja kontroliralo in usmerjalo njihov notranji razvoj. V tem kontekstu je IB - zaradi Stalinove ogromne avtoritete in vpliva v mednarodnem delavskem gibanju - v svoji kratkotrajni zgodovini (1947-56) lahko izvajal politiko, ki je zanikala specifičnost poti socialističnega razvoja v posameznih deželah. Osnova takšne prakse so bili splošni koncept hegemonizma in podrejanje partij in gibanj "centru". Razumljivo je, da je to moralo privedi do spopada s tistimi, ki so se taki praksi upirali. Analize kažejo, da je spopad s KPJ dal osnovni pečat vsej dejavnosti IB. Devetletna zgodovina IB to popolnoma potrjuje, saj IB ni nikdar uresničeval ciljev, zaradi katerih je bil uradno ustanovljen. Nikoli ni uspel zaživeti kot instrument razvijanja sodelovanja med KP. V bistvu je IB samo dvakrat stopil na sceno - bilo je to leta 1948 in 1949, ko se je "vodilna partija" odločila, da prek njega internacionalizira svoja razhajanja z vodstvom KPJ. Na primeru spora s KPJ se je jasno pokazalo, da je bil IB ustanovljen izključno za doseg hegemonističnih ciljev "centra". Ko pa je postalo jasno, da IB ni bistveno vplival na potek spora, kakor tudi dejstvo, da je lahko Stalin ustvaril enak pritisk na Jugoslavijo tudi brez njega, je bil IB praktično porinjen na stranski tir.¹⁰

3. Jugoslovanski "ne" Stalinu leta 1948

Kljub mnogim nesporazumom med Titom in vodstvom KI oziroma Stalinom v času narodnoosvobodilnega boja,¹¹ je Jugoslavija - z vzpostavitvijo "železne zaves" po drugi svetovni vojni - sprejela sovjetski vzorec graditve socializma in se v zunanji politiki močno opirala na ZSSR in socialistične vzhodnoevropske države (poročstvo za pozitivne rešitve mejnih problemov z Italijo in Avstrijo!), od njih pa se je tudi bistveno razlikovala: jugoslovanska revolucija je bila avtohtona, država je bila vojaško, kadrovsko in politično neodvisna. In prav ta specifični položaj jugoslovanske države in partije v primerjavi z ostalimi socialističnimi državami, kot tudi vztrajanje voditeljev KPJ na ohranitvi popolne samostojnosti v bodoče¹² - kar je bilo seveda v nasprotju s hegemonističnimi cilji sovjetske države in partije - je vzrok, da je vodilna partija sklenila, da s pomočjo IB na internacionalistični ravni "razčisti" svoja razhajanja s KPJ. S pomočjo drugih KP je hotel Stalin izpeljati učinkovit politični pritisk na KPJ, jo disciplinirati in zlomiti, hkrati pa posvariti druge partije.¹³

Stalin je v letih 1945-1947 poskušal podrediti Jugoslavijo kot državo svoji zasnovi odnosov v mednarodnem delavskem gibanju in vplivati na njen notranji razvoj in zunanjo politiko, med drugim tudi z ustanavljanjem mešanih jugoslovansko-sovjetskih gospodarskih družb in bank. Jugoslovanska vlada je zavračala vse ponudbe,

¹⁰ Č. Štrbac, *Jugoslavija i odnosi izmedju socijalističkih zemalja: Sukob KPJ i Informbiroa*, Beograd 1975; A. Lešnik, *Spor med Jugoslavijo in informbirojem*, Ljubljana 1978; R. Radonjić, *Sukob KPJ s Kominformom i društveni razvoj Jugoslavije (1948-1950)*, Zagreb 1979; M. Nikolić, *Informbiro I-II*, Zagreb 1989.

¹¹ V. Dedijer, *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita II*, Rijeka 1981, str. 985-1148: "Titovi ratni dokumenti 1941-1945".

¹² "Jugoslavija je trdno odločena, da bo tudi v bodoče vodila miroljubno politiko v duhu pravil OZN, pravil, ki temeljijo na enakopravnosti in enakosti vseh njenih članov..." (Iz Titovega ekspozicije o zunanji politiki FLRJ v Ljudski skupščini v Beogradu, 1. IV. 1946).

¹³ V. Dedijer, *Dokumenti 1948 I-III*, Beograd 1980; A. Lešnik, *Titova partija v boju s Stalinovim dogmatizmom*, Ljubljana 1981; J. Pirjevec, *Tito, Stalin in Zahod*, Ljubljana 1987; I. Banac, *Sa Stalinom protiv Tita: Informbirojevski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990.

pri katerih bi imela ZSSR nad polovico kapitala. Odnosi so se slabšali in konec 1947 in v začetku 1948 se je začela prva faza spora, najprej z zavlačevanjem sovjetske strani pri trgovinskih pogovorih za leto 1948 ter nato s prekinitvijo trgovinskih zvez med državama,¹⁴ ki so bili ključnega pomena za uspešno realizacijo prve jugoslovanske gospodarske petletke.¹⁵ Ekonomskemu je sledil politični pritisk oziroma zahteva po takojšnji ustanovitvi jugoslovansko-bolgarske federacije,¹⁶ kar je CK KPJ zavrnil in ocenil kot pritisk na neodvisnost FLRJ,¹⁷ temu je sledil odpoklic sovjetskih vojaških in civilnih strokovnjakov iz Jugoslavije.¹⁸

Spomladi 1948 se je z dopisovanjem obeh CK začel še oster ideološko-politični pritisk na jugoslovansko partijsko in državno vodstvo.¹⁹ Stalin in Molotov sta med drugim očitala jugoslovanskemu vodstvu, da v KPJ ni duha politike razrednega boja, da se je KPJ razvodenela v Ljudski fronti, da se na vasi krepijo kapitalistični elementi in da se v Jugoslaviji ustvarja protisovjetsko razpoloženje. Ker so v Moskvi kopije pisem brez vednosti KPJ poslali tudi drugim članicam IB, se je spor na ta način prenesel v okvir IB. V takšnih razmerah je bil CK KPJ "prisiljen", da se na seji 12. in 13. aprila sooči z najvažnejšim problemom, kar jih je bilo kdajkoli postavljenih pred KPJ - "vprašanje odnosa socialistične Jugoslavije do prve dežele socializma - Sovjetske zveze v okoliščinah stalinske hegemonistične politike do manjših in šibkejših dežel". V razpravi je Tito lucidno analiziral vsiljeni spor kot državni spor in ne kot ideološki spor dveh partij: "Tovariši, imejte v vidu, da tu ne gre za nikakršne teoretske diskusije, za nikakršne napake KPJ, za nikakršne naše ideološke stranpoti. Ne smemo dopustiti, da smo porinjeni v diskusijo o tem... Tovariši, tu gre predvsem za odnose med državama... Meni se zdi, da se oni poslužujejo ideoloških vprašanj, da bi opravičevali svoj pritisk na nas, na našo državo... Za to gre, tovariši..."²⁰ Nakar je plenum sprejel odločilen sklep, s katerim je odgovoril na Stalinove obtožbe, in sicer: "da obstajajo specifični pogoji graditve socializma v posameznih deželah", kakor tudi, "da je nujno potrebno najtesnejše sodelovanja med socialističnimi državami na temelju popolnega spoštovanja neodvisnosti in enakopravnosti".²¹ Sledil je Stalinov odgovor, da naj bi spor obravnavali na sestanku IB. CK KPJ je predlog zavrnil z obrazložitvijo, da bi bila jugoslovanska stran - zaradi Stalinovega vpliva - v neenakopravnem položaju, ter istočasno naslovil na partijsko članstvo posebno informacijo o sporu. Republiška, pokrajinska in lokalna vodstva KPJ, ki so obravnavala vsebino pisma, so podprla stališča CK KPJ in odločitev, da se predstavniki KPJ ne udeležijo sestanka IB. Zgodilo se je prvič v zgodovini Stalinove vladavine, da se mu je uprlo ne samo

¹⁴ Jugoslovanski izvoz v ZSSR je znašal 53%, uvoz pa 56% v strukturi celotne jugoslovanske zunanje trgovine.

¹⁵ B. Kidrič, Zbrano delo III, str. 118-125: "Govor v Ljudski skupščini FLRJ ob sprejemanju petletnega plana (1947-1951)".

¹⁶ "Pristanek na takšno federacijo bi pomenil konec narodnoosvobodilne, socialistične in Titove Jugoslavije, saj bi bila docela odvisna od sovjetske politike" (E. Kardelj, Spomini: Boj za priznanje nove Jugoslavije 1944-1957, Ljubljana 1980, str. 117-118).

¹⁷ Na seji CK KPJ 1. III. 1948 so sprejeli stališče, da se je treba upreti neenakopravnim odnosom, ki jih je skušala vsiliti Moskva. S tem se je vodstvo kake partije prvič v zgodovini postavilo po robu do tedaj nedotakljivi avtoriteti v mednarodnem komunističnem gibanju (V. Dedijer, Dokumenti 1948 I, str. 191-194).

¹⁸ "Strokovnjaki so zato tam, da jih poslušajo, ne pa da bi samo sedeli pri vas," je dejal Stalin Kardelju v Moskvi 19. 4. 1947 (E. Kardelj, Spomini, str. 101). Ker jugoslovanska stran ni priznala zahtevanega privilegiranega položaja sovjetskim strokovnjakom, jih je vlada ZSSR 18. in 19. III. 1948 odpoklicala z obrazložitvijo, da so "obdani s sovraštvom".

¹⁹ Pisma CK KPJ in pisma CK VKP(b), Ljubljana 1948.

²⁰ V. Dedijer, Dokumenti 1948 I, str. 227.

²¹ Pisma CK KPJ in pisma CK VKP(b), str. 18-26.

vodstvo neke partije,²² temveč tudi njeno članstvo.

Po mnogih opozorilih CK VKP(b) jugoslovanski partiji na eni in vztrajni zahtevi CK KPJ na drugi strani, da naj se razprava o razmerah v KPJ umakne z dnevnega reda, se je IB vseeno sestal na 2. zasedanju v Bukarešti od 22.-28. junija, brez predstavnikov KPJ, ter sprejel in 28. junija objavil resolucijo "O stanju v KP Jugoslavije".²³ Resolucija je ponovila obtožbe iz pisem, da se hoče KPJ odcepiti od enotne socialistične protiimperialistične fronte, da izdaja mednarodno solidarnost delovnega ljudstva, zapušča pozicije delavskega razreda, se odmika od marksistično-leninistične teorije razrednega boja in prehaja na pozicije nacionalizma. Obenem je pozvala člane KPJ, naj zamenjajo CK in postavijo novega. Resolucijo so podprle skoraj vse komunistične oziroma delavske partije - kar kaže na takratno popolno monolitnost mednarodnega komunističnega gibanja - in so skladno s tem (od 1. do 10. VII. 1948) pretrgale vse, tudi formalne vezi s KPJ.

CK KPJ je vztrajal v boju za samostojnost in enakopravnost v odnosih med KP in socialističnimi državami in to ponovno zapisal v odgovoru na resolucijo IB 29. junija.²⁴ Ves jugoslovanski tisk je tega dne objavil tako resolucijo IB kot izjavo CK KPJ, medtem ko izjave KPJ ni objavila nobena od partij IB. Peti kongres KPJ (21.-28. VII. 1948)²⁵ - prvi po osvoboditvi države - je ocenil, da je kritika IB netočna in krivična, ter v celoti potrdil stališča svojega CK. Kljub radikalnemu političnemu in tudi čustvenemu preobratu v odnosu do ZSSR in VKP(b), izoblikovanem v skupnem boju zoper fašizem in nacizem, je večina partijskega članstva in tudi državljanov Jugoslavije stališča državnega in partijskega vodstva podprla.²⁶

Ko resolucija IB ni dosegla svojega namena, je poskušala Moskva zlomiti Jugoslavijo z gospodarsko blokado, politično osamitvijo, organiziranjem vohunskih in terorističnih akcij. Tudi na 3., zadnjem zasedanju IB (novembra 1949 v Budimpešti) KPJ ni hotela sodelovati. Na zasedanju so ponovno napadli KPJ in FLRJ ter sprejeli novo resolucijo z naslovom "Jugoslovanska kompartija pod oblastjo špijonov in morilcev".²⁷ Ker se FLRJ ni uklonila, so maja 1950 na njenih severovzhodnih mejah začele vzhodnoevropske države zbirati vojaške sile in se pripravljati na oborožen napad na Jugoslavijo (zgradila so operativna vojaška letališča, nova vojaška taborišča,

²² Stalin je bil prepričan, da bo njegova kritika jugoslovanskega partijskega in državnega vodstva povzročila razkol v CK KPJ. To se na presenečenje Moskve ni zgodilo, saj sta se samo S. Žujović in A. Hebrang tedaj javno izrekala za Stalina.

²³ Zveza komunistov Jugoslavije in mednarodno delavsko gibanje (dokumenti), Ljubljana, str. 15-22. CK KPJ se je pri objavi resolucije poslužil agencijskega teksta resolucije, objavljene v "Rude pravo" (Praga), ker IB resolucije ni poslal CK KPJ.

²⁴ Ibidem, str. 75-81: "Izjava CK KPJ k resoluciji IB o stanju v KPJ".

²⁵ Peti kongres KP Jugoslavije, Ljubljana 1948.

²⁶ V obdobju od objave resolucije IB do leta 1963 so organi za notranje zadeve v Jugoslaviji evidentirali 55.663 oseb, ki so na razne načine podpirali akcijo Moskve in vzhodnoevropskih držav. Od teh so 16.312 poslali - po odločitvi sodišča ali po administrativnem odloku - v zapore oziroma taborišča, zlasti na Jadranske otoke (Goli otok, Grgur). V situaciji, ki bi lahko objektivno pripeljala do izničenja jugoslovanske samostojnosti, je tajna policija (Udba) dobila najširša pooblastila in dosegla relativno veliko avtonomnost. To je navsezadnje vodilo do grobih deformacij v njenem delu, ki so dosegle višek v maltretiranju kaznjencev oziroma t.i. informbirojevcev. Nasilne metode, ki so jih v taboriščih uporabljali za "prevzgojo", so bile seveda v popolnem nasprotju s humanističnimi načeli socialistične revolucije. Glej npr.: D. Marković, Istina o Golom otoku, Beograd 1987.

²⁷ "Titova klika je spremenila Beograd v ameriški center vohunstva in protikomunistične propagande... Klika Tito-Ranković je odprla velike možnosti za prodiranje tujega kapitala v gospodarstvo dežele in ga postavila pod nadzorstvo kapitalističnih monopolov... Politika jugoslovanskih upravljavcev na vasi ima kulaško kapitalistično naravo... Vohunska skupina Tita, Rankovića, Kardelja, Džilasa, Pijadeja, Gošnjaka, Maslarića, Behlerja, Mrzovića, Vukmanovića, Koče Popovića, Kidriča, Neškovića, Zlatića, Velebita, Koliševskega in drugih je sovražnik delavskega razreda ter kmetov, sovražnik jugoslovanskih narodov..." (Zveza komunistov Jugoslavije in mednarodno delavsko gibanje (Dokumenti), str. 23-27).

vojašnice, komunikacijske objekte ter imele manevre).²⁸ Obenem so v teh državah na političnih procesih - po preizkušeni stalinistični teoriji "sodnega dokaza" A. Višinskega - obsodili in likvidirali vse, za katere je bilo pričakovati, da bi po jugoslovanskem vzoru lahko nasprotovali uveljavljanju sovjetskega stalinističnega sistema (proces proti K. Džodzu v Tirani, L. Rajku v Budimpešti, T. Kostovu v Sofiji, R. Slanskemu v Pragi). Smisel teh procesov je bil v tem, da pred domačo in svetovno javnostjo opravičijo gonjo proti Titovi Jugoslaviji kot "oporišču imperializma". Ni pa bilo mogoče prezreti dejstva, da so v teh državah postavili pred sodišča predvsem tiste voditelje, ki so bili med drugo svetovno vojno v svoji domovini ter delili usodo s svojimi narodi, ne pa tistih, ki so leta 1945 skupaj z Rdečo armado prihajali iz Moskve in prevzemali oblast. Ker pritisk na Jugoslavijo s strani ZSSR in drugih vzhodno-evropskih držav ni popuščal, ampak je še naprej naraščal, je vlada FLRJ 26. XI. 1951 predložila na zasedanju generalne skupščine OZN v Parizu pritožbo proti tem državam²⁹ ter zahtevala, da prizadete vlade urejajo svoje odnose in rešujejo medsebojne spore v skladu z duhom ustanovne listine OZN. Jugoslovanska prizadevanja je generalna skupščina - z obsodbo sovjetske politike do Jugoslavije - podprla. Pomen tega dogodka je daljnosežen, saj je FLRJ pred svetovno javnostjo nedvoumno povedala, da ne bo več objekt oziroma privesek sovjetske zunanje politike, temveč samostojni in aktivni subjekt v mednarodni skupnosti. Jugoslovanska zasnova bodoče zunanje politike (preseganje blokvske polarizacije) - na načelih aktivne miroljubne koeksistence ter na razvoju gospodarskih, političnih in kulturnih odnosov z državami različnih družbenih sistemov (neuvrčenost) - je rezultat spopada s stalinističnim hegemonizmom.

Na vrhuncu spora z IB je skupščina FLRJ 27. VI. 1950 uzakonila delavsko samoupravljanje,³⁰ kar je izražalo težnjo po popolni opustitvi sovjetskega modela razvoja socializma. Vendar pri ocenjevanju tega akta ne gre prezreti, da se je delavsko samoupravljanje začelo v nerazviti državi, s podedovanimi in novimi protislovji, z močnim vplivom države v gospodarstvu in družbi, z močnimi elementi stalinistične ideologije ter z birokratskimi težnjami, ki še zdaleč niso presahnile. Zunanja faktorja - država in partija - sta še naprej odločilno vplivala na organizacijo in delo podjetij. Ne glede na začetno simbolično vlogo delavcev v upravljanju podjetij, pa je imel novi Zakon v tistem času predvsem principialni pomen, saj je prvič v socialističnem svetu negiral koncepcijo stalinističnega centralizma in državne lastnine kot trajne oblike lastnine v socializmu ter dal perspektivo novi družbeni organizaciji.

4. Šesti partijski kongres - vsebinski preobrat?

Štiri leta po resoluciji IB so delegati na VI. kongresu ZKJ (Zagreb, november 1952)³¹ prvič temeljiteje analizirali vsiljeni jim spor. Kongres je ugotovil, da so Stalinove dogmatične sheme o razvoju socializma postale resna ovira za razlago novih

²⁸ V obdobju 1948-1954 je bilo na teh mejah 7877 incidentov, od tega 142 obmejnih spopadov.

²⁹ Bela knjiga o agresivnim postopcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Madžarske, Romunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji, Beograd 1951: izvor agresivnega pritiska, politični pritisk, gospodarski pritisk in gospodarska blokada, teroristična in diverzantska dejavnost, izzivanje obmejnih incidentov, vojaški pritisk.

³⁰ B. Petranović/M. Zečević, Jugoslavija 1918/1988 (Dokumenti), Beograd 1988, str. 1023-1024.

³¹ Šesti kongres KPJ-ZKJ, Ljubljana 1952. Glavni referati na kongresu so bili: "Boj komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo" (J.B. Tito), "O zunanjepolitičnih vprašanjih" (E. Kardelj), "O gospodarskih vprašanjih" (B. Kidrič), "O osnutku novega statuta KPJ in nekaterih organizacijskih vprašanjih partije" (A. Ranković).

pojavnost v sodobnem svetu. Tito in Kardelj sta opozorila, da socializem v sodobnem svetu ni več "izoliran otok" in da so postala vprašanja razvoja socializma eden prvih problemov v svetu. Stalin je prezrl to dejstvo in napravil - iz teorije o dominantnosti spopadov med socializmom in kapitalizmom kot sistemoma držav in iz strahu nevarnosti od zunaj - ideološko podlago za politiko s pozicij sile, za uresničanje hegemonističnih ciljev in pritisk na neodvisnost novonastalih socialističnih dežel, s čimer je preprečeval njihov notranji demokratični razvoj. Obenem si je prizadeval, da birokratizem kot "ortodoksno" ideologijo in prakso postavi proti socialistični demokraciji, "teoretično" uzakoni oblike svojega lastnega sistema za vse socialistične dežele, in da hkrati tudi na področju gospodarstva utemelji upravičenost hegemonizma "s teorijo" o dveh tržiščih v sodobnem svetu. "S svojim odporom proti tej politiki in s svojimi napori v boju za razvoj socializma v lastni deželi je KPJ pred vsem svetom postavila vprašanje oblik in pogojev bodočega gibanja socialistične družbe, vprašanje objektivnih zakonov razvoja v posameznih državah... Nasproti podrejanju komunističnih in drugih naprednih gibanj v svetu in spreminjanju teh gibanj v agenture in instrument za cilje ekspanzionistične politike vzpostavljamo odnose in sodelovanje z naprednimi gibanji v svetu, ne da bi jim vsiljevali svojo voljo niti svoje recepte... Ta kongres ima zgodovinski pomen, ker je na njem prišla do polnega izraza zmaga nad IB, ki je hotel zdrobiti ne samo našo partijo, temveč tudi našo državo in jo podvreči sebi kot kolonijo." (Tito)

Kongres je nadalje v oceni notranjega razvoja ugotovil, da pomeni uvedba "delavskega samoupravljanja" prelomnico v razvoju socialističnih družbenih odnosov v Jugoslaviji, saj je bil "še iz izročitve tovarn v upravljanje delavcem storjen prvi veliki korak, ki vsebuje temeljne elemente odmiranja države in razširjanja socialistične demokracije na proizvodnem področju in s tem tudi v celotni družbeni strukturi". V tem kontekstu si je kongres zastavil izjemno pomembno vprašanje, in sicer: določitev mesta in vloge "zvestnih socialističnih sil v sistemu socialistične demokracije", oziroma opredelitev metod in oblik političnega delovanja, ki bodo še naprej zagotavljale vodilno idejno vlogo partije v novem sistemu. V vsej zgodovini boja za socializem so jugoslovanski komunisti prvi neposredno zastavili to bistveno vprašanje prehodnega obdobja, "saj partija ni in ne more biti v svojem delu neposredna voditeljica in naredbodajalka ne v gospodarskem ne v državnem ne v družbenem življenju, temveč deluje le s svojo politično in idejno dejavnostjo..." Glede na tako postavljene bodoče naloge partije je kongres sklenil, da se spremeni ime KPJ v ZKJ.³² Toda navkljub novemu programu in odporom v lastnih vrstah (primer Djilas!), se ZK ne odreka oblasti oziroma vodilni idejni vlogi v tako proklamirani samoupravni družbi; še več, vsebinska neuresničitev programa, sprejetega na 6. kongresu, predstavlja prav tisto točko - in to je nadaljnji razvoj jugoslovanske družbe potrdil - da se družbeni sistem (navkljub "samoupravljanju") ni mogel iztrgati iz okvirov stalinizma; pot k jugoslovanskemu "neostalinizmu" je bila odprta...

5. Normalizacija odnosov in novi dvomi

Po več letih blokovskega soočenja in napetosti so se v začetku 1953 pričela v mednarodnih odnosih kazati znamenja popuščanja napetosti. Marca je umrl Stalin, v juliju se je končala vojna v Koreji. Novo sovjetsko vodstvo je postopoma začelo navezovati stike z jugoslovanskim vodstvom, kar je postopoma pripeljalo do norma-

³² Ibidem.

lizacije odnosov med obema državama. Jugoslovansko vodstvo je vztrajalo, da je treba najprej normalizirati meddržavne, nato pa šele partijske odnose. Sedem let po sporu z IB je 26. maja 1955 prispela v Beograd vladna delegacija ZSSR, ki sta jo vodila N. Hruščov in N. Bulganin. Po pogovorih med voditelji obeh vlad so podpisali "beograjsko deklaracijo",³³ z njo sta obe vladi opredelili in uredili odnose med obema državama, kar pomeni, da je sovjetska stran priznala, da je šlo v sporu predvsem za državni in ne le za ideološki pritisk. Z deklaracijo naj bi bili dani temelji za novo prakso v odnosih med socialističnimi državami. Tega zgodovina žal ni potrdila, saj je ZSSR priznavala "enakopravnost" le Jugoslaviji, medtem ko je vsak poskus "osamosvojitve" drugih socialističnih držav zatrla (Madžarska 1956, Češkoslovaška 1968, "teorija o omejeni suverenosti", Poljska 1970 idr.).

Februarja 1956 je bil v Moskvi XX. kongres KP SZ, ki je po duhu in sklepih pomenil prelom z najbolj grobimi stalinističnimi izkrivljenji socializma. Kongres je na temelju Hruščovega nastopa³⁴ obsodil nekatere vidike Stalinove politike in dal močno spodbudo širšemu raziskovanju negativne dediščine, ki je bila - z začetim procesom destalinizacije - tedaj tudi deloma zavržena. Na kongresu so sprejeli, vsaj teoretično, načelo o različnih poteh razvoja socializma ter potrdili politiko prijateljstva z Jugoslavijo. Omenjeno načelo je dobilo mesto tudi v "moskovski deklaraciji" (junija 1956);³⁵ z njenim podpisom so bili urejeni še odnosi med KPSZ in ZKJ. S podpisom beograjske in moskovske deklaracije je bilo omogočeno, da se normalizirajo odnosi tudi z drugimi socialističnimi državami ter komunističnimi in delavskimi partijami, kar se je zgodilo v naslednjih letih. Obe deklaraciji sta zbudili po svetu velik odmev; v vrstah delavskih in komunističnih partij so ju sprejeli kot začetek novega obdobja v odnosih v mednarodnem in komunističnem gibanju.

17. aprila 1956 je izšla še zadnja številka glasila IB "Za čvrsti mir, za ljudsko demokracijo". V njej so zapisali, da je IB razpuščen in da je "v preteklosti odigral pozitivno vlogo, vendar sedanje razmere v svetu ne ustrezajo nalogam IB", kar je beograjska "Borba" pospremila s sledečim komentarjem (19. IV. 1956): "Očitno je, da se ne moremo strinjati s tezo o pozitivni vlogi in pozitivni oceni, ki so jo formulirale partije - članice IB v sklepu o prenehanju delovanja IB. Naše izkušnje so pokazale, da je bil ta organ že od začetka usmerjen v nepravilno politiko proti FLRJ, kar se je formalno pokazalo tudi v objavi obeh resolucij IB proti Jugoslaviji... IB je kot t.i. podaljšana roka sovjetske stalinske hegemonistične politike z brezobzirnim teptanjem pravic suverenih narodov, držav in komunističnih oziroma delavskih strank prizadejal veliko škodo delavskemu in komunističnemu gibanju po vsem svetu, posebej pa t.i. socialistični skupnosti."

6. Teoretični vidiki

Bistvo jugoslovanskega spora s stalinizmom je bilo predvsem v temeljnem spopadu dveh pogledov na razvoj socializma: prvih, ki so poveljevali sovjetski zgled kot univerzalen in edino pravilen, in drugih, ki so zagovarjali stališče, da vsaka država in vsako gibanje išče in najde rešitve, ustrezne posebnim razmeram sleherne države in vsakega gibanja. Stalin je "teoretično" branil svoje pojmovanje s parolo o "potrebi po graditvi socializma v eni sami državi", češ, "socializem je mogoče ustvariti samo s

³³ ZKJ in mednarodno delavsko gibanje (dokumenti), str. 61-64.

³⁴ Tajni referat N. S. Hruščova, Zagreb 1970.

³⁵ ZKJ in mednarodno delavsko gibanje (dokumenti), str. 65-67.

širjenjem državnih meja Sovjetske zveze," ne pa z enakopravnim sodelovanjem dežel, v katerih je zmagala socialistična revolucija. V tem kontekstu so bili v središču obsežnih razprav in razhajanj med obema stranema trije pomembni spleti problemov: 1. odnosi med komunističnimi partijami in socialističnimi državami (katerih rešitev je bila več ali manj odvisna od politične volje "komunističnega centra" na eni ter dejanske "moči" komunističnih partij na drugi strani); 2. poti socialistične preobrazbe; 3. družbeni odnosi v socialističnih državah. Slednja dva problema sta - v pogojih spopada s stalinizmom - vodila do spoznanja, da je predimenzioniranje in fetišizem politične sfere (države, birokracije, partije) ena največjih nevarnosti za razvoj socializma; s tem se je začel intenzivni proces teoretskih razprav o bistvenih problemih socializma.³⁶

V središču teh razprav, ki so jih vodili protagonisti jugoslovanske revolucije (J. Broz Tito, E. Kardelj, B. Kidrič, M. Pijade, V. Bakarič, M. Djilas in drugi), je bil problem "alienacije" v vsej svoji kompleksnosti. Na eni strani je šlo za iskanje načina in poti preseganja različnih oblik alienacije (pri tem ne gre prezreti, da so se v teoretičnih razpravah vrnili k Marxu), na drugi pa za odkrivanje konkretnih poti reševanja tega problema v mnogonacionalni, socialno in kulturno raznoliki ter ekonomsko nerazviti Jugoslaviji. V konkretni zgodovinski praksi so se nove rešitve, katerih poglaviti spodbujevalec je bila - zaradi nerazvitosti delavskega razreda - njegova politična avantgarda, soočale z vrsto ovir (nerazvitost industrijske družbe, nizka stopnja družbenoekonomskih in demokratičnih odnosov), katerih preseganje bi šele omogočalo uspešno realizacijo projekta, imenovanega "družbeno samoupravljanje". Pri tem je bilo ključnega pomena onemogočanje razraščanja birokratizma oziroma "vladavine v imenu ljudstva", ki se nujno reproducira, kadar je vpliv politične sfere močan in družbenoekonomska struktura nerazvita.

Ker je bila država v začetku 50. let še vedno v ostrem spopadu s stalinistično hegemonistično politiko in celo pod njenim močnim političnim in ekonomskim vplivom, so se teoretska razmišljanja in koncepcije razvijale kot nenehne protiuteži sovjetski teoriji in praksi. V tem smislu je Tito konec leta 1952 kritiziral sovjetsko birokratsko prakso, velikorusko hegemonistično politiko ter položaj meznega odnosa delavskega razreda v etatističnem sistemu in poudaril, da rešitev ni v krepitvi centralističnih državnih funkcij, marveč v krepitvi samoupravljanja, tj. v odmiranju državnih funkcij, v decentralizaciji in demokratizaciji upravljanja, kajti "resnično demokratično upravljanje se začne tam, kjer preneha funkcija upravljanje države v gospodarstvu po njenem aparatu".³⁷ "Temu objektivnemu procesu mora po našem mnenju ustrezati tudi organizacijski mehanizem demokracije, ki se razvija na podlagi družbene lastnine produkcijskih sredstev", je dejal E. Kardelj na predavanju v Oslu (oktobra 1954).³⁸ In dalje: "V razmerah podružbljenih produkcijskih sredstev je treba graditi tak demokratični organizacijski mehanizem družbenega upravljanja, ki bo omogočil, da bodo državljani z direktnim sodelovanjem v organih družbenega samoupravljanja (delavski sveti, zadruge, komune) neposredno odločali o tem, kdo bo njihov predstavnik v višjih organih. Državna uprava mora biti potemtakem strokovni aparat, podrejen tem samoupravnim družbenim organom. Vsaka druga pot pelje v birokratizem in pomeni zaviiranje socialistične ustvarjalne iniciative posameznikov... Da bi se vse to uresničilo, je bilo nujno treba začeti uresničevati takšne politične in družbenoekonomske orga-

³⁶ P. Vraniecki, *Zgodovina marksizma III*, Ljubljana 1983, str. 217-301: "Marksizem in jugoslovanska revolucija".

³⁷ VI. kongres KPJ-ZKJ (Referat J.B. Tita).

³⁸ E. Kardelj, *Problemi naše socialistične prakse IV*, Ljubljana 1960, str. 198-243: "Socialistična demokracija v jugoslovanski praksi".

nizme, ki bi bili kar najbližje samemu producentu in ki bi prevzeli nekatere bistvene funkcije centralizirane državne oblasti ter tako tvorili z delavskimi sveti in drugimi organi družbenega upravljanja nove družbene skupnosti. Te enote niso nič drugega kot prav tiste komune, v katerih je že Marx videl oblike, prek katerih se bo izvajalo odmiranje države in ki bodo navsezadnje zamenjale tudi državo samo.³⁹

Takšno, v Marxovem duhu pojmovano uresničevanje socialističnih družbenih odnosov je zahtevalo tudi novo koncepcijo celotnega ekonomskega sistema. Namesto stalinističnih etatističnih koncepcij absolutne oblasti države, njenega popolnega upravljanja in organiziranja gospodarstva, planiranja ter končno prisvajanja presežnega dela in delitve, pri čemer je producent spet ostal samo objekt, ki ga upravljajo - je bil tedaj storjen močan preokret v pojmovanju ekonomskih funkcij države in delovnih kolektivov, pomena planiranja, delovanja ekonomskih zakonov itd. Prehod na novo ekonomsko politiko in bistvo novega gospodarskega sistema je opredelil njen avtor B. Kidrič (1952) takole:

"1. Novi gospodarski sistem se mora zasnivati na objektivnih ekonomskih zakonih in se do skrajne možne mere izogibati administrativnemu dušenju teh zakonov, kajti administrativni boj z objektivno obstoječimi ekonomskimi zakoni je v skrajni instanci jalov in iracionalen. Objektivni ekonomski zakoni - če hočemo ali ne - obstajajo...

2. Družbeno obvladovanje z objektivnimi ekonomskimi zakoni je treba radikalno reducirati samo na tiste splošne okvire (osnovne proporce družbenih planov), ki dajejo hkrati splošno smer gospodarskemu razvoju države. V okviru teh splošnih proporcev se mora razviti maksimalna iniciativa neposrednih producentov in komun.

3. Upravljanje naših tovarn in podjetij po neposrednih producentih samih. Ta zahteva je najbistvenejši pogoj za ustvarjanje resnično socialističnih družbenih odnosov, kajti brez izpolnitve te zahteve ne obstaja končna zagotovitev socialistične družbene osnove, ker bi produkcijska sredstva ostala v tej ali oni obliki odtujena neposrednim producentom.

4. Dejansko družbeno prisvajanje presežnega dela in socialistično demokratično upravljanje s presežnim delom." Pri tem B. Kidrič opozarja, da so se s to točko "formalno, preden je Stalin oktroiral 'likvidacijo potrebnega in presežnega dela v socializmu', strinjali tudi sovjetski ekonomski teoretiki. Toda kakšna je videti stvar v sovjetski praksi? V ZSSR si vse presežno delo (razen enega dela kolhoznega) prisvaja država. Konkretno: celotno presežno delo odtuja neposrednim producentom, odloča o njegovi nadaljnji uporabi in na njegovi osnovi zadovoljuje svoje luksuzne zahteve - sovjetska birokratska kasta... Povsem razumljivo je, da je za uresničevanje teh zamisli, ki v bistvu pomenijo preseganje ekonomske in politične alienacije, treba uresničiti konkretno samoupravnost, ki se kaže v prvi vrsti v sodelovanju samih producentov pri delitvi družbenega dohoda.⁴⁰

Nova spoznanja so se kazala tudi v pojmovanju razvoja vasi v socializmu. Kratko obdobje forsiranja kolektivizacije na vasi (1949) je opozorilo, tako z ekonomskega kot s političnega gledišča, na njene negativne posledice. Zato je bila opuščena ideja forsiranja ustanavljanja zadrug po sovjetskem zgledu. Z vprašanji socialistične agrarne politike v jugoslovanskih pogojih - kjer so prevladovali mali in srednji kmeti, večinoma z zaostalo tehnično strukturo - se je teoretsko posebej ukvarjal Vladimir Bakarič (1912-1983), ki je v razpravi "O možnostih razvoja naše vasi" (1954) predstavil dva izhoda: "Prvi je ruski. Ko so se znašli pred podobnim prob-

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ B. Kidrič, Zbrano delo IV, Ljubljana 1976, str. 494-505: "Razprava na VI. kongresu KPJ-ZKJ".

lemom okrog leta 1928, so dejansko začeli z ekspropriacijo vseh proizvajalcev žita pod izrazom 'kolektivizacija vasi' in s tem postavili temelje svojemu državnokapitalističnemu sistemu na tem področju proizvodnje. Nikakršnega dvoma ni, da taka pot za nas ni mogoča; bila bi v protislovju z osnovnimi težnjami razvoja socialistične demokracije, pa tudi s težnjami ekonomskega razvoja.

Preostane nam torej samo druga - 'ameriška' pot, ki je manj boleča in hitrejša. Ta 'ameriška' pot, tj. večja blagovnost pri malem producentu in manjše povečevanje njegovega dohodka, je dala veliko večjo živahnost vaškemu trgu... Razumljivo je, da bi stihija tega 'osvobojenega' razvoja privedla do ponovnega rojevanja kapitalističnih teženj na vasi. Vendar pa takšen popolnoma 'svoboden' in stihijski razvoj tudi ni mogoč. Vlogo tistega velikega kmetijskega kapitalista mora pri nas prevzeti socialistični sektor.⁴¹

Široko analizo o tem vprašanju je podal tudi E. Kardelj v svojem delu o problemih socialistične politike na vasi, kjer so bile že sorazmerno dokončno načrtane smernice jugoslovanskega socialističnega razvoja na vasi: "Zavrnilo smo pot splošne kolektivizacije zemlje na osnovi enostavne kooperacije dela zaradi ekonomskih in političnih razlogov, opredelili pa smo se za proizvodnjo v prvi vrsti na socialističnem sektorju, tj. na velikih posestvih ob ustreznih metodah združevanja zemlje in kooperacije s posameznimi kmeti... Socialistični sektor je torej s kooperacijo temeljni moment socialistične preobrazbe vasi in dviga kmetijske proizvodnje sploh..."⁴²

Iz vsega povedanega lahko zaključimo, da je spopad s stalinizmom v obdobju IB na eni strani pospešil kritično presojanje in analiziranje jugoslovanskih in mednarodnih izkušenj, na drugi pa teoretično utemeljil in praktično uveljavil nove možnosti socialistične družbene preobrazbe. V tem kontekstu so jugoslovanski marksistični teoretiki videli v "samoupravljanju" tisto obliko zgodovinskega procesa družbenega osvobajanja dela, ki naj bi pomenila ne samo alternativo stalinističnemu konceptu socializma, pač pa tudi pot k humanističnemu socializmu. Jugoslovanska družbena praksa pa je v naslednjih desetletjih pokazala, da je bil nov projekt kljub vsemu "utopičen", saj ni v zadostni meri upošteval objektivnih zakonitosti družbenega razvoja - tj. šibko razvite ekonomske osnove delavskega samoupravljanja; z njeno nerazvitostjo pa se je še naprej ohranjala in utrjevala "državnopartijska" birokracija, ki bo dokončno izničila "sanje" o dezalienaciji posameznikov in družbe kot celote. Najostrejšo kritiko oziroma samokritiko akterjev revolucije ("birokratske kaste") in razraščanja birokracije v jugoslovanski družbi je podal (podobno kot pred njim L. Trocki, ko je ocenjeval Stalinov sistem) Milovan Djilas v delu "The New Class" (1957), kjer je označil birokracijo kot nov (vladajoči) razred v socializmu...

⁴¹ V. Bakarić, O poljoprivredi i problemima sela, Beograd 1960, str. 382-385.

⁴² E. Kardelj, Problemi socialistične politike na vasi, Ljubljana 1959, str. 22 in 168.

O azijskem produkcijskem načinu

LUDVIK ČARNI

POVZETEK

Avtor razpravlja o azijskem produkcijskem načinu. Povod za razpravo je razpravljanje Perry Andersona o tem načinu proizvodnje v knjigi "Rodovniki absolutistične države", ki je izšla v slovenskem prevodu. Avtor meni, da je Marx z azijskim produkcijskim načinom označeval najstarejše razdobje v razvoju človeštva. V korist take razlage pričajo tudi Andersonove navedbe Marxovih besedil. Preseneča, da Anderson tega ni opazil in Marxov pojem azijskega produkcijskega načina razlaga kot azijsko dokapitalistično razredno strukturo.

ABSTRACT

THE ASIAN PRODUCTION SYSTEM

The author discusses the Asian production system. The motive for it comes from Perry Anderson's discussion on this system in the book "The Pedigree of an Absolutist State", which has been published in Slovene translation. The author believes that Marx denoted the Asian production system as the oldest period in human development. In support of his interpretation Anderson quotes Marx's writings. It is suprising that Anderson has not noticed it and he interprets Marx's concept of the Asian production system as an Asian type pre-capitalist class structure.

V zadnjih desetletjih je razpravljanje o azijskem produkcijskem načinu zavzeto poseglo v razprave o delitvi ali sistematizaciji zgodovine človeštva. Na te razprave sem opozarjal¹. K pričujočemu zapisu me je vzpodbudilo Andersonovo razpravljanje, ki ga je zapisal v knjigi "Rodovniki absolutistične države". Knjiga je v prevodu izšla v zbirki Studia humanitatis, Ljubljana, 1990. Avtor je azijskemu produkcijskemu načinu namenil zadnje poglavje knjige. O tem produkcijskem načinu je to najboljše besedilo v slovenskem jeziku. V literaturi velja Marx za utemeljitelja takšnega načina proizvodnje. Anderson sodi, da ga je izoblikoval na intelektualni tradiciji evropskih avtorjev 18. in 19. stoletja. Prepričan je, da se je fevdalizem iz karolinške države širil v Anglijo, Španijo in Skandinavijo. Pozneje je v manj popolni obliki pljusnil v vzhodno Evropo. Tu so njegovi sestavni elementi in faze doživeli lokalne premestitve in zasuke. Te spremembe pa niso bile nikoli tako velike, da bi vzhodna polovica celi-

¹ Diskusija o azijskem produkcijskem načinu, Sodobnost, 1968, št. 3, Marx in "azijski produkcijski način", Problemi, 1976, št. 157-8, Teorija formacij družbe, Ljubljana, 1979. Ocenil knjig s tako vsebino v ZČ, 1978, št. 4, in Anthropolos, 1986, št. 3-4.

ne, kot njena nerazvita periferija, prenehala biti podobna zahodni. Fevdalizem, sklepa Anderson, se je na vzhod širil s pomočjo naseljevanja in posnemanja vzgledov. Osvajanja so bila pri tem drugotnega pomena. Na ta del sveta, zaključuje Anderson, je fevdalizem tudi omenjen, je le evropski pojav. Dodaja, da je izjema le Japonska, ki je prešla fevdalno obliko družbe. Anderson zameri marksistom, da so pojem fevdalizma razširili preko meja Evrope. To pa ne velja le za marksiste. V splošnem so tako mnenje zagovarjali in zagovarjajo mnogi ugledni avtorji različnih usmeritev v preteklosti in v sodobnem času.

Znano je, da avtorji različno razlagajo Marxovo pojmovanje azijskega produkcijskega načina. Anderson odločno zavrača, pri tem pa se sklicuje na nekatere avtorje, da bi Marx ta produkcijski način povezoval z družbeno strukturo na stičišču arhaične in razredne družbe, ki so jo avtorji različno poimenovali (prehodno razdobje, zgodnje razredna družba, kastovsko - stanovska družba itd.). Taka struktura oz. tako razdobje naj bi bilo značilno za mnoge dežele na različnih celinah. Ti avtorji sodijo, da je Marx azijski produkcijski način postavil pred in ne poleg dokapitalističnih produkcijskih načinov, ki jih v svojih besedilih omenja. To je razvidno tudi iz Predgovora "H kritiki politične ekonomije". Drugačna razlaga je zmotna, tudi Andersonova, posledica površnega branja besedil. V splošnem je, glede na vrednost določene teorije, vseeno, kdo je njen začetnik. Zato tudi ni odločilnega pomena, če je Marx začetnik teorije "azijskega" produkcijskega načina v tej ali oni obliki. Toda Marx je, kakor je zapisal Braudel, avtor "Kapitala". Zato se zagovorniki tega produkcijskega načina v tej ali oni obliki sklicujejo na Marxa kot predhodnika. Danes najbrž prevladuje mnenje, da je s tem produkcijskim načinom označeval dokapitalistično razredno strukturo azijskih oz. neevropskih ljudstev. Nekateri bi k temu dodali: tudi Bizanca, Rusije itd. Tako pojmovanje azijskega produkcijskega načina ne zagovarjajo le marksisti. Mednje najbrž ne kaže uvrstiti niti Wittfogla, ki so ga nekateri avtorji pred desetletjem imeli za uglednega avtorja tega načina proizvodnje.² Anderson ga je uvrstil med spenseriste. Nekateri so se take razlage oprijeli, ker so sodili, da za ta svet ni mogoče uporabiti oznak, značilnih za evropski razvoj. Druge so bolj vodili politični motivi, ker so v Stalinovem času in Stalin prepovedali razpravo o azijskem produkcijskem načinu. Tretji so se oprijeli teorije azijskega produkcijskega načina, ker se jim je zdela sveža in so ji kot taki pritegnili. Branje njihovih besedil priča, da je bilo njihovo poznavanje azijske zgodovine in drugih ljudstev različno. Tako je tudi tehtnost njihovih razprav različna. Razlikujejo se tudi v razlagi azijske formacije in v opisovanju njenih obeležij. Skupno jim je, da se dokapitalistična razredna družba azijskih in drugih ljudstev loči od evropskega razvoja. Prevladuje mnenje, da je za te dežele značilna državna lastnina zemlje in despotska oblika vladavine.

Anderson je v začetku razprave o azijskem produkcijskem načinu, tudi v prejšnjem poglavju, navedel poglede nekaterih evropskih avtorjev na azijski razvoj od 16. stoletja dalje. Upošteval je predvsem tiste, ki jih ima za predhodnike azijskega produkcijskega načina. Tak pregled ni prvi. Zaželen bi bil celovit pregled evropskih avtorjev na azijski razvoj. Anderson omenja nekatere druge avtorje, a le v opombi, predvsem Voltaireja in Anquetil - Duperrona. Prvi je bil, kakor je zapisal Anderson, znameniti kritik Montesquieuja, zagovornika geografskega materializma. Znale so njegove sodbe, da fevdalizem ni bil le evropski pojav. Drugi je teoretike azijskega despotizma (1778) obtožil, da so njihove doktrine zgolj ideološko kritje za kolonialno agresijo in ropanje Daljnega Vzhoda. Nekaj let je preživel v Indiji in odločno zanikal obstoj despotizma v Indiji, Perziji in Turčiji. Anderson dodaja, da ga je kot Francoza

2 Ocena knjige v ZČ, 1990. št. 2.

motil neuspeh angleškega kolonializma. To pa ne spremeni njegovih pogledov na azijski razvoj. Navedeni primeri pričajo, da so vladale med evropskimi avtorji 18. in 19. stoletja različne sodbe o azijskem razvoju. Razpravljalci pa so o le-tem imeli malo gradiva. V svojih razpravah so tudi svetovali evropskim vladarjem, kako naj ravnajo, da bodo uspešni, dobri itd. Vložili so mnogo intelektualnega napora, da bi razkrili neznano zgodovino azijskih ljudstev. Anderson je svoj pregled evropskih avtorjev na azijski razvoj začel z Machiavellijem. Označil ga je za prvega teoretika, ki je skušal razumeti otomansko cesarstvo kot antitezo evropskih monarhij. Turki so bili najbližji Evropi in na njenem ozemlju. Njegovi sodbi so sledili drugi (Bodin). Konec 17. stoletja je, je zapisal Anderson, začela moč turške države pojemati. Zdaj začno prevladovati teme o premoči Evrope. Slabosti turške države so začeli pripisovati vsem azijskim cesarstvom. Ta prevrat, nadaljuje Anderson, je očitno v spisih francoskega zdravnika Bernierja, ki je potoval po Turčiji, Perziji in nekaj časa živel na mongolskem dvoru. Indijo je opisoval kot ekstremno različico otomanskega cesarstva in ugotavljal, da tam ni zasebne lastnine zemlje. Anderson meni, da je močno vplival na nekatere razsvetljence. Njegova knjiga je doživela okoli trideset izdaj. Bernierja je upošteval tudi Marx. Anderson je za Hegla zapisal, da je natančno proučil Montesquieuja in Smitha. V "Filozofiji zgodovine" je zapisal, da je despotizem, ki se je razvil v velikanskih razsežnostih na Orientu, "oblika zgodovine, ki je ustrezala zori zgodovine". Anderson te Heglove trditve ni skušal pojasniti in je najbrž ni mogel ali hotel razumeti. Znano je, da je Hegel zgodovino človeštva razdelil na štiri razdobja: vzhodni svet (Kitajska, Indija, Perzija, Egipt), grški, rimski in germanski svet. Ta razdobja se po njegovem ločijo med seboj po napredku zavesti o svobodi. Hegel je vzhodni svet postavil pred in ne vzporedno z antičnim in germanskim razdobjem. Marx je z azijskim produkcijskim načinom označeval najstarejše razdobje v razvoju človeške družbe. Tega razdobja pa ni povezal le z azijskim ali vzhodnim svetom. Ta misel je prisotna v vseh njegovih besedilih, tudi tistih, ki jih je napisal pred začetkom petdesetih let, ko je uporabil pojem azijskega produkcijskega načina. Anderson je razpravo o Marxovih pogledih na azijsko družbo začel z njegovim pismom Engelsu 2. 6. 1853, kjer je zapisal, da ima Bernier povsem prav, ko pravi, da je temelj vseh pojavov na Vzhodu - pri tem misli na Turčijo, Perzijo in Hindustan - to, da ni zasebne zemljiške lastnine. To je resnični ključ k vzhodnemu nebu. Res je, kakor je zapisal Anderson, da je Marx, kadar je pisal o orientalskih despotijah, imel v mislih tedanja azijska cesarstva. Od vseh pa je imel največ gradiva o mogulski Indiji. Poleg drugih zapisov je uporabil tudi poročila angleških kolonialnih uradnikov. O njih danes vemo, da so bili površna, nasprotujoča si itd. Iz osnutkov "Grundrisse", kot je zapisal Anderson, je zelo jasno razvidno, da je Marx zagrešil teoretsko napako. Kot "azijske" je opisoval zelo različne družbe v Mehiki in Peruju pred tujimi osvajanjmi, celo keltske in druge plemenske družbe. Pri tem je začel verjeti, da temeljna realnost azijskega produkcijskega načina ni bila ne državna lastnina zemlje, niti centralizirano namakalno delo ali politični despotizem, pač pa plemenska ali srenjska zemljiška lastnina v samozadostnih vaseh, v katerih se dopolnjujeta poljedelstvo in rokodelstvo. Ta plemenska ali srenjska zemljiška lastnina pomeni arhaično obliko lastnine, zato je Marx azijski produkcijski način razumel kot arhaični produkcijski način. Marx je ločil produkcijske načine, o tem tudi Anderson ne dvomi, po odnosu ljudi do produkcijskih sredstev. Zemlja je bila v dokapitalističnih produkcijskih odnosih najpomembnejše produkcijsko sredstvo, zato arhaična srenjska ali skupna zemljiška lastnina pomeni arhaični produkcijski odnos. Marx je to arhaično srenjo, ki jo je imenoval vaško, poljedelsko omenjal pri različnih ljudstvih na različnih celinah. Zato piše o azijski, ruski, ameriški itd. vaški srenji. Če bi Anderson premislil Marxova besedila in ne bi

tako čvrsto sledil nekaterim razlagam, se pri razlagi Marxovega pojmovanja azijskega produkcijskega načina ne bi zmotil. Tudi kako pripombo na Marxov račun bi lahko zadržal. Pritrditi pa mu kaže, da je Marx precenil egalitarizem v Indiji. Celo več. Azijske družbe pred vdorom Evropejcev ni mogoče imeti za arhaično družbo in jo razvojno postaviti pred antično strukturo družbe, kakor sta to storila Marx in Engels. Zato je tudi razumljivo, da iz njunih besedil ni mogoče izpeljati konsistentne in sistematične teorije azijskega produkcijskega načina, če ga pojmuje kot razredno družbo. Anderson trdi, da po marksistični teoriji država, kakršnakoli že, tudi despotska, lahko nastane le na razredni strukturi družbe. Marx in Engels sta dopuščala nastanek države tudi pred nastankom razredne družbe. To je razvidno iz njunih besedil, posebno iz Engelsovega "Anti - Dühringa".³

Anderson zavrača teorijo azijskega produkcijskega načina, ker sodi, da ni mogoče rekonstruirati azijske zgodovine s "komunalno tribalno lastnino" ali "namakalnimi deli". Sodi, da sta dve "civilizaciji" - Kitajska in muslimanska cesarstva - ki sta obstajali v različnem geografskem kontekstu, imeli povsem različni družbenoekonomski strukturi. Anderson ju ne imenuje, ker ne poskuša definirati temeljnih produkcijskih načinov. Uporablja pojem civilizacije, ki ga v tem primeru razume kot konvencionalno verbalno zgradbo, ki prikriva nerešene in povsem konkretne primere. Po njegovi sodbi socialnoekonomski strukturi omenjenih civilizacij ločita od evropskega razvoja.

Andersonu moram pritrditi, da z omenjenimi oznakami azijskega produkcijskega načina ni mogoče pojasniti azijske zgodovine. Oznake o tem produkcijskem načinu je omejil na napačno razlago Marxovega pojmovanja. Oznak, ki so jih zapisali razpravljalci, ni upošteval. To je pomanjkljivost njegovega razpravljanja o azijskem produkcijskem načinu. Priznati pa mu je treba, da je za razliko od mnogih razpravljalcev nakazal konkretne razlike, ki jih je opazil med evropskim razvojem in omenjenima azijskima civilizacijama. Poznavalci evropskega fevdalizma najbrž ne bodo brez pripomb sprejeli njegove razlage te družbene oblike. Ta tema presega okvir tega zapisa, neposredno pa je povezana z njegovim razpravljanjem o azijskem razvoju. Avtorja zanima azijska razredna družba. Branje njegovega besedila ustvarja vtis, da tam ni bilo arhaične oblike družbe. Anderson zavrača teorijo azijskega produkcijskega načina, ne zavrača pa prepričanja zagovornikov azijskega produkcijskega načina, da se je azijska dokapitalistična razredna struktura ločila od evropske.

Iz Andersonove in drugih razprav je razvidno, da je bila v Aziji poleg državne lastnine tudi privatna lastnina zemlje. Med raziskovalci včasih je ali se vsaj zdi neustrezno razumevanje državne lastnine. To je tista lastnina, s katero razpolaga državni poglavar kot tak in jo kot tak tudi deduje. Vsaka lastnina državnega poglavarja ni državna lastnina. Državni poglavar je lahko tudi privatni lastnik zemlje in kot tak z njo razpolaga in jo deduje. Avtorji v zvezi z azijskim razvojem omenjajo namakalna dela. Andersonova sodba, da z njimi ni mogoče pojasniti azijske zgodovine, je upravičena. Skromno poznavanje geografije in zgodovine temu pritrjuje. Mnogi despotizem kot obliko vladavine povezujejo le z azijskim razvojem. S tem obnavljajo staro idejo o dobri Evropi in slabi Aziji, za katero v zgodovinskem razvoju ne najdemo opravičila. Očitno s predstavami avtorjev 18. in 19. stoletja ni mogoče pojasniti azijske zgodovine. Koristno je, če njihove sodbe poznamo, napak, če jih preценjujemo.

3 Podrobneje v *Anthropos*, 1978, št. 5-6.

Za pluralni pojem evidence

BOGOMIR NOVAK

POVZETEK

Pojem jasnosti ni enopomenska kategorija, ampak je večpomenska glede na predpostavke določene civilizacije in kulture. Jasnost je plod 'evidence' - uvida v stanje stvari in odnose med ljudmi. Evidenca je vsakdanje-zdravorazumska in znanstveno-kritična. Evidenca je sporen spoznavnoteoretski problem. Lahko je absolutna le v določeni (spoznavni) teoriji, sicer je relativna. Če danes govorimo o nepojasnjivosti določenih afer, umorov, kriminalnih dejanj itd., je to zaradi 'skritosti resnice', netransparentnosti sveta, medijske manipulacije in indoktrinacije, nove začaranosti ali "nove nepreglednosti" (Habermas), ki je nastala z umikom univerzalnih ideologij. Ni nenavadno, da ostanemo na poti od subjektivnih k objektivnim evidencam na pol poti.

ABSTRACT

THE PLURALITY CONCEPT OF EVIDENCE

The idea of clarity is not a single but a multi-meaning category with regards to the assumptions in an individual civilisation and culture. Clarity is a fruit of "evidence", i.e. the insight into the state of affairs and into human relationship. Evidence is both everyday-commonsensical and scientific-critical. It is an arguable problem of cognitive theory. It can only be absolute in a certain (cognitive) theory, otherwise it is relative. When today we talk about unexplained affairs, homicides, criminal acts etc., it is due to the "concealment of truth", the lack of transparency in the world, the media manipulation and indoctrination, and the new enchantment or "lack of clarity" (Habermas) which occurred with the withdrawal of universal ideologies. It is not unusual, therefore, to remain halfway on the road from the subjective to the objective evidences.

1. Kritika absolutne jasnosti

Kako presoјati pojave - z razumom, umom ali vero? Obstajajo namreč razlike med relativnim, simptomatično zdravim razumom, ki se izogiba dejanskim protislovjem; spekulativnim, hegllovskim umom, ki neuspešno išče in najde spravo med vero in spoznanjem brez ostanka, in vero, ki ne ve (Kosovel, 1991).

Te distinkcije zapletejo tako vprašanje vsakdanje rabe termina 'jasnost', kot tudi vprašanje, kaj je jasno v pojmu jasnosti. Če bi napravili sociološko analizo pogostnosti

rabe termina 'jasnost' pri različnih poklicih, bi verjetno ugotovili, da ga pogosto rabijo tisti, ki ga najmanj razumejo; to pa so vojaki, miličniki in birokracija. V družbeno - hierarhičnem smislu je jasnost povezana z razumevanjem ukazov oz. v današnjem jeziku 'izvedbenih navodil, operativnih načrtov' (predpostavljani ima vedno prav). Jasnost je v ideološkem smislu samoumevnost prevladujočih predsodkov dobe (npr. da je socializem boljši družbeni red kot kapitalizem).

Jasnost pa ima še druge dimenzije, ki jih tisti, ki uporabljajo ta termin samoumevno in nekritično, zanemarijajo. Jasnost ali evidentnost je glavna, vendar sporna instanca neposrednega (samo) izkazovanja resničnega spoznanja in neposredne legitimacije sodb. Večina uporablja termin 'jasnost' za sprejemanje ali zavračanje stališč, mnenj, prepričanj. Raba termina jasnost je vezana spoznavnoteoretsko na različna izhodišča spoznanja in logično na različno razumevanje logičnih zakonov, zlasti odnosa med neprotislovnostjo in dialektičnim protislovjem in izključene ali vključene tretje možnosti. Zdi se, da gre za polnoma teoretična vprašanja, ki pa imajo žal najbolj grobe praktične posledice kar se tiče kosa kruha. Pojem jasnosti zlorabljajo tisti, ki se ne zavedajo njegovih notranjih subjektivnih in objektivnih omejitev pri dometu spoznanja. Absolutizacija razumskega spoznanja s stališča uma ali vere ni dopustna.

Kot druge oznake, se tudi jasnost samo zdi enopomenska, dejansko pa je mnogopomenska oznaka, kar lahko spoznamo iz zgodovine njenih pomenov. Že geneza pojma marsikaj pove o njegovi pomenski rabi. Stari Grki so uporabljali izraz 'enargeia', kar je Ciceron prevedel kot evidentia. Stoiki so govorili o 'fantasia kataleptike', nedvomnem razločnem prikazu predmeta. V srednjem veku se je pokazalo, da je evidentnost vpeta v subjekt - objekt odnos, kar je sprožilo vprašanje njegove pretežno subjektivne ali objektivne usmerjenosti in primarnega ali sekundarnega pomena. Za Descartesa je jasnost gotovost. Jasno spoznanje je cilj univerzalne metode. Pomeni uveljavitev kvantificiranega načina mišljenja in zoperstavljanje dvomljivega, neznanstvenega načina mišljenja vis a vis nedvomni znanosti. Resnica postane znanstveni program, ker ima racionalno strukturo. Rezultati znanosti so podvrženi preverjanju in falsifikaciji. Gre za jasnost v posebnih intencionalnostih, intencah in aspektih, ne pa za absolutno in popolnoma objektivno jasnost. Po domače: komur je vse jasno, mu ni nič jasno. Univerzalna jasnost ostaja problem.

Na osnovi kartezijanstva je prosvetljenstvo hotelo spoznati vso resnico brez zmote. To je Adorno označil kot mit prosvetljenstva. Jasnost pomeni na drugi strani tudi zmoto. Jasnost določene sodbe odpira nova vprašanja, na katera so možni različni odgovori. Sklicevanje na nejasnost funkcionira v praksi kot razlog za nesprejemanje in nerazumevanje. V 19. in 20. stol. postane jasnost v psihologistični logiki interpretirana kot občutek jasnosti in kot občutek prepričanja (Schleiermacher), tedaj kot subjektivni indeks spoznanja. Uvid v predmet spremlja določena doživljajska kvaliteta. Brentano in Husserl zanikata evidenco kot empirično danost. Za Husserla je evidenca skladnost tega, kar menimo z danim. Jasnost, ki je pri Descartesu rezultat pozornosti, postane pri Husserlu rezultat intencionalnosti. Pascal, Scheler, Steiner, De Saint - Exupéry itd. izhajajo iz evidence srca, neopozitivisti pa iz objektivnosti logične resnice in evidence kot njene potrditve do določene meje.

Evidentnost izhaja v novem veku iz 'lumen naturale' - naravne luči razuma in s tem iz uvida v logično-matematične aksiome, ki jih ni treba dokazovati. Descartes je prevzel 'clare et distincte perceptiones' iz sholastike in mu da nov pomen. Razločnost je samo dovršen akt jasnosti. Pri Descartesu ostane nerešen problem odnosa med zunanjo in notranjo razločnostjo. Če razlikujemo jasen cilj od vseh nejasnih ciljev, to še ne pomeni, da je tudi notranje jasen - tedaj jasen po razčlenitvi ideje. Tu se na drugi ravni odpre platonski problem, ali je ideja kot eno tudi mnogotero. Zaradi te notranje

nejasnosti zahteve po jasnosti in idejnosti (ideja ni nič drugega kot vid), ostaja ta zahteva problematična skozi različne subjektivne in objektivne interpretacije. Vsaka ima svoj domet in meje, vendar se nobena ne more izogniti osnovnemu problemu - kaj je lahko jasno vidno in kaj ne more biti. Zato najprej naleti na odpor tista zahteva po jasnosti, ki se ne zaveda lastnih omejenih predpostavk.

Laž principa prosvetljskega instrumentalnega razuma je v zamenjavanju sredstev v cilje. Vsaka stvar je lahko sredstvo ali cilj, rezultat ali proces. Paradoksalno je, da prav zato jasna, dualistična, kartezijanska filozofija najmanj služi jasnim ciljem. Cilje lahko postavljamo jasno, vendar izven kartezijanskih, absolutiziranih predpostavk jasnosti, po katerih bi moralo biti vse jasno, kar je nedvomno in nedvoumno.

Zmedenost se pojavlja na vsaki stopnji spoznanja kot njena spremljevalka, kar je pokazal že Platon v priliki o votlini v Državi, kasneje Hegel v Fenomenologiji duha. Predpostavka o evidentnem spoznanju dobi tako po Stegmüllerju podlago v verovanju, da je to, kar je lahko jasno, tudi že jasno. Zato se tisti, ki zanikajo katerokoli jasnost, znajdejo v skepticizmu; tisti, ki verjamejo v popolno jasnost, se izpostavljajo nevarnosti dogem, predsodkov in sprevrjenih ideologij, zaradi česar lahko Adorno že formalnogično identitetno formulo $A=A$ označi kot ideološko. Vsakdanji, zdravorazumski pomen jasnosti skušajo različne filozofije dopolniti oz. nadomestiti z različnimi kriteriji jasnosti glede na spoznavnoteoretske usmeritve. Glede na različne evidence razlikujemo različne vrste kritike. Glede na predmet gre za transcendentno kritiko, ki pristopa k predmetu od zunaj (npr. Kant), in imanentno kritiko, ki pristopa k predmetu od znotraj (Hegel), ker vso zgodovino filozofije razume kot pot absolutnega duha do samega sebe. Pri Heglu je evidenca - uvid, samozavest, ki vključuje razmerje med idealnim in realnim kot spravo in sintezo.

Zaradi preseganja omejitev lastnih predpostavk je potreben stalni dialog med skeptiki in jasnovideci (dogmatiki), verniki in ateisti. Odgovor ni odgovor, če ne vemo, kaj je bilo v vprašanju, ki uravnava mišljenje. različne vrste evidence predpostavljajo različne predmete/objekte, prakse in izkušnje posameznikov in skupin. Razodeta resnica ni logična resnica, čeprav nam to dokazi za božje bivanje sugerirajo. Heglova filozofska intenca je s stališča zdravorazumske evidence prav tako nerazumljiva, ker gre za različno pojmovanje protislovij. Tam, kjer vidi zdrav razum protislovje kot absurd v smislu prekinitev in ločitve, vidi Hegel s pomočjo spekulativnega uma razvoj vsebinskih kategorij oz. njihovo kontinuiteto. Večina se na to skrajno stališče absolutna ne more postaviti, ker zanjo enostavno nima pogojev. Pogoji materialnega življenja so vsakokrat parcialno omejeni. Absurd je mogoče videti kot začetek in konec argumentacije.

2. Pojasnjevanje umora Johna Kennedyja

Poskusimo ugotoviti, kaj lahko pojasni filmski medij. Film o Kennedyju - J. F. K. posreduje gledalcu novo montažno atrakcijo o umoru J. Kennedyja leta 1963. Na poti od subjektivnih evidence do enoznačne, objektivne evidence ostane na pol poti. Resnica o umoru J. Kennedyja naj bi se izkazala šele v letu 2029, ko bodo odprli državni arhiv. Dotlej lahko verjamemo le v kontekstualne implikacije umora. Ni jasno, kdo je umor naročil in kdo ga je plačal. Znana je ideja umora, niso pa znani izvajalci. V Dostojevskijevih Bratih Karamazovih je Ivan Karamazov idejni iniciator umora očeta Karamazova, ne pa nujno tudi naročnik. Morilec Smerdjakov je sicer znan, mehanizem pretvorbe ideje v izvedbo pa ostane skrit.

Ni zanesljivo, da Johna Kennedyja ni ubil H. Oswald in da so nekateri sledovi do razkritja vzrokov umora že izginili, nekateri pa sploh niso obstajali. To govori o civilizaciji pisane besede in njenega zbrisa. Informacija in dezinformacija sta dvojčici. Namen filma J. F. K. je v tem, da nadomesti teorijo o morilcu kot osamljenem, neuravnovešenem storilcu s teorijo o družbeno organizirani (vladni) zaroti. Ta teorija določa montažo slik v časovnem zaporedju in demontažo mita o osamljenem, a kot šahovski figuri razpoložljivem storilcu. Odnos med verjetnostjo in neverjetnostjo zgodbe/mita o umoru je reduciran na odnos med montažo in demontažo. Gledalec filma se skupaj z (osamljenim!) raziskovalcem prebija prek subjektivnih, parcialnih uvidov v okoliščine umora do celovite, a še vedno subjektivne podobe, ki ima le tolikšno stopnjo objektivnosti, kolikor jo je bilo možno doseči do danega trenutka začetka sodnega procesa. S platonskega vidika gre še vedno za podobnost resnice (gr. mimesis) in ne za resnico samo. Ker pa smo ljudje 'nori na resnico', smo jo pripravljeni zamenjati za podobo resnice in s tem tudi že za zmoto/prevaro. Film je družbeno angažirana kritika v tem, da pokaže osebno prizadetost in življenjsko ogroženost akterjev. Oswald ni bil žrtev resnice, ampak ljudske strasti po maščevanju umora. Kljub temu, da protagonisti volje do moči poteptajo marsikatero človekovo pravico, je kompromis med pozitivno podobo posameznika o sebi in podobo družbe vendarle možen, čeprav na osnovi zelo krhkega in nezanesljivega ravnotežja, ki spominja na blokado. Meje raziskovanja umora so prav tako pomembne kot samo raziskovanje. Verjetno je, da bi se moral spremeniti družbeni vzorec medosebnih odnosov, če bi hoteli priti stvari do konca.

Razkrivanje medijsko posredovanih čutnih prevar ni samo tehnično-montažni, ampak je tudi psihosocialni problem. Že iz Platonove zgodbe o votlini v Državi vemo, da je razkrivanje resnice večstransko pogojeno. Medijska posredovanost (ne)resnice ne razrešuje vprašanja bistva resnice, ampak ga kvečjemu tehnično transponira in omejuje. Gre za premik kadra. V ospredju ni več ontološki ali spoznavnoteoretski problem resnice, ampak tehnični in psihosocialni. Človekova eksistenca je le nepopolno razvidna. Delna deziluzija filma J. F. K. je obenem delna dezideologizacija. Vendar odstranjuje 'apriorne ideološke enačaje' (Kosovel, 1991;74) ameriškega vojaškega kompleksa, ki mu je bil na poti J. Kennedy kot 'golob miru', z ideološkimi enačaji pravične družbe, v kateri bodo storilci XY obsojeni.

Predstava goloba med jastrebi je zavezujoča tudi za nas. Umor iz človekoljubja ni mogoč, iz domoljubja pa je. Mar ni J. Kennedyja pokopala neuspešna umna sprava vzhoda in zahoda, ki buri duhove tudi danes v drugačnih aspektih? Ta problem je dediščina včerajšnjega sveta. Propad Napoleona ni nič manj aktualen kot propad Kennedyjev. Oboje je objektivno dejstvo, ki ima svojo subjektivno interpretacijo v literarnem humanizmu. Tudi danes se soočamo z erinijami simptomatično instrumentaliziranega razuma v borbah za ohranitev statusa quo ante po formuli $A = A$. Vsaki reformaciji sledi protireformacija kot revoluciji kontrarevolucija. To animira vero v pravično družbo in tragičnost odnosov razuma, uma in vere. Če je predmet vere to, kar transcendirata biblijske zgodbe (Kosovel, 1991; 21), nastane pedagoško vprašanje, kateri subjekti so vredni zaupanja - tisti, ki so na strani Kajna ali oni, ki so na strani Abla.

Film ima nesporno tudi pedagoško pretenzijo. Sporno je le, kako je možno doseči dva vzgojna cilja hkrati-resnico in družinsko srečo. Znano je, da se je Aristotel v dilemi prijateljstva ali resnice opredelil za resnice. Danes vemo, da napredek razuma ni napredek sreče. V utopični, pravični družbi bo morda možno doseči oboje, ni pa jasno, kateri so pogoji možnosti pravične družbe. Pravična družba sloni na uveljavljenem pravnem redu in na demokratični vladavini ljudstva za ljudstvo. Teorija

družbene zarote nas tedaj privede do teorije nepravične družbe, v kateri so zarote zvijačnega uma (*List der Vernunft*), ki jih je na pretek že v Shakespearjevih kraljevskih dramah, potrebne ali smiselne, ker je človek človeku volk. Vprašanje pa je, kako se bo v pravični družbi demontiralo taljonsko načelo, ki predvideva obsodbo zločincev. Vizij pravičnih družb je več. Vsekakor pa se ne da napovedovati datuma paruzije npr. leta 2029.

Vprašanje evidence je opredeljeno z vprašanjem razmerja med interesi posameznika in interesi družbe, med zaupanjem v dobronamernost enega in nezaupanjem v zlonamernost drugega. Ali je svoboda regulativni ali konstitutivni princip? V pričujočem filmu je samo regulativni, ker se z razkrinkavanjem umora ne spremeni družba, podobno kot se tudi ne v Platonovem Sokratovem zagovoru. Obakrat pomeni exodus iz obstoječe družbe novo zavezo za pravičnost. Resnica je v obeh primerih le proces, ne pa dokončno stanje. Postavljanje na stran argumentov zoper moč pomeni demontažo odtujevalnih mehanizmov, vendar ne tudi tistih, ki so izven dometa razuma posameznika. Vera v prihodnjo pravično družbo sloni na osnovi uveljavljanja pravice do resnice nasproti tistim, ki to pravico kratijo. Film se le dotakne vprašanja stopenj koeksistence, (ne)dopustnosti in konfliktnosti vrednotnih kontekstov različnih modusov eksistence, kot so službeni in družinski, čeprav je s stališča postmoderne 'pustiti biti' prav aktualno. Morda lahko sklenemo, da je prav zavest o mejah sporočljivosti različnih jezikov pogoj možnosti skupne eksistence. V tem je dialektika začaranja in od - ali разо - čaranja.

LITERATURA

- Kosovel Ivan (1991): *O veri in verjetju*. Ljubljana, Društvo 2000.
- Kring Hermann et al. (Hrsg.) (1973): *Handbuch philosophischer Grundbegriffe*. Bd. 2. Muen-chen, Koesel Verlag.
- Ritter Joachim (1972): *Historisches Woerterbuch der Philosophie*. Bd. 2. D-F. Basel- Stuttgart. Schwabe & Co. Verlag.

Razvoj bioloških paradigem

IGOR JERMAN

POVZETEK

Z izjemo tega stoletja sta v zgodovini biologije biološko misel obvladovali dve osnovni paradigmi. Prva, vitalistična, korenini v Aristotelovem delu in prepoznava v življenju določeno esenco, "navdahnjeno" z namenom oziroma ciljem. Druga, mehanicistična, korenini v Demokritovi misli in trdi, da življenje vodijo deterministični zakoni, značilni za vso naravo; ni nobenih teoloških vzrokov. Medtem ko se v prvi zasnovi organizmi ne morejo reducirati na svoje dele, je to osnovna postavka druge paradigme. Skozi vso zgodovino raziskovanja življenja je prevladovala bodisi ena bodisi druga paradigma, medtem ko je bila druga v opoziciji. V dvajsetem stoletju je bil zaradi epokalnih odkritij na področju molekularne biologije vitalizem zavržen, medtem ko je mehanicizem doživel svojo močno uveljavitev. Toda namesto vitalizma je vzniknil moderni organicizem, ki ne zagovarja niti višjih sil niti redukcionizma.

ABSTRACT

THE DEVELOPMENT OF BIOLOGICAL PARADIGMS

In the history of biology, with the except for this century, we had two basic paradigms concerning life. The first, vitalistic, has its roots in Aristotle and sees in life a certain essence imbued with a purpose or goal. The second, mechanistic, has its roots in Democritus and argues that life is governed by deterministic laws characteristic for all nature: there are no teleological causes. While in the first concept organisms are not reducible to their parts, they definitely are in the second. Throughout the history of scientific investigation of life either first or the second paradigm was in force while the other was in opposition. In this century, owing to the great and fundamental discoveries of molecular biology, vitalism was refuted, while mechanicism triumphed. In place of vitalism however, there emerged modern organicism which neither advocates higher powers nor reductionism.

UVOD

Življenje je še vedno preveč kompleksen, neulovljiv pojav, da bi ga lahko zadovoljivo definirali, oziroma da bi lahko s gotovostjo rekli, da že imamo njegovo splošno sprejemljivo definicijo. To dejstvo ostaja kljub velikim prodorom, ki so po letu 1953 (odkritje strukture DNA) označili biologijo in utemeljili ero molekularne biologije. Toda o moderni biologiji kasneje - zaenkrat je pomembno to, da še niti danes ne moremo imeti enotne definicije Življenja, kaj šele enotne teoretske biologije.

Prav tu se kaže velika razlika med fiziko in kemijo na eni strani ter biologijo na drugi. Prvi dve obravnavata zelo preproste, tako rekoč homogene sisteme, druga pa po svojem bistvu visoko heterogene sisteme. V prvem primeru si lahko privoščimo jasno oblikovanje vzročno posledičnih zakonov in zakonov funkcijske odvisnosti, v drugem le statistične zakone. V prvem primeru je veliko lažje izvajati abstrakcijo (odmišljanje nebitvenega od bistvenega) in dobljena spoznanja na široko posploševati. To pa je pot ustvarjanja definicij in teorij. V biologiji je situacija veliko težja, recepti iz naravoslovnih znanosti z mnogo preprostejšim področjem proučevanja se marsikdaj ne obnesejo. Kljub temu pa se v sodobni biologiji dogaja ravno to. V svoji metodologiji se rada na veliko zgleduje po svojih dveh starejših naravoslovnih "sestrah", fiziki in kemiji, ne zavedaje se svoje temeljne različnosti od njiju. Z metodologijo, razvito na proučevanju homogenih sistemov, spoznava le površino in nekatere plasti življenja. Veliko bogastva in globine tega kompleksnega fenomena pa ji ostanejo zaklenjeno.

OBLIKOVANJE DVEH OSNOVNIH STRUJ - PARADIGEM¹ RAZLAGE ŽIVLJENJA - V ANTIKI

V skladu s še danes zelo neobvladljivo kompleksnostjo oziroma heterogenostjo, ki puščata odprta mnoga biološka in biološko-filozofska vprašanja, je razumljivo, da je bilo od preteklosti do danes mnogo različnih predstav o živem. Ne glede na njihove medsebojne razlike, jih lahko uvrstimo v dve splošni struji, katerih temelji so se izoblikovali že v antiki. Po prvi paradigmi je življenje fenomen, ki ga omogoča (vzpostavlja) posebna, v ostali naravi nedelujoča sila ali princip. Po drugi je življenje samo posebna kombinacija pojavov, ki v ničemer ne odstopa(jo) od nežive narave. V prvem primeru je življenje neko posebno stanje bivanja (ima poseben ontološki status), v drugem pa je to stvar našega lastnega spoznanjskega razlikovanja, v ontološkem smislu pa ni nič posebnega. V primeru prvega tipa razlage govorimo čisto o vitalizmu, medtem ko pri drugem o mehanicizmu in redukcionizmu. Obema paradigmi ob boku se je šele v našem stoletju pojavila nova osnovna razlaga življenja, ki ni ne vitalistična ne strogo mehanicistična. Gre za nevitlistični organicizem, ki ga je v tridesetih letih tega stoletja utemeljil L. von Bertalanffy (1, 2). Pa tudi med na prvi pogled mehanicističnimi strujami najdemo lahko take, ki niso povsem redukcionistične. Zaradi tega bomo načeloma govorili o treh temeljnih bioloških paradigmah: *vitalistični*, *organicistični* in *mehanicistični*. Toda na samem začetku znanstvenega mišljenja, v Antiki, in do konca 18. stoletja² smo imeli le dve paradigmi: vitalistično in mehanicistično.

1 Pojem paradigme nam bo tu pomenil najbolj splošne miselne vzorce, modele, ki uokvirjajo in oblikujejo razlago določenega pojava ali področja. Pojem paradigme bomo tu, razen kadar ne bo povedano drugače, uporabljali v zelo splošnem smislu in ne v smislu kake ožje znanstvene discipline.

2 Ob koncu 18. stoletja se je pojavila paradigma, ki je bila nekakšna mešanica vitalizma in organicizma.

Najlaže lahko razložimo njuno ozadje, če si pomagamo z Aristotelovo analizo vzrokov (3). Samega Aristotela pri tem lahko pojmuje tudi kot oblikovalca prve paradigme. Aristotel je, kot vemo, identificiral štiri temeljne tipe vzrokov: materialni (možnostni), učinkujoči (mehanski), formalni (oblikovalni) in teleološki (smotnostni). Pri obravnavanju organizmov je največjo težo pripisoval smotnostnemu, kar je delal tudi glede neživih objektov. Vitalizem v skladu z Aristotelovo razdelitvijo vzrokov vidi v osrčju življenja bitnost, ki deluje na materijo organizma predvsem z vidika smotnostnega vzroka. Ostali vzroki morajo tudi obstajati, a so podrejeni slednjemu. Poleg te vzročnosti je pomemben moment vitalistične razlage, da je v bistvu življenja neka posebna nematerialna vitalna esenca (za Aristotela je bila to nekakšna duša), ki je odsotna v neživi naravi. Organizmi so torej poseben razred stvari, povsem drugačni od nežive narave. Živost in avtonomijo jim daje nematerialni dejavnik. V svetopi-smemski prisposodbi bi lahko rekli, da so organizmi "v tem svetu, toda ne od tega sveta".

Mehanicistični pogled na življenje lahko navežemo na atomista Demokrita, ki je poleg nežive snovi tudi organizme obravnaval kot le posebne skupke atomov (4). Pri tem je kakršnokoli gibanje organizmov videl kot povsem odvisno od determinističnega gibanja atomov. V skladu s to postavko organizmi ne morejo imeti nobene avtonomije - so le nemočni epifenomeni v rokah po lastni nujnosti gibajočih se atomov. Posledica tega je zanikanje slehernega smotnostnega vzroka, ki bi deloval na ravni organizmov in zaradi determinizma tudi slehernega takega vzroka nasploh³. Organizme torej vodita le prva dva tipa vzrokov: materialni in učinkujoči. Oba delujeta izključno na ravni atomov, višjih ravni enostavno ni; to razgalja skrajno redukcioniistično naravo demokritovskega obravnavanja življenja. V skladu s tem organizmi tudi nimajo nobene posebne esence, nič jih ne loči od nežive narave⁴.

Sedaj lahko vidimo prepad med obema temeljnima paradigama biologije⁵. Kar prva postavlja kot bistvo svojega videnja življenja, druga povsem zavrača; kar pa druga postavlja kot bistvo, prva pojmuje kot nebistveno. Zgodovinski pregled razvoja biološke misli nam pokaže, da sta se ti dve paradigmi vedno soočali in tekmovali druga z drugo, s tem da je v enem obdobju "vladala" ena, v drugem pa druga.

MENJAVANJE PARADIGEM OD RENESANSE DO SREDINE 19. STOLETJA

Renesansa

V dobi renesanse - mislimo predvsem na 16. stoletje - je bila biološka misel močno hילוizoistično in aristotelovsko obarvana. Raziskovalci življenja so raznolikost njegovih oblik razlagali kot posebno kombinacijo forme in materije (5), skozi katero se izraža božanska namera. Osnovni vzrok za pojav določenih življenjskih oblik je bil torej teleološki. Vitalistični pogled na življenje pa, zanimivo, tu ni razmejl živo od neživega, saj naj bi tudi neživo naravo obvladovala ista osnovna načela. Še več, ne samo da ni bilo posebne meje, oba sveta sta bila celo tesno povezana s skrivnim omrežjem povezav. Pierre Belon je na primer učil, da se živali zrcalijo v zvezdah,

3 Torej tudi na ravni atomov.

4 Ob bok temu je treba povedati, da imamo lahko hילוizoistični nazor, po katerem je vse živo, vse prežeto še z neko posebno vitalno esenco. Tudi v tem primeru ni razlike med organizmi in naravo - ker je ta pač živa. To je bilo značilno zlasti za renesančno pojmovanje življenja.

5 V resnici tu še ne bi smeli govoriti o biologiji, kajti njen pojem se je izoblikoval šele ob koncu 18. stoletja. Pojem bomo vsceno uporabljali, če bo šlo za tisto, čemur bi danes rekli biologija, četudi takrat kot posebna znanost še ni obstajala.

rastlinah in kamnih (5). Naloga takratne "biologije" naj bi bila odkriti skrite stvarnikove namere prek študija zunanjih podobnosti. Paracelzus je v tej zvezi trdil, da nevidno postane skozi študij analogij vidno (5). Podobnost med starši in otroki ni predstavljala nobenega problema, saj je bila le izraz splošnega omrežja podobnosti in spričo tesne povezave med dvema generacijama še toliko bolj samoumevna.

MEHANICISTIČNA BIOLOGIJA 17. IN 18. STOLETJA

V naslednjem stoletju so se raziskovalci življenja v skladu z razvojem fizike in astronomije (Galileo, Kepler) začeli bolj sistematično zanimati za vidno strukturo organizmov in opuščati mistično vitalistične prvne renesančne "biologije" (6). Opučili so tudi odkrivanje nekakšnih skritih znakov narave. Galileova zavrnitev aristotelske smotnostne fizike je imela velik odmev tudi na oblikovanje takratne biološke paradigme. Tudi raziskovalci življenja so začeli prisegati le na deterministične mehanizme, smotnostni vzrok je izginil iz razlage. Prišlo je torej do (prvega) preskoka biološke paradigme iz vitalistične v mehanicistično. V ospredje interesa raziskovalcev in tudi njihove razlage so stopili mehanizmi delovanja organizmov. Lep primer tega je William Harvey s svojo disertacijo o delovanju srca (6).

Tudi v tem obdobju ni bilo nobene jasne ločnice med živim in neživim svetom; tako v enem kot v drugem vladajo strogi zakoni mehanike. Organizmi so bili videti kot zapleteni strojčki, katerih sestava in delovanje so posledica določenega kombiniranja njihovih delov. V splošnem je to skoraj identično Demokritovemu pogledu na živo. Organizem je le seštevka svojih delov, in to tako v statičnem, kot v dinamičnem smislu.

Resnici na ljubo je treba povedati, da so tudi v tem obdobju delovali vitalisti, vendar niso imeli posebne veljave (6). Opozarjali so predvsem na nenavaden red, ki označuje zgradbo mnogih organizmov ali njihove produkte (na primer satovje). Trdili so, da za tak red ne morejo biti odgovorne slepe mehanične sile, temveč le neka inteligentna, smoter vključujoča življenjska sila, ki je nadnaravna in biva le v živem svetu.

V tem obdobju lahko torej prvič po Antiki vidimo vzpostavitev jasne polarizacije na uvodoma predstavljeni biološki paradigmi. Vitalizem pri tem lahko razumemo kot nujno reakcijo na preveč opreproščujoči in radikalni redukcionizem mehanicistov, ki so enostavno spregledali zelo pomembne značilnosti organizmov. Vitalisti so pravilno opozarjali na pomanjkljivosti prevladujoče mehanicistične paradigme, čeprav so se pri tem sklicevali na za današnji čas nesprejemljivo višjo silo. Zanimariti tudi ne gre, da je šele ob pojavu tedanjega vitalizma prišlo do jasne ločnice med živim in neživim.

NOVI PRESKOK PARADIGME: ORGANICIZEM NA POHODU MED 18. IN 19. STOLETJEM

Tudi za nov preskok paradigme so bila v prvi vrsti odločilna nova spoznanja drugih znanstvenih disciplin (to pot kemije) in novi filozofski uvidi. V drugi polovici 18. stoletja so se različni kemiki (npr. Reamur, Spallanzani, Lavoisier) lotili prebavljanja in dihanja. V živih bitjih niso videli več le mehničnega, temveč tudi kemičnega in električnega stroja. Ob podrobnem študiju je zlasti Lavoisier prišel do zaključka, da gre pri življenju pravzaprav za počasen proces gorenja, ki zahteva sodelovanje raznih organov, npr. pljuč, prebavil, kože (7, 8). Tu se je začel postopoma oblikovati koncept

organizma kot celote, kjer imajo vsi organi določeno funkcijo.

Druga linija, ki je vodila v novi preskok paradigme, je izvirala iz povsem drugega konca znanstvenega spektra - iz filozofije. Največji vpliv je imela filozofija narave, kot sta jo razvila Lorenz Oken in pisatelj W. Goethe. Nanje je imel zelo velik vpliv filozof Immanuel Kant, ki je trdil, da se dajo deli organizma razumeti le kot pogoji za obstoj celote. Slednja pa, po njem, vključuje oziroma zahteva neki cilj, ki ga ima v njej njen del. Kant je uvidel, da je lažje razumeti nastanek sončnega sistema, kot nastanek ene same gosnice (9). Za vzdrževanje visokega reda organizmov celote, v nasprotju z neredom nežive narave, je bil potreben nek poseben faktor, ki ga je Kant imenoval "notranji princip akcije" (7). Goethe in Oken sta v tej navezi poskušala razlagati organizme kot konkretizacije določenih anatomskih načrtov, nekakšnih arhetipov.⁶

Organizem je torej v očeh raziskovalcev življenja prenehal obstajati le kot asociacija anatomskih delov, postal je celota medsebojno odvisnih organov in procesov. Začel se je funkcionalni pristop k obravnavanju življenja; v ospredje so stopili odnosi. Red vidne strukture, ki je bil temelj za raziskovalce prejšnjega mehanicističnega obdobja, je zamenjal globlji red, *red organizacije*. To je imelo pomembne posledice za razvoj biološke misli: organizem je postal integriran skupek funkcij in organov, začela se je rojevati zavest o vzajemni povezanosti med organizmi in okoljem⁷, in najpomembneje, nastala je ostra ločnica med živim in neživim. Rodila se je znanost o življenju, biologija⁸.

Glavni predstavnik te organicistične biologije je bil J. B. Lamarck (10), katerega velik doprinos k razvoju biologije danes nesramno zasmehujemo z znano parabolo o žirafi in dolgem vratu, ki je, zanimivo, Lamarck sam nikoli ni izrekel. Organicistična paradigma tega obdobja je bila močno vitalistična, saj je zopet reafirmirala smotrnostni vzrok. Življenje temelji na organizaciji, slednja pa nujno vključuje določen cilj, ki obvladuje delovanje njenih delov. Toda, za razliko od animističnega pojmovanja življenja v renesansi, ta cilj sedaj ne deluje od zunaj, temveč korenini v sami organizaciji, je njena notranja lastnost. Smotrnostni vzrok torej tu ni bil več platonovsko transcendenten, temveč aristotelovsko imanenten organizmu.

Organicistična paradigma te dobe je imela različen učinek na biološke discipline. Zaradi vztrajanja, da zahteva življenje *celovito* organizacijo, je zavirala razvoj analitične fiziologije in biokemije (te kasneje v 19. stoletju). Z razrezanjem organizma naj bi uničili njegovo organizacijo in s tem življenje - študij tega, kar bi preostalo, bi bil le še študij artefaktov. Močno vzpodbuden vpliv pa je imela ta paradigma na razvoj primerjalne anatomije in paleontologije. Holistični nazor, da vsak del izraža celoto, je omogočil poskuse iz posameznih kosti izvajati celo okostje, kar je marsikdaj, naprimer pri Cuvierju, tudi zares uspelo.

Organicistična biologija je dala ogromen pečat razvoju biološke misli. Od nje naprej si življenja ni bilo več mogoče zamišljati drugače kot prek vzajemnega in dobro organiziranega delovanja različnih organizemskih podenot. Tak nazor so povzele tudi kasnejše redukcioniistično mehanicistične razlage.

6 Prav Goethe je na primer skoval besedo morfologija za znanost o strukturi organizmov.

7 V nasprotju z (neo)darvinističnimi pojmovanji so te odnose videli kot harmonične.

8 To besedo so skoraj istočasno uporabili Lamarck, Treviranus in Oken (7).

PONOVEN VZPON MEHANICISTIČNE PARADIGME

Organicistična biologija iz začetka prejšnjega stoletja, kljub svoji biologijo utemeljitveni vlogi ni imela dolgega veka. Že proti sredini 19. stoletja so jo začele napadati različne mehanicistično orientirane discipline. Po eni strani je bila to celična teorija življenja, kot sta jo razvila botanik Schleiden in zoolog Schwann. Trdila sta, da je celica osnovna enota živega, saj ima že vse funkcije življenja. Poleg tega pa vsi večcelični organizmi (vsaj pri spolnem razmnoževanju) nastanejo iz ene celice. Torej je celica alfa in omega življenja, in ne organizacija! Organizem je tedaj le še celični agregat. Celica je dobila značaj biološkega atoma⁹. Zanimivo je, da se je ta redukcionizem tikal le organizmov, ne pa tudi življenja. V nasprotju z večino ostalih redukcij, tu ni šlo za kako fizikalno ali molekularno redukcijo, temveč za čisto biološko.

Po drugi strani so organicistično prepoved analitičnega raziskovanja organizmov napadali tako fiziologi (npr. Claude Bernard), ki so hoteli eksperimentirati z organizmi, kot tudi genetiki¹⁰. Mendel je na primer ugotovil, da gre pri dedovanju od staršev na potomce za prenos nekih neodvisnih faktorjev (ki bi jim danes rekli geni). Organizme torej oblikujejo ti "atomizirani" in neodvisni¹¹ faktorji, ne pa neka celovita organizacija. Nadaljnji udarec organicizmu je dal razvoj biokemije, saj so - in to ravno v borbi z organicisti - biokemiki spoznavali, da temelji vse življenje na točno določenih in kompleksnih (kataliziranih) molekularnih interakcijah. Organicisti so ugovarjali takim izsledkom, češ da ugotovljena reakcija zunaj organizma ni več tisto kot znotraj, a po načelu krepostnega kroga so čedalje bolj zmagovali biokemiki, pri čemer so bila zlasti pomembna odkritja encimov kot konkretnih usmerjevalcev kemijskih reakcij. Organiziranost živega se je pokazala utemeljena v kompleksni organizaciji molekularnih interakcij. Tako je izgubila vso vitalistično ter holistično misterioznost, značilno za Lamarckov organicizem.

Še najbolj smrtonosno pa je na organicistični pogled deloval Darwin s svojo teorijo razvoja življenjskih vrst. Ugotovitev, da sta razvoj in s tem oblikovanje vrst odvisna od naslednjih treh faktorjev: hiperprodukcije ob omejenih virih okolja, spontane, neusmerjene variabilnosti in temu posledične selekcije, je povsem uničila organicistično paradigmo. Po slednji bi namreč razvoj vrst sledil notranji potrebi organizmov ter rabi in nerabi organov. Poleg tega je zagovarjala harmonijo med organizmi in okoljem, kar je bilo povsem nasprotno Darwinovemu spoznanju o naravni selekciji kot glavnem usmerjevalnem faktorju evolucije.

Pravkar obravnavani redukcionizem konca 19. in začetka 20. stoletja se je brez večjih paradigmskih sprememb izpopolnil v pretežno¹² molekularni mehanicizem. Biološka razlaga je zavzela nekako tako stališče. Za zunanjo strukturo organizmov in njihovo vedenje je odgovorna zelo kompleksna in pretanjena notranja organizacija bioloških procesov. Njo raziskuje t.im. funkcionalna biologija ali biologija bližnje vzročnosti (11). Za organizacijo sedaj ni odgovoren neki vitalistični dejavnik, temveč informacija, osredotočena v celoti organizmovih genov, imenovani tudi *genom*. Obli-

9 Odkritje celic kot osnovnih enot življenja je imelo v tem obdobju podobno težo kot odkritje strukture DNA na začetku druge polovice tega stoletja.

10 Genetika se je prvič pojavila v drugi polovici 19. stoletja, ko je njene prve zakonitosti odkril Gregor Mendel (1822-1884). Žal je ostal povsem nerazumljen in neopažen od svojih sodobnikov, tako da so ga odkrili šele na samem začetku našega stoletja, ko se je genetika dokončno izoblikovala.

11 Danes seveda vemo, da niso vsi tako neodvisni, a to ne spreminja bistvenega argumenta.

12 Biologija je tako razvejana veda, da je tudi v smislu osnovne paradigme ne moremo obravnavati povsem enotno.

kovanje te informacije pa temelji na dolgi zgodovini razvoja organizmov, kjer sta kot glavni "sili" delovali spontana variabilnost in neizproсна selekcija najbolj prilagojenih organizmov; to naj bi raziskovala t.i. evolucijska biologija ali biologija oddaljene vzročnosti (11). Tako smo dobili štiri temeljne vzročnostne biološke ravni. Raven zunanje strukture se kaže kot raven posledic, raven filetskega razvoja pa kot raven naj-globljih, skrajnih in ireducibilnih vzrokov. Vmesni ravni imata nekatere avtonomne vzročne momente in tudi posledične. Če odštejemo zgodovino in obravnavamo organizme le z vidika trenutnega obstoja (se pravi, če se omejimo le na funkcionalno biologijo), o vseh za življenje bistvenih procesih odloča molekularna raven, tako beljakovine kot nukleinske kisline. Sodobna biologija zopet prisega na demokritovsko paradigmo in na ekskluzivnost učinkujočega ter materialnega vzroka. Tudi genetske informacije v skrajni konsekvenci ne razume kot nekakšen formalni vzrok, temveč kot visoko organizirano kemijsko interakcijo z značajem kompleksnega učinkujočega vzroka.

Ob tako zgrajeni biološki paradigmi se zdi, da smo v biologiji končno dobili koherentno razlago, ki jo je treba samo še izpopolnjevati v detajlih. Medtem ko tako misli večina sodobne (biološke) znanstvene skupnosti, to ne velja za vse biologe. Marsikateremu biologu se zdi, da nekaterih temeljnih problemov sodobne biologije (npr. ontogeneze, izredne organizacije oziroma koordinacije molekularnih procesov v celici) ne bomo sposobni razložiti na pravkar predstavljeni način. Večina takih oporečnikov išče v biosu vendarle še nekaj posebnega, kar označuje živo in ni značilno (ali pa je tudi povsem odsotno) v neživi naravi. Nekateri to imenujejo morfogenetsko polje (12), drugi pa parameter makroskopske urejenosti, temelječe na dalekosežnih korelacijah med celičnimi konstituentami (13, 14). Medtem ko pri prvih ni jasna fizikalna narava pojmov, gre pri drugih za čisto fizikalno utemeljitev v obliki kvantne elektrodinamike celične vsebine.

Z vidika Aristotelovih štirih vzrokov so te moderne organicistične zamisli pravzaprav nekaj novega: v svojih razlagah se ne sklicujejo na smotnostni vzrok in popolnoma upoštevajo pozitivna spoznanja moderne mehanicistične molekularne biologije. Med njihovimi in med redukcionističnimi razlagami je sedaj nova razlika glede na klasično dihotomijo; moderni organicistični oziroma celostni pristopi vsaj implicitno zagovarjajo *formalni vzrok*. Tako sodobna biologija praktično ne pozna več razdelitve na vitalizem in mehanicizem, kajti prvega v sodobni biologiji ni več, temveč na organicizem in mehanicizem. Glede na precejšnjo neenotnost modernega organicizma, je zaenkrat še nemogoče reči, kako se bo v bodoče razreševal paradigmatški spor med obema. Vsekakor so dosledni organicisti danes razlagalno še prešibki za resen izziv uveljavljene mehanicistične paradigme. Šele čas bo pokazal, katere od sodobnih organicističnih poskusov bo kmalu prekril prah, kateri pa bodo eventuelno vodili v povsem novo epoko biologije. Osebnostno menim, da ima največ možnosti za pridobitev statusa izzivalne paradigme porajajoča se kvantno mehanska biologija.

ZAKLJUČEK

Razvoj bioloških paradigem dokazuje, kako je vsakokratna paradigma vgnedena v splošnih znanstvenih in filozofskih konceptih svoje dobe. Vsaka biološka paradigma je tako skupen rezultat preteklega razvoja biologije ter sočasnega razvoja filozofije in drugih znanosti. Razumljivo je, da je bil organizem za časa Newtona predvsem deterministični strojček - tak je bil pač pogled na ves svet, ločnice med živim in neživim pa tako ali tako ni bilo. Kemik Lavoisier je raziskoval predvsem gorenje in

lahko na tej podlagi dobil globok uvid v naravo živega, da je tudi življenje v bistvu proces izgorevanja. To je kasneje tudi eksperimentalno potrdil. Ta koncept je omogočil razvoj kemije in je bil precej naprednejši od Newtonovega. Svoja zgodba je popolno nezanikanje za Mendla in njegova epohalna odkritja nekaterih pravil dedovanja s strani njegovih sodobnikov. Biologija takrat preprosto še ni bila zrela za statistično obravnavo, ki jo je zahtevala genetika. Njegova dela so zato odkrili šele na začetku tega stoletja. Podobno je z odkritjem dvojno vijačne strukture DNA in njene informacijske vloge. Vse to je tesno sledilo postavitvi teorije informacij.¹³ Šele na podlagi konceptov te teorije je postalo možno razumeti delovanje DNA in drugih nukleinskih kislin. Jezik sodobne molekularne genetike v veliki meri sledi terminologiji informacijske teorije. Bodoča spoznanja tako v biologiji kot v drugih znanostih bodo nedvomno spremenila podobo biologije, ne moremo pa še natančno vedeti, kako.

Drugo spoznanje, ki ga lahko dobimo ob študiju preteklega razvoja biološke misli, je, da je, morda le z izjemo animistične renesančne paradigme, vsaka paradigma nekaj prispevala k razvoju biologije, tudi če je bila potem ovržena ali presežena. Razvoj biologije je torej asimiliral pretekle koncepte na različne načine, četudi jih je kot glavne idejne postavke ovrgel. Kot ilustracijo lahko vzamemo že obravnavani Lamarckov organizem. Pred njim ni bilo pojma o funkcionalni povezavi med organi organizma. Lamarck je prav na tej povezavi utemeljil svoj biološki koncept organizacije. Zavest o globoki funkcionalni povezanosti je še vedno ena od osnovnih determinant sodobne biologije, čeprav je povsem zavrnila Lamarcka. Predpostavljamo lahko, da bo tudi eventualna nova, predvidoma organicistična, paradigma osvojila večino spoznanj in metod moderne mehanicistične biologije.

BIBLIOGRAFIJA

- 1) Bertalanffy, L., 1932, *Theoretische Biologie I*, Gebrüder Borntraeger, Berlin.
- 2) Jerman, I., 1987, Moderni organicizem, *Biološki vestnik*, 35(2): 151-158.
- 3) Vorlaender, K., 1968, *Zgodovina filozofije*, Slovenska matica, Ljubljana, str. 127.
- 4) Vorlaender, K., 1968, *Zgodovina filozofije*, Slovenska matica, Ljubljana, str. 56-57.
- 5) Jacob, F., 1974, *The logic of living systems*, Allen Lane, London, str. 20-28.
- 6) Jacob, F., 1974, *The logic of living systems*, Allen Lane, London, str. 32 - 44.
- 7) Jacob, F., 1974, *The logic of living systems*, Allen Lane, London, str. 83 - 90.
- 8) Schlesinger, A. B., 1994, *Explaining life*, Mc Graw Hill, Inc., New York, str. 5
- 9) Singer, C., 1959, *A History of Biology*, Abelard-Schuman, London.
- 10) Schlesinger, A. B., 1994, *Explaining life*, Mc Graw Hill, Inc., New York, str. 53-55.
- 11) Mayr, E., 1984, *How Biology Differs from Physical Sciences*, v knjigi *Evolution at Crossroads*, Bradford Book, Cambridge, str. 43-63.
- 12) Goodwin, B. C., 1985, *Developing Organisms as Self-Organizing Fields*. *Mathematical Essays on Growth and the Emergence of Form*. University of Alberta Press, str. 185-200.
- 13) Vitiello, G., 1992, Coherence and EM fields in living matter, *Nanobiology*, 1(2): 221-228.
- 14) Giudice, E. Del, Doglia, A., Milani, M., Vitiello, G., 1988 *Structures, correlations and electromagnetic interactions in living matter*. *Biological Coherence and Response to External Stimuli*. Springer Verlag, Berlin, str. 49-64.
- 15) Shannon C. E., Weaver, W., 1949, *The mathematical theory of communication*, Urbana, Illinois, University of Illinois Press.

13 Avtor matematične teorije informacij je C. E. Shannon v drugi polovici štiridesetih let (15).

Estetika in anestetika*

WOLFGANG WELSCH**

POSTAVITEV PROBLEMA

Vnaprej bi rad povedal, kaj razumem pod pojmom "estetika" in "anestetika" in s katerimi problemi se bom v nadaljevanju ukvarjal. "Vnaprej" seveda pomeni: docela približno. Jasno je pač, da vnaprejšnost ne zmore podati kaj več kot predpojme. Sicer pa, ali ni še prav posebej za filozofske refleksije značilno, da svoje koncepte najprej uvedejo kot slutnje in jih zastavijo v obrisih? Beseda "dialektika" je od Platona do Adorna dokaz za to. Res pa je, da lahko tisti, ki zmore že v tej vnaprejšnosti nedvoumno nakazati izhodišča in kar se dá adekvatno predstaviti svoje namene, sebi prihrani mnogo tavanj, drugim pa precej odvečnega dociranja.

To pravim tako v opravičilo kot v opozorilo. V nadaljevanju namreč ne bom postavil samo *ene* definicije pojma "estetika", niti samo *ene* definicije pojma "anestetika", pokazal pa bom, s kako različnimi vidiki in nivoji je treba računati v njunem fenomenalnem polju, če hočemo stvari res prav razumeti in operirati njim ustrezno.

"Estetika" je bila najprej - od leta 1750 - ime posebne filozofske discipline, ki si je prizadevala spoznati zakonitosti čutnih fenomenov in jo je zato Baumgarten, njen utemeljitelj, opisal kot *episteme aisthetike* ali krajše "estetika".¹ V nasprotju s tem je kasneje prišlo do praktične zožitve tega pomena in do osredotočenja pozornosti predvsem na umetnost in celo zgolj na lepo. To bi bilo po mojem mnenju danes treba

* Prevod pričujočega teksta je bil napravljen v okviru posebne raziskovalne štipendije, ki jo podeljuje Fondacija Alexandra von Humboldta (*Alexander von Humboldt-Stiftung*) in s posebnim dovoljenjem avtorja ter založbe Reclam (*Phillip Reclam jun. GmbH & Co., Stuttgart*), ki je nosilec avtorskih pravic (op. prev.).

Die Übersetzung des folgenden Textes wurde durch ein Forschungstipendium der *Alexander von Humboldt-Stiftung* ermöglicht und mit der besonderen Erlaubnis des Autors und des Verlages Philipp Reclam jun. GmbH & Co., Stuttgart durchgeführt.

** Wolfgang Welsch (1946) je študiral filozofijo, umetnostno zgodovino, psihologijo in arheologijo na univerzah v Münchnu in Würzburgu. Po habilitaciji (1982) je bil gostujoči in redni profesor za filozofijo na več nemških univerzah (Universität Erlangen-Nürnberg, Freie Universität Berlin, Humboldt-Universität Berlin, Otto-Friedrich-Universität Bamberg). Leta 1992 je prejel Max-Planck-Forschungspreis, trenutno pa je predstojnik Inštituta za filozofijo na Otto-von-Guericke-Universität v Magdeburgu. Svoj filozofsko-estetiški renomé si je ustvaril s prispevki k estetiki postmoderne in z obsežnimi ter večkrat ponatisnjenimi monografskimi študijami, kot so: *Aisthesis. Grundzüge und Perspektiven der Aristotelischen Sinneslehre* (Stuttgart 1987), *Unsere postmoderne Moderne* (Weinheim 1987, 1988, 1990; Berlin 1993), *Postmoderne - Pluralität als ästhetischer und politischer Wert*, Köln 1988, *Ästhetisches Denken*, Stuttgart 1990, *La terra e l'opera d'arte. Heidegger e il Crepuscolo di Michelangelo*, Ferrara 1991, *Ästhetische Zeiten? Zwei Wege der Ästhetisierung*, Saarbrücken 1992, *Vernunft. Die zeitgenössische Vernunftkritik und das Konzept der transversalen Vernunft*, Frankfurt am Main 1994. - Prevedena razprava je avtorjevo nastopno predavanje, ki ga je imel 19. decembra 1989 na Otto-Friedrich-Universität Bamberg. Pričujoči tekst je bil prvič objavljen v: W. W., *Ästhetisches Denken*, Stuttgart: Philipp Reclam jun. Verlag, 1990, str. 9-40 (op. prev.).

¹ Prim. Alexander Gottlieb Baumgarten, *Philosophischen Betrachtungen über einige Bedingungen des Gedichtes*, lat./nem. prev. in izd. Heinz Paetzold, Hamburg 1983, str. 86 oz. 87 (§CXVI).

popraviti. Osebnost bi estetikarje razumel širše in bolj splošno, kot *aisthetiko*, se pravi, kot tematiziranje zaznav *vseh vrst*, čutnih enako kot duhovnih, vsakdanjih prav tako kot sublimnih, življenjskih nič manj kot kot umetniških.

Današnja estetika pa mora ob tem upoštevati še nek drug pojmovni in pomenski premik: izraz "estetika" v splošni rabi dandanes namreč ne označuje več le znanstvenega tematiziranja čutnih fenomenov, pač pa tudi strukturo teh fenomenov samih. Če govorimo o estetiki plesa, ptičjega leta ali avtomobila, pri tem ne mislimo na učbenike, ampak na ta gibanja in objekte kot take. Sicer je pa določeno pomensko nestabilnost (ki je verjetno karakteristična kar za vso estetsko sfero)² zaslediti že pri izviru, tj. pri samem Baumgartnu, saj estetikar najprej uvede kot vedo o čutnem, kmalu nato pa jo že opisuje kot samo "čutno spoznanje" in celo zgolj kot "mišljenje o lepem" (*ars pulchre cogitandi*). Mislim, da nam je danes zaupan premik v nasprotni smeri - se pravi, premik k estetiki kot momentu samih realij (oziroma imaterialij).

Pojem "*anestetika*" uporabljam kot "estetiki" nasprotni pojem. Anestetika označuje tisto stanje, v katerem so elementarne okoliščine estetskega - tj. sposobnost (ob)čutenja - odsotne. Medtem ko estetika (ob)čutenje krepi in pospešuje, tematizira anestetika neobčutljivost oziroma brezčutnost (*Empfindungslosigkeit*) v smislu določene izgube, prekinitve ali nezmožnosti (ob)čutenja, in to prav tako na vseh nivojih: od čisto fizične otopelosti do duhovne slepote. Na kratko bi torej bilo mogoče reči, da ima anestetika opraviti s hrbtno stranjo estetike.

Pri tem pa je anestetiko potrebno natančno razlikovati od treh navidez sorodnih izrazov oziroma pomenov. Anestetika, prvič, ni nikakršna anti-estetika: dimenzije estetskega ne zavrača pavšalno. Pri njej, drugič, prav tako ne gre za ne-estetsko (um *das Unästhetische*), se pravi za to, kar bi bilo po estetskih kriterijih negativno okvalificirano. In, tretjič, nima anestetika nič opraviti z izven-estetskim (*mit Nicht-Ästhetischem*), torej s tem, kar bi ne imelo nikakršne zveze z estetskimi vprašanji. Temeljni namen izraza anestetika je predvsem v tem, da označi mejno področje in soodnosni par estetike same.

Pri tem poudarja anestetika elementarni vidik *aisthesisa*. "Aisthesis" je vendar dvopomenski izraz, ki lahko označuje tako občutek kot zaznavo, čustvo in spoznanje, senzacijo ali percepcijo. In medtem ko estetika v svoji tradicionalni drži poudarja predvsem kognitivni pol omenjene dvojnosti, se anestetika, kakršno želim uvesti v priučujočo estetsko diskusijo, primarno navezuje na (ob)čutenje. Tako pa ni šele v filozofiji, marveč že v medicini: s pomočjo anestezije se izključi sposobnost (ob)čutenja - in izpad višjega, spoznavno orientiranega zaznavanja je le gola posledica tega. Anestetika torej problematizira elementarni vidik estetskega, njegov temeljni pogoj in meje.

Toda kot vseh meja, tudi te ne gre razumeti zgolj negativno. To prav tako velja že v medicini: anestetizira se zato, da bi se prihranila čutna bolečina. Izrecno pozitivni in celo višji cilj pa lahko anestetika postane tam, kjer sploh ne gre za bolečino, ampak za (najvišji, op. prev) užitek. Stoiki bi ga na primer najraje dosegli mimo in neodvisno od vsakršne čutne odvisnosti. In nemalo estotov (mistikov ali erotikov) si naravnost prizadeva za preseganjem t.i. "mesenega" užitka in za dosego nekega "drugega stanja" - ki mora potemtakem vendarle biti neko anestetično stanje?

Estetike in anestetičke se torej ne da enostavno obravnavati kot pozitiv in negativ - ne v dobesednem ne v prenesenem pomenu. Anestetika obsega in označuje hkrati

² Prim. Ludwig Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen* (1953), št. 77.

ničelni- in estetski hiperfenomen. Zato bo, če se danes že toliko govori o estetiziranju, kar prav paziti na te meje in s tem na zvezo med estetiko in anestetiko.³

Govoril bom torej o tem neenakem in neločljivem paru, o estetiki in anestetiki - o tej zvezi, ki je ni mogoče obravnavati oziroma dognati na način neke jasne in fiksne delitve in pri kateri je treba nenehno paziti na zaplete, izmikjanja in dialektiko. Rad bi raziskal, kaj je na tem paru - zakaj oba dela nastopata skupaj in zakaj se na noben način ne pustita ločiti.

Preden pa se bom v tretjem delu razprave tega vprašanja zares sistematično lotil, bi rad v prvem delu razvil nek aktualno-fenomenološki, v drugem pa historični uvid v problematiko. Začenjam z opazovanjem aktualnih dogajanj, skozi katera bi Vas rad поблиže seznanil z omenjenim parom in njegovo dialektiko.

I.

Fenomenologija sedanjosti:

Aktualne oblike dialektike med estetiko in anestetiko

1. Obrat sodobnega estetiziranja v anestetiziranje

Danes vsi govorijo o estetiki. Vrabcí čivkajo po strehah in znanstveniki v svojih feljtonih ne pozabljajo naglašati, da doživljamo estetski boom, da živimo v času estetizacije - estetizacije oblačenja, individualnega stylinga in celo urbanizma ter urejanja krajine - skratka, v času estetizacije celotnega življenja ali, kot se znova pravi, vse "kulturne sfere" ("Kulturgesellschaft").

Če torej namesto o estetiki in estetiziranju govorim o anestetiki, tega ne počnem zato, ker bi na vsak način hotel govoriti o čem drugem kot ostali, ampak ravno zavoljo zveze s tem estetiziranjem. Mnenja sem namreč, da to estetiziranje - kar njegovi apologeti tako zlahka prezrejo - obdaja gigantsko področje anestetiziranja.

Enkrat samkrat opazujte moderni "facelifting" naših vele mest, še posebej njihova nakupovalna središča oziroma cone. V njih nedvomno uspeva neka enormna

³ Nedavno se je pomenskega para "estetika" in "anestetika" poslužil tudi Odo Marquard (Odo Marquard, *Aesthetica und Anaesthetica. Philosophische Überlegungen*, Paderborn, 1989). Marquard razlikuje dva načina povezanosti obeh pojmov, enega pozitivnega, drugega negativnega. Pozitivni vsebuje za filozofsko estetiko celo neko metodološko priporočilo: upoštevala naj ne bi samo estetske (umetnost), ampak tudi neestetske (nichtästhetische) resničnosti. To bi ji omogočilo nadzorovati mejo med umetnostjo in resničnostjo in se tudi zoperstaviti negativnemu mešanju estetike in anestetike, ki nastopi takrat, ko estetiziranje iz umetnosti poseže v realnost, kar ima za posledico anestezizacijo, saj v neki estetsko unificirani resničnosti izginejo vse razlike, s tem pa umanjka tudi možnost zaznavanja in estetskega spoznanja samega. - Zdi se mi pa, da Marquardova konstrukcija sloni na neki dvoumni uporabi termina "estetsko". Izraz je najprej uporabljen za oznako določenega umetniškega uspeha, takoj ko ta uspeh postane realnost, se pravi, ko se umetniško estetiziranje posreči (še več, ko se skozi preoblikovanje realnosti tako rekoč celo preveč posreči /über-erfüllt/), pa se že vpelje nov, zaznavno-logični pomen izraza, ki izpostavlja potrebnost razločevanja (Differenzierbedürftigkeit). Temu se v nadaljevanju pridruži še temeljna predpostavka, da obstaja le en sam legitimen pojem umetnosti ("estetska umetnost"), in razvidno dogmatična odklonitev umetniškega vpliva na realnost. Glavni očitke bi bil pa naslednji: Marquard se sam zavzema za nek tretji način povezave med estetiko in anestetiko (čeprav ga tako ne imenuje), in sicer s tem, ko priporoča umetnost kot lep narkotik za nelepo-bolečo realnost. Estetska umetnost naj bi nas pred svetom zaščitila z anestezijo, brez razbremenilnega učinka katere bi se nam ta svet (namreč svet, ki je vse kaj drugega kot najboljši vseh svetov) moral zdeti škandalozen in potreben spremembe. - Moja razmišljanja so zastavljena drugače.

* Pričujoča razprava je predavanje, zato od tod izvira tudi vikalna oblika naslavljanja publike in nje ustrezen zapis (op. prev.).

estetizacija - neko potrošnjo vzpodbujajoče in poganjajoče estetiziranje. Toda končno se iz njega vsej ljubki dražljivosti in prizadevni inscenaciji navkljub vendarle ne izcimi nič več kot le nova monotonija.

To imenujem primer *an*-estetiziranja najprej zato, ker se večina teh potrošniško insceniranih dekoracij, če pozorno opazujemo njihove fature in detajle - prav za tako pozorno zaznavanje se pa tako ali tako načrtno desenzibilizira - izkaže kot izrazito prazna, zombijska in za nek radovednejši pogled enostavno neznosna. Oblikovni elementi teh inscenacij bi naj sami zase sploh ne bili opaženi, služili naj bi zgolj kot sredstva za oblikovanje primerne razpoloženja (*Stimmungslage*) ter v njem delovali kot čarobne luči neke vznemirljive, napete, k lepemu življenju in potrošnji nagovarjajoče atmosfere. Estetske vrednosti imajo tu smisel zgolj kot animacijske vrednosti.

Tej desenzibilizaciji za estetske fakte in vrednote (ki je spričo njihovega pomanjkanja naravnost trpko potrebna) pa se, drugič, pridružuje še anestezizacija na psihološki ravni. Stimulacija potrošniškega tipa namreč cilja na povzročanje vedno novih vtincev draži s pomočjo minornih - oziroma celo ne-dogodkov. Poprej je čutni dražljaj imel namen in bil sposoben vzpodbujati kontemplacijo. Kant na primer piše, da zmore domišljija spreminjajoče se oblike zaznav - "ognja v kaminu ali žuborečega potoka" - pretvoriti v "prosto igro" fantazije in jih obuditi v avtonomne tvorbe;⁴ in Leonardo da Vinci je v znameniti perorisbi starega, v opazovanje vodnih vrtincev zatopljenega moža tej kontemplaciji čutnega gradiva dal učinkovit slikovni izraz.⁵ Nasprotno pa imajo dražljaji v postmodernih potrošniških ambientih povsem drug smisel oziroma vlogo. Porajajo evforijo praznega teka in stanje neke skoraj hipnotične neprizadetosti. Coolnes - ta nova krepost osemdesetih let - je naravnost zaščitni znak nove anestezije: gre za neprizadetost, za neobčutljivost na skoraj narkotično visoki ravni. Estetska animacija se torej dogaja kot narkoza - in to v dvojnem smislu omame in otopelosti. Estetizacija - znova ponavljam to formulo - uspeva kot anestezizacija.

Če pa ob tem pomislimo še na to, da tak zasuk estetiziranja k anesteziziranju ni le *specifično* postmodernistična iznajdba, ampak je bil povezan že z velikimi estetizatorskimi prizadevanji modernega oblikovanja - v megalopolisu moderne arhitekture za človekove naravne čutne potrebe skorajda ni bilo več prostora, čutom je ostala le še izbira med zatajevanjem in mutacijo ("Pogini ptič, ali pa postani letalni stroj!") - potem spoznamo, da tu v resnici nimamo opravka le z nekim lokalnim (punktuell) obratom od estetike k anesteziji, ampak da je v tem obratu mogoče in potrebno videti nič več in nič manj kot neko splošno "dialektiko estetskega". Pa je mehanizem te dialektike - o kateri bi bilo treba govoriti v analogiji z "dialektiko prosvetljevanja" ("Dialektik der Aufklärung") - mogoče spoznati?

Če le ne prezremo dvojega: 1. da omenjeno anesteziziranje močno prehaja meje ozkega estetskega področja, in 2. da je obenem povezano z nekim socialnim anesteziziranjem, se pravi z naraščajočo desenzibilizacijo za socialno-politična zakulisja estetsko narkotizirane dvotretjinske družbe (Zweidrittel-Gesellschaft).

* Se pravi realne čutne kvalitete uporabljenih materialov (v primeri z njihovimi iluzijskimi surrogati) (op. prev.).

⁴ Immanuel Kant, *Kritik der Urteilskraft* (1790), B. 73.

⁵ Leonardo da Vinci, *Perorisba*, okrog 1513 (Royal Library at Windsor Castle, 12579 r).

** To je družbe, v kateri se vse politične odločitve sprejemajo z dvotretjinsko večino (op. prev.).

2. Anestetika v novi, medijski realnosti

Prehajam k neki drugi točki. Pred vsako z arhitekturo ali umetnostjo vpeljeno estetizacijo sili dandanes v tematizacijo anestetskih tendenc status (die Verfaßtheit) današnje resničnosti.

Predvsem jo terja naraščajoče oslikovljenje /Bildwerdung/ te resničnosti (in to kljub dobrim razlogom, ki jih je imel Enzensberger, ko je menil, da naj bi bil časopis BILD, ki je trend slikovnosti zgodaj opazil in ga celo tematiziral v naslovu - BILD-Zeitung - nekaj takega kot avantgardistično umetniško delo).⁶ Ta medijska slikovnost namreč nosi s sabo - taka je moja naslednja teza - drastične anestetizatorske potenciale.

Kadarkoli namreč medijska slikovnost (Bildwelt) zadobi status samozadostne realnosti, je že zgolj zavoljo svoje lahke dostopnosti in univerzalne razpoložljivosti nagnjena k podpiranju človekovega zasuka k monadi, in sicer tako v smislu slikovno zasičenega kot vase zaprtega (fensterlos) individuuma. Na tak spoj slikovnega preobilja (Bilderfülle) in vasezaprtosti (Fensterlosigkeit) se je filozofija zanašala že od Leibniza - očeta monadičnega teorema in logike telekomunikacije - dalje: Kdor je zasičen s slikami, ta ne *potrebuje* nobenih oken več, saj že vse ima (vsaj na razpolago).

Ljudje danes, in nič ne kaže, da bo v prihodnje kaj drugače, s totalno telekomunikacijsko opremljenostjo veselo korakajo v lastno monadično izpopolnitev in se razvijajo v televizijske monolite. S tem pa, razumljivo, postajajo vse manj navezani in občutljivi za nekoč pravo, "konkretno" resničnost, ki zategadelj zanje vedno bolj postaja nepravda, sekundarna in brezbarvna realnost. To anestetiziranje za izvorno realnost je hrbtna stran prodora novega, nove tele-ontologije. Nekateri imenujejo to tehnološki napredek.

Nepregledni so tudi učinki socialne desenzibilizacije. V svetu naraščajoče medijskosti eksistira sočutje le še kot simbolično čustvovanje ekranskih oseb, etika postane telegeni citat, solidarnost pa zgolj solidarnost vzajemne uporabe signalov. (Realno solidarnost z ljudmi bi bilo pač neprimerno težje - če že ne kar pretežko - prakticirati. Kako lahko se je bilo na primer na ekranu veseliti izbruhov nezadovoljstva v NDR in kako težko se je v nasprotju s tem bilo - v Berlinu že dan za tem, v drugih mestih pa kak teden kasneje - soočiti z njihovimi realnimi posledicami).

Na tem mestu bom poskušal napraviti prvi vmesni résumé: tako arhitektonsko kot medijsko se napoveduje nek vražji, izgleda pa da povsem realističen zakon. Njegova formula bi bila: Kolikor več estetike, toliko več anestetike.

K temu je dodati še, da je ta čas temeljni zakon medijskega sveta, to je opuščanje kontakta z izvorno realnostjo zaradi vse večje ponudbe njenih simuliranih nadomestkov, na pohodu tudi v privatno in intimno sfero. Seksualnost na primer utegne v svojih napovedujočih se oblikah vedno bolj postajati le krmiljenje elektronske povezave med videoanimacijo in protezno aktivnostjo. V bodoče bo bakhantska omama, o kateri je nekoč duhovito govoril Hegel, nastajala v simulacijskem krogotoku, v katerem tokrat zares - tako Hegel - "noben člen ne bo trezen" in v katerem tudi nobena luknja - načinov za to ne manjka - ne bo ostala odprta. Tehnična apoteoza torej celo tukaj. Mi vsi pa monade, ki jim bo ponujena možnost popolne posesti vseh potenc nekega androgynsko vrhunsko opremljenega sveta. Tele-orgazem, skratka.

⁶ Prim. Hans-Magnus Enzensberger, "Der Triumph der BILD-Zeitung oder die Katastrophe der Pressefreiheit", v: *Merkur* 420 (1983), str. 651-659.

Marsikdo bo rekel, da pretiravam. Morda. Ampak ne pozabimo, da je pretiravanje princip realnosti same: jutrišnja resničnost bo pretiravanje današnje - običajno to imenujemo "razvoj".

3. Anestetiziranje - zgolj izguba ali tudi rešitev estetskega?

Toda, ali je opisano anestetiziranje - to vprašanje bi nam lahko pomagalo naprej - zares neobhodno vknjižiti le kot nekaj negativnega? Bi ne moglo biti razumljeno tudi v pozitivnem smislu?

Moj zadnji primer - elektronski vrt naslade, v katerem je (na poseben način, seveda, op. prev.) na razpolago sleherna oblika seksualnosti - bi nam že lahko približal tudi tako pozitivno oceno. Kaj ne gre pri njem dejansko za elektronsko izpolnitev erotičnega raja? (Navsezadnje se izpolnitve vendarle ne dogajajo natančno tako, kot bi si predstavljali; smemo biti že kar veseli, če vizije zdravljenja na svet ne prihajajo kot nekaj direktno nezdravega.) Bi torej temu elektronskemu seksualnemu paradizu kljub njegovemu anestetičnemu manku ne mogli priznati vsaj prednosti izjemno široke in vsestranske uporabnosti? "Interminabilis vitae tota simul et perfecta possessio" - tako se je nekdanj označevalo način božjega bivanja.⁷ Nas ni dandanes na telekomunikativni način doletelo nekaj prav podobnega? V mojem primeru: vse erotične želje in vsa estetska (čutna, op. prev.) pričakovanja preteklosti lahko v svetu telekomunikacij dobijo takojšnjo izpolnitev. Anestetska simulacija kot hipererotika prihodnosti - kakšna vizija (in s kakšnimi prednostmi v času Aids-a)!

Bi naj torej anestetiko konec koncev obravnavali sploh kot hiperestetiko, kot izpolnitev in celo nadizpolnitev (Übererfüllung) vseh nekdanjih estetskih desideratov?

4. Anestetiziranje kot življenjska prednost v tehnološko predrugačenem svetu

Spet prehajam k neki navidez čisto drugi točki. V tehnično izpopolnjeni realnosti je anestezika postala obvezna tema, odkar smo se s 26. aprilom 1986 - dnevom Černobilske katastrofe - zavedeli, da imajo elementarne nevarnosti naše sedanjosti pravzaprav prvenstveno anestetsko naravo. Čutno jih ne moremo več zaznati; vključno z našo čutnostjo nas prizadenejo - beri: uničijo - šele njihove škodljive posledice. Primer: ko smo se lepega sončnega dne z otrokom na prostem igrali - prepričani, da delamo s tem nekaj zelo koristnega zanj - smo ga dejansko izpostavili sevanju.

Gotovo so že od nekdanj obstajale zaznavanju nedostopne, onstrančutne realnosti, toda novo (in nevarno) dandanes je, da se na čute tudi na njihovem lastnem področju ni več mogoče zanesti - in to za ceno drastičnih posledic.

Takrat, ko je nova znanost 17. stoletja čutom odrekla sleherno objektivnost - čutom lastni predikati, kot so barve, vonji in celo občutek za toplo in hladno, naj bi bili kar naenkrat brez vsake objektivnosti - se je čutom prepuščala vsaj subjektivna resničnost, ki naj bi jo bili izrecno sposobni obvladovati in nadzorovati (atestirati). V tem, da so nas čuti sposobni korektno informirati o naših telesnih stanjih, o našem subjektivnem ugodju in neugodju, o vsem, kar nam kot živim bitjem koristi ali škoduje, naj bi bila njihova zanesljivost in edinstvena vrednost. Toda razviti novi vek - v svoji sodobni elektronski metastazi, imenovani "tehnološka doba" - je šel tudi prek tega.

⁷ Boethius, *Trost der Philosophie*, izd. in prev. Ernst Genschatz in Olof Gigon, Zürich ²1949, str. 262 f. (Knjiga 5, str. 6).

Danes nam čuti tudi o ugodjih in neugodjih te vrste ne zmorejo več dati zanesljivega pojasnila in gotovosti. Zaupanje vanje je dandanes - in to na vsem področju od atomske energije (te, kot pravi nesramna reklama, za čute "najčistejše energije") do veleblagovnic - ne le iz mode, ampak je postalo celo past. Kar nam prija, nas uničuje. Tehnologizacija je resničnost (nekdanjo "naravo") tako zelo spremenila, da so naši, v primeri s temi spremembami nebolgli, naravno konzervativni čuti, prilagojeni resničnosti, ki je je vedno manj, ne le nezanesljivi, ampak, so postali že kar kontraproduktivni - prava "peta kolona" v našem lastnem telesu.

V taki situaciji bi bilo stanje anestetičnosti mogoče imeti celo za prednost - ne bilo bi več zapeljevanja v škodljive okoliščine in prav gotovo bi se zmotno ne verjelo tam, kjer zanesljivost čutov odpoveduje.

"Anestetika kot življenjska prednost" - v to formulo bi bilo mogoče zajeti mučnost in paradoksnost naše situacije. Toda, ali so se stvari - medtem ko nam je idealistična in romantična tradicija za napredek človeka in družbe 200 let priporočala estetiziranje in nas spretne estetiške teorije še vedno usmerjajo v razvijanje oziroma povečevanje občutljivosti (senzibilizacijo) - res toliko spremenile, da je v resničnosti danes pomembnejša desenzibilizacija in da je anesteziranje postalo celo pozitivna naloga?

Morda bi se danes ne bilo slabo spoprijateljiti z mislijo, da nosijo strategije anesteziranja s sabo tudi rešitvene potenciale (Rettungspotentiale) - konec koncev celo naravnost take, ki bi lahko koristili tudi estetskemu samemu. S ponujajočo se mešanico ironije in upanja bi rad navedel nek konkreten primer.

Danes si je mogoče zlahka zamisliti medijsko simulacijsko strategijo za zaščito vseh kulturnih znamenitosti našega sveta pred grozečo nevarnostjo njihovega razdejavanja zavoljo masovnega turizma - torej neko učinkovito protistrategijo za realno dialektiko lepega, ki je v tem, da je lepota atraktivna in da ljudje njeni privlačnosti sledijo, jo masovno iščejo, pri tem pa predmet svoje ljubezni tudi trajno uničujejo.

V posamičnih primerih obstaja danes že veliko kvalitetnega videomateriala o različnih turističnih zanimivostih. Tako je na primer francoski kulturni minister Jack Lang za zaščito gradov ob Loiri pred znanimi omnibus-karavanami financiral nek interaktivni videodisk, ki ponuja praktičen in zgoščen ogled z vodstvom - in to kar v lastni dnevni sobi. Tak postopek - tako UNESCO - bi bil priporočljiv za splošno rabo. Predstavljajte si torej: vsako gospodinjstvo bi dobilo telekomunikacijski dostop do vseh turističnih zanimivosti; z državne strani bi bila zagotovljena oskrba s slikovnim materialom in odgovarjajoča tehnična oprema (seveda pri tem ni nujno takoj pomisliti na vpis takšnih videopравic v listino o človekovih pravicah). Posledice bi bile, jasno, nadvse zaželene, predvsem pa takojšnje: možnost neomejenega uživanja vseh doživljajskih kvalitet vseh kulturnih znamenitosti za vse ljudi ob vsakem času, in to ob popolni varnosti kulturnih spomenikov pred posledicami masovno-turističnega onesnaženja; v zvezi s tem preprečitev dokončnega uničenja kulturnih lokacij; nadalje možnosti rekulturalizacije turistično že precej opustošenih področij; in nena zadnje velika ekološka razbremenitev okolja zavoljo zmanjšanja prometa; v celem torej velik in učinkovit doprinos k življenju človeštva na najvišjem kulturnem nivoju -

⁸ Ulrich Beck upa, da bi bilo zmanjšano sposobnost čutnega "zaznavanja nevarnosti" mogoče umetno obnoviti z dodatnim kultiviranjem čutov. Tako bi "znova pridobili kompetenco lastne presoje" (Ulrich Beck, *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*, Frankfurt a. M. 1988, str. 293).

⁹ Če lahko danes nekaj tako vročo diagnozo Wolfganga Fritza Hauga o blagovno-estetskem pervertiranju in instrumentalizaciji čutnosti (prim. Wolfgang Fritz Haug, *Kritik der Warenästhetik*, Frankfurt a. M. 1977) ocenimo kot nekoliko zastarelo, potem to ni zato, ker bi bila teza danes manj veljavna, pač pa zato, ker jo je realnost tako krepko prehitela. Da bi bilo danes mogoče delovati v nasprotju z našimi interesi, ni potrebna nikakršna manipulativna izraba oziroma zloraba čutnosti več. Vse se dogaja že čisto samodejno.

seveda pa, tako globalno kot regionalno, tudi doprinos k razumevanju in enakosti: Firenze bi na primer lahko takoj podrla - pred 500 leti tam porojena ideja o uomo universale bi namreč televizijsko oziroma televizionarno končno postala resničnost.¹⁰

Tak terapevtski scenarij - se pravi, kanalizacija masovnega turizma v medijsko popolnoma opremljen lastni dom - pa seveda lahko funkcionira le v času, v katerem je že tako ali tako na pohodu anestetiziranje v smislu neobčutljivosti za razliko med simulacijo in originalom. Šele v njem je namreč mogoče računati na to, da bodo prednosti videoprezentacije tudi dejansko učinkovale v potrebnem obsegu. Izkušnja vsekakor uči, da to danes ne predstavlja nobenega problema več: v primerjavi z njihovimi medijskimi simulacijami so za večino originali tako ali tako le še razočaranja.

Ob tem se zdi pričakovanje, da bi prav tovrstno anestetiziranje (in morda samo ono) lahko rešilo estetske originale, povsem realistično - vsaj v opisanih primerih. To mislim popolnoma resno. Ne poznam sicer gnusnosti oziroma zoprnosti postopka, je pa res, da bi lahko bil edini uporaben - medtem ko vsi drugi, zlasti konvencionalni, trajno to niso, ampak uničenje le še povečujejo. Sicer pa, zakaj se ne bi tu obnašali enako kot pri operativnih terapijah, kjer velja, da anestezija - če je seveda pravilno uporabljena - služi zdravju.

Kako široko se danes že uporabljajo prednosti surogatov - se pravi, prednosti medijskih nadomestkov naporne realnosti - lepo kaže v ZDA komercialno razširjani proizvod z imenom "Video-Baby". Gre za 8-minutni trak z interaktivnimi komponentami. Uporabnik ima izbranega dojenčka (rojstni list in zdravstveno spričevalo sta priložena) pred seboj na ekranu, kjer ga lahko nemoteno opazuje in z njim tudi komunicira. Otrok reagira na stavke, kot so: "Jej kašo", "Nasmej se mamici" - in lahko si predstavljamo, da je ubogljivost tega otroka popolna. Na koncu osmih minut ga lahko uspravimo tudi s petjem.

Na ovitku piše: "Popolna, bogata izkušnja starševstva, brez direndaja in nadelnosti resničnih stvari. Imate radi otroke, nimate pa časa, da bi zanje skrbeli? 'Video-Baby' je prava stvar za Vas!"

Jasno je torej: možnost nadomeščanja uporne realnosti (v primeru dojenčkov seveda še prav posebej) z gladko tekočim estetsko-anestetskim scenarijem je danes že dejstvo - sicer gnusno, a pomenljivo obenem.

Našteta vrsta primerov in problemov iz naše sedanosti naj zaenkrat zadostuje. Troje pa bi kljub vsemu še želel pojasniti: 1. da naletimo na prehode iz estetiziranja v anestetiziranje danes na zelo različnih ravneh, 2. da pri tem nikakor ni vselej in povsod gotovo, da pozitivni aspekti ležijo le na strani estetiziranja, negativni pa, nasprotno, na strani anestetiziranja, in 3. da dejstvo, da si filozofska estetika danes tovrstna vprašanja zastavlja, istočasno pomeni, da mora anestetiko napraviti za osrednji predmet svojih refleksij.

¹⁰ Seveda bi pri tem bilo (če so že petletke vzhodnega socialističnega sveta zapisane pozabi) treba misliti na splošno razširjene petletne menjave videoprogramov. Na videoprikazih prve generacije bi turistične množice kulturnih lokacij vendar še ne mogle doživeti povsem ustrezno; to bi se lahko spremenilo šele s prikazi druge generacije (medtem ko bi s tistimi iz tretje morda lahko šli celo že predaleč - kajti le kateri nekdajni turist bi zares lahko prenesel odsotnost so-turistov, po kateri baje hrepeni?); po moje bi bilo v sistem najbolje vgraditi možnosti individualne modulacije, se pravi stopnjevitost variabilnost za na primer prisotnost oziroma odsotnost drugih obiskovalcev, za tako ali drugačno svetlobo (sončni vzhod, opoldanska svetloba), za normalni pogled ali različne vrste perspektiv itn.

¹¹ Cit. po: Hans Ulrich Reck: "Imitieren? Klar, immer. Aber wie?", v: *Basler Magazin*, št. 47, 25. 11. 1989, str. 1-5, tu str. 2.

II.

Zgodovinski del:

Estetika in anestetika v tradiciji

Metafizika - Moderna - Postmoderna

Prehajam k drugemu delu razprave, v katerem bom, vzporedno z uvodom, ki sem ga napravil v razdelku o *fenomenologiji sedanjosti*, skušal podati nek historični vpogled v osrednje vprašanje tretjega dela, tj. v vprašanje o sistematičnih temeljih povezave med estetiko in anestetiko. Kako se je torej tradicija - sprašujem sedaj - sprijemala s problemom, ki je postal danes tako nadležen?

Najprej bi rad na način nekakšnega kratkometražnega filma nakazal idealnotipične pozicije, ki jih je ta tematika zavzela v 2500 letih. Razlikujem tri obdobja: najprej obdobje metafizike (od začetkov filozofije do 18. stoletja), nato obdobje moderne (od 18. do 20. stoletja) in končno obdobje sedanjosti, ki naj bi se od pred kratkim imenovalo "postmoderna". Neka zelo shematska delitev? Gotovo. Precizacije bi bile vsekakor možne. Toda na makronivoju se mi zdi shema vendarle dovolj umestna in poučna, čeprav, kot je pri tovrstnih tipiziranjih običajno, vsiljuje neko razvidno ciljno perspektivo.

Mislím, da bi bilo ta II. del mogoče na kratko obdelati, saj so tipološke razlike omenjenih obdobj, vsaj kar zadeva vprašanje odnosa med estetiko in anestetiko, nenavadno enoznačne. Na kratko: obdobje metafizike stavi na anestetiko, obdobje moderne na estetiko, sodobnost pa išče neko kompleksnejšo formo, ki bi temeljila na povezavi estetike in anestetike.

1. Metafizika

Metafizična drža človeku narekuje, naj se od čutnega usmerja k nadčutnemu in se po svojih močeh k njemu dviga. Človekova pot vodi od estetike k anestetiki. V tem so si platoniki in aristoteliki, vsem siceršnjim razlikam navkljub, edini; platonska utemeljitev filozofije kot učenja umiranja (Sterbenlernen) in aristoteliska koncepcija teorije sta programa takega anestetiziranja, pojem metafizika pa najbolj zgovoren projektni naslov zanj. Metafiziki gre torej za dvig oziroma za prehod od čutne bitnosti, *ousia aisthete*, k nadčutni, anestetski bitnosti.¹²

Razliko med čutnim in nadčutnim skuša metafizika napraviti kar se le dá veliko. Sferi naj bi si bili nasprotujoči. Zato so predikati nadčutne sfere vsepovsod negativni predikati čutne sfere. Metafizika razpravlja o ne-gibnem, ne-spremenljivem, ne-čutnem, o ne-prostorskem in ne-časovnem.

Seveda pa se pri podrobnejšem opazovanju kmalu razkrije, da je odstavitev oziroma opustitev čutnosti le neka vrsta kukavičjega jajca v gnezdu metafizike. Meta-

¹² Platon izrecno govori o *anaistheta eide* in pravi o njih, da so dostopne zgolj noetsko (Timaos 51d). Danes sicer obstaja težnja, da bi to imanentno duhovno dožemanje bistev spet prilagodili zaznavnemu modelu (to počnejo vse vrste "intuicionizmov"), in sicer s tem, da bi tudi v anestetski sferi razlikovali neko posebno, samo njej lastno vrsto *aisthesis*. Zdi pa se mi, da leži največji Platonov doprinos prav v tem, da je podobne poizkuse sam zelo konsekvntno presegel v smeri *dialektike* in s tem diskurzivnosti (npr. v *Softstu*). Miselna dejanja je mogoče obravnavati zgolj kot zaznavnim analogna, na vsak način pa njim predhajajoča. Konsekvntna metafizika je torej ta, ki ne paktira z omenjenimi intuicionizmi, ampak (p)ostaja striktno anestetska.

fizika (če je seveda do kraja konsekvantna, op. prev.) namreč celo pri definiciji svojih lastnih kategorij ne more shajati brez sklicevanja na estetsko - o katerem pa pravzaprav noče nič slišati.

Ta problem vsem metafizikom nikakor ni ostal prikrit. Tako je Aristotel o platonističnih idejah na primer trdil, da niso nič drugega kot čutne stvari - znova, le da tokrat opremljene z dodatkom "na sebi" in "večne".¹³ V tem pogledu je v Aristotelovih očeh Platonov nauk o idejah nedodelan in nezadosten. Njegova nadčutnost je zgolj v nečutnosti odtisnjena čutnost. - Seveda pa se tudi sam temu problemu ni mogel izogniti. Tudi njegova metafizika je konec koncev v osnovi le fizika, saj so vsi njeni ključni pojmi pridobljeni z analizo čutnega sveta.¹⁴

Projekt metafizičnega anesteziranja ostaja torej vseskozi v neki konstantni estetski zbežanosti. Pametni metafiziki (kakršen je bil Aristotel) zato računajo na nekakšno načelo dvojnosti (Teilungsregel): ker je prehod od čutnega k nadčutnemu načelno obvezen, je v metafizičnih stvareh treba neobhodno biti anestetik; ker pa slovo od čutnega v celoti ni možno (in to sodi k condito humana), je v neogibno (unaufhebbar) čutnih stvareh mirno treba biti tudi estetik. V temelju napačna bi bila popolna opustitev zaleta k anestetskemu, enako zgrešen pa bi po drugi strani bil tudi metafizični izbris vsega čutnega, se pravi neko totalno anesteziranje.

Ki pa se je kasneje vendarle poizkušalo. Stoiki so se na primer zavzemali tudi za metafizično strukturiranje vse čutnosti. Vzpodbujali so k Apathii (neprizadetosti, otopelosti) in Ataraxii (ravnodušnosti) - in to poudarjeno prav na čutnem področju. Pravi stoik si tudi v najhujših bolečinah (enako kot v največjem užitku) ni dovolil nikakršne strasti oziroma vznemirjenosti. Zato je Nietzsche - ki je o strasteh veliko premišljal - ta tip stoika opisal kot "popolnega vola".¹⁵ To je bilo mišljeno v prispodobi: Stoik se obda z oklepom, da bi se popolnoma zaščitil pred vsemi notranjimi in zunanjimi afektacijami. Je popoln anestetik.

V času veljavnosti metafizičnega modela, se pravi v času od antike do zgodnje-meščanske antropologije, pa ni prihajalo le do rigidnih (togih) prakticiranj osnovne sheme, pač pa - nekako komplementarno - tudi do njenega pretanjevanja, na primer v mistiki. Mistiki vzpona k anestetskemu ne prakticirajo skozi odlaganje estetskega, ampak, nasprotno, na prav poudarjeno estetski način. To pomeni, da sicer spreminjajo strategijo - ta postaja estetska - ne odstopajo pa od osnovne sheme, ki ostaja vseskozi trdno anestetsko zaključena. Mistiki so metodični estetiki v okvirih metafizičnega anesteziranja.

Ko bom v nadaljevanju pokazal, kako se je v 18. stoletju posrečil prodor neke druge temeljne sheme oziroma modela - namreč estetskega -, to seveda ne bo pomenilo, da je s tem metafizični projekt enostavno izginil. Nasprotno. Obdržal je neko določeno permanenco in njegove posledice oziroma sledi se lahko skrivajo celo za čutnosti naklonjenimi naslovi (ki so z obratom k estetiki seveda postali obvezni).

Navajam dva primera. Oba kažeta, kako lahko standardni metafizični model še na prehodu v moderno zavrne celo svoji lastni neortodoksni manifestaciji, stoično in mistično.

Ko je Kant leta 1798 pisal svojo "Apologie für die Sinnlichkeit", je v njej poudaril, da naj razum "čutnosti (četudi je sama na sebi prostaška, ker ne misli)" ne

¹³ Prim. Aristoteles, *Metaphysik*, III 2, 997b 5-12.

¹⁴ Dokaze za to glej v: Wolfgang Iser, *Aisthesis. Grundzüge und Perspektiven der Aristotelischen Sinneslehre*, Stuttgart 1987, str. 134 f.

¹⁵ Friedrich Nietzsche, "Nachgelassene Fragmente 1887 - 1889", v: F. N., *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe in 15 Bänden*, izd. Giorgio Colli in Mazzino Montinari, München 1980, 13. zvezek, s. 125.

slabi - vendar le zato ne, "ker bi brez nje ne bilo nikakršnega materiala, ki bi ga razum-zakonodajalec lahko obdeloval".¹⁶ Čuti bi naj torej - čisto metafizično - v vsakem primeru bili le priskrbovalci materiala (Stoff-lieferanten); odločati nimajo kaj. Ta kantovska opredelitev vloge čutov je sicer še vedno zmerno metafizična, vendar pa že nosi izrazito in izrecno anti-stoični kraj.¹⁷

Drugi primer: Jakob Burckhardt v eni svojih knjig leta 1855 implicitno predlaga, da naj bo "navodilo za uživanje italijanskih umetniških del" (tako se namreč glasi podnaslov njegovega znamenitega dela *Cicerone*) naravnost klasično metafizično, saj Berninijevo *Zamaknjenje svete Terezije* - s skrajno čutno rafiniranostjo izvedeno upodobitev neke izvorno mistične izkušnje - zavrne kot "upirajočo se degradacijo nadnaravnega".¹⁸ To prav tako ni le anti-moderna in izrecno metafizična, ampak obenem še enkrat tudi zelo striktno anti-mistična dikcija.

2. Moderna

Nasprotno oznanja moderna povsem drug model in drug človeški ideal - estetskega. V skladu z njo je človeško popolnost mogoče doseči le s popolnim estetiziranjem.

Estetika pa pri tem ni le neka nova znanstvena disciplina, ki jo je porodilo razsvetljenstvo, pač pa predvsem ena njegovih največjih nad. Z estetskim vedenjem oziroma vedanjem naj bi - nekako od leta 1750 dalje - okrevala človek in svet. "Felix aestheticus" je postal novi idealni tip človeka; "estetska država" je bila povzdignjena na raven pravih držav; in celo o filozofiji duha se je govorilo, da bi morala postati "estetska filozofija", saj naj bi "najvišji akt duha" bil prav "estetski akt". Tako so trdili Baumgarten 1750, Schiller 1794/95 in Hegel 1797.

Nekdaj striktno metafizično-anestetični Olimp idej je postal sedaj ves in povsem prepojen z estetiko. Pod to novo zvezdo naj bi si v neki novi z(a)vezi "večne enotnosti" podala roki "prosvetljeno in neprosvetljeno" in njuna povezava - Schiller v tej zvezi govori o nekem "tretjem, blaženem kraljestvu igre in svetlobe"¹⁹ - naj bi - tako Hegel - bila "zadnje in največje delo človeštva".²⁰

Vse dobro in zveličavno, kar se je poprej iskalo v anestezicaciji, naj bi sedaj ležalo v estetiziranju. Anestetika postane le še ime nekega deficita in signatura neke nepristne družbe prisile. V nasprotju z njo se estetika kiti z zastavo svobode.

Na tej estetski fantazmi pa danes celo moderna sama trdno vztraja le še tam, kjer je - spričo industrijske modernizacije - družbeni napredek po poti estetiziranja že davno postal neverjeten. Estetska fantazma moderne se obotavlja, obnavlja ali transformira - le izginiti nikakor noče. Obotavlja se na primer z wagnerjansko idejo "Gesamtkunstwerka", ki naj bi zaobsegel in v sebi združil ne sicer več vseh družbenih

¹⁶ Immanuel Kant, *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* (1798), zv. 31.

¹⁷ Če pomislimo na to, da je Kant v drugih (kon)tekstih naravnost zagovornik velike nobilitacije čutov (v "transcendentalni estetiki" svoje *Kritik der reinen Vernunft* je čutnost pritegnil celo v dimenzijo transcendentálnih temeljev), potem postane prav na njegovem primeru še posebej jasna trdovratna permanentnost metafizičnega rastriranja celo na prehodu v moderno.

¹⁸ Jakob Burckhardt, *Der Cicerone. Eine Einleitung zum Genuss der Kunstwerke Italiens*, ponatis izvirne izdaje iz leta 1855, Stuttgart 1987, str. 670 f.

¹⁹ Friedrich Schiller, "Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen", v: F. Sch., *Sämtliche Werke*, izd. Gerhard Fricke in Herbert G. Göpfert, zv. 5, München 1980, str. 570-669, tu 27. pismo, str. 667.

²⁰ *Mythologie der Vernunft. Hegels "ältestes Systemprogramm des deutschen Idealismus"*, izd. Christoph Jamme in Helmuth Schneider, Frankfurt a. M. 1984, str. 11-14, tu str. 13 f.

plasti, zato pa - takorekoč predstavniško - vsaj vse umetniške panoge; obnavlja se v prizadevanjih Werkbunda in Bauhauša, ki - kot odgovor na industrijsko barbarizacijo - še enkrat spretno poizkušata z umetniškim preoblikovanjem celotne družbene resničnosti (pri čemer s svoje strani žal mnogokrat dajeta potuho estetskim enostranostim, ki bodo kmalu tudi same prekoračile meje, tokrat estetskega barbarstva); in končno se transformira s programi senzibilizacije v šestdesetih in sedemdesetih letih, od katerih se mnogi še vedno zdijo aktualni, čeprav so udarjeni s slepoto, na katero bo treba prav kmalu opozoriti.

Toda medtem ko se je metafizično-anestetski projekt še ubadal s svojim protipolom, se pravi s tem, da bi se anestetsko od estetskega niti povsem ne ločilo niti mu bilo v celoti podvrženo, je estetski projekt moderne reagiral tako, da je zaukazal vse predstave o napredku prirediti izključno estetskemu idiomu. To pa je bila seveda le neka druga, čeprav obrnjena enostranskost. Zato ni prav nič čudno, da je bil ta moderni estetski absolutizem, prav kot pred njim že anestetsko-metafizična totalizacija, vedno znova ogrožan s protigibanji, fragmentacijami in ohlapnostmi in da ni nikoli zares dosegel svoje izpolnitve. Pa bi se taki enostranskosti - in takim predvidljivim neuspehom - dalo izogniti?

3. Postmoderna

Tretji, sedanost zadevajoči model sem imenoval "postmoderna". Po vsem rečenem - tako po tem, kar je bilo povedanega v razdelku o fenomenologiji sedanosti, ki se je ukvarjal z aktualnimi momenti dialektike med estetikom in anestetikom, kot po tem, kar izhaja iz historičnega dela, ki je poizkušal predstaviti razumne motive za anestetsko oziroma estetsko enostranskost pa tudi njeno bedo - je seveda jasno, da si ta tretji model ne more prizadevati niti za estetiko niti za anestetiko, pač pa mu preostane le, da svojo pozornost usmeri na njuno medsebojno povezovanje, izmenjavo in prepletanje. - V zaključnem, tretjem delu bom poskušal nakazati nekatere sistematične razloge oziroma temelje za konstantno dialektiko te povezanosti, tj. za dialektiko odnosa med estetskim in anestetskim.

III.

Sistematični del Par estetika - anestetika

Nasplošno sem mnenja, da se mora mišljenje, ki ga terja naš čas - da bi o njem zares bilo mogoče ustrezno govoriti -, obrniti k fenomenom nepreglednosti in ambivalence in operirati z miselnimi figurami menjav, zapletov in divergenc. Zlasti pomembno se mi to zdi za pričujočo temo. Moja teza je namreč, da ni mogoče shajati samo z *enim samim* pojmom estetskega, enako kot škodljivosti anestetskih momentov

* *Deutscher Werkbund* je bilo leta 1907 v Münchnu ustanovljeno združenje (likovnih) umetnikov, predstavnikov umetne obrti in industrije. Združenje je nastalo kot reakcija na historizem. Zasedovalo je funkcionalistične ideje in poizkušalo uveljaviti smotno oblikovanje industrijskih izdelkov, notranje opreme in uporabnih predmetov. Pomembne vzpodbude je dalo modernemu industrijskemu oblikovanju in arhitekturi. Nacisti so združenje leta 1933 razpustili. Znova je bilo osnovano leta 1946.

ni mogoče lokalizirati le na *enem samem* mestu.²¹ Elemente anestetskega je veliko prej mogoče srečati na različnih sistemskih točkah in še to vsakokrat različno, tako da se njihove številne verzije nikakor ne pustijo spraviti v nek konsistenten red oziroma *zvesti na en sam pojem*.

Jasno pa je, da prav tovrstno razumevanje stvari še posebej sili k natančnosti, selektivnosti in precizaciji detajlov. Le s tem je namreč mogoče prikazati resnično mnogovrstnost in ambivalentnost, ki je - nasprotno - dozdevna jasnost, dejansko pa groba (in površna) konfuznost "enega samega" pavšalnega pojma ne more zajeti in izraziti.

Moja glavna teza je, da anestetika estetike ne zadeva le kot nekaj zunanjega, ampak da izvira iz same njene notranjosti, iz njenega jedra takorekoč. Vse estetsko je zategadej že kot tako hočeš nočeš povezano z anestetskim. Za to bom navedel vrsto razlogov.

1. Zaznavnopsihološke in zaznavnofenomenološke ugotovitve - anestetika in objektivizem

Gestaltpsihologija nas je poučila, da k vsakemu zaznavanju ne spada le neko istočasno ne-zaznavanje, pač pa tudi, da sta ta percepcijski izpad in z njim povezana selekcija dražljajev za zaznavanje naravnost konstitutivna. Nevropsihološke raziskave so to povezavo napravile še razumljivejšo: kognitivni sistemi lahko v splošnem delujejo kot navzven odprti sistemi zgolj zato, ker so sami v sebi avtoreferencialno zaprti. Ne vidimo zato, ker nismo slepi, ampak prav zaradi tega, ker smo za večino stvari sposobni biti slepi; v skladu s tem torej pomeni, da napraviti nekaj vidno obenem pomeni nekaj drugega napraviti (za) nevidno. - Nobenega *aisthesisa* brez *anaisthesisa* - celo v najbolj preprostem zaznavanju ne.

Kar velja *znotraj* posameznega čutnega področja, pa zadeva tudi razmerja med čuti. Področje vidnega zaznavanja je na primer čisto drugače strukturirano kot področje slušnega zaznavanja. Medtem ko je vidno polje pogleda oziroma razgleda v bistvu gospodovanje in kaže neko načelno homogeno, izotropno, z ene točke obvladljivo strukturo, je polje slušnega zaznavanja bipolarno in s tem vektorsko ter dogodkovno strukturirano.

Zaradi takšne raznolikosti zaznavnih področij je dajanje prednosti enemu čutu pred drugimi ne le estetska, ampak istočasno tudi anestetska odločitev: neogibno je namreč povezana s tem, da neizbrane zaznavne strukture in oblike potiska vstran, v latenco in celo v pozabo. Favoriziranje gledanja v zahodni kulturi je klasični primer za to, posebej važen, ker se je podaljšal tudi v ideal teorije; teorija je v zahodni kulturi vendar tisto "opazovanje" oziroma "zrênje", ki skuša - za razliko od neposredne prizadetosti in involviranosti, ki sta lastni na primer sluhu - vse in *povsem* držati na distanci in v preglednosti. Prav zavoľjo tega distančnega patosa in z njim povezanega patosa premoči je tudi mogoče, da se teorija tako imuno obnaša do vsega, kar je realnosti prizadela. In tega ni malo. Foucault je v *Surveiller et punir* (1975)²² pokazal, kako nujna bi bila kritika primata vizualnosti in panoptizma v zahodni kulturi. Kajti kjer prevladuje optični odnos do sveta, tam svet rad postane gigantska nadzorovalna

²¹ V tem se moje mnenje razlikuje od na primer mnenja Jeana François Lyotarda, za katerega se anestezija kaže kot odvod enega samega "prafenomena", ki ga je mogoče le opisati z različnimi imeni, kot so na primer otroštvo, materija, prisotnost ipd.

²² Nem. prev. *Überwachen und Strafen. Die Geburt des Gefängnisses*, prev. Walter Seitter, Frankfurt a. M. 1977.

ustanova pod velikimi očmi duha (oziroma, idealistično rečeno, pod očmi Uranije); in ta zakonitost velja na vsem področju od čisto navadnih zaporov do globalnih znanstvenih scenarijev. - Spričo tako realnih in daljnosežnih posledic, ki jih imajo izbori in preference na čutnem področju, bi bilo torej še kako prav, da bi do povezave estetike in anesthetike postali izjemno pozorni in kritični. Navsezadnje se je še vsaka estetika, zlasti vodilna, ob svojih uspehih pozabila sama od sebe posloviti - to bi namreč bilo mogoče le, ko bi se zavedela svojih pomanjkljivosti oziroma neuspehov.

Nadalje je treba upoštevati še neko vertikalno estetsko-anestetsko relacijo znotraj vsake posamične vrste oziroma načina zaznavanja. Vsak tip zaznavanja je namreč dvonivojski. Najprej je tu njegova načelna senzorna dojemljivost oziroma sposobnost sprejemanja dražljajev (*Erschließungsleistung*) z njeno specifično tipiko - pri gledanju na primer registriranje vidnega skozi razlikovanje oblikovnih in barvnih vzorcev -, nato pa je tu še posamični zaznavni akt - gledanje tega konkretnega obraza tukaj, one barvne kombinacije tam. Prvo bom imenoval horizontalni (*horizonthaft*), drugo pa aktualni smisel zaznavanja.

Na horizontne momente zaznavanja je bila filozofija že od nekdaj zelo pozorna. Tako je - na primer pri Kantu - celo razlikovala transcendentale oziroma čiste *zorne forme* (*Anschauungsformen*) od empiričnih zaznav (*Anschauungen*), in je sploh zelo pazila na stopnjo primarnosti in nezamenljivosti posameznih čutov. Ta primarnost ji je postala celo povod za to, da je vpeljala in uveljavila nek splošni, trans-senzualni pojem zaznavanja, katerega uporaba je prišla v poštev vsakokrat, ko je filozofija imela opraviti s primarnimi, neizpeljivimi, bazičnimi načini dostopa do stvari. V tem oziru Aristotel ni govoril le o čutnem, ampak tudi o etičnem in političnem zaznavanju.²³

Na račun reflektiranja te horizontne ravni pa se je v filozofiji premalo upošteval drug moment zaznavanja, namreč ta, ki je bistven za njegov konkretni potek. V aktualnem zaznavanju se horizontalna tipika tako rekoč sploh ne pojavlja, tvori le njegovo diskretno konstitutivno podlago. Gledamo vidne predmete, ne pa gledanja ali vidnosti. Aktualno zaznavanje je navezano na predmete, usmerjeno je navzven in prav zaradi tega učinkovito.

To pa seveda obenem pomeni, da sta aktualnemu zaznavanju že imanentno vpisani določena vrsta in stopnja anesthetike. Prikrita mu je namreč njegova lastna specifičnost - se pravi njegove bazične sheme funkcioniranja in načini dojemanja, vključno z njihovimi omejitvami. In prav ta interna anesthetika je tudi nujni pogoj eksterne učinkovitosti zaznavanja.

Posledice te interne anesthetike pa so zahrbtnje. Zvedli bi jih lahko na skupni imenovallec objektivizma. Ker ostaja specifičnost nereflektirana, si je prav lahko misliti, da so stvari enostavno take, kot jih zaznavamo. Interna anesthetika vsakega čuta je sama po sebi konstitutivna za objektivistično verjetje v zaznave.

Vrh tega pride nato še do povezave med interno in eksterno anesthetiko. Vtem ko se namreč vsakokratno zaznavanje dozdeva objektivno in pravilno, se drugim in drugačnim oblikam zaznavanja tak status z mirno vestjo odreka. Ne moremo si zamisliti, da bi na njegovo mesto lahko stopilo kaj drugega, celo boljšega, in da bi njegove perspektive morda bilo dobro preseči. Anesthetika in absolutizem tako postaneta par.

2. Kulturni vzorci oziroma praslike (*Grundbilder*)

Kar sem doslej povedal o navadnem zaznavanju, velja tudi za njegove višje, vsebinsko nabite oblike. Predstave, ki uravnavajo naš odnos do sveta - se pravi naše

²³ Prim. Aristoteles, *Nikomahova etika* VI 12, 1143b 5, kot tudi: *Politika* I 2, 1253a 15-18.

"arhetipične" reakcijske sheme (ki so seveda kulturno in socialno pogojene) -, so naravnost drastično izpostavljene imanentni anestezaciji. Celo več. Odnos med estetikom in anestetikom je pri njih naravnost boleče relevanten. Kdor namreč vzorcev in predstav, ki obvladujejo našo individualno in družbeno realnost, še ni imel priložnosti spoznati v vsej njihovi specifičnosti in v dejanski vlogi, ki jo v našem življenju igrajo, ta je dobesedno obsojen na to, da bo - mirno predajajoč se njihovemu netransparentnemu sijaju - vse življenje plesal tako, kot mu bodo one piskale.

Mislím na primer na to, kako zelo predstave o vlogi moškega in ženske, o spolnosti in idealnem medsebojnem sožitju, ki so nam bile vsajene v našem družinskem in socialnem detinstvu, oblikujejo in določajo naše zaznavanje in obnašanje. Nenehno delujemo po nareku teh (akcijsko-aksioloških, op. prev.) praslik. In to docela nezavedno, saj so šele kot nezavedne zares učinkovite. Značilno za te - po svoji konstituciji sicer *estetske* - praslike je namreč, da postanejo "obvezujoče" in regulativne prav s tem, da si nadenejo anestetsko masko in se potopijo v anestetsko latenco.

Take praslike so dejansko pasti. Zaprle so se, če smo se nanje preveč navezali. In potem je bilo, z Wittgensteinom, mogoče samo še reči: "*Slika* nas je imela ujeti. Iz nje nismo mogli, ker je ležala v našem jeziku, in se nam jo je zdelo dovolj le neizprosno ponavljati."²⁴ - Toda kako v ta "potem", ven iz teh nezavednih reakcijskih šablon?

Najprej pač s pomočjo izkustva in dela s temi praslikami samimi, ki je v tem, da te socialno instalirane vzorce obnašanja pojasni, osvetli njihovo dejansko vlogo in prebije njihovo anestetiko. Tega opravila pa si seveda ne smemo predstavljati preveč lahko. Vedenjski vzorci se namreč medsebojno prepletajo in podpirajo.²⁵ Računati je treba z njihovo množičnostjo in z dejstvom, da so nagnjeni k medsebojni lateralni krepitvi, brž ko se pokaže, da je ogrožen potencial katerega izmed njih. Takojšnja sprememba celote bo podarjena v izjemno redkih primerih, alternativa, tj. sukcesivno spreminjanje in preoblikovanje, pa bo težavna in dolgotrajna. Tudi estetska psihoanaliza nima konca.

3. Moderna umetnost: anestetika kot fokus

Umetnost tega stoletja se očitno precej ukvarja s tem, da bi prebila in odpečatila te latentne praslike. Ker gre za slike, se pravi za v temelju estetske načine dojemanja stvari, umetniškemu delovanju v tej zvezi ne gre odrekati posebne kompetentnosti; ko ob tem pomislimo še na to, kako zelo je tradicionalna umetnost po drugi strani take praslike tudi krepila in celo propagirala, pa postane (s)poznavanje umetnosti sploh obvezno.

Če na primer Francis Bacon na novo predela Velasquezov portret Inocenca X. tako, da naslika upodobljenca kričečega, to obenem pomeni, da s tem do neke mere demontira tudi določen tip inscenacije moči, ki je obstajal v naši psiho-socialni predstavnosti (Bilderhaushalt).

Podobno velja za umetnost žensk s feministično usmeritvijo. Te umetnice družbene stereotipe in vedenjske vzorce pogosto načenjajo s strani in jih s tem delajo dovzetnejše za spremembe. V našo psiho-socialno predstavnost - prav zavoljo njene zapletenosti - posegajo zelo zavestno. Posebej subverzivna pa je njihova (s)likovna

²⁴ Ludwig Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen* (1953), št. 115.

²⁵ Platonov svet *symplokai* velja tudi tukaj.

produkcija, s katero skušajo največkrat aktivirati patetično valenco omenjenih praslík in jih s tem izvleči iz njihovih anestetskih okopov.²⁶

V tej zvezi prav tako lahko omenim dela t.i. arte povera. Ta odkrivajo, da tudi v nas, čeprav sami zase s tolikim ponosom domnevamo, da smo že povsem brez predsodkov, vsaj prikrito še kako delujejo standardi poprejšnjih družbenih percepcij - na primer v odnosu do vrednosti materialov. Da bi pokazali nekaj podobnega, so z alternativnimi zaznavnimi formami - primitivcev, otrok in psihično bolnih - operirali tudi Jean Dubuffet in predstavniki t.i. art brut. Toda četudi smo do stališča, ki se, kot tukaj, odziva in sklicuje na neko predhodno zaznavanje, skeptični (saj gre pri tovrstnem sklicevanju največkrat le za neko vzvratno projekcijo), se iz soočenja z zaznavno in oblikotvorno tako različnimi formami vendarle lahko naučimo, kako zelo so naša zaznavna pričakovanja po eni strani pretanjena (reagirajo že na najmanjši odmik od privajenega oziroma "normalnega", op. prev.), po drugi strani pa v svoji samoumevnosti tudi nič manj udarjena z neko sebi lastno anestetiko (izključujejo vse, kar ni v skladu s to "normalnostjo", op. prev.). Natančno ta anestetika pa iz specifičnosti dela objektivnost ("pravičnost", normo, op. prev.) in samoumevnost. In lahko rečem, da v prvi vrsti prav porušenje tega dvojega - ne pa neka opredmetena (hypostasierte) primitivnost - povzroča "divjost" in "brutalnost" te umetnosti.

In končno je neka temeljna anestetska drža - v odnosu do vseh lepih in etabliranih ponudb estetskega - lastna tudi sami metodi izbora v odkrivanju anestetične vsega estetskega. Nič čudnega torej, da je umetnost tega stoletja, ki ji je estetsko postalo sumljivo, in ki estetskim navadam - tako tistim iz vsakdanjega življenja kot onim iz umetnostne tradicije - ni več zaupala, delala tako radikalne reze. Eksemp-larično je to prikazano v znamenitem prizoru v Buñuelovem *Andaluzijskem psu* iz leta 1928, v katerem zareže britev preko očesa. Kot prototip za anestetski fokus moderne umetnosti pa je tu še Marcel Duchamp, ki je v zvezi s svojimi "ready-mades" dejal, "da njihov izbor nikoli ni bil diktiran s kakršnim koli estetskim užitkom", ampak je veliko prej slonel na "reakciji neke vizualne indiferentnosti", "pri hkratni popolni odsotnosti tako dobrega kot slabega okusa ... prav zares neka popolna anestezija".²⁷ Na tej točki je moja tema dobila izraz in potrditev v izjavi ene vodilnih osebnosti umetnosti tega stoletja. Umetnost sama pa oprijemališče za prekoračitev čutnega, za prehod h kompleksnim vzajemnim povezavam med estetiko in anestetiko. To, se mi zdi, tvori v tem stoletju njen temeljni utrip in relevantno. Vprašanja o odnosu med estetiko in anestetiko torej na to umetnost nikakor ni treba šele aplicirati - že dolgo je namreč preprosto njeno jedro.

4. V zagovor neki kulturi slepe pege

Morda pa bi kdo že dalj časa rad takole ugovarjal: ali ne gre v tem tretjem delu navsezadnje spet le za zagovarjanje nekega vsesplošnega estetiziranja, zdaj celo že estetskega osvajanja same anestetične, in s tem za propagiranje neke nove vseobsežne estetske odreditve? - ali ne zapadam morda tu ponovno v nek zelo moderen estetski projekt?

²⁶ S svojimi deli v tej smeri je napravila velik vtis Valie Export, pa tudi Katharina Sykora z velikim poudarkom poziva tako na "rušenje patriarhalno kodirane predstavnosti o vlogi ženske" kot k nekemu "feminističnemu ikonoklazmu" (Katharina Sykora, "Verletzung - Schnitt - Verschönerung. Filmische Freilegungen", v: *Blick - Wechsel. Konstruktionen von Männlichkeit und Weiblichkeit in Kunst und Kunstgeschichte*, izd. Ines Lindner (et al.), Berlin 1989, str. 358-367, tu str. 365 in 366).

²⁷ Marcel Duchamp, "Hinsichtlich der 'Readymades'", v: M.D., *Die Schriften*, zv. 1, izd. Serge Stauffer, Zürich 1981, s. 242.

K temu neko zaključno pojasnilo: seveda gre tudi v perspektivi, ki jo predlagam, za mnogovrstnost estetskih možnosti, paradigem in verzij - vendar ne zato, ker bi se morda zavzemal za njihovo sumarično bogastvo in popolno integracijo, ampak zato, ker mi je veliko do tega, da bi v jasni luči zavesti predstavil njihovo temeljno divergenco in nepomirljivost ter se soočil z brezkončno vzajemno povezanostjo med vključitvijo in izključitvijo, med dobitkom in izgubo, med prisotnostjo in odsotnostjo - se pravi s tem ratiom essendi vsega estetskega.

V nasprotju s tipično moderno perspektivo vsestranskega razvoja človeških zmožnosti, oblikovanja posameznika v novega uomo universale in družbe v estetsko državo, to je v nasprotju s programom estetske akumulacije gre tu za nek povsem drug proces, za proces razvijanja občutljivosti za pluralnost in diferenco, za diskontinuitete in izključitve, za neizogibnost in brezkončnost kompleksnih razmerij med estetiko in anestetiko.

Namesto moderne utopije neke totalne estetske kulture, bi bilo po mojem mnenju danes dobro razviti neko *kulturo slepe pege*. Kritična javnost bi, si predstavljam, v tem morala videti eno svojih najvažnejših nalog. Kritično filozofiranje - in katero drugo bi si tako ime sploh zaslužilo? - bi moralo pri tem sodelovati, a biti hkrati pripravljeno tudi na prevpraševanje izvorov in oblik svoje lastne predstavnosti (Bildlichkeit). Filozofska estetika pa bi morala anestetiko napraviti za enega svojih tematskih polov.

Kot taka, se pravi tako anestetsko akcentuirana, bi estetika lahko postala šola drugačnosti. Njene kategorije bi bili pojmi kot so zaslepljenost, motnja, razpršitev, nezaupanje. Namesto na kontinuum sporočljivega in konzumpcije lepega, pa bi stavila na divergenco in heterogenost. Buñuelov rez prek oči bi ostajal vseskozi aktualen.

*

Četudi je že klasik moderne, kakršen je bil Paul Valéry, podpiral preseganje estetskega v smeri - kot je dejal - "estezičnega" zaznavanja, ki bi premišljeno in celovito vključevalo vse čute, se mi to prizadevanje dandanes še vedno ne zdi dovolj. Ostaja namreč zavezano perspektivi izključne bogatosti in čiste pozitivitve estetskega.²⁸ Kasnejši umetniki so postali bolj občutljivi za senčne plati vedno bolj le v polasčanje in prisvajanje usmerjenega estetiziranja. Ustvarili so dela, ki so bila odbijajoča in katerih polasčanje je udarilo mimo.

Podobno: ko je Paul Klee dejal, da umetnost vidnega ne poustvarja, marveč ga ustvarja, je s tem - natanko tako kot Valéryjeva opcija - še vedno ostal pod pragom nove anestetike. Klee še vedno stavi na tisto potezo tradicionalne umetnosti, ki se je nadejala predstavitve nepredstavljivega - Svetega Duha enako kot apokalipse - in s tem ostala zavezana imperialni gesti naše kulture. Tradicionalna (likovna, op. prev.) umetnost nam je - v mediju videza - navadno zagotavljala moč: "Vse lahko pokažemo, vse predočimo" - se je glasilo njeno implicitno sporočilo. Ta fantazma moči pa se spričo realne moči industrijske družbe danes povsem izgubi. Umetniki si je z njo že dolgo več ne delijo. Zato raje ustvarjajo "nevidne objekte", hermetična dela, ki se jih ne da zlahka polastiti. Mislim pri tem na primer na delo Walterja de Marie *Vertikalna*

²⁸ Podobno velja za Rortyjevo idejo "estetizirane kulture": "Estetizirana kultura bi bila kultura, ki bi ne vztrajala na tem, da bi pod poslikanimi zidovi ugledali resnično steno, resnične mejnike realnosti za tistimi, ki so le njihovi artefaktni kulturni reprezentanti. Bila bi kultura, ki bi si prav s tem, da bi znala ceniti spoznanje, da so vsi mejniki artefakti, za cilj lahko postavila ustvarjanje vedno bolj mnogovrstnih in raznolikih form" (Richard Rorty, *Kontingenz, Ironie und Solidarität*, Frankfurt a. M. 1989, str. 99). - Ta predstava ostaja vsa in povsem zavezana akumulativnosti.

milja, eksemplarično delo odtegnitve, na minimalistična dela - na to težnjo po estetskem maksimumu ob najmanjšem možnem estetskem trošku, in na nekatera dela današnje dekonstruktivistične arhitekture. - V njih stopa umetnost kot instanca anestetike smelo naproti zatohtli senzibilnosti potrošniške družbe.

*

V tej razpravi - v tem poizkusu, ki nakazuje smer raziskavam, ki bi se jih lahko lotil v prihodnje - sem se zadržal bolj pri likovni kot pri besedni umetnosti. Name-ravam pa moja dognanja verificirati tudi na tem področju, zato zaključujem z besedami letošnjega (1989, op. prev.) Büchnerjevega nagrajenca Botha Strauša. O pesniku je povedal naslednje: "Znotraj komunikacije ostaja ... pristojen za nesporočeno, za šok, za prekinjeni kontakt, za temno fazo, za premor. Za tujost."²⁹

(Prevedel Jožef Muhovič)

²⁹ Botho Strauß, "Die Erde im Kopf. Rede zum Büchner-Preis 1989", v: *DIE ZEIT*, št. 44, 27. 10. 1989, str. 65 f., tu str. 65.

Dr. Ludvik Bartelj: Ontofilozofija, Ljubljana 1994

MATJAŽ POTRČ

V naši in tudi mednarodni filozofski srenji pripada Dr. Ludviku Bartelju, kot lahko presodim, kar nekaj skrajnih oziroma maksimalnih lastnosti: je zagotovo edini neposredni nadaljevalec Vebrovega dela, po vsej verjetnosti pa tudi Meinongove filozofske šole, je eden najplodnejših slovenskih filozofskih piscev, katerega dela pa so zopet kar najmanj brana. Ludvik Bartelj je bistveno vplival na sprejem in razumevanje Vebrove pozne filozofije pri prof. Wolfgangu Gomboczu iz Gradca in pri finskem profesorju Seppu Sajami, ki sta oba podala kritiko Vebrovega pojma zadevanje, prvi na področju filozofije teologije, drugi v okviru vprašanja stvarnosti.

Najnovejša knjiga Dr. Ludvika Bartlja je po obsegu najkrajša in predstavlja prolegomeno, nekakšen povzetek glavnih tez njegovih doslejšnjih zajetnih del. Zato jo je moč priporočiti v branje kot uvod v Bartljeva obširnejša dela, denimo Ontologiko (1987), oziroma kot uvod v zajetno filozofijo religije (1993). Sedanjo knjigo Bartelj posveča Alešu Ušeničniku, Francetu Vebru in Almi Sodnikovi, na začetku pa jo krasita podobi prvih dveh med tremi omenjenimi. Knjigo sestavljajo tri poglavja: Globinski razum v zgodovini filozofije, Vebrova ontofilozofija in Definicija filozofije kot samostojne znanosti poleg drugih znanosti.

Katere so Bartljeve glavne teze? Kot že rečeno, Bartelj samega sebe razume kot Vebrovega učenca. Veber pa je po njegovem mnenju predstavnik drugega obdobja ontofilozofije.

Ontofilozofija je filozofska smer, usmerjena proti subjektivizmu in idealizmu, ki priznava temeljni pomen od duševnosti neodvisne realnosti oziroma stvarnosti. V prvo obdobje ontofilozofije sodijo Aristotel, sv. Tomaž Akvinski, sholastika in neosholastika, v drugega pa Bolzano, Brentano, Meinong in Veber. Ontofilozofija preučuje in analizira tako človekovo duševnost oziroma njegov jaz, kot tudi predmete doživljanja, ki so od duševnosti docela neodvisni. V prvem obdobju je njeno izhodišče zaznavanje objektivnih stvarnosti, v drugem pa človekova doživljanja (str. 7). Sama na sebi dana nepsihološka realnost se končno izkaže za Prastvarnost, Prarealnost.

Izkušnja stvarnosti je vsakdanja, neteoretska. "Kdor bi trdil, da nima globinskega razuma in da z njim ne spoznava, bi bil podoben človeku, ki bi trdil, da nima oči in da z njimi ne gleda in bi vendar z njimi neprestano gledal stvari okoli sebe." (str. 24) Tako je izkušnja stvarnosti lastna živim bitjem, kakršne so rastline in živali, ki se usmerjajo na realno zunanje okolje ter na predmete v njem. Takšno usmerjanje je porok temu, da rastline in živali v svojem okolju preživijo, prepoznajo "predmete, ki so jim nevarni". Brez usmerjenosti na zunanji preteoretski svet ne bi mogle biti zadovoljene temeljne "potrebe organizma" (str. 15). Prav tako je zrenje globinskega razuma, ki zadeva apsihološko realnost, lastno tudi človeku, katerega predmetno področje doživljanja je dopolnjeno še s stvarnostmi, kot so kultura, civilizacija, etika in religija.

Živali in ljudje najprej čutno zaznavajo. Vzporedno s čutnimi zaznavami pa globinski razum zre tudi bistvo stvarnosti. Ko gledam drevo, vidim barvo in obliko listja

ter vej. Vzporedno pa čutim, da je drevo realno, da obstaja njegovo realno bistvo. Stvarnost in dej njenega zrenja postaneta en sam doživljaj (str. 16). Pojmi so le načini, kako v obrobem oziroma perifernem razumu nastane zastopništvo stvarnosti.

Realnost je različna od zgolj čutnega doživljanja, kar nam pove naslednji argument:

Vsako čutilo spoznava njemu ustrezajoče stvarnosti: oko svetlobo, uho zvok.

Nobeno čutilo ne spoznava bistva, podobnosti.

Zato obstaja poleg čutil, s katerimi zaznavamo čutne doživljaje, globinski razum, s katerim zaznavamo realnost okolnih stvari (str. 17) in nasploh čutno ne neposredno zaznavnih predmetov.

Obenem je globinski razum temelj pojmovni zastopniški stvarnosti. Vendar ni zastopniških stvarnosti, ki ne bi bile usidrane v realnosti in v njeni izkušnji.

Kot je, podobno kot ljudje v svojem vsakdanjem izkustvu, vzhodna filozofija z neposrednim zrenjem zavezana globinskemu razumu, pa večina filozofov v zgodovini zahodne filozofije skuša ta razum zanikati ali ga vsaj postaviti na podrejeno mesto. Zrenja globinskega razuma pa ni mogoče zvesti zgolj na zaznavanje, kot je to storil sofist Protagora, in tudi ne na vrojenost, kot je predlagal Platon. Aristotelu se ni posrečil prehod od realnega izkustva k splošnim pojmom, ki bi zopet ustrezali stvarnosti. Descartesu je bila nedvoumna stvarnost zgolj jaz, ne pa tudi globinski razum, katerega zrenje se pridruži našim čutnim zaznavam. (str. 21) Locke loči med prvotnimi in drugotnimi kvaliteta, vendar pa ni rešil vprašanja substance. Berkeley je zopet pristajal zgolj na zaznavanje, ki ga je enačil z bivanjem. Šele ontofilozofi drugega obdobja so se odpravili k zrenju apsiholoških stvarnosti. Bolzano je vsebino duševnih predstav razumel kot neodvisno od mislečega, Brentano se je boril proti idealizmu. Husserlova apercipcija je bila že bliže globinskemu razumu (podobno kot prej Lockova intuicija ali kantovska stvar na sebi). Meinong se je postavil nasproti psihologizmu in idealizmu ter je predpostavil od doživljajev neodvisne in tem vzporedne predmete. Vendar sestavlja enoto doživljaja šele dej globinskega razuma in apsihološki predmet (str. 30). Meinongov učenec Veber je poleg tega upošteval tudi razmerje doživljaja in subjekta tega doživljaja (str. 31). Na ta način je Veber predmetnostno teorijo razširil v predmetnostno filozofijo, katere dve področji sta subjekt - doživljaj in doživljaj - predmet. Doživljaji imajo predočevalno in zadevalno stran. Zadevalna stran doživljaja zadeva realnost ali istinitost predmetov. Globinski razum stvarnost intuitivno spozna, poleg tega pa jo tudi razčlenjuje. Izkustvena vsebina predmetov dobiva svojo vsebino od Praistinitosti. (str. 33)

Veber ni bil fenomenolog, četudi ga mnogi uvrščajo v to smer. Bartelj trdi, da moramo na njegovo delo gledati, kot da je iz enega kosa, in sicer s stališča pozne filozofije zadevanja (Vprašanje stvarnosti, 1939). Tako se mu ne zdi upravičena delitev Vebrovega opusa na različna obdobja, kot je to sicer v navadi. Vebrovo razliko do idealizma in fenomenalizma kaže pregled temeljnih zakonov, ki so povezani z doživljaji. Tako zakon četverih doživljajev dopušča predstave, misli, čustva in stremljenja; ker so ti doživljaji elementarni in jih zatorej ni mogoče nadalje zvajati, je če s tem preprečen denimo intelektualizem in voluntarizem. Zakon psiholoških podlag terja izkustveno utemeljenost doživljajev, ki pa, kot je mogoče sklepati, sloni na realnosti. Zakon dvojnosti vsega doživljanja trdi, da so vsi doživljaji bodisi pristni ali pa zopet nepristni. Zakon vsebinsko in dejno višjerednih, oziroma nižjerednih in najnižjih doživljajev zatrjuje utemeljenost vseh višjih doživljajev, denimo misli, na najnižjerednih doživljajih, to je na občutkih. Tematika občutkov je bila za najpoznejšega Vebra temeljna. Tako je napisal okoli leta 1970 večje še ne izdano delo "Občutki in filozofski pogled na svet", v Gradcu pa je imel v petdesetih letih predavanje "Empf-

indungsgrundlagen der Gegenstandstheorie". Kako se naj sedaj Bartljeva trditev, da je vselej treba upoštevati zadnje Vebrovo stališče za razumevanje njegovega celotnega opusa, ujema z Bartljevim zavračanjem občutkov kot zadnje stvarnosti? Bartelj namreč Veبرا dopolnjuje še z globinskim razumom, ki dopušča obstoj subjekta brez čutnih zaznav. Tako je po Bartlju klinično mrtvi še vedno deležen spoznavanja globinskega razuma. Ker pa nima doživljajev in občutkov, je seveda vprašanje, kako je sedaj z ujemanjem med Bartljevim globinskim razumom in ontofilozofijo drugega obdobja, ki je v celoti predpostavljala nujnost izkustvenih izhodišč pri doživljajih. Ko komentira zakon odgovarjajočih predmetov, namreč osnov, dejstev, vrednot in najs-
 tev, Bartelj ugotovi, da Veber ni bil nikoli fenomenolog, ampak vedno ontofilozof (str. 42). Kako je to združljivo s trditvami, da Veber na začetku svoje poti še ni docela prevzel stvarnosti kot svojega izhodišča, ampak zgolj doživlja, kar je težko zanikati? "Veber dobro opiše mišljenje, a vendar predpostavlja več intuitivnih uvidov, ki pa jih ne razloči, on še ne pozna globinskega razuma..." (str. 44) To se zdi enostavno protislovje. Seveda pa je res, da je Vebrovo pot mogoče pozneje interpretirati z novih zadevalnih izhodišč. Zakon brezčasne harmonije med duševnim in neduševnim svetom vzporedno podaja predmete zastopniške in realne globinske stvarnosti. Takšno naziranje se ujema z ontološkim dualizmom. (str. 28)

Najbolj jasno postane Bartljevo lastno stališče ob kritikah. Tako kritizira Akvinca, ker pripisuje bogu zgolj psihološki značaj, in tako nekako pozabi na realnega. (str. 47) Veber je bil preveč navdušen nad objektivnostjo (in torej nad zanikanjem zgolj subjektivnosti) predmetov doživljanja (str. 49) ter je zato pozabil na globinski razum. Jaz-Boga je zanikal iz skritega strahu, da bi zašel nazaj v idealizem. Pozneje je našel zadevalni dej na doživljajih in se je na ta način soočil s pogojenostjo sveta, s Prabitjo, Praistinitostjo. Tako je ontofilozofija pridobila svoj zadnji predmet (str. 50). Bartelj samega sebe razume kot nadaljevalca prav tega Vebrovega razvoja.

Ostane še odgovor na vprašanje, ali je bil Veber fenomenolog. Če je bil ontofilozof in je zagovarjal zrenje stvarnosti ter zadevanje, ni mogel biti fenomenolog. Poleg tega pa je tudi njegovo dojetje filozofije vneslo objektivnost. Filozofija je znanost s svojim lastnim predmetom, je samostojna in ima zavoljo specifičnosti svojega predmeta svoje mesto poleg drugih znanosti. Veber je bil vsekoli ontofilozof, čeprav tega imena ni nikoli uporabil. Ves čas se je boril proti fenomenologiji.

Kot razumem, Bartelj pozdravlja moj predlog, da bi fenomenologiji rekli kar "pojavnoslovje" (str. 56), saj bi tako postalo očitno, da fenomenologija nima opravka z realnostjo. Vendar pa je na drugi strani res, da so tudi fenomenologi morali izhajati od globinskega razuma in od izkustva zadevanja stvarnosti. Prišli so do apsiološke, torej predmetnostne stvarnosti. Vsekakor bi se zdelo upravičeno trditi, da Veber skupaj z Brentanom, Meinongom in Husserlom sodi v fenomenološko šolo v najširšem pomenu besede. Toda, ali je bil že začetnik celotne šole Brentano sploh fenomenolog? Kot reist je pristajal zgolj na obstoječe, ne pa tudi na idealne bistnosti. Bartelj tod navaja Ceneta Logarja, ki meni, da po Brentanu "obstoji edino realno, da torej idealnih predmetov ni" (str. 27). Vendar se zdi, da lahko rečemo, kako so pojavi vendarle realni. Vsaj takšno je bilo Brentanovo dojetje: edino realne so denimo mislečestvari, torej konkretni misleci, ne obstajajo pa misli kot take, saj so te idealne.

Bartljeva knjiga je filozofska v najžlahtnejšem smislu in upam si trditi, da je objektivno gledano bržčas strokovno najpomembnejša od tistih, ki bodo izšle v Sloveniji v letu 1994. Vabi nas, da preučimo preostali Bartljev opus, katerega del je, poleg tega pa še zlasti Vebrovo delo in ne na koncu delo Ceneta Logarja. Predlagam tudi, da Slovensko filozofsko društvo podeli tako Bartlju kot Logarju priznanje za njuno življenjsko delo.

Pediček Franc: Pedagogika danes.

Poglavja za antropološko snovanje
slovenske pedagogike.

Maribor, Založba Obzorja 1992

(interpretacija)

BOGOMIR NOVAK

Veliki duh zadolžuje (kaznuje) sodobnike z nalogo, da ga interpretirajo. Na takšnega duha kaže "Pedagogika danes" po svoji avantgardnosti. O namenu knjige in sklopih poglavij govori že avtor v Predgovoru. Na koncu vsakega poglavja so opombe, pri nekaterih pa najdemo tudi sklep in na koncu knjige besedo namesto sklepa. Tudi v tem je razlog, da stopimo na pot interpretacije. Avtorjev status upornika s "pokončno hojo" (Bloch) kaže, da se je sporočilo knjige prebilo iz inkvizicije družboslovja in bednih razmer, ki so to inkvizicijo pogojevale. Na svojem dolgem pohodu skozi institucije zastopa avtor ideji deinstitucionalizacije in deskolarizacije. Vsak nov pedagoški problem (da omenimo le domsko vzgojo, akcijsko raziskovanje, narkomanijo, človeka v involucijskem obdobju) omogoča avtorju nov zavoj v spirali logosa samorefleksije. Tudi znanstveni tekst lahko deluje na bralca očiščevalno in prerojevalno, če vsebuje dramatični preobrat. V knjigi gre za preobrat od navidezne sreče pedagoškega služenja (ancilstva) k svobodi avtonomne pedagoške misli. Ta preobrat, ki je zastavljen za ceno spremembe mehanicistične paradigme (pedagoške) znanosti, je bil dolga leta jabolko spora.

Nadaljni razvoj pedagoške misli pri nas ni možen brez dialektike (kot dia-logosa!), antropologije in holistične paradigme. Avtor kliče ptolomejskim dialektikom "eppur si muove" in opozarja pragmatike na potrebo po tematiziranju logosa. Vprašanje je, ali se bo pedagoški logos v prihodnosti tematiziral kot logos sprave in sinteze ali kot logos antinomij znotraj identitete in pluralnosti razlik. Pedagoški logos vidi avtor v antropološkem snovanju. Holistična antropološka dialektika je epistemološko - metodološka osnova za razumevanje vodljivosti človeka v vseh življenjskih obdobjih. V dialogu z razmerami v pedagoški teoriji in praksi ostaja avtor dosledno na svoji strani. Tudi za holistično pedagoško misel velja, da jo uvaža v svet vpitje njenih sovražnikov, ker ne občejuje imaginarnega cvetja na okovih s(l)užnosti, ampak želi intencionirati živ, edukacijski cvet v celoti od pragme do logosa. Ime rože (Umberto Eco) je pomembno zaradi osnovnega problema v knjigi, kako je mogoče osvobajanje odtujenega sveta na vzgojno-izobraževalni način. Zaradi instrumentalizacije razuma (in drugih fenomenov industrijskega človeka) gre tudi za vprašanje legitimnosti imena 'homo sapiens' za človeško vrsto, ki se nahaja v planetarni igri med vsem in ničem s pozitivnim ali negativnim izidom za vse.

Iz te diagnoze sledi vprašanje, kaj pomeni vzgoja v odnosih med pogubo in preživetjem, vodljivostjo in zapeljanostjo, pedagoški erosom in tanatosom, deprogramiranjem iluzij in megalomanskih ideologij ter reprogramiranjem lepše prihodnosti

za posameznika in človeško vrsto. Na to vprašanje avtor implicitno odgovarja s konceptom vzgoje v smislu paideje kot občečloveške, družbene in individualne funkcije. Ta koncept bi pri človeku kot primarno duhovnem bitju kazalo dopolniti z zakonom karme in krščansko karizmo. Erinije parcializacije ne prizanašajo edukaciji, ki bi morala zadevati človeka na bistveni in eksistenčni ravni, a ga zadeva le na eksistenčni kot npr. vzgoja iz dela in za delo. Brez esencialne ravni ni možna sprostitev ustvarjalne, duhovne energije kot podlage ustvarjalnega dela in vzgoje. Pediček zastopa idejo integracije dela in vzgoje in s tem vzpostavlja odnos med sekundarnim nivojem človeka - delavca, ki se socializira za življenje države in družbe, in primarnim nivojem duhovnega bitja, ki to raven presega.

Pedičkova misel je po eni strani odsev časa, po drugi pa je vsaj v zasnovi futurološka "transdisciplinarna metateorija". Avtorjeva orientacija k imanentni kritiki je ponekod le donkihotski boj z discipliniranimi šolskimi mlini na veter, sicer pa pomeni veliko več - pomeni umeščanje človeka v polikulturni kozmos z njegovo (r)evolucijsko kontinuiteto v diskontinuiteti. V prihodnosti bo potrebna vzdržnost (askesis) do megalomanskih napak v polpreteklem obdobju in kot združitev vseh (subjektivnih) sil za pridobivanje znanja. Pedičkovo delo zveni kot rekvijem za pošasti iz psevdopedagoškega zoonpolitikonstva in obenem preludij programskega manifesta za novi milenij.

Pedičkova knjiga je nastala na osnovi šestih motivov: II. posveta slovenskih pedagogov na Bledu 1971. kot referenčne točke, antropološke utemeljenosti pedagogike, spremembe znanstvene paradigme, razreševanja vprašanja obstoja predmeta pedagogike, širjenja edukacije in s tem predmeta pedagogike na vsa človekova življenjska obdobja in časovne trodimenzionalne vpetosti razvoja pedagogike med preteklost, sedanjost in prihodnost.

Ne potrebujemo samo interdisciplinarno zasnovane pedagoške metodologije, ampak tudi interdisciplinarno zasnovan curriculum, ki omogoča identiteto učenca in učitelja, ker učitelj za svoje pedagoško poslanstvo ne potrebuje samo znanja svoje stroke. Še ni jasno, katero bo integrativno področje znanja v vlogi metadiscipline-pedagoške filozofije, filozofije vzgoje in izobraževanja, edukologije, antropogogike itd. To vlogo Pediček odreja obči pedagogiki, ki je sistematizacijsko in pragmatično-teoretsko, ne pa tudi znanstvenoraziskovalno področje. Na tej ravni se nahajajo tudi obča fizika, kemija, sociologija.

Vzgoja je celostni, zgodovinski pojav, ker gre za oblikovanje, vplivajnsko uresničevanje in osvobajanje človekove eksistence. Vzgojnih smotrov ni mogoče voluntaristično predpisovati vnaprej. Za vzgojo v širšem, antropološko - socialnem in družbenozgodovinskem smislu uporablja Pediček izraz 'paideja', za vzgojo v ožjem smislu pa edukacija. Pedagogika vključuje na antropološko-individualni ravni tudi samovzgojo (autopajdejo), samoizobraževanje (autoinstrukcijo) in samooblikovanje (auto-edukacijo). Poleg antropologije sta za intencionalnost vzgoje pomembni tudi aksiologija in etika, sicer ni jasno, kako se je možno v situaciji odločati za človeka (ens humanum) in zoper državo-družbo (ens sociale) ter razlikovati med svobodo in odtujitvijo. Človek je na esencialni ravni duhovno, razumsko, družbeno, komunikacijsko, svobodno bitje, na eksistencialni pa je enkrat in neponovljiv. Obe ravni je treba razlikovati tudi v različnih kulturnih sredinah in v različnih življenjskih obdobjih posameznika. Pri tem ostaneta še vprašanji izhodišča otrokove osebnosti, ki je bodisi ljubljena ali manipulirana že v družini, ki se je avtorju tudi pokazala kot bistveno drugotno stanje, in kako se kažejo bistvene ravni v posameznih obdobjih življenja individualne osebnosti. Tudi tega drugega vprašanja avtor ni obšel, saj obravnava probleme pedagogike v ožjem smislu, hebogogike in andragogike.

Knjiga je v zasnovi zgodovinsko-sistemska enciklopedija razvoja slovenske pedagogike s preseganjem marksističnih dogem v smeri mišljenjskega pluralizma. Bogastvo pedagoških problemov kaže na njeno uporabnost za širok krog bralcev, ki jih tematika kakorkoli zadeva. Avtor reflektira pedagoško-znanstveno metodologijo (eksperiment, akcijsko raziskovanje) ter družinsko in domsko vzgojo. O današnji pedagogiki govori avtor s stališča njene preteklosti in prihodnosti. Znanost obravnava na štirih ravneh, ki jih poimenuje z grškimi izrazi 'episteme', 'logos', 'pragma' in 'techne'. Še vedno je premalo pedagoške prakse, ki bi izhajala iz logosa. Družbenopolitična in ideološka pragmatika in tehnologija polpretekle pedagogike ni bila znanstvena. Za Pedička je pedagogika znanost, ker njen predmet ne izginja, ampak se celo širi na vsa življenjska obdobja, vključno z involucijskim, in ker je utemeljena v znanstveni epistemologiji.

Pediček zastopa idejo o odprtosti in ireduktibilnosti pedagogike, ki je šele na začetku svojega razvoja. Kot antropološko-humanistična veda potrebuje notranjo antropologizacijo in ne zunanjo, ki jo dobi iz druge roke drugih znanosti, npr. psihologije, sociologije itd. Pedagogika se mora v svoji novi, pluralni identiteti znebiti vseh spornih vsebin mehanicistično-empiristične paradigme in sprejeti značilnosti holistične, kot so vsestranska povezanost, celota je več kot vsota njenih delov, primat procesa, odvisnost posameznih delov od celotnega konteksta. Teleološkost pedagogike je intencionirana z novimi vrednotami sožitja. Kadar se pedagogika zoži le na posamezne vrednote, ki so idejno-ideološke, družbenopolitične, kulturne ali ekonomsko-pragmatične, postane antiznanost vrednostnega monizma v vseh fazah individualnega razvoja. Kriza današnje pedagogike ni samo posledica njenega posebnega (začetnega) razvojnega položaja, ampak je tudi znak paradigmatkega preloma znanosti. Akcijsko raziskovanje je sinteza teoretičnega in empiričnega raziskovanja s primatom teorije. Epistemologija (pedagoških) znanosti je v njihovi antropolog(izac)iji.

Prometejski mit slovenske alternativne pedagogike (alternativnih pedagogik, didaktik, metodologij) še nastaja. Prihodnost pedagogike vidi Pediček v osvobajanju njenega družbenega mehanicizma in v dezideologizaciji, humanizaciji, ekologizaciji, razodtujevanju, deskolarizaciji, demokratizaciji, antropologizaciji. V prihodnosti bosta možni vzgoja in izobraževanje brez indoktrinacije, dogmatizacije, voluntarizacije, ideologizacije institucionalizacije in ne nazadnje mehanicizma v smislu funkcionalnosti permanentnega učenja. Prihodnost pedagogike je v novi holistični paradigmi. Kot vemo, so derivati mehanicizma tehnologizem, birokratizem in pragmatizem. Vzgoja in izobraževanje sta zaradi mehanicizma postala protidejavnika življenja in dela. Teorija vzgoje in izobraževanja se omejuje v svetu in pri nas na didaktično - metodični tehnologizem in državno - družbeni pragmatizem. Šele v prihodnosti bo mogoče izoblikovati transdisciplinarno metateorijo vzgoje in izobraževanja.

Ni jasno, kaj pomeni razlikovanje različnih eidetskih ravni osebnosti od otroka, mladostnika, odraslega človeka in starca. Operativnost antropološke dialektike je potrebna zaradi učinkovitega delovanja različnih organizacij, ki pomagajo posamezniku pri njegovem osebnostnem razvoju in premagovanju težav. Zakaj ni govora o otrokovi osebnosti, ki je ljubljena ali manipulirana že v družini? Tudi Marx je izbral poklic, ki ima občečloveško korist na osnovi tega vprašanja.

Pedičkov opozorilo, da mora biti vsaka pedagoška metodologija - vključno z akcijsko, utemeljena v logosu in episteme, kaže na stališče, po katerem je neupravičena delitev raziskav na bazične in aplikativne. Na nek način šele preseganje empiristične znanstvene paradigme omogoča prehod k logosu. Tudi pedagoška intencionalnost (hotenjskost, namenskost, mediacija) postane tako celovitejša kot enotnost v pluralni mnogoterosti. Pri tem nastane problem, kaj pomeni pluralizem v vzgoji in

izobraževanju in kaj antropološki pluralizem. Vemo, da se je ta problem odprl na Bledu l. 1971. Nasproti stigmatizacijam idejno-ideološkega nevtralizma, stankarskega pluralizma, rousseaujevstva, abstraktnega humanizma, buržoaznega mladinoslovja itd. Na vzgojnoizobraževalnem področju pomeni različne smeri šol kot tudi različne vsebine in metode vzgojnoizobraževalnega dela na eni ali na različnih šolah ali v izvenšolskih ustanovah, na antropološkem pa pomeni različna bistva človeka v različnih zgodovinskih in individualnih obdobjih življenja ali različna bistva v različnih kulturah v istem obdobju. Mišljenjski monizem -enoumje ne more razumeti mišljenjskega pluralizma - večumja. Pluralizem mišljenja, praks, kultur ni mogoč brez demokratičnega in pozitivnega odnosa do drugačnosti. Stigmatizacije izhajajo iz negativnega odnosa do drugačnosti in alternativnosti. Prav zato pomeni ideološko indoktrinirana in manipulirana vzgoja škodo v pedagoški teoriji in praksi. Ni smiselni negativni odnos, ampak ozaveščanje z imanentno kritiko negativnih pojavov v vzgoji in izobraževanju. Orientacija k smotrom, ciljem in nalogam je značilna za teleologijo vzgoje in izobraževanja.

Znano je, da je na tem področju šlo za spor med konceptoma celovitega človeka (Pediček) in vsestranske osebnosti (Mrmak, Autor). Vprašanje teleološke orientiranosti še danes ni teoretično pluralno razčiščeno. Od Bleda 1971 dalje je bila Pedičkova naloga v zrelem življenjskem obdobju v tem, da stigmo sprejme in jo ustvarjalno preraste v antropološkem snovanju. Bralec bo presodil, koliko mu je to uspelo. To je bila izredno težka naloga, če vemo, da se je socialistična pedagogika nahajala med Scilo služenja iz ponižnosti in Caribdo "usodne domišljavosti" (Hayek) pri postavljanju vzgojnoizobraževalnih smotrov in izbiri sredstev zanje. Moč negativitete uma je bila nezavedna. Tako se je bohotil pedagoški platonizem ohranitve pozitivitete v obči idealiteti. Problem je v tem, kako se je mogoče izogniti produkciji negativnih resnic o vzgoji in izobraževanju kot pervertiranem rezultatu dogmatično marksistične in mehanicistične paradigme po eni strani in neplodnosti idealitet na drugi strani. Ta problem terja nič manj kot nov razmislek o "pedagoški deontologiji" (Pediček, 1992:239-244).

Ni vseeno, v kakšni luči se prikazuje odnos med staro in novo paradigmo: 1) črno-belo slikanje pravega in napačnega ravnanja, 2) epistemoloških rezov in vezi, 3) racionalne rekonstrukcije - je manjkajočih pogojev komunikacije. Vemo, da ima oblast vedno takšne ali drugačne učinke na učitelja. Vemo tudi, da je šele Platon razrešil Sokratov spor s sofisti v idealni državi in s tem omogočil Sokratovo vstajenje od mrtvih - tj. ohranitve v zgodovinskem spominu. Šele z racionalno rekonstrukcijo komunikacije postanejo epistemološki rezi tudi vezi. Ni slučajno, da se avtor ukvarja z vprašanji človekovih padcev in porazov. Medtem ko klasična pedagogika iz slavnega zgodovinskega obdobja zapusti človeka na vrhuncu sposobnosti, ga Pedičkova spremlja do groba. Logos vsebuje po Heraklitu pot navzgor in navzdol ali po Marxu metodo vzpona in sestopanja. V narkogogiki in tanatogogiki je avtorjev prispevek k razumevanju življenjske poti sestopanja (tudi iz ideoloških družbeno-državnih nebes na zemljo). Gre za deskolarizacijo in deziluzijo ideje o permanentni vzgoji, ki zaobsega vse razvojne faze. Narkogogika se mora ukvarjati z antilogosom človekove pretirane odprtosti za različne škodljive vplive, skratka: z vprašanjem zasvojljivosti, zapeljivosti oz. ugrabljenosti človeka (Prešernova ali že biblijska goljufiva kača trpkega spoznanja). Narkomanija ima več vzrokov: ni le kazen za človeka kot najvišje razvito in odzivno bitje, ampak je tudi posledica njegovega brezdomstva oz. izkoreninjenosti in iskanje nadomestkov, razkoraka med tehničnostjo in duhovnostjo, vrednotnega vacuuma itd. To sicer nima neposredne zveze s svetom dela, posredno pa jo vendarle ima v bipolarnih strukturnih nesorazmerjih. Problem narkomanije ne

pomeni manj kot problem avtonomnosti subjekta (zaupanja) in s tem avtonomnosti pedagoških znanosti.

Tanatogogika pomeni vodenje človeka v in skozi bivanjsko ugašanje, kakor tudi od neuspehov, porazov, zastojev, smrti, suicidarnosti. Za Heideggerja je človek bitje za smrt (Sein zum Tode). Na osnovi te predpostavke bi lahko sklepali, da je znanost, ki izhaja iz avtentičnosti bivanja, tudi sama avtentična in avtonomna. Tanatogogika proučuje bivanjsko ugašanje v vsakem obdobju človekovega življenja, in ne samo v starostnem. V tem primeru bi bila samo sestavni del gerontologije/gerontogogike. Tanatogogika osvetljuje vlogo pedagogike v celoti, ker se človek spoznava v luči svoje končnosti. Starogrška paideia, ki ima agonalni značaj, poraze sicer predpostavlja, vendar jih ne vključuje, ker nima mehanizmov humanizacije. Ovira za to, da ni prišlo do sinteze evolucijske in involucijske pedagogike, je v današnjem tehnologizmu in pozitivizmu, ki sta usmerjala človeka k porabništvu - k navidezni sreči. Očitno je, da šele obe pedagogiki utemeljujeta skupni logos, episteme in pragmo človekove eksistence, kakor tudi njene celostne vrednote na osnovi delovanja leve in desne polovice možganov. S tem pa dajeta pravi smisel delu in odpravljata zasvojenosti (zavedenosti, zaslepljenosti, posesivnosti) mehanskega človeka. Skupni logos je smisel nove sinergične skupnosti in njene etične vzgoje za sožitje nasproti vzgoji za gospostvo. Prva inačica vodi v preživetje, druga pa v propad človeštva. Tudi samo proizvodno delo se bo spremenilo, ker ima danes nesorazmerno strukturo.

Prehajamo v postindustrijsko, postzaposlitveno družbo. Ne moremo mimo pomena razvoja dela za edukacijo. Temelj prihodnega dela ne bo več manualizacija in industrializacija, ampak bo po avtorju vsesplošna intelektualizacija. Pri tem ostaja osnovni problem, kako je mogoče preseči nesorazmerja, ki se pojavljajo med njegovo telesno ali fizično ter duševno ali intelektualno energijsko zvrstjo, civilizacijo in kulturo itd. V krizo ga je privedlo to, da se je posvečal pretežno eni strani in zanemarjal drugo. Za preseganje krize je potrebna sprememba celotne paradigme.

Pričujoči zapis je le ena od možnih interpretacij knjige podobno kot je avtorjeva življenjska pot zlasti po Bledu 1971. leta le en izsek boja za razkritost antropološko-pedagoškega logosa. Pot do logosa ni bila nikoli lahka in tudi v prihodnosti ne bo. Logos se rad skriva zaradi individualnih in običih idolov (Bacon), ideologij in iluzij. Logos naj ne bi nastopal samo kot Minervina sova, kot pedagoška beseda "post festum", ampak kot zdravilna, osvobajajoča zakonita moč, kot tisti humus/humanus, iz katerega naj bi rasel živ, edukacijski cvet. Tako bo tudi logika dela dobila svoje mesto v (pedagoški) etiki dopustnosti biti kot etiki življenja.

Povzetek

Pedičková 'Pedagogika danes' s pomočjo enotne misli - logosa širi prostor resnice in svobode v svetu vzgoje in izobraževanja. Njena vrednost je v tem, da se od Bleda 1971. leta zoperstavlja (pre)ozkim pragmatističnim, funkcionalističnim in instrumentalističnim posegom v področja edukacije, ki se vedno znova po-javljajo pred in po usmerjenim izobraževanjem kot tudi v imenu 'koncepta osnovne šole'. Tudi nova pedagoška področja narkogogike, gerontogogike in tanatogogike je potrebno varovati pred tem. Enotna osnova (logos) vseh področij je odprtost in ireduktibilnost človeka v svetu kakor tudi antropološke teorije.

Človekova identiteta

Poročilo o knjigi Identiteta

dr. Staneta Južniča

FRANC PEDIČEK

UVOD

Vse kaže, da imajo družbenopolitične spremembe močne pobude tudi na znanost svetovnih in področnih ter nacionalnih razsežnosti. Toda ne v tisti znani "teoretičnosti", da je vsa znanost le dekla družbene ekonomije in njene politične nadgradnje, temveč da sta družbena "ekonomska baza" in politika družbe le dva temeljna spodbujevalna ali zavirajoča dejavnika, okvira za razvoj znanosti na obči (svetovni) in posebni (makrokulturni ali območni) ter posamezni (mikrokulturni ali nacionalni) ravni. Bit znanosti je namreč samostojna, avtonomna postavka položaja in razvoja sveta ter posebnih in posameznih družb, skupnosti, držav in narodov.

Zgodovina človeške znanosti nam vse to lepo potrjuje. V vsakem "velikem" prelomnem veku (antika, srednji vek, novi vek) ekonomskega razvoja in družbene političnosti se je dodobra prelomil tudi razvoj znanosti v okviru njenih znanih paradigmatičnih lomov. Toda ti niso bili le **post** družbenoekonomskih in političnih premikov, temveč njihov napovedujoči **ante**. Tega pa gotovo ni mogoče trditi za vse delavce v znanosti. Nekateri med njimi so namreč večni porabniki družbenopolitičnih danosti in varnih pristanov ter položajev v posameznih znanostih. V miru in zaslužnosti uživajo svoje "dosežke" in nagrade za lojalnost do družbenih ideologij in njihovih politik(ov).

Redki pa so znanstveniki, ki se nikoli ne pridružujejo mišljenjsko izključujočim revolucijam in politikam, ideologijam in "demokracijam", temveč v nenehni razvoju znanosti pogumno stopajo po poti svojih zmot, upanj, obupa in z muko pridobljenih novih teoretskih ter razvojnih spoznanj.

Eden takšnih naših mišljenjsko poštenih znanstvenikov, ki so se zapisali znanosti, je prav gotovo profesor doktor Stane Južnič, antropolog, politolog, metodolog, univerzitetni učitelj in pisec mnogih dobrih knjig s področja socialne, politične, jezikovne antropologije in politične kulture.

Čeprav **magister studiorum** na šoli, ki je še nedavno veljala za "rdeči lemenat", pa prof. Južnič nikoli ni bil "klerik" te šole, prej svobodnomisleči "laik", celo "ateist", ki je v naši socialistično-samoupravljalški sociologiji in politologiji odpiral antropološko smer in njene teme že v sedemdesetih letih, ko je to bilo zelo tvegano in idejno-ideološko nevarno. Spričo današnjih ideološko ter politično demokratičnih sprememb pa se je prof. Južniču ponudila ugodna priložnost, da je lahko javno razgnil svoj pogled na problematiko človeka, ki ga je utegnil doslej sporočiti le v določeni, a vedno v moralnoodgovorni "mimikriji". To je socialnoantropološki pogled. To pa je tudi temeljna vsebina njegove zadnje obsežne knjige s pomenljivim sporočilom v naslovu: IDENTITETA.

Prikazu tega novega znanstvenega besedila je posvečen moj zapis!

PRIZNANJE IN OPRAVIČILO

Vselej, kadar stoji človek pred takšno nalogo, se mu ponujajo naslednji refleksijski odzivi:

1. Interpretacija ali razlaga besedila, za katero gre. To pa vsekakor zahteva temeljito znanje in dobro poznavanje teme.
2. Recenzija ali ocena dela, knjige, ki torej ni le njegov kritičen, temveč tudi analitično-sintetično pozitiven evalvacijski, to je odobravajoč ali zavračajoč prikaz. Recenzija zahteva enako ali še večje "sopoznavanje" teme kakor razlaga. Poleg tega še skrajno pošten odnos do zastavljenega avtorjevega namena in doseženega delovnega cilja. Pri recenziji namreč ni prostora za izjavljanje lastnih prestižnih spoznanj o obravnavani temi in za šopirjenje z njimi nad avtorjevo tematizacijo.
3. Polemika ali "peresna vojna" med dvema avtorjema ali več avtorji, ki je navadno bolj izraz strokovne agresivnosti in osebnega uveljavljanja "polemika", kakor pa resnično prizadevanje za razvoj določenega znanstvenega področja in njegovega potrjevanja v okviru določenega območja Znanosti. Polemika skoraj vselej vsebuje oster in bojevit dialog o javno izrečeni misli ali zapisani besedi. Žal ne zahteva vselej enake izobraženske širine in strokovne poglobljenosti, kakršno premore v polemiki naslovljeni pisec. Včasih je polemika zgolj izraz intelektualnega "petelinjenja", ki malokdaj prispeva kaj resnično vsebinskega k razvoju obravnavane snovi.
4. Referenca ali obvestilo, poročilo, splošna ocena intelektualnega dela, pri čemer niso dovoljene samopotrjevalne aklamacije, pa tudi ne "bojne igre" na področju tematizacije, ki je njen predmet. Referenca zahteva strokovno objektivno poročanje in intelektualno poštenost. Subjektivni pogled na obravnavano snov mora biti vsaki strokovno veljavni referenci tuj.
5. Kritika ali "ocenjevalno tehtanje" določenega dela nujno vsebuje "minuse in pluse", ki jih je mogoče izreči na rovaš obravnavanega dela. Za njeno plodno "izvedbo" je vselej potrebno enako obsežno in globoko poznavanje "kritizirane" snovi, pa tudi pošten odnos do postavk in sestavin avtorjevega mišljenja, besedila, dela, zapisov, knjige itd.

Našteti refleksijski odzivi pa niso določeni samo s strokovno poznavalsostjo in poštenostjo oblikovalcev interpretacij, recenzij, polemik, referenc in kritik, temveč tudi s strokovno kakovostjo del. Kakor namreč ni vsak strokovnjak dober razlagalec kakovostnega znanstvenega besedila, tako tudi vsako ocenjevano besedilo ne nudi možnosti za to. Posebna težava se še pojavi ob pomanjkanju strokovne "sposobnosti" z avtorjem, za čigar delo gre.

Zavedam se vsega tega, zato se odločam za zgolj "referenčni odziv" ob najnovejši dr. Južničevi knjigi IDENTITETA. Samokritično namreč ugotavljam, da recenzije, za katero sem bil zavezan, zaradi strokovne "zamejenosti" ne zmorem.

OBRAVNAVANA TEMA

Sam naslov dela IDENTITETA ne pomeni, da gre za snov **človekove** identitete. K njej nas jasneje vodi obravnava sama. To pa je mogoče jasneje ugledati s treh zornih kotov: a) z vsebinskega, b) znanstvenosistemskega, in c) funkcionalnega.

K a)

Vsebinska določenost knjige je le posredno zajeta v vprašanje, kaj in kakšna je bit človeka, določena z njegovo pojavnostno identiteto. Ne gre torej za ukvarjanje s filozofičnostjo vprašanja: kaj je človek, temveč izključno za ukvarjanje s snovjo njegove bivanjske ali socialno-eksistenčne pojavnosti.

S tem je avtor ostal zvest svojemu avtentičnemu znanstvenodisciplinskemu pogledu: socialnoantropološkemu, ki je značilno empirično-eksistencialno nasproti filozofsko-esencialnemu.

Z eksistencialno-fenomenološko obravnavo je avtor dosegel aktualnost naše današnje družbene evolucije iz totalitarizma v demokratizem, iz kolektivistične manipulativnosti s človekom v osebno osvobajanje in humanizem za človeka (ne "humanizem" za ideologijo, družbo, državo, politiko!). S tako določeno obravnavano snovjo identitete človeka prihaja pisec nasproti našemu novemu družbenemu in političnemu razvoju na široki črti njunega snovanja, razvijanja in uresničevanja. To pa več kot opravičuje in pozitivno vrednoti takšno snovano in vsebinsko začrtanost avtorjevega dela.

K b)

Drugi Južničev inovativni pogled na obravnavo človekove identitete je v tem, da ne ostaja pri socialnem oz. političnem, torej zgolj pri kakšni družboslovni monodisciplinarnosti, temveč se obravnavno vzpenja v široko interdisciplinarnost ter transdisciplinarnost, čeprav vselej ostaja zvest vodilnemu socialnoantropološkemu, teoretskemu in epistemološkemu vodilu.

S tem je Južnič pri nas prvi obravnaval socialne in politične snovi v luči današnje antropološke podstatnosti. To pa je pri nas novost, vpricho znane nujne idejno-ideološke enomišljenjskosti in enonazorskeosti ter še bolj znane (marksistične) mišljenjske hermetičnosti in zaukazane socialistično-samoupravljalške dogmatičnosti.

Tako sta po zaslugi Južniča sociologija in politologija med prvimi družboslovnimi znanostmi pri nas, ki sta poleg psihologije (A. Trstenjak, M. Musek) in pedagogike (S. Gogala, F. Pediček) dopolnili sistem naše znanosti. In to tako, da je med naravoslovje in družboslovje postavljeno človekoslovje oz. sistem antropoloških znanosti.

Do danes hudo kondemrirani antropološka psihologija in antropološka pedagogika z antropologizacijo socialnega in političnega dobivata s tem v našem prostoru znanstvene misli in njenega duha družbenopolitično domovinsko pravico do obstoja in razvijanja. Te doslej nista imeli v imenu socialističnega "osvobajanja in humaniziranja" človeka ter njegovega enoumnega pojmovanja in socialnega bivanja ter delovanja.

K c)

Celotnemu slovenskemu družboslovju je Južnič s takšno antropologizacijo (sledeč teoremu, da sta družba in politika funkciji človeka, ne pa da je človek funkcija družbe in politike!) prižgal "zeleno luč" za sprožitev paradigmatkega preloma iz

družbeno- političnega mehanicizma in manipulativnega pragmatizma v dialektično-funkcionalni holizem in človeka osvobojevalni, "individualno" (ne kolektivno!) zasnovani demokratizem. Ta intencionalnost je gotovo vredna vsega priznanja v imenu demokratičnega družboslovja, kakor tudi v imenu družbeno-političnega razodtjevanja našega današnjega človeka.

NAMEN IN CILJ

Pri presoji človekovih dejanj je nekaj narobe, saj pri negativnih vselej vemo, da je intencionalnost ali namenskost sestavni, avtentični ter "avtohtoni" neločljivi del vsakega človekovega delovanja. Pri pozitivnih pa to povezanost z intencionalnostjo nemalokrat čisto zanemarjamo. Pa vendarle imajo tudi vsa človekova pozitivna, uspešna dejanja svojo namenskost. Gotovo še bolj zavestno in bolj tesno vgrajeno v dejanje, kot pa določeno sporna, nemoralna in delinkventna dejanja.

Torej kaže tudi v besedi o določenem intelektualnem delu poročati o namenu in cilju, ki si ga je zastavil avtor na začetku svojega dela.

Če vzamemo v pretres razsežnost namenskosti v knjigi IDENTITETA, lahko rečemo, da nam avtor v svojem besedilu sam razkriva določeno občo, posebno in posamezno namenskost svojega dela.

Predvsem pa ni mogoče spregledati, da pisec s svojim obravnavanjem človekove identitete kaže na pravi "izbruh" sproščenosti vpričo možnosti, da lahko govori o svojih, še nedavno idejno- ideološko zelo "nekurantnih" antropoloških spoznanjih, danes jih pa sme izpovedovati z vso navdušenostjo misleca, raziskovalca in pedagoga.

Vse to več kot razvidno razkriva avtorjev notranji namen, da svojo znanost - socialno antropologijo - osvobodi idejno- ideološkega enoumja in pokaže na njen prvi znanstveni izvor v socialno-antropološki tematizaciji človekove identitete.

To je tembolj pomembno spričo ugotavljanja, da je današnji človek ves zmeden in zbeigan, ker so se mu podrlle mnoge ustaljene in zagotovljene identitete, od osebne, skupnostne, etnične, religiozne, kulturne, do narodne in nacionalne ter socialne. Na ruševinah teh pa so se pojavili mnogi nevarni in usodni partikularizmi in komunikacijski zidovi, kar uničuje doslejšnje prekrivanje ljudskih interesov in motivov, pa sodelovanje in povezanost človeštva. Take okoliščine rojevajo napetosti med skupnostmi in kulturami, izključevanja in nestrpnosti, spopade in boje, različna etnična "čiščenja" in nova zavezništva ter povezovanja. (s.5)

Poseben piščev namen je mogoče odkriti v želenem doprinosu socialno-antropološkega raziskovalnega gradiva k oblikovanju nove in višje politične kulture v današnjem svetu osvobajanja in humaniziranja človeka ter demokratiziranja njegovega skupnostnega življenja in dela.

Za posamezen avtorjev namen in cilj pa je mogoče spoznati oblikovanje teoretskih temeljev za program antropologije kot študijske discipline.

SESTAVA OBRAVNAVE

Gre za vprašanje, kako se je avtor prebijal skozi tako številne teme in vprašanja, ki si jih je v tem delu zastavil.

Vsakdo, ki se je že spoprijel z vprašanjem strukturiranja svojega problemsko zelo obsežnega dela, ve, da je prav oblikovanje obravnave eno temeljnih intelektualnih in strokovnih opravil, ki je *conditio sine qua non* nadaljnjemu obravnavanju.

Izdelava obravnavane sestave (strukture) je namreč temeljni kamen vsakega opusa.

Prof. Južnič je to nalogo opravil zgledno, strokovno, korektno, logično pregledno in razčlenjevalno čisto.

Obsežno snov svojega dela je razdelil na štiri temeljna poglavja: Identificiranje s telesom, Osebna in skupinska identiteta, Kulturna identiteta, Etnična in nacionalna identiteta.

Da je vsako teh poglavij še razdelil na dve podpoglavji, ki pa jih je razpravno še določil z napovednim tridelnim modelom posameznih "mikroproblemov" o v podpoglavju napovedani obravnavni snovi, je še posebej metodološko pohvalno.

Ko govori o napovedanem tematizacijskem toku, izhaja iz ugotovitve, da sodobnemu človeku manjka "dom duha", ki pa ima svoje sidrišče v človekovi identiteti. Če tega sidrišča človekovega duha ni, človek zaide v vrtnec od nenavadnih in nenormalnih okoliščin, vojn, taborišč do zločina. V vsem tem je temeljni vzgib, da se avtor odpravi na dolgo, zahtevno, a nujno pot iskanja človekove identitete.

METODOLOGIJA

Pot, ki jo je ubiral Južnič v tem delu, je mogoče določiti po: a) argumentaciji, b) terminologiji, c) jeziku, in č) bibliografiji.

K a)

Tematizacijski potek v tem besedilu ne počiva toliko na primarni argumentaciji, to je na dosežkih lastnega empiričnega raziskovanja procesov in pojavov človekovega različnega identificiranja, temveč bolj na sekundarni argumentaciji, to je na bogati strokovno-referenčni, v okviru katere dokazuje in ilustrira svoja razpravljanja o problemih socialno-antropološke narave in vloge, ki se pojavljajo v žarišču njegovega zanimanja in obravnavnega razčlenjevanja.

Argumentiranje pa je po drugi strani primarno referenčno, reči je treba, neverjetno bogato strokovno referenčno iz neposredne vsebine navedenih virov. Vsaka podmena je namreč v tekstu vselej ustrezno podprta s sklicevanjem na znanstvene virov največjih današnjih avtoritet v antropološkem slovstvu. Dr. Južnič je z vsemi temi viri v "duhovni intimi", kar naredi njegovo argumentacijo znanstveno verodostojno in vselej dokazno ustrezno, zanimivo in prepričljivo. Vprašanje je le, kdaj more en sam človek zbrati toliko referenčnega blaga! Že samo to delo je "opus v opusu". Za našo antropološko znanost pa neizčrpen vir strokovnega informiranja in strokovnega znanja ter izobraževanja po antropološkem znanstvenem področju.

K b)

Sestavni del te argumentacije je tudi uporabljena terminologija, ki jo prof. Južnič vselej etimološko evocira in analizira. O tem sam pravi: "Nikoli ni odveč vnesti vsaj nekaj vpogleda v zgodovino pojmov, ker s tem spoznamo, kako je prišlo do njihovih pomenskih brušenj. Etimologija je pogosto opora natančni rabi izrazov".

Tudi te mnoge in bogate, strokovno korektne in natančne etimologije uporabljenih pojmov so nadvse pomembna "tema v temi".

Vse to pa omogoča, da je dr. Južničevo obravnavanje vselej enoznačno in razumljivo.

K c)

Na navedenih dveh podstavah sloneče Južničevo razpravljanje o socialno-antropoloških vprašanjih je zaradi tega v svoji znanstveni komunikaciji koncizno in vselej spoznavalno razpoznavno. Več, jezik je v tem delu tako pomensko in sporočilno izbrušen, da mu je mogoče dodeliti "vzorčno vrednost" za znanstveno eksaktnost, kulturno lepoto in komunikacijsko toplino ter prepričljivost, ki "funkcionirajo" v tem strokovnem besedilu kot posebne kvalitete jezikovno-referenčnega (ne numerično-statističnega!) znanstvenega dela.

K č)

Treba je priznati, da je tudi navedena bibliografija vselej bistvena sestavina metodologije določenega znanstvenega dela. In tudi za to metodološko "komponento" je treba ugotoviti, da je v tem Južničevem opusu bogato in vzorno izbrana. Tako bogato, da pomeni pravi "vadumecum" za vsakogar, ki se želi izobraževalno (študenti) ali raziskovalno ukvarjati z antropološko snovjo v današnji svetovni in domači znanosti.

POSKUS SINTETSKE OCENE

V teh besedah gre torej le za "podmeno", ne za "pozicijo" ocene tega velikega, lahko rečemo, življenjskega dela dr. Južniča.

V to "ocenitveno podmeno" pa je mogoče postaviti naslednje ugotovitve:

- Delo je enciklopedično in fundamentalno socialno-antropološko besedilo naše (nacionalne), nemara tudi svetovne tovrstne znanosti.
- Po obravnavanem zarisu je tekst nesporno izčrpen in problemsko vsezasegajoč iz zornega kota socialne antropologije in z njenega sociološko in politološko disciplinskega vidika.
- Glede izčlenjenih metodoloških sestavin je delo znanstveno nesporno in strokovno vzorno izoblikovano.
- Z vidika razvoja domače znanosti pomeni besedilo temelj, na katerem bo mogoče doseči paradigmatični lom v njeni predmetnosti, intencionalnosti in metodološkosti od parcializma k holizmu, od empirizma k refleksiji, od mehanicizma k antropologizmu.
- Aktualnost in uporabnost besedila je podprta z mnogimi prikazi današnjih procesov, dogajanj, spoznanj in vrednotenj v socialno- sociološki antropološki sferi.
- Neobjava tega teksta bi pomenila veliko znanstveno in kulturno oškodovanost slovenskega spoznavalno-identifikacijskega znanja in duha, saj je to besedilo nadvse koristen napotek in pomagalo za "človekoslovni samoposnetek" našega človeka. S tem pa tudi dober in koristen pripomoček za njegovo večjo samozavest, samospoznavanje in samovrednotenje vseh nas, osvobodencev od različnih minulih manipulacij ter zagnancev v novem in razvojno nujnem ter obetavnem demokratičnem samopotrjevanju.

In k tej naši zgodovinski nuji ter nalogi prinaša dr. Južnič svoj bogati delež s svojo novo knjigo IDENTITETA!

Ob 75-letnici Borisa Majerja

MARIJA ŠVAJNCER

Letos je praznoval 75-letnico rojstva slovenski filozof Boris Majer. O njegovem življenju bi lahko pisali različni ljudje in vsakdo bi imel svojo resnico. Vsem podobam in spoznanjem pa bi bilo skupno spoštovanje, ki bi ga izkazali jubilantu. Soborci in aktivisti iz NOB bi se najbrž spominjali tovarištva, skupnega boja za svobodo in upanja v drugačni svet (Majer je med vojno izgubil brata Miloša, borca II. grupe partizanskih odredov, ki mu je posvetil knjigo *Med znanostjo in metafiziko*). Politiki bi spregovorili o poštenem in odgovornem sodelavcu, političnem analitiku, filozofu iz Platonove Države in sintetičnem duhu. Družinske članice (žena in tri hčere) ga imajo rade, kot je to le v redkih družinah. Tudi z materjo, ki se je lani pri 103 letih poslovila od družine in odšla tja, od koder ni vrnitve, je imel pristen odnos. Le vnuk reče kdaj kakšno kritično besedo, toda vsi pubertetniki tega sveta so nadvse pametni in strogi kritiki sveta odraslih (velikokrat imajo celo prav in bi lahko bili še glasnejši). Polemiki pa bi morebiti priznali, da je bil pošten in korekten miselni nasprotnik, mož načel in argumentov. Če pa se svojega profesorja spominja študentka, potem je zapis prijazen in dobronameren, saj poleg Mirka Hribarja, Franeta Jermana, Janka Kosa, Dušana Pirjevca in Vojana Rusa sodi med tiste profesorje, ki so nam v obdobju slovenskega liberalizma odkrivali nove miselne horizonte in nam razstirali filozofske skrivnosti.

Boris Majer je bil rojen 15. februarja 1919 v Colu pri Vipavi. Leta 1941 je na Filozofski fakulteti diplomiral na slavistiki, leta 1968 pa je opravil doktorat iz filozofije. Po vojni je bil urednik in direktor Cankarjeve založbe, kasneje pa je poučeval na klasični in poljanski gimnaziji ter na učiteljskišči. Vrsto let je predaval na oddelku za filozofijo Filozofske fakultete v Ljubljani; mnogi se ga še danes spominjajo kot preiščljivega in sistematičnega načrtovalca tega oddelka, ki ga je bilo treba po raznih peripatijah ponovno postaviti na noge. Sčasoma se je povsem posvetil politiki; v političnih krogih si je pridobil ugled največje filozofske avtoritete. Odzival se je na sodobne filozofske tokove in sodeloval v idejno-teoretičnih polemikah, v katerih je uporabljal argumente in uveljavljal strpnost do drugače mislečih. Ko se bo evforija našega časa nekoliko poglobila, se bo postopoma pokazalo, da tedanjega obdobja ni mogoče vrednotiti samo črno-belo. Majer se je angažiral v imenu humanizma in svobode.

Bil je prvi, ki je Slovenkam in Slovencem predstavil celovito podobo sodobne meščanske filozofije. Razgrnil je razvoj koncepcij predmeta in funkcije filozofije v postheglovski meščanski filozofiji - s posebnim ozirom na eksistencializem in logični pozitivizem. V knjigi *Med znanostjo in metafiziko* (Ljubljana, Cankarjeva založba, 1968) je z vsebinskega in metodološkega vidika primerjal filozofijo in znanost ter ugotovil, da je filozofska problematika vedno v določenem smislu univerzalna, posegajoča v vse sfere in dimenzije človekove eksistence, njegovega razmerja do sebe in sveta. Filozofija obsega totaliteto človekovih odnosov - velikokrat v sprevrnjeni, ideološko pervertirani obliki - izraža človekovo družbeno situacijo, njegovo razredno

razklanost, odtujenost in sočasno težnjo po celovitosti, totaliteti in družbenem človeku. Spoznanje je razpeto med dva pola: na eni strani je želja po dokončnem, popolnem spoznanju, absolutnem védenju, na drugi pa neuresničljivost tega hotenja. Oboje je izraz protislovnosti človekove situacije v svetu, enkratnosti, neponovljivosti individualne človeške eksistence, generacije, zgodovinske epohe ter neskončnosti, neizčrpnosti, časovne in prostorske neomejenosti, sveta, ki človeka obdaja.

Majer je informativno-problemsko razčlenil pozitivizem 19. stoletja, novokantovstvo, filozofijo življenja, fenomenologijo, eksistencializem, logični pozitivizem in konceptualni pragmatizem. Zamislil se je nad razsežnostjo, odmevnostjo, vplivnostjo in morebitnim notranjim zlomom teh smeri. Prodiral je v globino ter filozofom sledil v zapletenih in včasih odmaknjenih miselnih iskanjih; ob vrednotenju je razvijal lastno marksistično filozofijo. Ugotovil je, da se v sodobni meščanski filozofiji zrcalijo nasprotja tedanjega časa, enostranosti, ki jih je treba reševati praktično, vendar pa to ne pomeni zanikanja teoretičnega reševanja teh dilem.

Boris Majer je napisal knjigo *Strukturalizem* (Ljubljana, Komunist, 1971, 1978), delo, v katerem se je lotil poglobljene analize in kritike te zanimive filozofske smeri. V zvezi z njo je menil, da njen pojav pomeni diskontinuiteto v dotedanjem razvoju meščanske filozofije, zlasti tistega njenega dela, ki je izhajal iz analize subjekta in subjektivitete. Prodor strukturalizma na področje filozofije dokazuje, da se je fenomenološko-eksistencialistična smer v razvoju sodobne meščanske filozofije v svojih zmoglostih izčrpala in da sodobnemu človeku ne more več povedati kaj bistveno novega. Struktura kot pglavitni teoretični pojem strukturalizma je pojmovana lingvistično in semiotično kot znakovni sistem. Majer je zapisal, naj razpadajočo transcendentalno filozofijo nadomesti strogo znanstveni sistem, ki iz zgodovine odstranjuje filozofski pojem človeka in pojasni zgodovino kot proces transformacije struktur brez subjekta.

Avtor je analiziral potek, prelomnice in notranjo logiko v razvoju strukturalizma ter opredelil razmerje med strukturalizmom in marksizmom. Ugotovil je, da v prvi predfilozofski fazi skoraj ni bilo stičnih točk, v drugi pa se je kazalo križišče pri Althusserju in njegovi šoli. Prikazal in razčlenil je najpomembnejše strukturalistične semantično-semiološke pojme, vsebinsko in formalno opredelil literarno teorijo in estetiko, se poglobil v antropologijo in se problemsko zamislil nad relacijo človek - struktura - zgodovina. Svoj premislek je sklenil z ugotovitvijo, da ostaja vprašanje človeka in zgodovine še nadalje odprto, kajti bistvenih vprašanj svojega časa človek ne rešuje in ne more reševati zgolj na področju refleksije, ampak jih resnično rešuje takrat, ko učinkuje na stvarnost in jo spreminja. Prehod od človeka k strukturi v bistvu ni nič drugega kot zlom humanistične ideologije v delu sodobne meščanske filozofije, neuspeh filozofske misli - samo misliti prehod, razrešiti naraščajoča protislovja sodobnega človeka in sveta zgolj v mediju mišljenja. Strukturalizem je bil po njegovem mnenju diskurzivna praksa tega zloma in tega neuspeha.

V razpravi *Razmišljanje o drugačnem socializmu* (Ljubljana, Komunist, 1988) je Boris Majer posegal v ozadje pojavnih oblik zgodnjih socializmov, dvomil o utemeljenosti nekaterih razvojnih ekstremov in poudarjal, da je povsem neprimerno zgodovinsko ponavljanje tistega, kar je bilo razumljivo, nikakor pa ne sprejemljivo v drugačnih zgodovinskih okoliščinah. Reflektiral je historično relevantnost fundamentalizma zgodnjih socializmov in ga uvrstil v zgodovinsko ropotarnico. Zgodnjim socializmom je očital, da niso upoštevali, dopuščali in ustvarjali legalnega prostora opozicije, torej mehanizmov samonadzora in preverjanja lastne politike. Svoje deviantno ravnanje so opravičevali z domnevnimi notranjimi sovražniki take ali drugačne vrste. V zgodovini so bili najbolj nestabilni tisti sistemi, ki so se zavzemali za vsiljeno

nazorsko enotnost za vsako ceno. Premišljeval je o pomenu in vlogi cerkve v naši družbi, o njeni modernizaciji, in se zaustavil pri problemu transendence kot težnje po izstopu iz človekove vsakokratne individualne situacije. Sodil je, da se v sodobnem stehiniranem, ekonomiziranem in razčlovečenem svetu izgubljajo dimenzije človekovega pristnega odnosa do narave, sveta, kozmosa in do samega sebe. Prevladujoči iracionalizem spodbuja klic po razumu. S kritiko socializma in enopartijskega sistema je Majer tedaj anticipiral nadaljnji razvoj procesov demokratizacije.

Morda bi bili Majerjevi dnevi drugačni, bolj filozofsko obarvani in zazrti v sodobne filozofeme, če ne bi imel zadnja leta hudih težav z očmi. Toda Exupéryjev Mali princ ve, potem ko ga je o tem poučila lisica, da je mogoče gledati tudi drugače. Le zakaj ne bi verjeli poetični modrosti?

V prispevku obravnavamo nekatere kvalitativne spremembe v razvoju mišljenja v obdobju odraslosti. Razvojno psihološke raziskave so namreč v zadnjih desetih letih ovrgle splošno prepričanje, da kvalitativnega napredovanja v mišljenju po obdobju pozne adolescence ni več. Razlage narave razvoja mišljenja, ki sledi formalno logičnim operacijam, so temeljito spremenile pojmovanja zrelih oblik mišljenja med razvojnimi psihologi. Zato v tekstu prikazujemo štirinajst najodmevnejših teorij razvoja mišljenja v odraslosti in nekatere rezultate empiričnih študij po svetu in v Sloveniji.

Proučevanje afektivnih procesov je eno najšibkejših področij psihološkega proučevanja. Zanj je bila do nedavnega značilna precejšnja konceptualna nepreciženost. Novejši avtorji razlikujejo tri temeljne kategorije afektivnih procesov (razpoloženja, občutja, emocije).

Emocije so jasno opredeljeni psihični procesi, ki izstopajo iz svojega življenjskega konteksta kot lik. Vključujejo doživljajste, vedenjske in fiziološke vidike ter izražajo subjektov odnos do zunanje sveta in do samega sebe. Umesitih jih je mogoče na različna mesta dveh temeljnih dimenzij: dimenzije hedonskega tona in dimenzije aktivacije.

Temeljna funkcija emocij je njihova regulacija subjektivnega vedenja. Kot motivi determinirajo intenzivnost njegove dejavnosti. Pri tem jih je potrebno ločevati od drugih vedenjskih regulativov, npr. potreb in nagonov, kajti emocije se funkcionalno vpenjajo med motivacijske in spoznavne procese.

Bolniki s somatskimi motnjami, a brez objektivno zaznane okvare prizadetega organa, pogosto obolevajo, zaradi česar je njihova delovna zmožnost večkrat začasno zmanjšana. Prek ločnega zdravnika se mnogi obmoje na invalidsko komisijo, da bi jim priznala trajno delovno nezmožnost. Namen študije je ugotoviti, ali se skupina ljudi, ki je v postopku za oceno invalidnosti (N=53), razlikuje v načinu obrambnega reagiranja od skupine ljudi, ki ni v tem postopku (N=53). Preizkušance smo testirali z vprašalnikom življenjski stil, z lestvico Splitting in z lestvico Projekтивna identifikacija. Prikazani in interpretirani so samo rezultati izraženi posameznih obrambnih mehanizmov glede na diagnozo preizkušancev po mednarodni klasifikaciji bolezni (MKB).

V članku predstavljamo pregled trenutnih raziskav, ki so bile v osemdesetih letih opravljene na Katedri za klinično psihologijo Oddelka za psihologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Gre za študije različnih psihosomatskih bolezni in motenj ter za aplikacijo večjega števila (šestindvajsetih) psihodiagnostičnih instrumentov. Analizirali smo obravnavano problematiko uporabljenih instrumentov in osnovne zakonitosti bolezni ter izdelali predlog modela nadaljnjega proučevanja psihičnih dejavnikov pri psihosomatskih boleznih.

Po našem mnenju zaslužijo posebno pozornost temeljne dimenzije osebnosti, agresivnost in načini spoprijemanja s stresom, vse to pa v okviru življenjskega stila ter podprto s podatki o življenjski zgodovini. V ta namen bi bilo smiselno sestaviti baterijo osnovnih psihodiagnostičnih instrumentov in s problematiko psihičnih dejavnikov pri psihosomatskih motnjah seznaniti zlasti splošne (osebne) zdravnike, ki se s tovrstnimi težavami najpogostejše srečujejo. Prepričani smo namreč, da je somatska terapija pri psihosomatskih boleznih sicer neizogibna, žal pa ne zadostna, saj bolnika ne obravnava celovito, ravno celovit pristop pa je v psihosomatični nujen. Gre za področje, na katerem se bosta medicina in psihologija vse bolj rodno srečevali.

UDC 331.101.3-056.24

DARJA KOBAL, ALFRED BOGOMIL KOBAL

SELF-DEFENCE REACTION OF PATIENTS WITH WORKING
DISTURBANCES

Patients suffering from somatic disturbances which cannot be objectively detected in the affected organs, frequently fall sick with their working ability temporarily reduced as a consequence. Through their doctor many of them turn to the Commission for the Disabled in order to obtain recognition of their lasting working disability. The purpose of this study is to establish, whether the self-defence reaction of the group of people subject to the disability assessment process (N=53) is different from that of the group not subject to the process. The subjects were tested by means of the questionnaire "Lifestyle", the Splitting Scale and the Projective Identification. Shown and interpreted are only the results featuring the intensity of individual self-defence mechanisms, which were obtained from the diagnosis of the subjects tested in accordance with the international classification of diseases (MKB).

UDC 616.89:159.97

POLONA SELJEC, PETER UMEK

SOME PSYCHIC FACTORS IN PSYCHOSOMATIC DISEASES

A RESEARCH REVIEW

The article reviews thirteen researches carried out under the Chair of Clinical Psychology of the Faculty of Arts in Ljubljana. These are studies of different psychosomatic diseases and disorders and the application of a considerable number (twenty-six) of psycho-diagnostic instruments. The considered subject, the usability of the instruments and the basic characteristics of the diseases were analysed and a draft model for further research of psychic factors in psychosomatic diseases was produced.

In our opinion, special attention should be dedicated to the basic dimensions of personality, aggressiveness and ways of coping with stress, within the framework of lifestyle and supported by life history data. For this purpose it would be reasonable to compose a set of basic psycho-diagnostic instruments and inform General Practitioners in particular, who most frequently meet with them, of the problems concerning psychic factors in psychosomatic diseases. We are convinced that somatic therapy in psychosomatic diseases, although inevitable, is unfortunately inadequate as it fails to treat a patient holistically, which is an essential approach in psychosomatics. This is a field where medicine and psychology are going to meet ever more frequently.

UDC 159.955:159.922.6

MALJA ŽUPANČIČ

MENTAL DEVELOPMENT IN ADULTHOOD

The paper deals with some changes of quality in mental development in adulthood. Psychology development researches in the last ten years have disclosed the general conviction that there is no mental development in terms of quality after the late adolescence period. Explanations on the nature of mind which follow formal logical operations have thoroughly changed the understanding of the forms of adult thinking among developmental psychologists. In view of this, we present four of the most relevant theories regarding the development of the mind in adulthood, as well as some results of the empirical studies carried out throughout the world and in Slovenia.

UDC 159.942

ASA NIŽA KOVAČEVIČ

THE INNER STRUCTURALIZATION OF EMOTIONS AND THEIR

ROLE IN THE SUBJECT'S REGULATION OF HIS OWN BEHAVIOUR

The research of the affective processes is considered to be one of the weakest areas of psychological research. It has been characterised by a lack of conceptual clarity for quite some time. More recently, different authors have differentiated between three categories of basic effective processes (moods, feelings and emotions).

Emotions are clearly defined psychic processes which are distinguished as a feature from their experiential context. They include experiential, behavioural and physiologic aspects and express the subject's relationship with the external world and with himself. These can be placed onto different points of two basic dimensions: hedonic tone and activation.

The fundamental function of emotions is regulation of the subject's behaviour. As motives, they determine his/her activity. In this they have to be distinguished from other behaviour regulators, i.e. needs and drives, as emotions are functionally interlaced between motivational and cognitive processes.

POVEZAVE MED VEDENJEM STARŠEV, POVEZANIM S PRIDOBIVANJEM ZNANJA, IN OTROKOV ZAZNAVO LASTNE ŠOLSKE USPEŠNOSTI

V članku predstavljam raziskavo, ki sem jo izvedla s 113 prvošolci, ki so na preizkusu inteligentnosti dosegli visok rezultat, in njihovimi starši. Starši so morali izbrati odgovor, ki kaže, kako bi reagirali v situaciji, ko učiteljica otrokovo znanje napačno oceni, oz. v situaciji izbere otrokove interesne dejavnosti. Odgovori, med katerimi so lahko izbirali, so izražali različno stopnjo navajanja otroka na samostojno reševanje problemov oz. različno stopnjo dopuščanja, da otrok sam odloča o sebi. Ugotovila sem, da imajo najbolj optimistična pričakovanja v zvezi s kolikimi dosežki tisti prvošolci, katerih starši resno obravnavajo otrokove probleme v zvezi z učenjem, aktivno sami rešujejo otrokov problem ali spodbujajo otroka k temu, da ga rešuje sam, pri izbiri interesne dejavnosti pa ravnajo demokratično, kar pomeni, da se z otrokom pogovarjajo o pozitivnih in negativnih straneh odločitve.

ZORA RUTAR ILC GENEALOGIJA PSIHOLOGIJE POSAMEZNIKA IN PSIHOSOCIALNIH PRAKS - MODEL DRUGAČNEGA BRANJA PSIHOLOGIJE

Rekonstruirati nameravamo okoliščine, tako disturzivne, kot socialno praktične, v katerih se je porajala psihologija posameznika. Le-to zaznamuje konceptualiziranje posameznika, umeščenega v distribucijo vseh predstavnikov njegovega razreda in zatoletje metiljevega z ozirom na normo.

Vzporedno bomo pritrčili tudi nastajanje drugega pomembnega sklopa psiholoških konceptov in praks - socialno psihološkega.

Ob obeh primerih bomo skušali nakazati metodološki model za drugačno branje psihologije, ki prekinja z obravnavanjem psiholoških konceptov in konstruktov kot realno obstoječih, psiholoških praks pa kot samoumevnih in zato nepravilnih.

OSEBNOSTNI KORELATI GRAFIČNEGA IZRAŽANJA

V pričujoči raziskavi smo ugotavljali osebne korelate grafičnega izražanja širih primarnih emocij (veselja, žalosti, jeze in strahu). Abstrakne risbe emocij smo analizirali po vnapi pripravljenem seznamu likovnih elementov in nekaterih značilnosti likovne strukture ter ugotavljali njihovo prisotnost na risbah subjektov. Temeljne osebne dimenzije smo mitali z Eysenckovim osebnostnim vprašalnikom (EPQ). Korelacije med elementi grafičnega izražanja in temeljnimi osebnostnimi dimenzijami smo izračunali najprej za vse risbe skupaj, nato pa za risbe vsake posamezne primarne emocije posebej.

Ugotovili smo, da je ekstravertnost v pozitivni korelaciji z uporabo rdeče barve, medtem ko nevrotizem ne korelira z uporabo nobenega likovnega elementa. Pri psihocizmu se ni pojavila nobena značilna korelacija s katerim koli elementom grafičnega izražanja, vendar je večina korelacij med njim in likovnimi elementi neobčajnih. Psihocizum namreč korelira z uporabo tistih, ki so aliptični za predmet upodobitve. Lažnavost se povezuje z različnimi indikatorji

želje po zbujanju pozornosti in s prevladnostjo v izražanju. Starost je v negativni korelaciji s pogostostjo uporabe modre barve in v pozitivni s pogostostjo uporabe prekinjenih črt. Značilnosti grafičnega izražanja emocij korelirajo tudi s spolom. Dekleta uporabljajo tople in žive barve (zlasti oranžno in zeleno) pogostjeje kot fani.

ASJA NINA KOVAČEV, JANEK MUŠEK
PERSONALITY CORRELATES OF THE GRAPHIC
SELF-EXPRESSION

The present research was carried out to determine the personality correlates of the graphic expression of four primary emotions (joy, sorrow, anger, and fear). The abstract drawings of emotions were analyzed according to a list of plastic elements and some characteristics of the plastic structure. The basic personality dimensions were measured with Eysenck Personality Questionnaire (EPQ). Correlations between the elements of the graphic self-expression and the basic personality traits were calculated first for all drawings together and then for the drawings of each primary emotion separately.

It was found out that extroversion correlates with the use of red colour, while neuroticism does not correlate with the use of any plastic element. Psychoticism did not have a typical correlation with the use of any element of the graphic self-expression. Still, most of the correlations between it and the plastic elements are very unusual. Psychoticism namely correlates with the use of those, which are atypical for the subject. Lying disposition correlates with some indi-

cators of the wish to cause a great sensation and with carefullness in expressing. Age is in negative correlation with the use of blue colour and in positive with the use of hatched lines. The characteristics of the graphic symbolization of emotions also correlate with sex. Girls use warm and vivid colours (particularly orange and green) more often than boys.

ZALJKA ČUGMAS
CONNECTION BETWEEN PARENTS' ATTITUDE WITH REGARDS
TO LEARNING AND THEIR CHILDREN'S AWARENESS OF THEIR
SCHOOL SUCCESS

In the article, I present a research which I have carried out with 113 firstgraders, who achieved high results in IQ tests, and their parents. The parents were asked to choose an answer of how they would reach in a situation where the teacher has wrongly evaluated their child's knowledge and in the event of their child choosing an activity of interest. They could choose among the answers which expressed different degrees of accustomed their child to independent problem solving and different degrees of the child's freedom for independent decision making. I found that the firstgraders having the most optimistic expectations about their study achievements were those whose parents treated their study problems seriously, actively participating in their solving or encouraging their children to solve them by themselves. With regards to choosing an interest activity the parents acted in a democratic way, speaking with their child about the positive and negative sides of a decision.

ZORA RUTAR ILC
THE GENERALOGY OF THE INDIVIDUAL PSYCHOLOGY AND
PSYCHOSOCIAL PRACTICES - A MODEL FOR DIFFERENT
READING OF PSYCHOLOGY

We intend to reconstruct the discursive and social practical circumstances in that individual psychology was born. This one is marked by conceptualising individual as placed in the distribution of all representatives of his group. Therefore he can be measured with respect on the norm.

We will also discuss about bringing up another important corpus of psychological concepts and practices, that is social psychological one.

By this examples we'll try to show a methodological model for different reading of psychology that replace treating of psychological concepts and constructs as real existing and psychological practices as self-understanding, therefore unquestionable.

UDK 159.964.2:159.9.01

DUŠAN RUTAR

PSIHOLOGIJA, SKOZI PSIHOANALIZO

PODOBE TELES

V našem prispevku smo se lotili področja raziskovanja, ki predstavlja vlogeni kamen vsakega razmišljanja o subjektu, saj je telo tekstualna podlaga človekovemu duhovnemu življenju. Tekst telo razreže, zato ne obstaja telo izven tekstualnih mrež.

Podobe telesa nas zanimajo tudi zato, ker predstavljajo mejo našega razumevanja sveta in samih sebe. Podobe telesa oblikujejo teater, v katerem verjamemo, da je naša identiteta vsota telesnih funkcij in podob, s katerimi se identificiramo.

Naša osnovna teza je: sveto psihoanalitična: razumevanje naše identitete je odvisno od tega, koliko smo se sposobni distancirati od podob telesa.

UDK 1 Adomo Th. W.: 930.1

CVEJKA TÓTH

NUJNOST ALI KONTINGENTNOST

ZGODOVINA ALI DISKONTINUITETA

Študija z naslovom Nujnost ali kontingentnost s podnaslovom Zgodovina kot diskontinuiteta obravnava Adomovo pojmovanje zgodovine. Po njegovem se univerzalna zgodovina ohranja samo z diskontinuiteto. V tem kontekstu vidno izstopa kritika Heglovega pojmovanja zgodovine, tj. pojma napredka, ki temelji na sovpadanju med umom in stvarnostjo. Študija tudi govori o Adomovi kritiki Marxovega pojmovanja zgodovine, ki po Adomovi ugotovitvi vse preveč vztraja pri pojmu nujnosti. Po Adomu tako Marxov kot Heglov pojem zgodovine pre malo upošteva pojem kontingentnosti. Z njegovo pomočjo Adomo izdelava svoje pojmovanje zgodovine v pomenu alternativnosti, saj je zgodovina glede na tragično izkušnjo Auschwitz in Hirošime realno soočena s padcem v barbarstvo.

Drugi del študije razmišlja na podlagi dialoga med Ernstom Blochom in Adomom o naravi utopične zavesti. V preteklosti se je vsebina utopije vse preveč reducirala samo na pojem svobode, in še to pretežno kot notranje svobode. Adomo je zvest svoji materialistični zaresi skozi svet in opozarja še na pojem sreče, ki se mu mišljenje, da bi bilo zares mišljenje, ne sme odreči. Zato je zgodovinsko razvojem optimizem možen samo toliko, kolikor srečo absorbuje vase in zgodovine ne misli po Heglovem vzoru kot nekaj, kar je sreči sovražno.

UDK 164.21:161.26

DANILO ŠUSTER

UVOD V SEMANTIKO MOŽNIH SVETOV

Predstavljene so osnovne ideje semantike možnih svetov. Nujno in možno sta intenzionalna stavčna operatorja, semantika možnih svetov pa je eks-tenzionalna redukcija intenzionalnih operatorjev. Motiva za redukcijo izjav oblike "Možno je, da P" na izjave tipa "Obstaja možni svet, v katerem P" sta dva: pojamski zapletenost (intenzionalno) z bolj enostavnim in že znanim. Drugi motiv se sklicuje na tradicijo razmišljanja o modalnosti. Oba motiva nas vodita k uporabi semantičnih metod standardne predikatne logike prvega reda. V članku je analizirana metoda prevajanja modalnih operatorjev v predikatno logiko prvega reda in uvedba relacije alternativne dostopnosti med možnimi svetovi.

UDK 1 Brentano F.: 1 Veber F.

MATIJAŽ POTRČ

BRENTANO IN VEBER

Opozorjeno je na podobnost med Brentanovim reizmom in med ek-logizmom. To omogoči pogled na to, kako Veberova pozna filozofija stvarnosti oziroma realnosti deli isto temeljno zgradbo z Brentanovimi pojavi oziroma fenomenom.

UDC 164.21:161.26

DANZO ŠUSTER

POSSIBLE WORLDS SEMANTICS - INTRODUCTION

Basic concepts of the possible worlds semantics are analysed. "It is possible that..." and "It is necessary that..." are intensional sentence operators. Possible worlds semantics reduces them to extensional language of first-order predicate logic. There are two main motives for reduction of sentences of the form "It is possible that P" to "In some possible world, P". They simplify the complicated intensional idioms by means of extensional machinery and the old philosophical tradition of explaining necessity as universality. Translation of modal notions is explained and the relation of relative accessibility between worlds is introduced.

UDC 1 Brentano F.: 1 Veber F.

MAJLAZ POTRČ

BRENTANO AND WEBER

Similarities are pointed out between Brentano's reism and ecologism. This makes it possible to see Veber's late philosophy of reality sharing the same basic structure with Brentano's phenomena.

UDC 159.964.2:159.9.01

DUŠAN RUTAR

PSYCHOLOGY THROUGH PSYCHOANALYSIS

PART VIII.

THE IMAGES OF THE BODY

The main topic of our article are the images of the body, since they represent the cornerstone of every concept concerned with the subject. Our thesis is that the body is nothing but the textual basis of subject's mental life, because the body is always carved up by the texts. There's no body outside of the textual networks.

Furthermore, the body is of special interest for us, because it represents a horizon of our understanding of the world and our position within it. The images of the body constitute the theater of our beliefs, where we believe that our identity is a sum of body functions and images with which we identify ourselves.

Our basic thesis is, of course, a psychoanalytic one: the understanding of our identity depends on our ability to take a distance from the images of the body.

UDC 1 Adorno Th. W.: 930.1

ČVEJKÁ TOUŽ

NECESSITY OR CONTINGENCY

HISTORY AS A DISCONTINUITY

The study entitled *Necessity or Contingency* and subtitled *History as a Discontinuity* deals with Adorno's concept of history. According to him, universal history is only preserved by means of discontinuity. Prominent in this context is Adorno's criticism of Hegel's concept of history, i.e. the idea of progress based on the merging of mind and reality. The study also presents his criticism of Marx's concept of history as being over insistent on the idea of necessity. According to Adorno, both Marx and Hegel's concepts of history take insufficient account of the idea of contingency. By means of this, Adorno forms his own concept of history in the sense of alterability, as the tragic experiences of Auschwitz and Hiroshima have reverted history to the level of barbarity.

The second part of the study is based on the dialogue between Ernst Bloch and Adorno concerning the nature of the utopian consciousness. In the past, the contents of utopia had become all too much reduced to the mere idea of freedom and even that primarily in the inner sense. Adorno remains faithful to his materialistic cut through the world, pointing out the idea of happiness to which the mind, if it is to be the mind, must not renounce. In view of this, historically developed optimism is only possible inasmuch as it aborts happiness, refuting Hegel's view of history as hostile to happiness.

UDK 162.6:294.321

LEVART ŠKOF

FILOZOFSKA DISKUSIJA V TIBETANSKI AKADEMiji

Prispevek obravnava dialektično diskusijo, kakršno gojijo v tibetanskih samostanskih šolah. Podani so osnovni podatki o zgodovini filozofske logike s področja severnega budizma, osnove logičnega instrumentarja ter pravila diskusij in primer diskusije.

V nadaljevanju sledi razmislek o in-formalni logiki ter o pojmu diskusije kot filozofske kulture.

UDK 329.15(47)192*

MARJAN BRITOVŠEK

BOJ TRIUMFIRATA (ZINOVJEV, STALIN, KAMENEV) Z LEVO

OPOZICIJO S TROCKIM NA ČELU

V Antroposu bo objavljena serija dokumentov z uvodnimi študijami, ki obravnavajo eno najbolj dramatičnih obdobij v zgodovini mlade sovjetske republike v času, ko je Lenin zapustil politično prizorišče, njegovi najbližji sobojevniki pa so se zapletli v ostre frakcijske boje in je vsak hotel po svoje tolažiti Leninov nauk. Prvotno je avtor nameraval izdati dokumente v posrednem zborniku pri Cankarjevi založbi, kar pa zaradi pomanjkanja finančnih sredstev ni bilo mogoče. Iz tega zbornika je avtor napravil izbor dokumentov z uvodnimi študijami, ki bralca uvajajo v tematiko. Mnogo kritičnih pripomb leve opozicije je zgodovina potrdila in zato njihove analize niso izgubile aktualnosti.

UDK 303.62

FRIDRIK KLAMPPER

O NEKATERIH METODAH ZA UGOTAVLJANJE ANKETARJEVIH ŽELJ IN PREPUČANJ NA PODLAGI DANE REFERENČNE LESTVICE

Ena od temeljnih nalog sleheme preizkušljive teorije odločanja, ki izhaja iz podmene, da so opazljive akterjeve odločitve bolj ali manj zvest odsev njegovih želj in prepričanj in kot take najprimernejši dostop do njih, je, da nam omogoči določiti na eni strani vloge, ki jo pri odločanju igrajo njegove želje/vrednotenja, na drugi pa vpliv, ki ga imajo nanj njegova prepričanja o stanju svetu in učinkih njegovega delovanja v njem.

Namen članka je podati stnjen pregled nekaterih rešitev omenjenega problema (von Neumann-Morgensternove, Ramseyeve in Jeffreyve) in izpostaviti njihove prednosti in pomanjkljivosti. Kljub ugotovitvi, da nobena od rešitev ni optimalna, kar bi lahko vzbudilo dvom v celoten projekt praktične racionalnosti, navaja avtor v sklepu nekatere razloge teoretične in praktične narave, zaradi katerih je takšno prizadevanje vendarle lahko smiselno.

UDK 329.15(497.1)1945/1952*

AVGUST LEŠNIK

KRIVOVERCI V KOMUNIZMU -

JUGOSLOVANSKA ALTERNATIVA STALINIZMA

Avtor v razpravi obravnava v šestih točkah (Bistvo koncepcije KPJ do socialističnega razvoja v Jugoslaviji /1945-48/; Zgodovinske dimenzije ustanovitve Informbiroja; Jugoslovanski "ne" Stalinu leta 1948; Šesti partijski kongres - vsebinski preobrat?; Normalizacija odnosov in novi dvomi; Teoretični vidiki) vzroke, genozo in posledice jugoslovanskega spora s stalinizmom v času IB. Pri tem ugotavlja, da je bil jugoslovanski koncept graditve socializma - do spora z IB - izvoeten sovjetskemu. Do spora je prišlo šele potem, ko se jugoslovansko državno in partijsko vodstvo ni strinjalo s sovjetskim vsiljevanjem podrejenosti vloge v medsebojnih ekonomskih in političnih odnosih, kajti ne gre prezreti, da je bila Jugoslavija - v primerjavi z državami socialističnega bloka - vojaško, politično in kadrovske neodvisna. Vsileni spor je polemikam povzročil istanje lastne družbene poti (samoupravljanje). Pri tem avtor opozarja, da se partija - navkljub novemu programu (1952) ne odreka oblasti ozirnoma vodilni idejni vloge v tako proklamirani samoupravni družbi. To pa predstavlja tisto točko, da se novonastajajoči družbeni sistem ni mogel izogniti iz okvirov stalinizma; pot k jugoslovanskemu "neostalinizmu" je bila odprta.

UDC 303.62

FRIEDRICH KRAMER

SOME METHODS FOR ESTABLISHING THE AGENTS' DESIRES
AND CONVICTIONS AS BASED ON A GIVEN PREFERENCE SCALE

For a decision theory bayesian type the agent's decisions (to act rather in this than in that way) result from his beliefs about the state of the world (i.e. about the possibility, that this or that statement, describing certain relevant state of the world would turn out to be true) as well as from his assessments of the outcomes, that his actions would probably yield in this kind of world. Therefore one of its main tasks is to provide a satisfying criterion for distinguishing the contributions of agent's beliefs (i.e. his assessment of the probability that the action will have the outcome he expects) from the contributions of desires (i.e. from the assessments of desirability or utility of the expected outcome).

The article offers a short survey over some proposed solutions (von Neumann-Morgenstern's, Ramsey's and Jeffrey's), arguing that none of them is entirely satisfactory, but concluding that despite this fact there are enough good reasons (theoretical as well as practical ones) for everyone to insist on attaining more clarity and consistency in her system of beliefs and desires and that for this purpose each of the proposed solutions can be a useful device.

UDC 329.15(497.1)1945/1952*

AVGUST LEŠNIK

"THE COMMUNIST HERETICS" - THE YUGOSLAV ALTERNATIVE
TO STALINISM

In the paper, the author deals in six points with the causes, the evolution and the consequences of the Yugoslav conflict with the stalinism in the time of Inform Bureau. These points are: the essence of the Yugoslav Communist Party concept on socialist development in Yugoslavia (1945-48). Historical dimensions of the establishment of Inform Bureau; The Yugoslav "No" to Stalin in 1948. The sixth congress of the Party - a substantial change? The normalisation of relationship and new doubts. Theoretical aspect. He concludes that the Yugoslav concept of the socialist construction and the Soviet were identical until the conflict with the IB. The conflict only arose after the Yugoslav state and party leadership had refused to play an inferior role in the political and economic relationship with the Soviets which the latter were imposing. Saying this, one must not overlook the fact that unlike other socialist states, Yugoslavia was military, politically and otherwise independent from the Soviet Union. The imposed conflict, therefore, compelled Yugoslavia to search for its own way, which eventually found expression in self-management. Here the author points out that Party, despite a new programme (1952) did not give up power and a leading ideological role in the newly proclaimed self-management society. This proves that the newly formed social system could not break away from the Stalinist framework. On the contrary, it paved the way to the Yugoslav "neo-stalinism".

UDC 162.6:294.321

LENGART ŠKOF

PHILOSOPHICAL DEBATE IN THE TIBETAN ACADEMY

The article deals with dialectical debate cultivated in the Tibetan monastic schools. Basic data on history of philosophic logic from the region of northern Buddhism, the elements of logic instrumentality and the rules of debate as well as an example of debate, are presented.

In addition, there is a reflection on in-formal logic and on idea of debate as a philosophic culture.

UDC 329.15(47)192*

MARLAN BRITOVŠEK

STRUGGLE OF THE TRUMVIRATE (ZINOVIEV, STALIN,
KAMENIEV) AGAINST THE TROTSKY'S LEFT-WING OPPOSITION

Anthropos is about to publish a series of documents preceded by introductory studies, dealing with one of the most dramatic periods in the history of the young Soviet republic. When Lenin was withdrawing from the political stage, his closest fellow-combatants became involved in an intense struggle between the different factions in which everyone was interpreting Lenin's doctrine in their own way. Originally, the author intended to publish the documents in a collection by Cankajeva Založba Publications, however, due to lack of finance, this has not been realised. He has therefore made a selection of the documents together with introductory studies to introduce the reader to the topic. In the course of history, several left-wing criticisms have been confirmed which makes them interesting even today.

Avtor razpravlja o azijskem produkcijskem načinu. Povod za razpravo je razpravljanje Perry Andersona o tem načinu proizvodnje v knjigi "Rodovniki absolutistične države", ki je izšla v slovenskem prevodu. Avtor meni, da je Marx z azijskim produkcijskim načinom označeval najstarejše razdobje v razvoju človeštva. V korist take razlage pritaajo tudi Andersonove navedbe Marxovih besedil. Preseneča, da Anderson tega ni opazil in Marxov pojem azijskega produkcijskega načina razlaga kot azijsko dokapitalistično razredno strukturo.

Z izjemo tega stoletja sta v zgodovini biologije biološko misel obvladovali dve osnovni paradigmi. Prva, vitalistična, korenini v Aristotelovem delu in prepoznavna v življenju določeno esenco, "navdahnjeno" z namenom oziroma ciljem. Druga, mehanicistična, korenini v Demokritovi misli in trdi, da življenje vodijo deterministični zakoni, značilni za vso naravo; ni nobenih teoloških vzrokov. Medtem ko se v prvi zasnovi organizmi ne morejo reducirati na svoje dele, je to osnovna postavka druge paradigme. Skozi vso zgodovino raziskovanja življenja je prevladovala bodisi ena bodisi druga paradigma, medtem ko je bila druga v opoziciji. V dvajsetem stoletju je bil zaradi epohalnih odkritij na področju molekularne biologije vitalizem zavrnjen, medtem ko je mehanicizem doživel svojo močno uveljavitev. Toda namesto vitalizma je vzniknil moderni organizmicizem, ki ne zagovarja niti višjih sil niti redukcionizma.

Pojem jasnosti ni enopomenaska kategorija, ampak je večpomenaska glode na predpostavke določene civilizacije in kulture. Jasnost je plod 'evidence' - uvida v stanje stvari in odnose med ljudmi. Evidencea je vsakdanje-zdravovarumska in znanstveno-kritična. Evidencea je sporen spoznavnootočnosti problem. Lahko je absolutna le v določeni (spoznavni) teoriji, sicer je relativna. Če danes govorimo o nepojasnenosti določenih afer, umorov, kriminalnih dejanj itd., je to zaradi 'skritosti resnice', netransparentnosti sveta, medijske manipulacije in indoktrinacije, nove začaranosti ali "nove nepreglednosti" (Habermas), ki je nastala z umikom univerzalnih ideologij. Ni nenavadno, da ostanemo na poti od subjektivnih k objektivnim evidencam na pol poti.

UDC 165.431
BOGOMIR NOYAK
THE PLURALITY CONCEPT OF EVIDENCE

The idea of clarity is not a single but a multi-meaning category with regards to the assumptions in an individual civilisation and culture. Clarity is a fruit of "evidence", i.e. the insight into the state of affairs and into human relationship. Evidence is both everyday-commonsensical and scientific-critical. It is an arguable problem of cognitive theory. It can only be absolute in a certain (cognitive) theory, otherwise it is relative. When today we talk about unexplained affairs, homicides, criminal acts etc., it is due to the "concealment of truth", the lack of transparency in the world, the media manipulation and indoctrination, and the new enchantment or "lack of clarity" (Habermas) which occurred with the withdrawal of universal ideologies. It is not unusual, therefore, to remain halfway on the road from the subjective to the objective evidences.

UDC 330.342.11(5)
LUDVIK ČARNI
THE ASIAN PRODUCTION SYSTEM

The author discusses the Asian production system. The motive for it comes from Perry Anderson's discussion on this system in the book "The Pedigree of an Absolutist State", which has been published in Slovinc translation. The author believes that Marx denoted the Asian production system as the oldest period in human development. In support of his interpretation Anderson quotes Marx's writings. It is surprising that Anderson has not noticed it and he interprets Marx's concept of the Asian production system as an Asian type precapitalist class structure.

UDC 573.01
IGOR JERMAN
THE DEVELOPMENT OF BIOLOGICAL PARADIGMS

In the history of biology, with the except for this century, we had two basic paradigms concerning life. The first, vitalistic, has its roots in Aristotle and sees in life a certain essence imbued with a purpose or goal. The second, mechanistic, has its roots in Democritus and argues that life is governed by deterministic laws characteristic for all nature: there are no teleological causes. While in the first concept organisms are not reducible to their parts, they definitely are in the second. Throughout the history of scientific investigation of life either first or the second paradigm was in force while the other was in opposition. In this century, owing to the great and fundamental discoveries of molecular biology, vitalism was refuted, while mechanism triumphed. In place of vitalism however, there emerged modern organismism which neither advocates higher powers nor reductionism.